رادىي فىش (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى)

جالالىدىن رۇمى

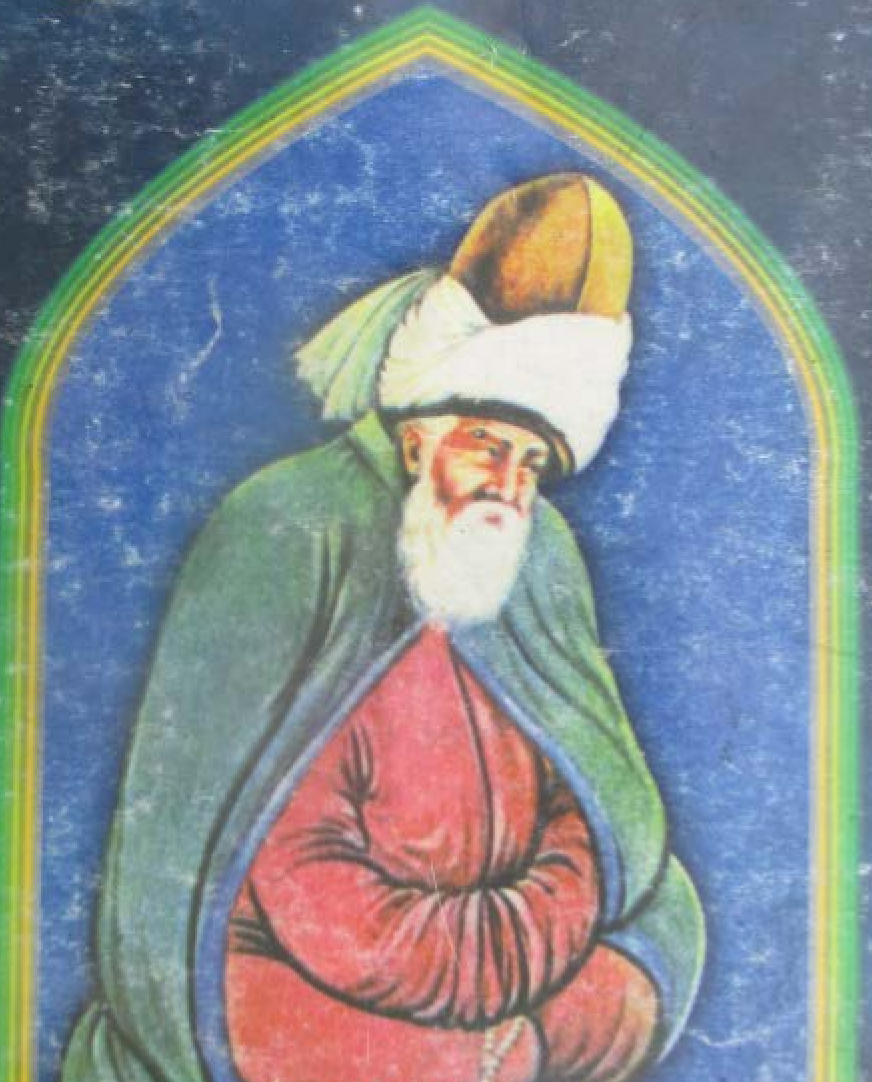

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

رادىي فش (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى)

جالالىدىن رۇمى

ئۆزبېكچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ھاكىم مۇسا

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇندەرىجە

ئاپتوردىن 1
بىرىنچى باب نىجات 1
ئۈگزىدىكى بالا 1
خارەزمشاھ، ئۆلىمالار ۋە سوپىلار 7
بىشارەت 20
سەكرەش 25
كارۋان 32
ئىككىنچى باب باشلىنىش ۋە ئاخىرلىشىش 36
كەچكى سۆھبەت 36
ئەسرارنامە 47
بىرىنچى شام 61
دارۇسسالام 72
راۋاب 80
بىرىنچى شامنىڭ ئاخىرى 94
ئورۇندالمىغان جازا 96
ئۈچىنچى باب گۆھەر 100
قوشۇن 100
گۈلخانىلار 109
گۆھەر 118
ئىككىنچى شام 122

ئاپتوردىن

بۇ زور شېئىرىي مىراس يېزىپ قالدۇرغان شائىر ھەققىدى-
كى كىتاب. ئۇنىڭ جاھانغا مەشھۇر «مەسنەۋى» لىرى ئوتتۇز-
بىرمىڭدىن ئوشۇق مىسرانى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ «دىۋانى
كەبىر» ى تەخمىنەن قىرىق تۆت مىڭ مىسرادىن ئىبارەت بو-
لۇپ، ئۇنىڭغا ئىككى مىڭ يەتتە يۈز ئۈچ غەزەل كىرگۈزۈلگەن.
ئۇنىڭ پەلسەپىۋى ۋە لىرىك تۆتلۈك شېئىرلىرى، رۇبائىيلىرى
تۆت مىڭ مىسرادىن ئاشىدۇ.

لېكىن شائىر ئۆزى قولىغا قەلەم ئېلىپ يازغىنىنىڭ ھەم-
مىسى ئون سەككىزلا مىسرا، خالاس. قالغان يەتمىش توققۇز-
مىڭ مىسرانىڭ تولىسى شېئىرىي پارچىلار بولۇپ، ئۇلار ئاتال-
مىش شاگىرتلىرى تەرىپىدىن توپلىنىپ «كىتابۇل ئەسرار» غا
كىرگۈزۈلگەن. مانا يەتتە ئەسىردىن بۇيان، بۇ ئەسەرلەر كىتاب-
خانلار ۋە ئاڭلىغۇچىلارغا زوق بېغىشلاپ، چوڭقۇر مەزمۇنى،
ئاجايىپ تەسىرچانلىقى، پەۋقۇلئاددە ئاھاڭدارلىقى ۋە شېئىرىي
شەكىللىرىنىڭ مۇكەممەللىكى بىلەن ئىخلاسمەنلەرنى ھەيران
قالدۇرماقتا.

شائىرنىڭ شېئىرىي ئەسەرلىرىدىن تاشقىرى، ئۇنىڭ نو-
تۇقلار، سۆھبەتلەر توپلىمى ۋە كىشىلەرگە يازغان بىر يۈز
قىرىق پارچە مەكتۇپى بىزگىچە يېتىپ كەلدى.

ئەنە شۇ كىتابلار سەھىپىسىدە، بىزنىڭ ئالدىمىزدا شەرق-
نىڭ بۈيۈك دانىشمىنى، غەربتە يۇنانىستاندىن تارتىپ، جەنۇبتا
ئىران ۋە ھىندىستانغا قەدەر سوزۇلغان جۇغراپىيىلىك رايوندا
دىئالېكتىك پىكىر جەۋھەرلىرىنى ئومۇملاشتۇرغان ئاجايىپ ئەل-

لامەنىڭ قامىتى نامايان بولىدۇ.

شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ئۆمۈر بويى دىنىي ئەقىدىلەر ئىستىب-دادىغا قارشى تۇرۇپ، ئىنسان روھىي ئەركىنلىكىنى ھىمايە قىلدى. ئەھلىسەلىپچىلەر يۈرۈشى ۋە فاناتىزىم ھۆكۈم سۈرگەن بىر دەۋردە، ئۇ ئىرقىي، تىل ۋە دىنىي مەزھەپلىرىدىن قەتئىي-نەزەر، ئىنسانلار باراۋەرلىكىنى تەشۋىق قىلدى.

شائىرنىڭ شېئىرلىرى، نەسىھەتلىرى ۋە سۆھبەتلىرىدە شەھەر ئاھالىسى تۆۋەن تەبىقىلىرىنىڭ فېئوداللىق تۈزۈمگە، دىنىي ئېتىقادنىڭ دۆلەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋالغانلىقىغا قارشى نارازىلىقى ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ.

ئىراق كىتابخانلارنىڭ ئىختىيارىغا ھاۋالە قىلىنىۋاتقان بۇ كىتاب شائىرنىڭ پەلسەپىسى ھەققىدىكى مونوگرافىيە، شۇنداقلا ئۇنىڭ شېئىرلىرىغىلا بېغىشلانغان تەتقىقات بولماستىن، بەلكى بىئوگرافىك روماندۇر.

شائىر ھايات چېغىدىلا ھەر خىل تەقىپ ۋە ھۇجۇملارغا ئۇچرىغان، ئۆلىمالار ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى دىن ۋە شەرىئەتكە زىت دەپ ئېلان قىلىشقانىدى. شائىرنىڭ خەلق ئارىسىدىكى داڭقى ئۇنى جىسمانىي جازادىن ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ پىكىرلىرىنى شۇنداق جازادىن ساقلاپ قالالمىغان.

ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ئوتتۇرا ئەسىر ئىلاھىيەتكە ئىدىيىنىڭ باشقا ھەممە شەكىللىرى: پەلسەپە، سىياسەت، ئەخلاقىي تەرەپلەرنى قوشۇپ، ئۇلارنى ئاشۇنىڭ بۆلەكلىرىگە ئايلاندۇردى. ئاممىنىڭ ھېسسىياتى پەقەت دىنىي روھ بىلەن سۇغىرىلدى، شۇڭا، ئاممىنىڭ ئۆز مەنپەئەتلىرىگە دىنىي لىباسلار كىيگۈزۈپ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە تەقدىم قىلىش زۆرۈر ئىدى».

مۇتەئەسسىپ روھانىيلار شائىرنىڭ كۆز قاراشلىرىنىڭ دىنىي لىباسىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى گۇمانى-

تىك مەزمۇنلارنى دىنىي روھتا چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇنۇشتى.

شائىر «ئىنسان قەلبى مۆجىزىسى» دىن باشقا مۆجىزىگە ئىشەنمەيتتى. لېكىن شائىرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ھاياتى ھەققىدە قەلەم تەۋرەتكۈچىلەر شائىرنى «مۆجىزىدار ئەۋلىيا» دەپ تەسۋىرلەشتى.

شائىر ئۆمۈر بويى تاشتەك قېتىپ قالغان دىنىي ئەقىدىلەرگە، پىكىر ۋە تۇيغۇلارنى زەنجىر بىلەن باغلىغۇچى قائىدە - يوسۇنلارغا قارشى جەڭ قىلغانىدى. ئەمما شائىرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىش - ھەرىكىتى ۋە ئادەتلىرى، ئۇسۇللىرى، كىيىنىشلىرى ۋە شېئىرلىرى قەتئىي قائىدىلەرگە سېلىنىپ، دىنىي مۇراسىملارنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇلدى.

شائىر ھەممىدىن كۆپرەك قۇلچىلىقنى، مۇتەئەسسىپ كۆز- قاراشلارنى يامان كۆرەتتى. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى شائىرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان دەرۋىشلىك يولىنى تۇتتى. بۇ گۇرۇھتىكىلەرمۇ باشقا دىنىي گۇرۇھلارغا ئوخشاش خىيالىي پىكىر ۋە تۇيغۇلارغا بوغۇلۇپ، ئەزگۈچىلەرگە خىزمەت قىلىپ، تاكى يىگىرمىنچى ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە كېلىشتى.

بۇلارنىڭ ھەممىسى يەتتە ئەسىردىن بېرى شائىرنىڭ شې- ئىرلىرىنىڭ ئىسيانكار ماھىيىتىنى، جاسارىتىنى، خۇداگۇيلۇق تەلقىنلىرى توپىسى بىلەن كۆمۈپ كەلدى.

بۇ كىتاب تارىخىي پاكىتلار ۋە بىزگىچە يېتىپ كەلگەن دەلىللەرگە تايىنىپ، شائىرنىڭ ھاياتى، ئۇنىڭ مەنىۋى ئىزدە- نىشلىرى تارىخىنى تىكلەشنى كۆزلىگەن بىر ئۇرۇنۇشتۇر.

بۇ دەلىل - ئىسپاتلار ئارىسىدا شۈبھىسىزكى، كېيىنكى ئون يىل جەريانىدا تۈركىيە ۋە ئىراندا شائىرنىڭ مەكتۇپ ۋە سۆھبەتلىرى بىلەن قوشۇپ نەشر قىلىنغان ئىجادىي مىراسى بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

كېيىنكى ئون يىل ئىچىدە تۈركىيىدە قول يازما ھالىتىدە

ساقلىنىۋاتقان ئەسەرلەر رويخىتىمۇ نەشر قىلىنىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە شائىرنىڭ ئاتىسى باھاۋىددىن ۋەلەد، ئۇستازى بۇرھانىددىن تىرمىزى، دوستى شەمسىددىن تەبرىزىلەرنىڭ سۆھبەتلىرى، شائىرنىڭ ئوغلى سۇلتان ۋەلەدنىڭ كىتابلىرى بار.

ئالاھىدە بىر گۇرۇھ قاتارىدا ئەۋلىيا - ئەنبىيالار ھاياتىغا بېغىشلانغان ئەسەرلەرنى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن بۇرۇن، شائىر ۋاپاتىدىن ئەللىك يىل كېيىن شەيخ ئەھمەد ئەفلاكىي تەرىپىدىن پۈتۈلگەن «تۇھفەتۇل - ئارىفىن» كىتابىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىم. ئۇنىڭدا تەقۋادارلىق روھى بىلەن يۇغۇرۇلغان رىۋايەت ۋە ئەپسانىلەر بىلەن بىللە، شۇ دەۋردىكى تۇرمۇش ۋەقەلىرىگە دائىر تەپسىلاتلار بېرىلگەن، بۇ قىممەتلىك ماتېرىيال تەنقىدىي تەھلىلدىن ئۆتكۈزۈپ مۇھاكىمە قىلىنىدى.

كىتابتا كۆرسىتىلگەن شەخسلەر، ئۇلار مەيلى «تارىخىي سىمالار» بولسۇن ياكى پەقەت شائىرغا يېقىن كىشىلەر بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسى ھەقىقىي ئۆتكەن شەخسلەردۇر، تەسۋىرلەنگەن ئىشلارمۇ شۇ چاغدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەردۇر.

پەقەت قەھرىمانلار تەسۋىرى، ئۇلارنىڭ ھېس - تۇيغۇ ۋە خاراكتېرلىرى، ۋەقەلەرنىڭ يۈنىلىشى ۋە ئىزچىللىقىنى يېزىشتا، ئاپتور ئىنچىكىلەپ يىغقان پاكىتلىق ماتېرىياللىرىغا ئاياددى، رەسسام - تەمىرچى دەۋر روھى، مۇسەۋۋىر ئۇسلۇبىنى[1] ئۆگىنىپ، ھازىرقى زامان پېنىنىڭ ئۇتۇقلىرىغا تايىنىپ، كۆزگە ئىلىنار - ئىلىنماس كىچىككىنە ئالامەتلەر ئاساسىدا قەدىمكى تەسۋىرنى تىكلىگىنىدەك، يېتىشمىسىز ئورۇنلىرىنى خىيال - تەسەۋۋۇر كۈچى بىلەن تولدۇردى.

ئاپتور يالغۇز قەھرىمان پىكرىنىڭ نەتىجىسىنىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ تەرەققىياتىنىمۇ كۆرسىتىشكە ۋە قەھرىماننىڭ ئۆت-

---

① شۇ دەۋر ئەدەبىياتىدىكى بىر خىل ئۇسلۇب - ت.

قىنىڭ ئۆز مەكتۇپلىرى، شېئىرلىرى ۋە ئىچكى مونولوگلىرىغىمۇ تەۋەدۇر. ئۇلار شائىرنىڭ ئۆز مەكتۇپلىرى ۋە ئۇنىڭ زامانداشلىرىنىڭ شاھىدلىق ماتېرىياللىرى بىلەن ئىسپاتلانغان...

بۇ كىتاب ئۈستىدە يىگىرمە يىلچە ئىزدەنگەن ئاپتور، ئۆزىنىڭ ئۇنىڭ تەڭدىشى ئەمەسلىكىنى ھېس قىلدى. بولۇپمۇ، جالالىدىن رۇمى — مۇكەممەل بىر گەۋدە، ئاپتورنىڭ كۈچى بولسا چەكلىك. پۈتۈنسۇرۇك شەرقشۇناسلار ئەۋلادىنىڭ ئەمگىكى مەدەت بەرمىگەن بولسا، ئۇنىڭ ئۇرۇنۇشلىرى زايا كېتەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە تۈرك ئالىمى ئابدۇلقادىر گۆلپىنارلى، تېھران ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى بەدىئۇز زامان فۇرۇزەنفەر، بولۇپمۇ سوۋېت شەرقشۇناسلىرى ئى. ئې بېرتېلس ۋە ب. ئا. گوردلېۋسكىنىڭ نامىلىرىنى ئالاھىدە ئېيتىپ ئۆتۈش لازىم. ئاپتور ئۆزىنى ئۇلارنىڭ كۆپلىگەن شاگىرتلىرىنىڭ بىرى دەپ ھېسابلايدۇ.

ئاپتور بۇ ئەسەرنى قول يازما ھالىتىدە ئوقۇپ بېرىپ، ئۆز مۇلاھىزە ۋە مەسلىھەتلىرى بىلەن ياردەملەشكەن نى. سى. براگىنسكىي، ئا. ئې. بېركېلىي ۋە ز. گ. ئوسمانوۋالارغا ئۆز تەشەككۈرلىرىنى ئىزھار قىلىدۇ.

بىرىنچى باب

نىجات

مېنىڭ قېشىمغا ئىشلىرىڭلارنى قويۇپ، ئىخلاسىڭلار بىلەن كېلىڭلار.

ئىبنى تەيمىييە

ئۆگزىدىكى بالا

قىشنىڭ قىزغۇچ قۇياشى ئولتۇرماقتا، ئۇنىڭغا قارىمۇقارشى تەرەپتىن بەلخ شەھىرىنىڭ ئەتراپىنى، شەپەق نۇرىغا پۈركەنگەن دەشتى - سەھرانى قاپلاپ شامال چىقىۋاتاتتى.

ئۇشۇقىدىن ئاشىدىغان ئۇزۇن تون كىيىپ، كەڭ يەڭلىرىگە قوللىرىنى تىقىپ، جەينەكلىرىنى قاماللاپ تۇتۇۋالغان جالالىدىن سامانلىق لايدا سۇۋالغان ئۆينىڭ تۈپتۈز ئۆگزىسىدە تۇراتتى. ئۇ كۆزىنى ئۈزمەي پەسكە، خۇددى چۈمۈلىلەردەك مىغىلداپ يۈرگەن ئادەملەر ئېقىنىغا قاراپ تۇراتتى. دانىشمەنلەرنىڭ دېگىنىگە قارىغاندا، بۇ ئادەملەر ئىككى مىڭ يىلدىن بېرى مانا مۇشۇ يەردە ئۆمىلىشىپ يۈرۈشمەكتە ئىدى. بۇ شەھەرنى باسقۇنچىلار نەچچە قېتىم يەر بىلەن يەكسان قىلىۋەتتى، لېكىن بۇ شەھەر يەنىلا مانا مۇشۇنداق تۇرماقتا، تۈرلۈك تىللار، شاۋقۇن - سۈرەنلەر بىلەن تولغان بۇ پاك ماكان يەنىلا مىغىلدىماقتا.

ئەمىر قورغانى ھىندۇۋان، بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن تۆت چاسا شەكىلدىكى قۇم سۇۋاق ئۆيلەر، ھامماملار، مەدرىسە - خانىقالارنىڭ گۈمبەزلىرى ئارىسىدا ھەيۋەتلىك قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى، ئەمما مەسچىت جامەنىڭ مۇنارلىرى ئۇنىڭدىنمۇ ئېگىز بولۇپ ئاسمان قەرىگە بوي تارتقانىدى.

بەلخاپ دەرياسىنىڭ بوتقا سۈيىگە تولغان قانال، ئېرىق - ئۆستەڭلەر قويۇق دەل - دەرەخلىك باغلارنى ئارىلاپ ئېقىپ، يەر ئاستى سۇ يوللىرىغا كىرىپ كۆزدىن غايىب بولاتتى، يەنە قەلئە سېپىلىنىڭ سىرتىدا پەيدا بولۇپ، ئېرىقلاردا شىلدىرلاپ ئېقىپ، ئەتراپتىكى يېزا - قىشلاقلارنىڭ قىزغۇچ تۇپراقلىق يەرلىرىگە ھايات بەخش ئېتەتتى.

قۇش بازىرى تاكى قەلئە سېپىلىغىچە سوزۇلغان بولسىمۇ، خۇددى ئالىقاندىكىدەك كۆرۈنۈپ تۇراتتى. دۇكانلار تاقىلىشقا باشلىغان، مۇھتەسىپ[①] ئۆز ئادەملىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، سودا - تىجارەتنىڭ پەيغەمبەر قائىدە - يوسۇنى بويىچە قىلىنىشىنى تەكشۈرۈپ، رەستىمۇ رەستە ئايلىنىپ يۈرەتتى. ھەر خىل قورال - جابدۇق ياسايدىغان دۇكانلارنىڭ ئوچاقلىرىدىكى ئوتلىرىمۇ ئاستا - ئاستا ئۆچۈشكە باشلىدى. مىسكەرچىلىك، زەرگەرچىلىك، بۆشۈك ياسىغۇچىلار، ھارۋا ياسىغۇچىلار رەستىلىرىدىكى قۇلاقنى گاراڭ قىلىدىغان تاراق - تۇرۇقلارمۇ جىمىقتى. پىچاق چاقلىغۇچىلارنىڭ چاقىدىن چىقىدىغان يىلانغا ئوخشاش ۋىژىلدىغان ئاۋازلارمۇ بېسىقتى. ئۇزۇنغا سوزۇلغان جىمجىت كوچىنى ياقىلاپ بىر بۆلۈم ئاتلىق تۈرك ئەسكەرلىرى ئېتىنى ئوينىتىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇلار شەھەرنىڭ يەتتە دەرۋازىسىدىكى قاراۋۇللۇق ۋەزىپىسىنى باشقىلارغا تاپشۇرۇپ قايتىشىۋاتقانىدى.

ئۆگزىدىكى بالا سوغۇقتىن شۈركۈنۈپ، دۈمبىسىنى شامال-

① مۇھتەسىپ — بازار تەرتىپى، تارازىلارنىڭ توغرىلىقىنى تەكشۈرگۈچى - ت.

غا قارشى ئۆرۈدى. شەھەرنىڭ كۆل رەڭ خىشتىن ياسالغان شەرقىي نەۋباھار دەرۋازىسىنىڭ گۈمبەزلىرى پېتىۋاتقان قوياشنىڭ شولىسىدا، خۇددى كۆيۈۋاتقاندەك يالقۇنجاپ كۆرۈنەتتى. بۈگۈن ئاتىسى جامە مەسچىتىدە بېشارەت بەرگەن دەھشەتلىك زەربىگە بىرىنچى بولۇپ ئاشۇ دەرۋازا يولۇقاتتى.

كېيىنكى ھەپتە ئاتىسىنىڭ قورۇ - جايى باھالىنىپ، ئاتىسىنىڭ مېھرى ھەققىگە تەككەن باغلار، ئۈزۈمزارلار سېتىلىدىغان بولغاچقا، ئۆيلىرىدىن ئادەملەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. ئىچكىرىكى ھويلىدا ئاتىسىنىڭ قېرى ئىنىكئانىسى نەسىبە خېنىم ئۈنىنى چىقارماي كۆز ياشلىرىنى ئىچىگە يۇتۇپ (ئاتىسى يىغلاشنى مەنئى قىلغان) ئىش قىلىۋاتاتتى، گىلەملەر، ئورۇن - كۆرپىلەر، جايىنامازلار يىغىشتۇرۇلۇپ، بىر - بىردىن بوپلىنىۋاتاتتى، مىس جابدۇقلار، چاۋۇرلار، كوزىلار، لىگەن ۋە مەنقەللەر[1] يىغىشتۇرۇلماقتا ئىدى. ئاتىسىنىڭ شاگىرت ۋە مۇرىتلىرى سودىگەرلەر بىلەن سودىلىشىپ، كارۋان باشلىرى بىلەن كېلىشىشكە تىرىشاتتى. ئەنە شۇنداق تەشۋىش، ئالدىراشچىلىقتا پەيغەمبەر ئەۋلادى سەئىدلەر ئورايدىغان كۆك سەللىنىڭ ئۇچى خۇددى دېڭىزنىڭ ئۇ تەرىپىدىن كېلىدىغان ئاجايىپ بىر قۇشنىڭ قانىتىغا ئوخشاش تىنىمسىز لەپىلدەپ تۇراتتى. بۇ ئاتىسىنىڭ خەلىپىسى — سەئىد بۇرھانىددىن بولۇپ، ئۇ سوقا يۈزى، ئېگىز، قاتما گەۋدىسى بىلەن ھەقىقەتەنمۇ بىر يىرتقۇچ قۇشنى ئەسلىتەتتى. ئۇ قانداقلا بولمىسۇن بىر ئىش قىلىدىكەن، مۇقەددەس كىتابلارنى ئوقۇش، تىلاۋەت قىلىش، ئۇستازىنىڭ پەندۇ نەسىھەتلىرىنى ئاڭلاش ياكى ئۇنىڭ بالىلىرىغا ساۋاق بېرىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ھەقىقەتەن ئەستايىدىللىق بىلەن قىلاتتى.

كىتابلارنى ئاتىسىنىڭ ئۆزى تاللاۋاتاتتى: جىلد - جىلد

① كۆمۈر قاتارلىق يېقىلغۇلار يېقىلىدىغان قويما كۆچمە ئوچاق. — ت.

ھەدىسلەر — پەيغەمبەرنىڭ ھاياتى، پەندۇ ھېكمەتلىرى، رىۋايەتلەر، ئىسلام قانۇنلىرى، شەرىئەت بىلىمدارلىرىنىڭ ئىشلىرى، مۇتەنەببى، سەنائى، ئەتتارغا ئوخشاش شائىرلارنىڭ توپلاملىرى، غەززالىي، ئەل - خارەزمىگە ئوخشاش مەشھۇر ئالىملارنىڭ شىكەستە خەتتى[1]شەكلىدە يېزىلغان ئەسەرلىرى، بۇ يەر، يەنى خۇراساننىڭ ئانا شەھىرى بەلختە، ھىراتتا، خارەزم، سەمەرقەندلەردە، نىشاپۇر، تەبرىزلەردە، دەمەشقتە، نەجەپ، بەسرەلەردە، ئومۇمەن مەرىپەتلىك ئىسلام ئالىمىنىڭ ھەممە جايلىرىدا ياغاچ، ئۆچكە تېرىسىدىن تەييارلانغان خۇرۇم ياكى ھەل بېرىلگەن مۇقاۋىلار بىلەن مۇقاۋىلانغان، بەلخ ۋائىزلىرى[2]ۋە ئۆلىمالىرىنىڭ بىرنەچچە ئەۋلادىدىن بۇيان توپلانغان، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان تەسنىفاتلىرى[3] ئۇنىڭ قارامتۇل قولىنىڭ كەڭ ئالىقانلىرى ئارىسىدىن بىر خىل ئۆتۈۋاتاتتى.

سەئىد بۇرھانىددىن تاللىۋېلىنغان كىتابلارنى ئىككى قوللاپ، تەزىم - تەۋەززۇ بىلەن ئېلىپ، كۆلچەكلىك ھويلىغا تۇشۇپ، تىكمەت ئۇستىگە تىزاتتى. سەككىز قىرلىق كۆلچەك بويىدىكى مەجنۇنتال ئاستىدا كىتابلار ئاۋۋال كىگىز، كېيىن ئەيلەنگەن تېرىلەر بىلەن ئورىلىپ پۇختا تېڭىلدى. ئەمدى ئۇلارغا كېچىپ ئۆتىدىغان دەريا - ئېقىنلارنىڭ دولقۇنلىرى، بېسىپ ئۆتىدىغان تاغ ۋە چۆل - جەزىرىلەرنىڭ كۆيدۈرگۈچى يالقۇنلىرى تەسىر قىلالمايتتى. ھەربىرى پاختا تېيىدەك كېلىدىغان، ئەمما ئۇنىڭدىن ئۈچ ھەسسە ئېغىرراق كىتاب باغلاملىرى ئون تۆگىگە يېتىپ ئاشاتتى، لېكىن ئاتىسى يەنىلا كىتاب تاللاۋاتاتتى. . . .

جالالىددىن ئاكىسى بىلەن سەئىدگە ئەگىشىپ كۇتۇپخانا ئى-

---

① ھەرپلىرى چېكىتسىز ۋە بىر - بىرىگە قىستاپ يېزىلغان ئەرەبچە خەت تۈرى - ت.
② ۋائىز — ۋەز - نەسىھەت ئېيتقۇچى - ت.
③ تەسنىفات — بۇ يەردە ئەسەرلەر مەنىسىدە.

شىكى ئالدىغا كېلىپ، ئاتىسىنىڭ كىتاب جازىسىدىكى بىر كى-
تاب ئالدىدا تىز چۆكۈپ ئولتۇرغانلىقىنى كۆردى. ئۇ كىتابنى خۇددى قۇرئان سەھىپىلىرىنى ۋاراقلىغاندەك ئاستا ۋاراقلايتتى، بارماقلىرى بىلەن سىلاپ - سىيپايتتى، بەدىنى بىلىنەر - بىلىنمەس تىترەيتتى، لەۋلىرى ئۈنسىز قىمىرلايتتى، كۆزلىرى بولسا تامغا قاراپ قادالغىنىچە تۇراتتى.

سەئىد بۇرھانىددىن ئۇستازىنىڭ بۇ ھالىنى ياخشى چۈشى-نەتتى. چۈنكى ئېيتىلىدىغان سۆزلەر ئاللىقاچان ئېيتىلىپ بو-لۇنغان، «شاگىرت ئۇستازىغا ئايان بولغان ھەممە نەرسىنى بى-لىپ بولدى. ئەمدى ھەق سۆزىنى مۇستەقىل ئېيتالايدۇ» دېگەن مۆھۈرلۈك شاھادەتنامە نەچچە يىلدىن بېرى ئۇنىڭ ھۇجرىسىدا ساقلاقلىق تۇراتتى. ئۇ يىراقتا تۇرۇپ، تۇم قارا سىياھ بىلەن يېزىلغان خەتتى نەستەلىقنىڭ[1] خۇددى ئۈنچە تىزىقلىرىدەك ئە-مىر - چىمىر قىلىپ تۇرغان قۇرلىرىنىڭ ئايرىم جايلىرىدىكى ھۆرمەت مەنىسىدە قىزىل سىياھ بىلەن يېزىلغان سۆزلەرگە قاراپ كىتابنى تونۇدى. ئۇ «شەيخ ۋەلتەراش»[2] دېگەن نام ئالغان ئەھمەد ئىبنى ئۆمەر ئەبۇل جانىپ نەجمىددىن كۇبرانىڭ قەلىمى بىلەن يېزىلغان قۇرئاننىڭ تەپسىرى ئىدى.

كىتاب جازىسى ئالدىدا تىز چۆكۈپ ئولتۇرغان بۇ زور قامەتلىك، ئۇلۇغۋار بوۋاي بىر چاغلاردا خارەزمگە بېرىپ، شەيخ نەجمىددىن كۇبرانىڭ تۇرار جايىنى تاۋاپ قىلغان، ئۇنىڭغا مۇ-رىتلىققا قول بېرىپ، ئۆزى كېيىن سەئىدكە بەرگەن شاھادەتنا-مىسىدەك مۆھۈرلۈك ئىسپات ئېلىشقا ئېرىشكەنىدى. ئۇ ھازىر پىرى مۇرشىدىدىن نەچچە يۈز كىلومېتىر يىراقلىقتا، ئۇنىڭ كىتابى ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، شەيخ بىلەن غايىبانە خوش-

① خەت نۇسخىلىرىنىڭ بىر تۈرى - ت.
② لەۋلىبالار ياقتۇرىدىغان شەيخ.

لىنىشىپ ئۇنىڭدىن ئۆزرە سورىۋاتاتتى. ئۇ نېمىشقا ئانا شەھىرىنى تاشلاپ كېتىشكە ئۇنتۇندى، شەيخ نەجمىددىن كۇبرا بولسا ھېچقاچان بۇنداق قىلمىغان بولار ئىدى.

ئۇستازى، مويسىپىت باھاۋىددىن ۋەلەدگە قاراپ سەئىدىنىڭ يۈرىكى ئېچىشىپ كەتتى.

لېكىن ئاللادىن بۆلەك ھېچكىمنىڭ ئالدىدا تىز چۆكمەيدىغان ئاتىسىنىڭ يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇشى جالالىددىنغا تەسىر قىلمىدى. ئۇ بۇ كۈنلەردە يىراق سەپەرنىڭ پەيزىنى سۈرۈپ، تېخى ئۆزى كۆرمىگەن مەملىكەتلەر، ئۆلكىلەر، شەھەرلەر، سەلتەنەتلىك جايلارنىڭ تاماشىلىرىنى كۆرۈش كويىدا بىر خىل خۇشاللىق، ھاياجان ئىچىدە يۈرەتتى.

ئون ئىككى ياشلىق بالا ھىجرانىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى تېخى بىلمەيتتى. ھازىر پەقەت ئۇنىڭدا ئاتا ماكانى بولغان قەدىردان ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىدە ئاخىرقى قېتىم تۇرۇپ، شەپەق نۇرىغا چۆمۈلگەن شەھەرگە قاراپ، گېلىغا بىر نەرسە تىقىلىپ قالغاندەك بولدى. قۇلىقى تۈۋىدە ئاتىسىنىڭ جامە مەسچىتىنىڭ ئىچىدە گۈركىرىگەن غەزەپلىك ئاۋازى يەنە جاراڭلىدى:

— ھەي، ۋەخشىنىڭ قارىنسى، ھەي، پەخرىددىن رازىغا ئەگىشىپ، ھەق يولدىن ئازغان ئاسىيلار! ھەي، خارەزمشاھ مۇھەممەد! خەۋەردار بولغىنىكى، پانىي دۇنيا جاھالىتى كۆزۈڭنى كور قىلدى! ئۆزۈمچىلىكىڭ سېنى بىپەرۋالىق ۋە باشقىلارنى كۆزگە ئىلماسلىقنىڭ قىلتىقىغا چۈشۈردى! بۇ قىلىقلىرىڭ ئاخىر سېنى يامانلىق يولىغا جەزمەن ئېلىپ بارىدۇ. مانا، جاھالەت نەدىن كەلدى، بەزى ئۆلىمالاردىكى رەزىللىكلەر نەدىن پەيدا بولدى، پۈچەكلىك، ئىپلاس ھاۋايى - ھەۋەسلەر، كۆپرى - گۇمانخورلۇقلار نەدىن پەيدا بولدى! ساڭا ئىدراك ياتتۇر، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆز سەلتەنىتىڭدە ئۆزۈمچىلىك غادىيىپ

باش كۆتۈرگەن. ئەمما ئاتا - بوۋىلارنىڭ دېگىنىدەك: «ئۆزۈمچىلىك ھۆكۈمران بولغان سەلتەنەت مەلئۇن سەلتەنەتتۇر!».

جۇمە نامىزىدا ئاتىسى توۋلاپ تۇرۇپ شۇنداق دەۋاتاتتى. خالايىق شەھەرنىڭ بۇ ئۇلۇغ ئالىمىنىڭ سۆزىنى قورقۇنچ ئىچىدە باشلىرىنى ساڭگىلاتقىنىچە ئاڭلىدى. شەرىئەت نامىدىن سۆزلەپ، شەرىئەت نامىدا ھۆكۈم يۈرگۈزگەن، شاھنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن قازىيۇل قۇززات، سۇلتاننىڭ يېقىنى رازىنى دېيانەتسىز دېيىش! بۇ ئازلىق قىلغاندەك، مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك ھۆكۈمدارلىرىدىن بىرى — خارەزمشاھنىمۇ قوشۇپ ھاقارەتلەش! ھېچكىمنىڭ قولىدىن كەلمەيتتى.

خارەزمشاھ، ئۆلىمالار ۋە سوپىلار

ۋائىنز بۇرھانىددىن ۋەلەدنىڭ «ئۆزۈمچىلىك روھى» ئېيمىنى كۆزدە تۇتۇپ ئېيتىلىۋاتقانلىقى ھەممىگە ئايان ئىدى. خارەزمشاھ مۇھەممەد ئالدىراقسانلىق، نادانلارچە بىپەرۋالىقتا نام چىقارغانىدى. ئۆزىنى بارچە مۆمىنلەرنىڭ باشپاناھى ۋە نىجاتكارى دەپ ئاتىغان بۇ پادىشاھ، بەلخ شەھىرىگە شۇنچىلىك باج - سېلىق سالغانىدىكى، ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ھەرقانداق سېلىقلار بۇنىڭ ئالدىدا ئەرزىمەس بىر نەرسە بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ ئۆزلۈكسىز ئۇرۇش - يۈرۈشلەرنى قىلىپ بىرمۇنچە مەملىكەتلەرنى بويسۇندۇرغان بولسىمۇ، ئەمما مەملىكەت ئىچىدە ھەر تۈرلۈك گۇرۇھ - تەرىقىچىلەرنىڭ تالان - تاراجلىرىنى بېسىقتۇرالمىغانىدى.

بەلخ خەلقئارا سودا يوللىرى تۈگۈنىگە جايلاشقانىدى. چىن - ماچىندىن دەمەشققە، مەككەئي مۇكەررەمگە، مىسىرغا، ھىندىستاندىن رۇسلارنىڭ سوغۇق ئۆلكىلىرىگە، بۇخارا، سەمەرقەندلەردىن ۋىزانتىيە پادىشاھلىقىغا، ماھىر پەرەڭلەر

يۇرتلىرىغا بارىدىغان يوللارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ يەردىن ئۆتەتتى. جەڭگە – جېدەللەر، يوللاردىكى بۇلاڭچىلىقلار، شاھ سارىيىدىكى كۆپرانىي مەئىشەتلەر بەلخنىڭ ئىككى ئىقتىسادىي پىلتىسىغا — ھۈنەرۋەنلىك ۋە تىجارەت يىلتىزىغا پالتا چاپاتتى. ئۇزۇندىن بېرى ھۈنەرۋەنلەر جامەسى — ئەخىيلەرنىڭ[1] يوشۇرۇن مەجلىسلىرىدە، سودىگەرلەرنىڭ كارۋان سارايلىرىدا ھاكىمىيەت بېشىدىكى ئەمەلدارلار ئۈستىدىن شىكايەتلەر قىلىناتتى.

دىن پېشۋالىرىمۇ نارازى ئىدى. ھەر كۈنى بازار، مەھەللىلەر، مەسچىت، كوچىلاردا سەدىقە تىلەپ يۈرگەن تىلەمچىلەرنىڭ خۇرجۇنلىرىغا پۇل كەمدىن – كەم چۈشەتتى. مەدرىسىلەردە ئىلمىي ئىلاھىيەت ۋە شەرىئەت قائىدىلىرىدىن دەرس بەرگۈچى ئۆلىمالارنىڭمۇ تاپاۋىتى كېمىيىپ، نەزىر – چىراغلار ئازلاپ كەتكەنىدى. شەھەر بايلىرىنىڭ ساخاۋىتى بىلەن كۈن كەچۈرۈپ كېلىۋاتقان خانىقادىكى ئەھلى – شەيخ، دەرۋىشلەرنىڭمۇ ئەھۋالى قىيىن ئىدى.

دەرۋەقە، ئۆلىمالار ئۈچۈن بىرلا يول، ئۇ بولسىمۇ شاھ خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش، تاپاۋىتى كۆپ قازىلىق مەنسىپىنى قولغا كىرگۈزۈش، ساراي ئۆلىماسىغا ئايلىنىپ، ھۆكۈمدارلارنىڭ ھەر خىل ئىشلىرىغا پەتىۋالار چىقىرىپ بېرىش يولىلا بار ئىدى. ئەمما ئۇلارنىڭ ھەممىسىلا ئۆز جېنىنى شەيتانغا سېتىشقا، ۋەخش قازىسىغا ئوخشاش پۇل ئۈچۈن مۇسۇلمانلار ئۈستىدىن بولۇشىچە ھۆكۈم چىقىرىشقا ياكى يېقىندا ۋاپات بولغان پەخرىددىن رازىغا ئوخشاش پادىشاھنىڭ ئاشۇ ئەسكىلىكلىرىنى پەتىۋالار بىلەن پەردازلاشقا ماقۇل بولۇشۇۋەرمەيتتى. ئۆلىمالار كۆز يۇمۇپ – ئاچقۇچىلا تۇپراققا ئايلىنىدىغان پانىي ئالەم ھۆ-

---

① ئەخىيلەر — ھۈنەرۋەن، كاسىپلاردىن تەشكىللەنگەن تەرىقەتچىلەر مەزھىپىگە ئەۋە بىر دىنىي گۇرۇھ – مەزھەپ – ت.

كۆمدارلىرىنىڭ سەلتەنەتلىرىگە ئەمەس، بەلكى بىردىنبىر ۋە ئەبەدىي ئاللاغا خىزمەت قىلىشلىرى، شۇنىڭدەك ئاللانىڭ ھەقىقەت سۆزىنى ئۆلىمالارنىڭ ئاغزى ئارقىلىق ئىزھار قىلىشى لازىم ئىدى. بۇنى باھاۋىددىن ۋەلەد ئۆز تەجرىبىلىرى ئارقىلىق ياخشى چۈشەنگەنىدى. ئەسلىدە ئۇنىڭغا غايىبتىن بېشارەت بولغانىدى.

ماھى مۇھەررەم يەنى رامىزاندا كۈندۈزدىكى ھارغىنلىق، كېچىدىكى ئۇيقۇسىزلىقتىنمۇ، ئۇنى ئۇيقۇ باسقاندەك بولدى. كۆزى ئىلىنىپلا چۈش كۆردى. چۈشىدە گويا مۇھەممەد پەيغەمبەر ئۇنى — باھاۋىددىن ۋەلەدنى بۇنىڭدىن كېيىن سۇلتانۇل ئۆلىما دەپ ئاتاشنى ئەمرىمەرۇپ قىلغانمىش. باھاۋىددىن ۋەلەد ئاجايىپ بىر تىترەك ئىچىدە كۆزلىرىدىن تاراملاپ ياش تۆكۈپ ئويغاندى. شۇ كۈندىن باشلاپ چىقارغان پەتىۋالىرىنىڭ ئاستىغا «سۇلتانۇل ئۆلىما» دەپ ئىمزا قويىدىغان بولدى. پۈتۈن ئۆمرىنىڭ مەھسۇلاتى ھېسابلانغان «مائارىپ» دېگەن كىتابىغىمۇ ئىسمىنى شۇنداق دەپ يازدى. بۇنىڭغا يا ۋەخش قازىسى، يا زەيندىن فەرازىي رازى ئەمەس ئىدى. گەرچە ئۆز تەقۋادارلىقى بىلەن مەشھۇر بولغان مويسىپىت مەرۋەزى ئۆزىگە بۇ ھەقتە غايىبتىن بېشارەت بولغانلىقى — چۈشىدە ئۇنىڭغا مۇنەۋۋەر بىر قامەت كۆرۈنۈپ، باھاۋىددىن ۋەلەدنى شۇنداق ئالىي ئۇنۋان بىلەن ئاتاشنى بۇيرۇغانلىقىنى ئېيتسىمۇ، دۈشمەنلەر تېخىمۇ ھەسەت قىلىپ، مەزكۇر ئۇنۋاننى باھاۋىددىننىڭ پەتىۋالىرى ۋە كىتابىدىن ئۆچۈرۈۋېتىشنى تەلەپ قىلىشاتتى. ئۇلارچە، ئۇ ئەلۋەتتە ئۇلۇغ ئۆلىما، ئەمما خۇراساندا مۇنداق ئۆلىمالار ئازمۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇنىڭ ئەقلى خۇددى يېغىر قىرچاڭغۇ ئاتنىڭ كۆزىدەك يىراقنى كۆرمەسمىش؛ ھەقىقەتنىڭ روھىغا ئەمەس، ئۇنىڭ شەكلىگە ئېسىلىۋالغانمىش. كونا ئەقىدىلەرنى

ئىلمىي ئىرپان ئۇتۇقلىرىغا تايىنىپ، كۆز كۆرۈپ، قولاق ئاڭلىمىغان زامانلارغا سېلىشتۇرۇپ، چۈشەندۈرىدىغان ئەللامىلەرنى ھاقارەت قىلارمىش. . .

«بىرلا ۋاقىتتا غايىبتىن ئىككى بېشارەت بولۇپ تۇرۇۋاتقانلىقىمۇ، بۇلار ئۇنىڭغا ئىشىنىشمىدى! بۇ نېمىدېگەن كۆپۈرلۈق، نېمىدېگەن رەزىللىك! يۇنان پەلسەپىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بۇ يېڭى تەرىقەتچىلەر پەقەت ئىلاھىي ئىقتىدارلا ئېنىق بىلەلەيدۇ، دەپ قارىلىپ كەلگەن ھەقىقەتنى تەپەككۇر كۈچىنىڭ ياردىمى بىلەن ئىسپاتلىماقچى بولۇشىدۇ. ئاللا ياراتقان مەۋجۇدىيەتلەرنىڭ مەنتىق يولى بىلەن ئېنىقلىنىشىغا ئىشەنمىسە بولامدۇ! ئۇلارنىڭ ھەممىسى (ۋەخش قازىسى قاتارلىقلار) مۇغەممبەرلىك بىلەن پەلسەپە سېتىپ، خارەزمشاھ مۇھەممەدنىڭ يامان ئىشلىرىنى ئاقلاش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ھارام تامىقىنى يېيىشكەن ـ دە! . . .»

باھاۋىددىن ۋەلەد ئۆزىنىڭ ھەقىقەت يولىدا چىڭ تۇرغانلىقىغا تولۇق ئىشەنگەن ھالدا شۇنداق دەپ ئويلايتتى.

ئېھتىمال، يەتتە ئەسىر كېيىن ياشاۋاتقان كىتابخان نېمە ئۈچۈن شۇنچىۋالا تالاش ـ تارتىش بولۇۋاتقانلىقىدىن كۈلۈپ، قەدىمكى بەلخ شەھىرىدىن چىققان ئۆلىما باھاۋىددىن ۋەلەدنى تازا بىر مۇتەئەسسىپ ئىكەن، دەپ ئويلاپ قالار. ھەئە، ئەلۋەتتە ئۇ ئۆز ئېتىقادىدا مۇتەئەسسىپ ئىدى ۋە يەتتە ئەسىردىن كېيىن ئاددىي بىر مەكتەپ ئوقۇغۇچىسىمۇ، تېپىشماق تېپىش ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلارنى ھەقىقەت دەپ بىلەتتى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇ زامانىنىڭ تەپەككۇرىغا مەنسۇپ ھەممە نەرسە — ئىلمىي نۇجۇم، خىمىيە، ئىلمىي ھەندەسە[1]، ھوقۇق، تارىخ، تىل ئىلمى، ئىبنى سىنانىڭ «ئەل ـ قانۇن»ى، ئەپلاتۇننىڭ غايىلىرى،

① گېئومېتىرىيە ئىلمى ــ ت.

تەركىدۇنيا سوپىلارنىڭ پەلسەپە نەزەرىيىلىرى ئۇنىڭغا ئايان بولسىمۇ، بىراق ئۇمۇ، كۆپلىگەن ئۆزىگە زامانداش ئالىملارغا ئوخشاش، ئەقىل - ئىدراك (تەپەككۇر) ياشاشنىڭ ئەڭ مۇھىم مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشقا، يېشىشكە ئاجىز، دېگەن ئەقىدىدە ئەمەسمىكەن؟ چۈنكى شۇ دەۋرنىڭ تەپەككۇرى مەزكۇر مەسىلەلەرنى يېشىشكە ئاجىزلىق قىلاتتى.

ئۇنىڭ بىلەن دۈشمەنلەشكەن ئۆلىمالار بولسا، بىر ئاز باشقىچىرەك پىكىر قىلىشاتتى. ئۇلار ئەرەستۇچىلارنىڭ تەسىرى بويىچە مەنتىقىي دەلىللەرنى ئىشقا سالاتتى، شۇنىڭ بىلەن قېتىپ قالغان ئەقىدىلەرنى يېڭى تارىخىي شارائىتلارغا ماسلاشتۇرۇپ، ئاخىر تەپەككۇرنى ئاشۇ ئەقىدىلەر زەنجىرىدىن ئازاد قىلىش يولىدا يېڭى بىر قەدەم باسماقتا ئىدى. ئەمما ئۇلا قولغا ئالغان ئاشۇ كىچىككىنە چەكلەنگەن ئازادلىق، دەسلەپكى چاغلاردا زۇلۇمنىڭ يەنىمۇ كۈچىيىشىگە، ئەقىدىلەردىن قۇتۇلغان ئىستىبداتلىقنىڭ ئەۋج ئېلىپ كېتىشىگە خىزمەت قىلاتتى.

ئاممىنىڭ ئازاد بولۇش يولى تەپەككۇرنىڭ ئازاد بولۇش يولى بىلەن ئوخشىمايتتى. ف. ئېنگېلسنىڭ تەبىرىچە، خەلق ئاممىسى كۆپىنچە ئۆزىنىڭ ئەڭ مۇھىم تۇرمۇش تەلەپلىرىگە جۈلۈقى چىققان ئىلاھىي لىباسلار كىيگۈزىدۇ.

ئەركىن پىكىر مەھسۇلىدىن كۆپ ھاللاردا ئەزگۈچىلەر ھەممىدىن بۇرۇن بىرىنچى بولۇپ بەھرىمەن بولىدۇ.

پەقەت ئىلگىرىلەش ئارزۇسى، مۇتەئەسسىپلىك ئەمەس، شەھەرلىكلەرنىڭ ياردىمى، پۇقرالار بىلەن بىر سەپتىكى روھانىيلارنىڭ بەدەتلىرىنى جانلىق ھېس قىلىپ تۇرۇش ئارقىلىق باھاۋىدىن ۋەلەد ئۆزىنىڭ ھەقلىق ئىكەنلىكىگە بولغان ئېتىقادىنى ئاشۇراتتى، ئىشەنچىسىگە ئىشەنچ قوشاتتى. بۇ ئارىلىقتا تەكەببۇرلۇق بىلەن ئۆزىنى «خۇدانىڭ يەردىكى سايىسى» دەپ

ئاتاپ، ئۇ سۆزلەرنى پادىشاھلىق مۆھۆرىگە ئويدۇرۇپ يازدۇرغان خارەزمشاھ مۇھەممەد، شەيخلەرنىڭ بىر دەككىسىنى بېرىپ قويماقچى بولدى. شەيخلەر ئۆزلىرىنىڭ پۇقرالار ئىچىدىكى نوپۇزىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ باشباشتاق ھاكىمىيىتىنى چەكلەشكە ئۇرۇناتتى. خارەزمشاھنىڭ قەھر - غەزىپى مەشھۇر سوپى ۋە شائىر شەيخ مەجدىددىن باغدادىنىڭ بېشىغا ياغدى.

باھاۋىددىن بىلەن باغدادى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئاكا - ئىنىدىنمۇ يېقىن ئىدى. ئۇلار ئۇستازى مەشھۇر شەيخ نەجمىددىن كۇبرا خانىقاسىغا بىر قېتىم بېرىپ، ئۇنىڭغا ئىقتىدا قىلىشقانىدى. شەيخ ئۇلارنىڭ كۆڭۈل دەپتىرىدىن، تۇرمۇش تەرىپىدىن چۈشۈرۈلگەن، چۈشىنىكسىز خەتلەرنى سىرىپ - سۈپۈرۈپ ئۆچۈرگەن. كېيىن سەمەرقەند قەغىزىدەك تازا يۈرەكلىرىگە ئۆزىنىڭ سىزىقلىرىنى يازغان. ھەق يولىدىن ئۇلارنى ھېچقانداق نەرسە ئاينىتتۇۋەتەلمەسلىكى ئۈچۈن ئىرادىلىرىنى پىدائىيلىق سىناقلىرى ۋە جاسارەت يالقۇنىدا قايتا تاۋلىغان. ئۇلار ئاۋۋال قىسقا بىر ۋاقىت ئىچىدىلا باشقىلارغا باشلامچىلىق قىلىش ھوقۇقى — ئىجازەت ئېلىشقا ئېرىشتى.

بىراق ئۇلارنىڭ كۆزقاراش، تەبىئەتلىرىدە پەرق بار ئىدى. شۇڭا، شەيخ ئۇلارنى باشقا - باشقا يول بىلەن باشلىدى. باھاۋىددىنىنىڭ قىزىققانلىقى قاتتىق قوللۇق بىلەن چەكلەنگەچكە، ئۇ ئىزىغا چۈشتى. بۇ خىسلەتلەر كەڭ بىلىملەر بىلەن قوشۇلغاچقا، ئۇ يالغۇز سوپىلا ئەمەس، شەرىئەت بىلىمدانى، ھالال - ھاراملىق مەسىلىلىرىدە دادىل مۇنازىرىلەشكۈچى زامان ئەللامىسى بولۇپ تونۇلدى.

باغدادى بولسا، ئۆز ھېسسىياتىغا كۆمۈلۈپ، ئۆز قىزغىنلىقىنىڭ ئاخىرقى چېكىگە، ئۆزىنى يوقىتىش ھالىتىگە چۈشۈپ، سوپىلىقتا شائىرلىق يولىنى تاللىدى.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، خوراساندا دەسلەپكى سوپى ئەسلى

ئەرەب، مۇھەممەد خارەزمشاھدىن ئۈت يۈز يىل بۇرۇن بەلختە ھاكىم بولغان شاراپەتلىك شاھ ئىبراھىم ئىبنى ئەدھەم ئىكەن.

شاھ بىر كۈنى شىكارغا چىقىپ، بىر قۇلاننىڭ ئىزىغا چۈشكەنىش. ئوقيايىدىن ئېتىلغان ئوق ئۇنىڭغا تەگكەچكە، پادىشاھ ئۇلجىغا قاراپ ئاتنى چاپتۇرۇپ بېرىپتۇ. شۇ چاغ قۇلان خۇددى ئادەمدەك زۇۋانغا كىرىپ: «ھەي شاھ، سەن ھىمايىسىز ھايۋانلارنى قىرغىن قىلىش ئۈچۈنلا تۇرەلگەنمىدىڭ؟» دەپتۇ. شاھ خىجالەت بوپتۇ. ئوردىسىغا قايتىپ كېلىپ، كېچىچە تائەت - ئىبادەت قىپتۇ. ئەتىگىنى قارىسا، ئوردىنىڭ ئۆگزىسىدە بىر بەدەۋى چوپان يۈرگۈدەك. پادىشاھ ئۇنى تۇتۇپ كېلىشكە ساقچىلارنى ئەۋەتىپتۇ، ئۇلار چوپاننى تۇتۇپ كەپتۇ. شاھ ئىبراھىم ئۇنىڭدىن: «مېنىڭ سارىيىمنىڭ ئۆگزىسىدە نېمە قىلىپ يۈرىسەن؟» دەپ سوراپتۇ. بەدەۋى: «تۆگەمنى يوقىتىپ قويدۇم، شۇنى ئىزدەپ يۈرىمەن» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. تۇنۇگۈنكى ئاجايىپ ھادىسىنى ئېسىگە ئېلىپ، شاھ غەزىپىنى بېسىپ، يەنە ئۇنىڭدىن: «سەھرادا يوقالغان تۆگىنى ئوردا سارايلىرىنىڭ ئۆگزىسىدىن ئىزدەش ھاماقەتلىك ئەمەسمۇ؟» دەپ سوراپتۇ. چوپان: «تەختتە ئولتۇرۇپ، تەڭرىنى ئىزدەش ئۇنىڭدىنمۇ ھاماقەتلىكرەكقۇ؟» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

بۇنىڭدىن تەسىرلەنگەن شاھ جەندە كىيىپ، ئىككىنچى كۈنىلا سارايىنى تاشلاپ چىقىپ كېتىپتۇ. قەلەندەر بولۇپ تەرىقەت - تەقۋادارلىق يولىنى تۇتۇپ، ئۆمرىنى تائەت - ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزۈپتۇ. ئۇ ھەر كۈنى چۆلدە تىكەن چېپىپ ئۇنى بازارغا ئەكىرىپ سېتىپ كۈن كەچۈرۈپتۇ. ئەنە شۇ شاھ ئىبراھىم، شەيخۇل ئەزەم ئىبراھىم بەلخىكە ئايلىنىپ، كېيىنرەك تەسەۋۋۇپ[1] دەپ نام ئالغان تەرىقەتكە ئاساس سالغانىكەن.

---

① غەيرىي تەبىئىي ئالەمگە، ئىلاھىي كۈچلەرگە، ئادەملەرنىڭ ئىلاھ بىلەن بىۋاستە ئالاقىلىشالايدىغانلىقىغا ئىشىنىدىغان دىنىي ئېتىقاد، مىستىكا - ت.

بەلكىتە ھەقىقەتەن ئىبراھىم ئىبنى ئەھمەد شاھ دېگەن بىر ئادەم دۇنياغا تۇرىلىپ، ئۆمۈر سۇرگەنلىكىنىمۇ بىلمەيمىز. ئىلىم - پەنگە مەلۇم بولغىنى شۇكى، ئىسلام ئېتىقادىدا پەيدا بولغان تەركىدۇنياچىلىق ھەرىكىتى شەھەر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇش ئەھۋالىدىن نارازىلىقى، ئۇلارنىڭ ھاياتىنى روھانىيلار، يۇقىرى تەبىقىلەر ۋە دۆلەت مەنپەئىتىگە يەم قىلغۇچى فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ زۇلۇم - ئاسارەتلىرىگە بولغان نارازىلىقى تۈپەيلىدىن راۋاجلانغان. بۇ نارازىلىق، پۈتۈن مۇسۇلمانلارنى ئاكا - ئۇكا دەپ ئېلان قىلغان ئىسلام پەتىۋا - پەرمانلىرى بىلەن ۋە يەنە خۇددى شۇ دىن نامى بىلەن ئىش قىلىدىغان، مەنپەئەتپەرەس روھانىيلارنىڭ پەتىۋاسىغا تايانغۇچى ھۆكۈمدارلار زوراۋانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر تۈپەيلىدىن بارغانچە چوڭقۇرلىماقتا ئىدى. بۇ نەرسە ئىبراھىم بەلخى ھەققىدىكى رىۋايەتتىنمۇ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ: جانىۋارلارنىڭ ئادەمگە ئوخشاش سۆزلىشى، تەنسىز، جىسىمسىز روھلار بىلەن بولغان سۆھبىتى ئىنسان روھىنىڭ ئىستىبتىك ئەكس سادالىرىدۇر.

ئۆز ئەتراپىدىكى ۋەقەلىكنى ئادالەت قانۇنلىرى ئارقىلىق ئۆزگەرتىشكە قادىر كۈچلەرنى كۆرەلمىگەن مۇسۇلمان تەرىقەتچىلىرى ئەرەبلەر «سۇف» دەپ ئاتايدىغان، قوپال توقۇلغان پالازلاردىن جەندى كىيىپ، دەشتۇ سەھرالارغا چىقىپ كېتەتتى ياكى ئۆيلىرىگە بېكىنىپ ئولتۇرۇپ، ئىنسان تەبىئىتى ۋە تەڭرى ماھىيىتى ئۈستىدە پىكىر - خىيال قىلىشاتتى. ئۇلارنى كىيىملىرىگە قاراپ قەلەندەر - سوپىلار دەپ ئاتىشاتتى. ئۇلار قۇرئاندىكى ھالال ۋە ھارام چۈشەنچىلىرىدىن پايدىلىنىپ، مەخسۇس ئەخلاقىي تەلىمات يارىتىشتى. ئۇلارچە ھۆكۈمرانلارغا تېگىشلىك ھەر خىل ماددىي نېمەتلەر شەك - شۈبھىسىز ھارام سانىلاتتى. چۈنكى ئۇ، زوراۋانلىق ۋاستىسى بىلەن قولغا كەلگەن، دەپ قارىلاتتى. ھەتتا تەقۋادار بىر كىشى، پادىشاھقا

قاراۋۇل بولۇپ خىزمەت قىلغۇچى قوشنىسىنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىپ داڭلىغانلىقى ئۈچۈن ئۆز تۇخۇسىنىمۇ ھارام سانايتتى. ھەددىدىن ئاشقان تەقۋادارلار باشقىلارنىڭ ئەمگەك تەرى سىڭگەنلىكى ئۈچۈن، خەير - سەدىقە ئېلىشتىنمۇ ھەزەر قىلاتتى. پەقەت چۆلدىكى تىكەن بىلەن بۇلاقتىكى سۇلا بۇلاردىن خالىي سانىلاتتى. چۈنكى ئۇلار ھېچكىمگە مەنسۇپ ئەمەس، ئۇنى ئۆزلىرى توشۇپ ياكى يىغىپ ئەكەلگەچكە، ئۇنىڭغا ھېچكىمنىڭ ھەققى سىڭمىگەن بولىدۇ. بۇنىڭغا زوراۋانلىق ۋە ئادالەتسىزلىك ئارىلاشمىغان بولىدۇ، دەپ قارىلاتتى.

«ئۆزىنى بىلگەن خۇدانىمۇ بىلىدۇ» دېگەن مەشھۇر ھەدىسنى ئۆز ئېختىيارىچە شەرھلىگەن سوپىلار ئېچكى، مەنىۋى تۇرمۇشنى ئۇيۇشتۇرۇپ، شۇ يول بىلەن «سائادەت»كە يېتىشنىڭ پۈتۈن - سۇرۇك تەرتىپلىرىنى ئىشلەپ چىقىشتى. ئۇلار ئىشق - مۇھەببەتنى مەدھىيىلەيدىغان شېئىرىيەتنىمۇ ياراتتى. ئۇ ئەسەرلەر شۇنىڭدىن بۇيان جاھان ئەدەبىياتىغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىپ كەلمەكتە.

سۇلتانۇل ئۆلىما دەۋرىگە كەلگەندە سوپىلارنىڭ ھەرىكىتى كۆپ ئەسىرلىك يولنى بېسىپ ئۆتكەن، مۇنتىزىم بىر كۈچكە ئايلانغاندى. سوپىلار روھانىيلارنىڭ شەخسىنىڭ مەنىۋى ھاياتىنى دۆلەت رەسمىي يوسۇنلىرىنىڭ مۇرەككەپ قائىدىلىرىگە بويسۇندۇرۇشىغا قارشى چىقىپ، خۇدا بىلەن بولىدىغان مۇناسىۋەتنى ھەركىمنىڭ ئۆز شەخسىي ئىشى دەپ ئېلان قىلىشاتتى.

نارازىلىقنىڭ دىنىي مىستىك تەسەۋۋۇپنىڭ مۇسۇلمان فېئودالىزمى مۇھىتىدا ياشاپ قېلىشىغا ياردەم بەردى، ئەمما بۇ، ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئاينىپ ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتى يولىدا ئىنسان روھىنى بوغۇش ۋاستىسىگە ئايلىنىشىغىمۇ سەۋەب بولدى.

ئاۋۋالقى تەرىقەتچىلەر ھۆكۈمرانلاردىن بىر بۆردا ناننىمۇ ئال-

مايتتى، لېكىن ھۆكۈمرانلارغا مەسلىھەت بېرىشنى ئۆزلىرىگە پەرز دەپ بىلىشەتتى. ئاشۇلارغا ئوخشاش، شەيخ مەجىدىددىن باغدادى ئۆمرىنى مۇھەممەد خارەزمشاھقا مەسلىھەت بېرىشكە سەرپ قىلدى.

خارەزمشاھقا قارشى تۇرالىغۇدەك بىردىنبىر كۈچ، ئۇنىڭ خىللانغان تۈرك قوشۇنى ئىدى. كۆچمەن تۈرك بېگىنىڭ قىزى، خارەزمشاھنىڭ ئائىلىسى، ئەقىللىق ۋە قەتئىي نىيەتلىك تۈركان خاتۇن مەخسۇس بىر گۇرۇھقا باشچىلىق قىلاتتى، مۇشۇ گۇرۇھ ئىمتىيازلىق تۈرك ھەربىيلىرىنىڭ پايدىسى ئۈچۈن خارەزمشاھ ھاكىمىيىتىنى تىزگىنلەشكە ئىنتىلەتتى. ئوغلى ئۇرۇش سەپىرىدىكى چاغلاردا، خارەزمدە ھۆكۈمدار بولۇپ قالىدىغان تۈركان خاتۇن مەجىدىددىننىڭ ئەۋلىيالىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنى سارايغا تەكلىپ قىلدى. مەجىدىددىننىڭ شېئىرلىرىدىكى ئەقىل ۋە ئېھتىراس ئۇنى قاتتىق تەسىرلەندۈردى. تۈركان خاتۇن شائىرنى ئۆزىگە پىر - ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنى خانىقاسىدىكى يىغىنلارغا قاتناشتۇرىدىغان بولدى.

مەجىدىددىن سارايدا بەزى - بەزىدە كۆرۈنۈپ قالاتتى. ئۇ تۈركان خاتۇن بىلەن ياراتقۇچى ئاللاغا سىغىنىش يوللىرى توغرىسىدا سۆھبەتلىشەتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن، باشقىلارغا زۇلۇم قىلماسلىق، ھەق ئالدىدا خىجالەتچىلىككە سالىدىغان ئىشلاردىن يىراق بولۇش، «نېمىكى قىلمىغىن، پەرۋەردىگار ھازىرو نازىر» دېگەن ھېكمەتنى ئېسىدە تۇتۇش لازىملىقىنى قايتا - قايتا تەكىتلەيتتى. يىغىپ ئېيتقاندا، تۈركان خاتۇننى تەقۋادارلىق يولىغا باشلاپ، شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭ ئوغلىغىمۇ ئۆز تەسىرىنى ئۆتكۈزۈشكە ئۈمىد باغلىغانىدى.

ساراي جاسۇسلار بىلەن تولغانىدى. ئۇلار خۇداگۇيلۇق بىلەن ئۆتىدىغان ئۇنداق سۆھبەتلەردىن بىرى ھەققىدە شاھقا خەۋەر يەتكۈزۈپ، شەيخنىڭ شېئىرلىرىدىكى مۇھەببەت تەگرىگە ئە-

مەس، ئەۋرە ـ چەۋرىلىك بولغان تۈركان خاتۇنغا بېغىشلانغان دەپ تۆھمەت چاپلاشتى.

خارەزمشاھ مۇھەممەد، ئۇ شەيخنى قەتل قىلىشقا بۇيرۇ. دى. مەجدىددىن باغدادنىڭ بېشىنى كېسىپ، جەسىتىنى جەيھۇن دەرياسىغا تاشلىدى.

روھانىيلارنىڭ شۇنداق ئەدىبىنى بەرگەن شاھ ئەمدى پەيغەمبەر نائىبى، بارلىق مۆمىنلەرنىڭ دانا سەردارى خەلىپە ھاكىمىيىتىگە تېگىشكە قارار قىلدى. ئۇ يالغۇز خوراساننىڭ بەلخ، مەۋر، نىشاپۇر ۋە باشقا شەھەرلىرىدىلا ئەمەس، بەلكى خەلىپىلىك پايتەختى باغدادى شەرىپنىڭ ھەممە مەسچىتلىرىدىمۇ ئۆز نامىغا خۇتبە ئوقۇتۇشنى تەلەپ قىلىپ، ئەلچىلەر ئەۋەتتى. بۇ ــ خەلىپە ناسىرنى خارەزمشاھ پايدىسىغا ئۆز ھاكىمىيىتىدىن ۋاز كەچسۇن دېگىنى ئىدى. ئەمما خارەزمشاھ باشقا مۇسۇلمان ھۆكۈمدارلىرىغا ئوخشاش خەلىپىنىڭ قول ئاستىغا قارام سانىلاتتى. باغدادتا خارەزمشاھنىڭ بۇ تەلىپى قەتئىي رەت قىلىندى. ئۇ چاغدا مۇھەممەد ئۆز تەۋەلىكىنىڭ مەشھۇر ئۆلىمالىرىنى يىغىپ، پۈتۈن ئۆمرىنى دىنىي ئىسلام يولىدا، جەڭ مەيدانلىرىدا ئۆتكۈزگەن پادىشاھ، ئۇنىڭغا قارشىلىق قىلىۋاتقان پىتنىخور خەلىپىنى شەرىئەت نامىدىن تۇيتىن يوق قىلىشقا ھەقلىقتۇر، دېگەن پەتىۋانى بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئۆلىمالار باغدادنىڭ قىسمىتىنى ئەسلەپ، چىشىنى چىشىغا چىشلەپ بولسىمۇ شۇنداق بىر پەتىۋا بېرىشكە مەجبۇر بولۇشتى. ئۇ، ئەمدى شاھ خەلىپىگە قارشى يۈرۈش قىلىشقا بولىدۇ، دەپ ھېسابلىدى.

1217 ـ يىلى قىشتا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ئىنتايىن قاتتىق سوغۇق بولدى. باغدادقا ئەۋەتىلگەن خارەزمشاھ قوشۇنلىرى كوردىستان تاغلىرىدا قار ـ بوراندا قالدى. يالاڭ

كېيىنگەن مىڭلاپ ئەسكەرلەر توڭلاپ ئۆلدى. ئۇنىڭدىن ئامان قالغانلارنى كوردلار قىرىپ تاشلىدى. شاھ تەرىپىدىن جەڭ مەيدانىغا ئەۋەتىلگەن پۈتۈن - سۈرۈك قوشۇندىن بار - يوقى قىرىق - ئەللىك نەپىرىلا قايتىپ كېلەلىدى.

شاھنىڭ ئابرۇيىغا قاتتىق تەسىر يەتتى، لېكىن ئۇ بەربىر ھوشىنى تاپمىدى.

كېيىنكى يىلى يازدا خارەزمشاھ تەۋەلىكىنىڭ شەرقىي چېگرىسىغا جايلاشقان ئوترار شەھىرىگە چىڭگىزخاننىڭ سودا كارۋىنى كەلدى. بۇ كارۋاندا تۆت سودىگەر باشچىلىقىدىكى تۆت يۈز ئەللىك كىشى بار بولۇپ، ھەممىسى مۇسۇلمانلار ئىدى. بەش يۈزگە يېقىن تۆگىگە ئىپار، قۇندۇز ۋە تىيىن تېرىلىرى، سەدەپ ۋە نېفرىت تاشلىرى[1]، شۇنىڭدەك يېقىندا چىڭگىزخان تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان جۇڭگودىن ئولجا ئېلىنغان ئالتۇن - كۈمۈش ۋە يىپەك ماللار ئارتىلغانىدى. چىڭگىزخان نامىدىن ئۆزئارا تىنچلىق كېلىشىمى بىلەن تىجارەت قىلىش تەلىپىنى خارەزمشاھقا ئەكەلگەن بۇ ئەلچىلەردىن باشلاپ، ئۆزئارا كۆپلەپ سودا كارۋانلىرىنىڭ كېلىشى، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ياخشى قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى باشلاپ بېرىشى مۇمكىن ئىدى.

لېكىن، تەكەببۇرلۇق ھەۋىسىگە چۈشكەن مۇھەممەد سودىگەرلەرنى جاسۇسلار سۈپىتىدە قولغا ئېلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇ تۆت يۈز ئەللىك كىشى بىر كېچىدە ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكى ئوترار ھاكىمى تەرىپىدىن شاھقا ئەۋەتىپ بېرىلدى. شاھ ئۇلارنى بۇخارا ۋە سەمەرقەند سودىگەرلىرىگە يۇقىرى باھادا سېتىپ، پۇلىنى ئۆزى ئالدى. پۈتۈن - سۈرۈك

① تەبىئەتتە كۆپىنچە ئاق ياكى يېشىل رەڭدە ئۇچرايدىغان مىنېرال ماددا - ت.

بۇ سودا كارۋىنىدىن پەقەت بىرلا تۆگە باققۇچى قېچىپ قۇتۇل-
دى. بۇ دەھشەتلىك خەۋەرنى چىڭگىزخانغا ئاشۇ تۆگىچى يەتكۈز-
دى.

مۇڭغۇللار ھۆكۈمدارى غەزەپكە چىدىماي، ھاكىم ـــ
ھەممىگە ھاكىم، دېگەن ئەقىدىگە ئەمەل قىلىپ، خارەزمشاھقا
يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ، قىلغان ئەسكىلىكى ئۈچۈن
ئۇنىڭغا تەنە ـ دەشنامىلار قىلىش بىلەن بىرگە، قىرغىن، قاباھەت سەۋەبچىسى ـــ ئوترار ھاكىمىنى تۇتۇپ بېرىشنى تەلەپ
قىلدى.

لېكىن شاھ ئەلچىلەرنىڭ باشلىقىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ،
قالغان ئىككىسىنىڭ ساقىلىنى كېسىپ قوغلىۋەتتى.

ئارقىمۇئارقا ئۈچ قېتىملىق كۆپۈرلۈق ـــ شەيخنىڭ ئۆل-
تۈرۈلۈشى، خەلىپىگە ھۇجۇم قىلىپ قوشۇن ماڭغۇزۇش، ئا-
خىرىدا مۇسۇلمان سودىگەرلىرىنى ئۆلتۈرۈش مەملىكەتتىكى
ھەممە تەبىقىلەرنى ـــ روھانىيلار، سىپاھلار، سودىگەر ۋە
ھۈنەرۋەنلەرنىڭ نارازىلىقىنى چېكىگە يەتكۈزدى. شەيخ مەجدىد-
دىننىڭ ئۆلۈمى بىلەن خەلىپىگە قارشى مەجبۇرىي پەتىۋا چىقار-
غۇزغانلىق ئەلىمىدىن تېخىچە كۆڭلىدىكى غۇمنى چىقىرالمايۋات-
قان ئۆلىما ۋە شەيخلەر، ئۇنىڭغا ئىلاھىي جازانىڭ مۇقەررەر
بولىدىغانلىقى ھەققىدە ھەر خىل كارامەت سۆزلىرىنى قىلىشقا
باشلىدى.

خارەزمشاھ ھەممىلا يەرگە ئۆزىنىڭ جاسۇسلىرىنى ئورۇن-
لاشتۇردى، تىڭتىڭچىلار، خۇپىيانە ھەرىكەت قىلغۇچىلار، ئالا-
قىچىلەر ھەر قەدەمدە ئۇنىڭ خىزمىتىگە تەييار تۇراتتى. لې-
كىن، ۋەقەلەردىن خەۋەر تېپىشتا ماشايىخلارمۇ ئۇنىڭدىن قې-
لىشمايتتى. ھەتتا ئۇلاردىن ئۇستۇنمۇ تۇراتتى: ئىلمۇ ئىرپان
ۋە تىرىكچىلىك كويىدا تېنەپ، دۇنيا كەزگەن مىڭلىغان قەلەن-

دەرلەرگە خانقالارنىڭ ئىشىكى ھەمىشە ئوچۇق ئىدى.

ئايرىم - ئايرىم جايلارغا ئورۇنلاشقان ھۈنەرۋەن ئۇستىلار، سودىگەرلەر ئۆزلىرىنىڭ كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى ئاۋۋال ئۆز-لىرىنىڭ پىر ئۇستازلىرىغا يەتكۈزۈشنى پەرزى ئەين[1] دەپ بى-لىشەتتى.

ئوترارىدىكى جىنايەت، ئەلچىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنىڭ ئا-قىۋىتى — بىر ئۇرۇش بولىدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسەتتى. چىڭگىزخاننىڭ تۆمۈردەك ئىرادىسى بىلەن مىسلى كۆرۈلمىگەن كۈچ - قۇدرەت بولۇپ ئۇيۇشقان، جۇڭگونى بويسۇندۇر-غان ھېسابسىز كۆپ كۆچمەن گورۇھلىرى بىلەن بولىدىغان بۇ ئۇرۇشتا خارەزمشاھ ۋە ئۇنىڭ دۆلىتى ھالاكەتكە يۈزلىنىشى مۇقەررەر ئىدى.

بېشارەت

ئاشۇ 1219 - يىلىنىڭ قىش كۈنى، شامالدا دۈگدىيىپ، قەدىردان ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىدە، شەپەق نۇرىغا چۆمۈلگەن نەۋبا-ھار دەرۋازىسى تەرەپكە تىكىلىپ تۇرغان بالىنىڭ ئېھتىمال بۇ ئىشلاردىن خەۋىرى يوق ئىدى. ئەمما، ئۇنىڭ قۇلىقىنىڭ تۈۋىدە ئاتىسى — ۋائىز ۋە ئۆلىما باھاۋىددىن ۋەلەدنىڭ مەسچىت جامەنىڭ گۈمبەزلىرىدە قۇدرەتلىك ئىلاھنىڭ ندىاسىدەك گۈم-بۈرلەپ ئەكس سادا بېرىۋاتقان ئاۋازى ياڭرايتتى:

— مەن كېتىمەن. لېكىن خەۋەردار بولۇپ قىلىڭلاركى، مەن كەتكەندىن كېيىن موڭغۇللارنىڭ يەر - زېمىننى چىكەتكە-دەك باسقان سان - ساناقسىز قوشۇنى يېتىپ كېلىدۇ. ھەدىس

---

[1] مۇسۇلمان بولغانلىكى كىشىنىڭ ئەمەل قىلىشى، ئورۇندىشى شەرت بولغان قائىدە-ت.

مۇبارەكتە ئاللاتائالا: «مەن ئۇلارنى ئۆز قەھرۇ غەزىپىمدىن يا-
راتتىم» دېگەن. ئاللاتائالانىڭ قەھرۇ غەزىپىدىن يارالغان بۇ
قوشۇن مۇلكىي خۇراساننى زەبت قىلۇر. مىڭلىغان بالايىئاپەت-
لەرنى ياغدۇرۇپ، بەلخ ئەھلىگە ئەجەل شارابىنى ئىچۇرۇر. شاھ
مۇلكىدىن ئايرىلىپ، ئۆمرى غۇربەتتە، يالغۇزلۇق ۋە مۇشكۇلات
ئاستىدا ئۆتكۇسى. . .

ئون ئىككى ياشلىق جالالىدىننىڭ ئورۇق گەۋدىسىنى تىت-
رەك باستى. «مەن ئۇلارنى ئۆز قەھرۇ غەزىپىمدىن
ياراتتىم! . . . ئەجەل شەربىتىنى ئىچۇرۇر! »

ئۇ ئاتىسىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ چۇقان سېلىپ يىغلىشۋات-
قان ئاياللارنىڭ نالىسىنى يەنە ئاڭلىغاندەك، ئاپئاق ساقاللىرىغا
مۆلدۇرلىگەن كۆز ياشلىرى تۆكۈلگەن بوۋايلارنى، ھوشىدىن
كېتىپ يىغلىغان دەرۋىشلەرنى يەنە كۆرگەندەك بولدى.

ئۇنىڭغا ئەقىل كىچىكىدىن ھەمراھ. ئۇ زېمىندەك مۇس-
تەھكەم، تاشتەك چىڭ ئاشۇ كۇمىلاچ تاملار، مەسچىتلەر،
كوچىلار، قورغانلار، ئىنىكئانىسى نەسىبە خانىم، بىرگە ئويناپ
ئۆسكەن دوستلىرى، ئۆز تىرىكچىلىكى بىلەن ئاۋارە بولۇپ،
ھازىر ئۇخلاشقا تەرەددۇت قىلىۋاتقان مىڭلىغان - ئون مىڭلىغان
تونۇش ۋە ناتونۇش ئادەملەرنىڭ بىر دۆۋە ئۇستىخان ۋە تۇپراققا
ئايلىنىدىغانلىقىغا ئىشەنگۇسى كەلمىسىمۇ، ئەمما ئاتىسى ئېيت-
قان سۆزلەرنىڭ راستلىقىغا زادىلا گۇمان قىلمايتتى. شۇ ھامان
ئاتىسى ئۇنىڭ كۆزىگە شۇ چاغقىچە ھېچ كۆرۈنمىگەن بىر قىيا-
پەتتە خۇددى پەيغەمبەرگە ئوخشاش ئۇلۇغ ۋە قۇدرەتلىك، جەسۇر
ھەم ھەيۋەتلىك بولۇپ كۆرۈندى. . .

لېكىن، ئاتىسىغا بولغان مېھرى ۋە ئىخلاسى بىلەن بىرگە
ئۇنىڭ كۆڭلىگە قانداقتۇر بىر ئوت چۇشۇپ ئۇلغىيىۋاتقاندەك
بولدى. ئۇ مۇشۇنداق چاغدا ھازىرقىدەك تونۇغلى بولمايدىغاننى
تونۇيالايدىغان، كۆرگىلى بولمايدىغاننى كۆرەلەيدىغان ئىقتىدارغا

ئىگە بولغان بولسا، ئېھتىمال ئۇ بۇ ئوتنى دەرد ـ ئەلەم يىلىنى دەپ ئاتىغانمۇ بولاتتى. بىراق، بالا ئۇ يىلاننىڭ باش كۆتۈرۈشى. گە يول قويمىدى، ئۇنى ئۆزىدىن نېرى ھەيدەشكە تىرىشتى.

شۇ چاغدا ئۇ كۆڭلىدە ئىنسانلارغا مۇھەببەت بولمايدىكەن، ئۇنداقتا ھەرقانچە بۈيۈك ئىلمۇ ـ دانىشمەنلىكمۇ پايدىسىز، ھەتتاكى، يىرگىنچلىك ئىكەنلىكىنى قانداقمۇ بىلەلىسۇن. دەر. ۋەقە، بۇنداق چاغدا ئىلمۇ ـ دانىشمەن قانچىلىك ئۇلۇغ بولسا، شۇنچىلىك دەھشەتلىك بولاتتى.

ئادەملەر ھەممە دەۋردە ئوخشاشلا غايىب پەردىسىدىن ھال. قىپ، ئىستىقبالنى كۆرۈشنى، ھازىرغا قاراپ كېلەچەكنى كۆ. رۈشنى ئارزۇ قىلىشىدۇ. دۇنيانى قانچىلىك ئاز چۈشەنسە، ئۇلارنىڭ زېھنىنى يورۇتقۇچى ئابرۇي ـ ئېتىبارلىق سىمالارغا شۇنچە كۆپ ئېتىقاد قىلىشىدۇ.

باھاۋۇددىن ۋەلەدنىڭ بېشارىتى سەل كەم بىر يىلدىن كې. يىن ئەمەلىيەتتە كۆرۈنگەنلىكتىن، بۇنى بىر ئىلاھىي كارامەت دەپ مەنە بېرىدىغان ئادەملەرنىڭ ھەيران قېلىشلىرىنىڭ قانداق ھالەتتە ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن، لېكىن سۇلتا. نول ئۆلىما نورغۇن زامانداش ئەللامىلارغا ئوخشاش، ئۆزىنى ئەۋلىيا دەپ ھېسابلىمايتتى. ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ ئادىمى ئىدى ۋە شۇ دەۋر مىزانى بىلەن پىكىر قىلاتتى. شۇ دەۋر ئەقىدىلىرى بويىچە بولغاندا، جىنايەتنىڭ جازاسى كېلىشى مۇقەررەر ئىدى. مەرىپەتلىك ۋە بولۇپ ئۆتكەن ئىشلاردىن ياخشى خەۋىرى بار باھاۋۇددىن ۋەلەدتەك بىر ئادەم ئۇچۇن ئەلقىسسى مىنەل ھەق قايسى تەرەپتىن كېلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىش قىيىن ئەمەس ئىدى.

1219 ـ يىلى جۇمادىل ئاخىر ئېيى، سۇلتانۇل ئۆلىما مەسچىت جامەنىڭ مۇنبىرىدە تۇرۇپ، ئاخىرقى ۋەز ئېيت.

تىشۋاتقان دەل شۇ مىنۇتلاردا، ئۇن مىڭلىغان موڭغۇل ئاتلىق قوشۇنلىرى بەختى قارا ئوترارنى قورشاپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلار قوي ۋە كالا تېرىلىرىدىن تەييارلانغان تۇلۇملار بىلەن دەريادىن ئۆتۈپ، چىڭگىزخاننىڭ ئوغلى جورجى باشچىلىقىدا سەيھۇن دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى تەرەپكە يۈرۈش قىلىۋاتاتتى. چىڭگىزخاننىڭ ئۆزى ئاساسىي كۈچلىرى بىلەن چەكسىز قۇم سەھراسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، يول بويى شەھەرلەرنى بۇلاپ - تالاپ، بۇخاراغا قاراپ ماڭدى. بۇ دەھشەتلىك قىرغىن ھەققىدىكى خەۋەرلەردىن قورقۇنچقا چۈشكەن ئادەملەر يوللاردا توپ - توپ بولۇپ، مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ غەربىي تەرىپىگە قاراپ قېچىشاتتى. سۇلتانئول ئۆلىما تېخى ئىنسان روھىنىڭ ئۆلمەسلىكى توغرىسىدىكى دىنىي ئەقىدىلەردىن يىراق، پەقەت ئۆز سەركەردىسىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن بۇتپەرەسلىكنىڭ مەلۇم رەسىم - يوسۇنلىرىغىلا بويسۇنغۇچى چىڭگىزخان ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ بېسىۋالغان مۇسۇلمان شەھەرلىرىنى قانداق ۋەيران قىلغانلىقىنى ئېنىق بىلمىسىمۇ، لېكىن موڭغۇللار ئىستىبلاسىدىن كېيىن جۇڭگوغا بېرىپ كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ ئېيتقان ھېكايىلىرىدىن بۇنى تەسەۋۋۇر قىلالايتتى. بۇ ھېكايىلەرنىڭ بىر ئۇچى سۇلتانئول ئۆلىما ئوغۇللىرىنىڭمۇ قۇلىقىغا يەتكەنىدى.

موڭغۇللار ئادەتتە شەھەرلەرنى ئىگىلەپ، ئاھالىنى قەلئە سىرتىغا، دالالارغا چىقىشقا بۇيرۇيتتى، ئاندىن شەھەرنى بۇلايتتى، قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنى قىرىپ تاشلاپ، شەھەرلەرنى تۈزلىۋېتەتتى. ھۈنەرۋەنلەرنى، ياش ئاياللارنى ئايرىۋېلىپ، ئۇلارنى قۇل قىلىپ، قالغانلىرىنى قاتار تۇرغۇزۇپ، قىرلىق ئېغىر توقماقلار بىلەن بېشىغا ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋېتەتتى.

مۇسۇلمان سودىگەرلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، چىڭگىزخان بېسىپ ئۆتكەن ئاشۇ جۇڭگو مەملىكىتى خۇددى دەشتى - باياۋانغا ئوخشاپ قالغان. يەرلەر جەسەتلەر بىلەن تولغان، مۇردىلارنىڭ

سېسىغان پۇراقلىرى ھەممىلا جايىنى قاپلىغان، بېيجىڭ دەرۋازىلىرى يېنىدا تاغدەك ئۇستىخانلار دۆۋىلەنگەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، موڭغۇللار شەھەرلەرگە باستۇرۇپ كىرگەندە، ئاتمىش مىڭ خەنزۇ قىزى دۈشمەن قولىغا تىرىك چۈشمەسلىك ئۈچۈن ئۆزىنى سېپىلدىن تاشلاپ ئۆلۈۋالغانمىش.

ئۇنداقتا، بەلخ خوتۇن - قىزلىرىنىمۇ شۇنداق بىر قىسمەت كۈتەمدىغاندۇ؟ نېمە ئۈچۈن! قايسى گۇناھلىرى ئۈچۈن؟ ئۆمرىدە بىر قېتىممۇ چىرايىنى كۆرۈپ باقمىغان ئاشۇ پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ ئۆلىمالىرىنىڭ جىنايىتى ئۈچۈن شۇنچە دەھشەتلىك جازاغا تارتىلارمۇ!؟ مۇبادا ھەركىمنىڭ نىيىتى، قىلمىشىغا يارىشا جازا بېرىلىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا مېھرىبان ۋە پاك ئاچىسى، يېقىندا ياتلىق قىلىنغان، ھازىر ئېغىر ئاياغ بولۇپ قالغان پاتىمە خېنىمنىڭ گۇناھى نېمە؟ ئۇ بىتەلەي كېتەلمەي ئەمدى مۇشۇ يەردە قالىدۇ. ئاتىسىغا مۇرت بولغان قوشنىسىنىڭ قىزى، يۈزى ئايدەك دوپدومىلاق ئون ياشلىق گۆھەرىيەنىڭ ئەيىبى نېمىدۇر.

بۇ سوئاللارغا جاۋاب تاپالمىغان ئون ئىككى ياشلىق جالالىدىن بىرىنچى قېتىم بىردىنلا غەزەپلىنىپ كەتتى. لېكىن ئۇ كىمگە غەزەپلىنىۋاتىدۇ؟ شاھقىمۇ، تەقدىرگىمۇ، ياكى بىگۇناھ جانلارنىڭ ھالاكىتىدىن بېشارەت بەرگەن ئاتىسىغىمۇ؟

ئۇ قورقۇشقا باشلاپ يۈزىنى قىبلىگە، مەككە تەرەپكە بۇرىدى، ئۇ تىزلىنىپ ئالىقىنىنى يۈزىگە يېيىپ، تۇۋا - تەزەررۇ ئېيتىپ، ئۈچ رەكەت ناماز ئوقۇدى. ئۇستازى سەئىد بۇرھانىدىن، كۆڭۈلدە ئاللانىڭ لۇتفى - شاپائىتىگە گۇمان پەيدا بولۇپ قالسا، شۇنداق قىلىش كېرەك، دەپ ئۆگەتكەنىدى. بىراق ئۇ بۇنىڭلىق بىلەن ئارام تاپالمىدى. قەلبىنى ئازابلاۋاتقان دەھشەتلىك خىياللاردىن قۇتۇلالمىدى.

شۇ خىياللار ئىچىدە يەنە گۆھەرنىڭ دوپپىدەك دولقۇنلۇق ئاي يۈزى ئايان بولدى. شۇ ھامان ئۇ مۇنۇلارنى ئەسلىدى: قىزنىڭ ئانىسى، شەيخ سولتانۇل ئۆلىمانى دەپ سەمەرقەندتىن بەلخكە كۆچۈپ كەلگەن سودىگەر شېرىپىدىن لالا يېقىندا، پىرىمنىڭ ئەتەكلىرىنى ھەرگىز قويۇۋەتمەيمەن، پىرىمغا ئەگىشىپ، دۇنيانىڭ ئۇ چېتىگە بېرىشقىمۇ تەييارمەن، دەپ ئېيتقانىدى. دېمەك، گۆھەرمۇ ئۇلار بىلەن بىرگە كېتىدۇ. شۇ خىيال ئۇنى بىر ئاز بەزلىدى. ئۇرۇپ - چېقىلىپ، توپىغا ئايلىنىش ئالدىدا تۇرغان، ئەمما قايتا دۇنياغا زادىلا كەلمەيدىغان بىباھا گۆھەرنى ئۆز قولى بىلەن قۇتقۇلدۇرۇپ قېلىشۋاتقاندەك ھېس قىلدى.

ئۇ ئورنىدىن تۇردى.

ئۇ گۆھەرنى بار - يوقى بىر - ئىككىلا قېتىم كۆرۈپ، بىر - ئىككى ئېغىزلا سۆزلەشكەنىدى. نېمىشقا مۇشۇنداق دەھشەتلىك خىيال پەيتلىرىدە، ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا قىزنىڭ ئايدەك يۈزى، ئادەمگە تىكىلىپ قارايدىغان دۇپدۇگىلەك قارا كۆزلىرى شۇنچىلىك ئېنىق كۆرۈنىدۇ؟ كۆزلەر ئۇنىڭ خاتىرىسىگە قاچان ئورنىشىۋىدىكىن؟

ئۇ شۇنى ئەسلىدى - دە، خۇددى شەلپەردەك قىزىرىپ كەتتى.

سەكرەش

بۇ يەردە بۇنىڭدىن ئىككى يىل بۇرۇن، مۇشۇ خاسىيەتلىك جۇمە كۈنى بىر ۋەقە بولغانىدى. ئۇ ھەقىقەتەنمۇ خاسىيەتلىك كۈن ئىدى. چۈنكى، سەئىد بۇرھانىددىن ئاكىسى بىلەن ئۇنىڭغا دائىم ياد ئالدۇرىدىغان سەرفۇ نەھۋى، تەپسىرى قۇرئان ۋە باشقا مۇشەققەتلەردىن قۇتۇلغانىدى. جالالىدىن دەرسلەرنى قىينالماي ئاسان ئۆزلەشتۈرۈۋالسىمۇ، لېكىن يەنىلا بىرەر شېئىرنى دىۋان-

نى ۋاراقلاپ بالىخاننىڭ پېشايۋىنىدا ئۆزى يالغۇز ئولتۇرۇشنى ياخشى كۆرەتتى.

شۇ كۈنى كەچكە يېقىن ئۇلارنىڭ ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىگە ئادەتتىكىدەك تەڭتۇش دوستلىرى، ئاتىسىغا مۇرىتلىققا قول بەرگەن قوشنىلىرىنىڭ بالىلىرى، مەھەللىدىكى بالىلار چىقىشتى. ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن كەلگەن دوستلىرىنى سەممىمي - سىپايىلىك بىلەن قارشى ئېلىپ، ئاستىغا كۆرپە سېلىپ كۈتتى. جالالىدىن بولسا بۆزچىنىڭ بالىسى سىنان بىلەن شاھمات ئويناش ئۈچۈن پېشايۋانغا ئۆتتى. باشقىلار كوچىدىن ئويان - بۇيان ئۆتكەنلەرنى زاڭلىق قىلىشىپ، بەزىلىرى ئوشۇق چۆشۈپ كەتتى، بىر - بىرى بىلەن كۆچ سىنىشىش قاتارلىق ئويۇنلارغا چۈشۈپ كەتتى.

جالالىدىن دوستى بىلەن شاھمات ئورۇقلىرىنى تاختىغا تىزىپ ئەمدىلا ئويۇننى باشلىماقچى بولۇپ تۇرۇشىغا، كوچىدا ناغرا چېلىنىپ قالدى. بالىلار گۇررىدە ئۆگزىنىڭ قىرغىقىغا كېلىشتى.

خان پىيادە ئەسكەرلىرىنىڭ بىر توپى تۇرنىلاردەك قاتار تىزىلىشىپ شەھەرنىڭ غەربىي دەرۋازىسى تەرەپكە كېتىشىۋاتاتتى. ئالدىدا كېتىۋاتقانلار ئالا - چىپار ئات مىنگەن تۈرك ئاتلىق ئەسكەرلىرى، ئۇلارنىڭ كەينىدىن چاپانلىرىنىڭ ئېتەكلىرىنى بەللىرىگە قىستۇرۇپ، بەلۋاغلىرىغا پىچاق ئېسىۋالغان، قوپال نەيزىلەرنى كۆتۈرۈشكەن پىيادە جەڭچىلەر، ياشلار، قېرىلار، قىپچاقلار، تاجىكلار، ھىراتلىق، خارەزملىكلەر كېلىۋاتاتتى. ئۇلارغا نەسللىك جىرەن ئايغىر مىنگەن، يوغان سەللىسىنىڭ ئۈچى ئوڭ قۇلىقىغىچە چۈشۈرۈلگەن، شامالدا يەلپۈنۈپ تۇرغان ساقىلى ئېسىل تونىنىڭ ياقىسىنى سىيپاپ ئۆتۈپ كېتىۋاتقان يۈز بېشى سەردار ئىدى.

بالىلار شەھەرنى قوغدىغۇچى قىسىملارنىڭ خارەزمشاھ باش.

لىغان كاساپەت ئۇرۇشقا باردىغانلىقىنى ئاتلىرىدىن ئاڭلاشقان-
دى. ئۇلارنى ھەر خىل نەيزىلەرنىڭ قۇياش نۇرىدا يالتىراشلى-
رى، يۈز بېشى ئېسىۋالغان قىلىچ سېپىنىڭ پارقىرىشى، ئاتلار-
نىڭ كىشنىشى ئىختىيارسىز ئۆزىگە تارتىۋالدى.

ناغرا ئاۋازلىرى ئۇلار شەھەر سېپىللىرىدىن چىقىپ خېلى
ئۆزىغاندىن كېيىن بېسىقتى. ئەسكەرلەرگە يول بوشى-
تىپ، بۇلۇڭ - بۇلۇڭلارغا تىقىلىشىپ تۇرغان خالايىق يەنە
ئادەتتىكى ۋاراڭ - چۇرۇڭ بىلەن ئۆز ئىشلىرىنىڭ كويىغا
چۈشۈپ كەتتى. شۇ چاغدا فەقىھ - ھوقۇقشۇناسنىڭ ئوغلى
مەسئۇد خارەزمشاھنىڭ شەيخول ئەزەم سۇھرەۋەردى بىلەن ئۇچ-
رىشىشى ھەققىدە سۆزلەشكە باشلىدى. سۇھرەۋەردى باغداد خە-
لىپىسىدىن ئەلچى بولۇپ كەلگەن، ئۇنىڭ شاھ بىلەن ئۇچراشقى-
نى بۇ ئۇرۇشقا سەۋەب بوپتۇ.

شاھ دەسلەپتە شەيخنى ئىشىك ئالدىدا تازا ساقلاتقۇزۇپ
ئاندىن قوبۇل قىپتۇ، شەيخنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، ئەمما
ئۇنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلماپتۇ. شاھنىڭ بۇ ئىشى يالغۇز
ئەلچىلىك ئىناۋىتىگىلا ئەمەس، بەلكى شەيخلىك شەنىگىمۇ ھاقا-
رەت ھېسابلىنىدىكەن. شەيخ سۇھرەۋەردى پەيغەمبەر ھەدىسىنى
ئوقۇشقا ئىجازەت سوراپتۇ. خارەزمشاھ ئىجازەت بېرىپ، ئادەت
بويىچە تىز پۈكۈپ ئولتۇرۇپ ئاڭلاپتۇ. ھەدىستە پەيغەمبىرىمىز
مۇسۇلمانلارغا ئاببباس خانىدانىغا زىيان سالمىغايسىلەر، دەپ
ۋەسىيەت قىلغانىكەن، خەلىپە ناسىر شۇ ئاببباسىيلاردىن ئىدى.

خارەزمشاھ ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپتۇ. لېكىن غەزىپىنى
ئىچىگە يۇتۇپ، ئۆزىنى بىر ئاز بېسىۋاپتۇ. «مەن دېگەن تۈرك -
دۆرمەن، — دەپتۇ ئۇ، — ئەرەبچە سۆزلەرنى زادى چۈشەنمەي-
مەن. لېكىن بۇ ھەدىسنىڭ مەنىسىنى ئۇقتۇم. ئاببباس ئەۋلادىغا
زىيان يەتكۈزۈش ئويۇمدىمۇ، خىيالىمدىمۇ يوق. ئەمما ماڭا
ئېنىقكى، خەلىپە روبى زېمىن ئۇلارنىڭ كۆپىنى زىندانلاردا

ساقلاۋاتقاچقا، ئۇلار شۇ يەردە تۇغۇلۇپ، ئۆمرى شۇ يەردە ئۆتۈۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ھەدىسنى، سىزنى بۇياققا ئەۋەتكۈچى زاتنىڭ ئۆزىگە ئوقۇپ بەرگەن بولسىڭىز كۆپ ساۋابلىق ئىش بولغان بولاتتى» دەپتۇ. جاۋاب ئورۇنسىز ئەمەس ئىدى. خەلىپە ناسىر خارەزمشاھ مۇھەممەدتىن قىلىشمايتتى. ئۇمۇ يول، ۋاستە تاللاپ ئولتۇرماي، تاج - تەخت دەۋاگەرلىرىنى زىنداندا تۇتۇشنى ئەۋزەل كۆرەتتى.

بالىلار مويسىپىت ئۆلىمالارغا ئوخشاش بەس - مۇنازىرىگە چۈشۈپ كېتىشتى. خەلىپەئي روي زېمىننىڭ پۈتۈن جامائەتىنىڭ مەنپەئىتىنى دەپ مۆمىن مۇسۇلماننى، يەنە كېلىپ ئاببىسلار خانىدانىدىن چىققان بەزى كىشىلەرنى زىندانغا قامىشى توغرىمۇ؟ ئاشۇ خانىداننى پەيغەمبەرنىڭ ئۆزى قوللاپ، خەيرخاھلىق قىلغانغۇ؟ بەس - مۇنازىرە سوزۇلۇپ كەتتى. ھەممىسىلا چوڭلاردىن ئاڭلىۋالغانلىرىنى دەلىل قىلىپ كۆرسەتەتتى. ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىل سۆزلىرى - دەلىللىرى يوق دېيەرلىك ئىدى.

جالالىدىن بۇ تالاش - تارتىشقا ئارىلاشمىدى. ئۇ مۇستەقىللىكنى سۆيەتتى، لېكىن ئۇنى كەلسە - كەلمەس كۆز - كۆز قىلىشنى خالىمايتتى.

— كۆپ گەپ — ئىشەككە يۈك! — دەپ بۇ تالاش - تارتىشنى بولدى قىلدى بۆزچىنىڭ ئوغلى سىنان، — ھەي قانۇنشۇناس يىگىت، كەل، بەسلىشمىز، نوچى بولساڭ ئاۋۇ تەرەپكە سەكرەپ باقە. . .

ئۇ سەمەرقەندلىك سودىگەر شىبرىپىدىن لالانىڭ ئۆگزىسىنى كۆرسەتتى ۋە يېڭىدىن بۇخاراچە كەشتە تىكىلگەن قول ياغلىقنى چىقىرىپ:

— بۇنى تىكتىم! — دېدى.

بالىلار ئۆگزىنىڭ لېۋىگە كېلىپ پەسكە قاراشتى: ئىككى

ئارىلىقتا قويۇق لويلا - كۆكاتلار ئۆسكەن بولۇپ، ئىككى ئۆي-نىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن بەش گەزدىن كەم ئەمەس ئىدى.

قانۇنشۇناسنىڭ ئوغلى بىلەن بۆزچىنىڭ ئوغلى خۇددى سو-دىگەرلەرگە ئوخشاش قول تۇتۇشتى.

سىنان ئۆگزىنىڭ بۇ چەت لېۋىگىچە شوخشۇپ باردى - دە، ئېتىكىنى بېلىگە قىستۇرۇپ، دوپپىسىنى قولىغا ئالدى، ئاندىن قۇشتەك ئېتىلغىنىچە نېرىقى ئۆگزىگە سەكرىدى، كېيىن يەنە شۇ يول بىلەن ئارقىسىغا قايتتى. پەقەت مەسئۇتلا ئەمەس، باشقا بالىلارنىڭمۇ قەيسەرلىكى تۇتۇپ، بىر - بىرىنىڭ كەينىدىن سەكرىشىپ ئۆتۈشتى. ئاندىن بالىلار جالالىدىنغا قارىدى، سەك-رىمەي ھەممىنىڭ كەينىدە قالغىنى شۇ ئىدى.

سۇلتانۇل ئۇلىمانىڭ ئوغلى ھەممىنىڭ كەينىدە قالاتتىمۇ؟ تۇغۇلۇشىدىنلا ئاجىز، خىيالچان ۋە تەسىرچان جالالىدىن يۈگۈ-رۈپ - سەكرەپ يۈرۈشنى، ۋارقىراپ - جارقىراپ ئويناشنى ياخشى كۆرمەيتتى. لېكىن ئانىسى مۆمىنە خېنىم كاشىلا قىلمى-غان بولسا، بەلكى ئاشۇ كاساپەت بەش گەز ئارىلىقتىن سەكرەپ ئۆتۈپ كەتكەنمۇ بولار ئىدى. بىراق، قېرىشقاندەك دەل شۇ پەيتتە ئانىسى بالىلىرىنى چاقىرىش ئۈچۈن ئۆگزىگە چىقىپ قالدى. ئۇ ئىككى ئۆي ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىققا قاراپ شامالدەك ئۇچۇپ كېتىۋاتقان بالىسىنى كۆرۈش بىلەن كۆزلىرىنى چىڭ يۇمۇۋالدى.

— جالال!

بۇ دەھشەتلىك ئاۋاز چىققان تەرەپكە ھەممە بالا بىردەك قاراشتى. يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقان جالالىدىن ئۆزىنى توختىتىۋالال-ماي، قوللىرىنى ھەريان پۇلاڭلاتقىنىچە پەسكە — ئارىلىققا چۈشۈپ كەتتى...

ئادەتتە كۆيۈمچان ئاياللار ۋە ئانىلار ئۆز بالىلىرى ۋە مەھ-بۇبلىرىنىڭ ناتونۇش يەرلەرگە بېرىشىغا ئۇناشمايدۇ، ئۇلارنىڭ

روھي جەھەتتىن ئۇسۇپ يېتىلىشىگە توسقۇنلۇق قىلىشىدۇ. ئەقىل ـ ئىدراك نۇرى بىلەن يورۇتۇلمىغان بۇنداق مېھىر ـ مۇھەببەت، ئالەمنى قۇچاقلاشقا ئىنتىلىدىغان ئاشۇ نارەسىدە روھلارغا يار ـ يۆلەك بولۇشنىڭ ئورنىغا، ئۇلارنىڭ بويۇنلىرىغا زەنجىر بىلەن ئېسىلغان تاش بولۇپ، ئۇلارنى يارامسىز ۋە پەسكەشلىك ئورنىگە قاراپ سۆرەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئاخىردا ئالەم بىلەن ئادەملەر بىرلىكىنىڭ سىرلىرىدىن خەۋەرسىز قالىدۇ.

ئانىسىنىڭ جان ئاچچىقىدا ۋارقىرىشى جالالىدىنىنىڭ قۇلاقلىرىنى تېشىۋەتكۈدەك بولدى. ئۇنىڭغا يېشىل ياپراقلىق دەرەخ شاخلىرى بىلەن يۈز بېشىنىڭ شامالدا يەلپۈنۈپ كېتىۋاتقان ساقىلى، ئاتلارنىڭ تەرلەپ كەتكەن ساغرىلىرى بىلەن قەلئە دەرۋازىسى تەرەپكە كېتىۋاتقان سەرۋازلارنىڭ نەيزە ۋە دوبۇلغىلىرى قوشۇلۇپ، قالايمىقان بىر نەرسە بولۇپ كەتتى. . .

ئۆگزىدىكى باللار بۇرۇلۇپ قاراشقىنىدا جالالىدىن يوق ئىدى. نە ئۇ تەرەپ، نە بۇ تەرەپتە كۆرۈنمەيتتى، ئۇلار ۋارقىراشقىنىچە ئۆگزىنىڭ قىرغىقىغا يېتىپ بارغاندا، ئىككى ئۆي ئارىلىقىدىكى لويلا ـ كۆكاتلار قىمىرلىماي تۇراتتى.

ئۇ كۆزىنى ئېچىپ دەسلەپتە كۆرگىنى، قاپقارا ۋە دۇپدۇگىلەك كۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا ھەيرانلىق ئىچىدە تىكىلىپ قاراپ تۇرغان قىزنىڭ پەرىشتىدەك يۈزى بولدى. بۇ، بۈگۈن ئاخىرقى قېتىم ئۆزلىرىنىڭ ئۆگزىسىدە تۇرغان چاغدا، ئۇنىڭ كۆزىگە كۆرۈنگەن سەمەرقەندلىك سودىگەر لالانىڭ قىزى — كىچىككىنە گۆھەربانۇنىڭ يۈزى ئىدى.

جالالىدىنىنىڭ رەڭگى قەغەزدەك ئاقىرىپ كەتكەن، يۈزلىرى سۈرۈلۈپ يارىلانغانىدى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ، ئاۋۋال ئۆزىگە قاراپ يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقان باللارنى، كېيىن ئانىسى بىلەن ئىنىكئانىسى نەسىبە خېنىمنى كۆردى. ئاغىنىلىرىنىڭ

كۆزلىرىدە پەقەت كۆلكە ـ مازاق قىلىشنى كۆرسىمۇ، بۇنىڭغا ھەر ھالدا چىداشلىق بېرەتتى. لېكىن ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدە يىقىلغانغا شەپقەت، ئاجىزغا ئىچىنىش ئالامەتلىرىنىمۇ كۆرۈپ قالدى. قەلبىدە ئاتىسىنىڭ غۇرۇرى قوزغالدى.

ئۇ ئورنىدىن دەس تۇردى ۋە ئىختىيارسىز ئاتىسىنىڭ سۆز ـ ئىبارىلىرى بىلەن ئاخىرقى مىنۇتتا كۆز ئالدىدىن ئۆتكەن روھىي ھالەتلەرنى تەسۋىرلەشكە باشلىدى:

— مېنى يېشىل لىباس كىيگەن نۆكەرلەر ئاسمانغا ئېلىپ چىقىشتى، ئەرشئەلا ئەتراپىدا ئايلاندۇردى. سىلەرنىڭ ۋارقىراشقان نالە ـ زارىڭلارنى ئاڭلاپ يەرگە قايتۇرۇپ ئەكېلىپ قويۇشتى، — دېدى.

ئۇ سۆزلىگەنسېرى بالىلارنىڭ كۆزلىرىدىكى ئېچىنىش ۋە مەسخىرە ھۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلەن ئالماشتى: ھە، بۇنداق ئىشقا پەقەت سۇلتانئول ئۆلىمانىڭ ئوغلىلا مۇيەسسەر بولغاي! لېكىن يەتتە ياشلىق گۆھەرنىڭ كۆزلىرىدە يەنىلا ھەيرانلىق ئەكس ئېتەتتى. ئۇنىڭ شۇ كۆزلىرىگە تىكىلىپ تۇرۇپ ئۇ مۇنداق دېدى:

— مۇشۇكلەرمۇ، ئاغمىخانلارمۇ تامدىن ـ تامغا سەكرىيەلەيدۇ، لېكىن روھلار دىيارىغا پەقەت ھېرىسمەن كىشىلەرلا سەيلە ـ ساياھەت قىلالايدۇ. ھە، شۇنداق!

ھازىر ئۇ ئون ئىككى يېشىدا ئاتىسىنىڭ ئۆيى بىلەن خوشلىشىۋېتىپ، ئاشۇ سۆزلىرىنى ئەسلەپ ئىزا تارتىپ قالدى. ئىنىقراقىنى دېگەندە، ئاشۇ سۆزلەرنى ئەمەس، ئۇلارنىڭ قايسى تۇر ۋە ئاھاڭ بىلەن ئېيتىلىشىنى، شۇنداق سۆزلەرنى ئېيتىشقا ئۇندىگەن غۇرۇرنى ئەسلەپ ئىزا تارتتى.

لېكىن، ئۇ بايا ھەقىقەتەنمۇ باشقىلارنى ئالدىمىغانىدى. ئۇنىڭ ئاشۇ خەتەرلىك سەكرىشى ئۇنى يۈكسەك روھىي چوققى-

لارغا قاراپ ماڭغان چەكسىز سەيلە ـ سەيىرىدە باسقان كىچىك، ئەمما بىرىنچى قەدىمى ئىدى.

كارۋان

— جالال! جالال! — دەپ ئانىسى تۈۋەندە چاقىردى. دەل شۇ چاغ ئۇنىڭغا ئەكس سادا بەرگەندەك، بەلخ شەھىرىنىڭ ھەممىلا مۇنارلىرىدىن مۆمىنلەرنى نامازغا چاقىرىپ، مەزىنلەر ئەزان ئېيتىشقا باشلىدى.

— ئاللاھۇئەكبەر! ئاللاھۇئەكبەر!

كۈن ئولتۇردى. جالالىدىن خۇش ياقمىغان ھالدا شوتىغا قەدەم باستى. قوللىرى بىلەن تاملارنى سىيپاشتۇرۇپ قاراڭغۇلۇق باسقان ھويلىغا چۈشتى.

ئۆيدە شام چىراغ يېقىشتى. چىراغ شولىسى لىپىلداپ ئۆي ئىچىنى ئاستا يورۇتتى.

ئانىسى ئاكىسى بىلەن جايىنامازدا يۈكۈنۈپ ئولتۇراتتى.

سۇلتانۇل ئۇلىما ئۆز ئانا شەھىرىدە ئاخىرقى قېتىم ئىنتايىن بېرىلىپ خۇپتەن نامىزىنى ئوقۇدى. شۇ كېچىسى ئون ئىككى ياشلىق جالالىدىن ئۇياقتىن ـ بۇياققا ئۆرۈلۈپ، ئاكىسىنىڭ بىر قېتىمتا پۇشۇلداپ ئۇخلاۋاتقانلىقىغا قۇلاق سېلىپ، خېلى ئۇزۇنغىچە كۆز يۇممىدى.

ئۇ ھويلىغا چىقىپ، كۆل بويىدىكى چىنار دەرىخىنىڭ تۈۋىگە بېرىپ تۇردى.

شامالمۇ يوق، كۆپكۆك يېيىلغان شايىدەك ئاسماندا يۇلتۇزلار جىمىرلاپ تۇراتتى. پەقەت ئېغىلدىكى ئاتلار پۇشقۇرۇپ تۇياقلىرىنى يەرگە ئاندا ـ ساندا ئۇرۇپ، دوكۇلدىتىپ قويۇشاتتى. نەدىندۇر بىر يەردە يۇگۇرۇك تۆگىلەرنىڭ ئۇيقۇسىراپ «بوف» دېگەن ئاۋازلىرى ئاڭلىناتتى، گەنە شۇ تۆگىلەر ئەتە

ئۇلارنى ناتونۇش يوللار بىلەن ئۇزاق - ئۇزاقلارغا ئېلىپ كېتەتتى.

ئۇ ئاسمانغا قارىدى. سانسىزلىغان يۇلتۇزلار ئارىسىدا پىلىلداپ غۇۋا كۆرۈنگەن ئۆز يۇلتۇزىنى تاپتى. يېقىندا ئاتىسىنىڭ بىر مۇرىتى ئۆزىنىڭ كۆلچىكىگە چۈشكەن يۇلتۇزلار شولىسىدىن ئۇنى تونۇۋالغانىدى. جالالىدىن يۇلتۇزىغا تەلمۈرۈپ، مەڭگۈلۈكتەك چەكسىز تۇيۇلغان بۇ ئۆمۈر يولىدا بىر ھەپتە، بىر يىل، ئون يىلدىن كېيىن مېنى نېمىلەر كۈتىدىغاندۇر، دېگەن ئويغا چۆكتى.

ئۇلارنى تاڭ قاراڭغۇسىدا ئورۇنلىرىدىن تۇرغۇزۇشتى. ھويلىدا تۆگىلەرگە يۈك ئارتىشىۋاتاتتى. ھەر تۆگىگە ئىككى تېڭىق، ھەر تېڭىقتا سەككىز پۇد①، بۇنىڭ بارلىقى كىتابلار ئىدى. تۆگىلەرنىڭ بۆكىرەشلىرى، ئاتلارنىڭ كىشنىشى، يۈكلەرنى تېڭىۋاتقانلارنىڭ ۋارقىراش - جارقىراشلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەنىدى. سەئىد بۇرھانىددىن بىردە ئېغىر - بېسىق تۇرۇپ كارۋانبېشى بىلەن نېمىدۇر بىر نېمىلەر توغرۇلۇق سۆزلىشەتتى، بىردە ئوقتەك ئېتىلغىنىچە يۈك ئارتىۋاتقانلارنىڭ يېنىغا بېرىپ، ئۇلارغا بار كۈچى بىلەن ياردەملىشەتتى. سەئىد ئۇلارنى بىرىنچى قونالغۇغا قەدەر ئۇزىتىپ بېرىپ، ئاندىن ئۆز شەھىرى تېرمىزغا قايتماقچىدى.

ئەنە شۇ ئوپۇر - توپۇر ئالدىراشچىلىق ئىچىدە ئۆزىنى ئېغىر - بېسىق تۇتۇپ تۇرغان پەقەت ئۇنىڭ ئاتىسىلا ئىدى. ئۇ يوغان سەللە ئوراپ، ئاددىي مەللەرەڭ تون كىيگەنىدى. خىزمەتچى خادىم يوپۇق يېپىلغان ئاتنى ئالدىغا ئېلىپ كەلگۈچە ئۇ شۇ ئەلپازدا جىم تۇرىۋەردى. سەئىد ئۇزەڭگىنى توغرىلاش

① بىر پۇد ئون ئالتە كىلوگرامغا تەڭ.

بىلەنلا ئۇ ئۇمۇر بويى ئات مىنىپ يۈرگەن ئادەملەردەك، ئەپچىل-لىك بىلەن لىككىدىلا ئېگەرگە ئولتۇردى. ئاتمۇ ياشتىن ئاشقىنىغا قارىماي، گەۋدىسىنى تىك تۇتۇپ، ئاۋۇالقىدەكلا سالا-پەت، سوغۇق قانلىق بىلەن ھويلىدىن چىقتى. كوچا كارۋانلار ۋە باشقىلار بىلەن لىق تولغانىدى. يۈك ئارتىلغان تۆگىلەر خۇددى تۈرنىلاردەك قاتارلىشىپ تىزىلىپ تۇراتتى، بىرىنىڭ بۇرۇن باغ چۇلۇۋۇرى يەنە بىرىنىڭ بەلۋاغلىرىغا باغلاپ چېتىپ قويۇلغانىدى. ئەمما مىنگەن ئاتلارنىڭ يۈگەنلىرىدە نە زىننەت بويۇملىرى، تۆگىلەرنىڭ ئۆركەشلىرىدە نە يىپەك گىلەم، باش-لىرىدا بېزەك - پۆپۈك يوق ئىدى. يۈك تېڭىقلىرىغا پەقەت بۆز ماتا، كەندىر ۋە ئەيلەنگەن تېرىلەرلا يېپىلغان. بۇنىڭدىن بۇ كارۋان ئىگىسىنىڭ بۇ پانىي دۇنيانىڭ مال - دۇنياسىنى ئە-مەس، كۆڭۈل بايلىقىدەك ئەبەدىي، تەڭداشسىز ئېغىر ھەقىقەت جەۋھەرلىرىنى ئېلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بولاتتى. پەقەت ئايرىم تۆگىلەرنىڭلا ئۈستىگە ئاددىي سۇرۇپ رەختلەردىن ساي-ۋەنلەر ئورنىتىلغان. ئايالالار، باللار ۋە ئاجىزلارلا ئەنە شۇ تۆگىلەردە ماڭاتتى. جالالىدىن ھەرقانچە تىركەشسىمۇ، ئانىسى ئۇنىماي ئۇنى ئەنە شۇ سايىۋەنلىك تۆگىلەرنىڭ بىرىگە ئورۇنلاش-تۇردى.

ئاتىسىنى مۇرىتلىرى ئورىۋېلىشتى. ئۇڭ تەرەپتە سەئىد بۇرھانىددىن بىلەن شەيخ خوجەگى، سول تەرەپتە شەيخ نەججاج ھەجاجى بىلەن قانۇنشۇناس ئەھمەد ۋە سەمەرقەندلىك شىرىپىدىن لالالەر تۇرۇشاتتى.

كارۋان ئاقساقىلى قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلدى. ئاندىن ئاۋۋال ئېشەك مىنگەن كارۋانلار، كەينىدىن ئات مىنگەن ئاتىسى ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرى يولغا چۈشتى.

كارۋان بېشى بىرىنچى تۆگىنىڭ بۇرنىدىن ئۆتكۈزۈلگەن چۇلۇۋۇرنى سىلكىدى ۋە ئۇنىڭ بىر ئۇچىنى ئېگىرىنىڭ غانجۇغى-

سىغا باغلىدى. كارۋاننىڭ ئەڭ ئاخىرىدا كېلىۋاتقان تۆگىنىڭ بوينىدىكى قوڭغۇراقمۇ كولدۇڭلاشقا باشلىدى. ئەنە شۇ ئاۋاز ئاستىدا تېخى خېلى كۆپ يىللار ئۆتىدۇ. بەلخ شەھىرىدىن چىققان ئەنە شۇ كىچىك بالا بىر كۈنلەر كېلىپ، كىشىلىك دۇنياسى، ئىنسانىيەت پەخىرلىنىدىغان شائىر ۋە دانىشمەن جالالىدىن رۇمى بولۇپ تونۇلىدۇ. لېكىن ئۇ ھېچقاچان كارۋان قوڭغىرىقىنىڭ بىر خىلدا رىتىملىق جاراڭلىغان ئاۋازىنى ئۇنتۇمايدۇ، چۈنكى بۇ سادا ئۇنىڭغا زامان ئۆمرىنىڭ چەكسىز ئىكەنلىكىنى، ئىنسان ئۆمرىنىڭ چەكلىك ئىكەنلىكىنى ھەمىشە ئەسلىتىپ تۇرىدۇ.

ئىككىنچى باب

باشلىنىش ۋە ئاخىرلىشىش

كىمكى كامىل بولسا، يوق غەپلەت ئاڭا،
غەپلىتىدە ئىلمۇ ھېكمەت، ئەقلى بار.
كىمكى جاھىل بولسا، يوق ھېكمەت ئاڭا،
ئىلمىدىمۇ غەپلىتىدۇر ئاشكار.

— جالالىدىن رۇمى

كەچكى سۆھبەت

يەنىلا شۇنداق بىر كۈن ئىدى. باشقا بىر ئۆلكىدە، ئۇ قەدىردان ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىپ بەلخ شەھىرىگە ئاخىرقى قېتىم تەلمۈرگىنىچە قارىغان ئاشۇ كۈندىن يەتتە - سەككىز يۈزلىگەن كىلومېتىر يىراقلىقتا، ئارىدىن ئونلاپ يىللار ئۆتكەن بىر كۈن، ئونلاپ يىللار ئەمەس، بىر ئۆمۈر ئۆتكەندىن كېيىن-كى بىر كۈن ئىدى.

ئۇ بۈگۈن پەقەت مۇنۇ بىر مىسراغىلا ئىچچاملىدى: «خورا ئىدىم، پىشتىم، سارغايدىم».

ھازىر جالالىدىننىڭ ئەتراپىنى چۆرىدەپ بەدەشقان قۇرۇپ ئولتۇرۇشقان دوستلىرى، شاگىرتلىرى ئارىسىدا ئاشۇ ئون ئىك-كى ياشلىق بالا چېغىدىكى تونۇش - بىلىشلىرىدىن بىرىمۇ يوق. ئاللىقاچان تۇپراققا ئايلانغان ئۇ چىرايلارنى تاكى ھازىرغىچە ئۇ قەلبىدە ساقلاپ كەلمەكتە. بىراق بۈگۈندىن نېمە پايدا چىقاتتى؟

ئەنە، بۇگۈنكى كۈنىمۇ دېرىزە كەينىگە ئاستا ئۇلتۇرماقتا ئىدى. تاملاردىكى يېشىل كاھىشلار كۆكۈچ رەڭگە كىرگەندەك بولۇپ قالدى. پاختەكلەر گۇمبەزنىڭ ئېگىز چوققىلىرىنىڭ چۆ- رىسىدە گۇگۇكلىشىپ، كېچىلىك قونالغۇ جاي ئىزدەشمەكتە.

جالالىدىن ئۆزىگە تونۇش قەدىردان چىرايلارغا بىر - بىر- دىن نەزەر تاشلاپ چىقتى، ئاخىرىدا مېھرىبانلىق بىلەن تولغان كۆزىنى ھېسامىددىن چەلەبىيگە تىكتى. مانا ئارىدىن ئونلاپ يىللار ئۆتۈپ، بۇگۈن ئۇنىڭغا قاراپ ئۆزىنىڭ قېرىغانلىقىنىڭ ئېنىق ئەكسىنى ئەينەكتە كۆرگەندەك بولدى. ئۇنىڭ سەللىسى بىلەن ئاپئاق ساقىلىنى، قاڭشارلىق بۇرنى بىلەن بادام قاپاق كۆزلىرىنى ئەمەس، ياق، بۇلارنىڭ ھەممىسى تەبىئىي ئەھۋال، بەلكى ئۆزىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى — تۇيغۇ ۋە تەپەككۇرىنىڭ ھەربىر خاراكتېرىنى كۆردى.

ھېسامىددىنمۇ قېرىپ قالدى. بۇ يەرگە ئۇ نەۋقىران يى- گىت ۋاقتىدا كېلىۋىدى. ئۇ چاغلاردا ئۇنىڭدا ئەقىل - پارا- سەت، سالماق - ۋەزمىنلىك، تىرىشچان - پىداكارلىق، ئومۇ- مەن ھەممە نەرسە يېتىپ ئاشاتتى. ئۇنىڭدا ئۆز ئەقلى بىلەن كۈن كەچۈرىدىغان ھۇنەرۋەنلىك خىسلىتى تولۇق بار ئىدى.

ھۇنەرۋەن ئەخىي بولغىنى ئۈچۈن، بىر چاغلاردا باغدادتا شائىر ھەللاجىنىڭ تېرىسىنى شىلىپ سويغاندەك، بۇ شەھەردە ئۇنىڭمۇ تېرىسىنى شىلمىغانلىقتىن، ھېسامىددىن چەلە- بىي يار - يۆلەك بولۇپ، ئۇنىڭ ئاخىرقى كىتابى — «مەسنە- ۋى»نى كۆچۈرۈۋاتاتتى. ئەگەر ئۆمرى يار بەرسە، بىر مىسراغا يىغىنچاقلاپ سىغدۇرغۇدەك ھاياتىنى ئەمەس، پۈتۈن ئىلمىي - مەرىپىتىنى، ھەقىقەت يولىدا بېسىپ ئۆتكەن ئۇزۇن يولىنى، بىلگەن - ئاڭلىغان، ئىگىلىگەن، شان - شەرەپ قازانغان، ئۆزىدىن بۇ يورۇق ئالەمگە مىراس بولۇپ قالغۇدەك نېمىلا بولسا، ھەممىسىنى ھېكايە قىلىپ بەرمەكچىدى.

ھېسامىددىن شۇ كىتاب ئۈستىدە بىرگە ئىشلەشكەن يىللار-
دا بىر قېتىممۇ ئۆزىنىڭ ھېرىپ - چارچىغانلىقىنى سەزدۈرمە-
دى. ئەكسىچە، بىر مەزگىل ئۇستازىنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈنلەر
چۈشكەندە، ئەخىيلەر شەيخى — ئاتىسىدىن قالغان مىراس
بىلەن ئۆزىنىڭ تاپقان - تەرگىنىنى قانداق سەرپلىگەن بولسا،
ئۆزىنىمۇ شۇنداق سەرپلەۋەردى.
مانا، جالالىدىن كۆپ يىللاردىن بېرى بىر ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە،
ئۆزىنى ئۆلچەپ، ھۆكۈم چىقىرىپ، يەنە شۇ مىنۇتلارنىڭ ئۆزىدە،
باشقا تۇرلۇك - تۇمەن نەرسىلەر ھەققىدىمۇ ئويلىيالايتتى.
بۈگۈن پەند - نەسىھەت قىلىۋېتىپ، ھېسامىددىنىنىڭ ئۆز ئار-
زۇسىنى ئېيتىۋېلىش ئۈچۈن قانداق قولاي پۇرسەت تاللىغانلىقى-
نى ئەسلەپ كۈلۈپ قويدى. چۈنكى قولاي پەيت دېگەن بولۇشقا
ئوخشاش كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئاخشام
ئىككىسى يالغۇز ئولتۇرۇشقاندا، ھېسامىددىن كۆزلىرىنى يەر-
دىن ئۈزمەي تۇرۇپ: «غەزەللىرىڭىز ئوبلاپ دېۋانغا پۈتۈلگۈسى،
ئۇلارنىڭ نۇرى - ئەسرارى[1] مەغرىۋتىن مەشرىقىقچە يورۇتقۇ-
سى. ئەمدى دوست - مۇخلىسلىرىڭىزغا ئاتاپ، سەنايى ۋە ئەت-
تارغا ئوخشاش بىر كىتاب يازسىڭىز، مۇرىتلىرىڭىز سىز بىلەن
ئۆزلىرىنى شەرەپلىك ھېسابلىغان بولاتتى» دېگەنىدى.
جالالىدىنىنىڭ ئۆزىدىمۇ ئۆزۈندىن بېرى ئويلاپ كېلىۋاتـ-
قان، ئەمما ئۇنى سىر قىلىپ ساقلىغان پىكرىنى ھېسامىددىن
ئېيتقانىدى! دوستى بىلەن بىر جان، بىر تەن بولۇپ كەتكەن
كىشىلا مۇشۇنداق دېيەلەيدۇ.
شۇ ئاخشىمى جالالىدىن سەللىسىنىڭ قېتىدىن تۆت پۈكلەن-
گەن بىر قەغەزنى ئالدى. بۇ ئۇنىڭ ئۆز قولى بىلەن يېزىلغان
تۇنجى ئون سەككىز مىسرا شېئىرى ئىدى:

---

[1] ئەسرار - مەزمۇنى، سىرى، غايە - نىشانى، مەقسىتى - ت.

ئاڭلا، نەي قانداق ھېكايەتلەر قىلىۇر؟
ئايرىلىشلاردىن شىكايەتلەر قىلىۇر. . .

ئۇنى ھېسامىددىنغا بەردى: «خوپ، چەلەبىي، مەن دەي، سەن يېزىۋال! »

شۇنىڭدىن بۇيانقى يىللار ئىچىدە بىللە ئۆتكۈزگەن ھاياتى ئۇلارنىڭ روھىي بىرلىكىنىڭ نامايەندىسى بولۇپ قالدى. شۇ كۈندىن ئېتىبارەن ھېسامىددىن مىس قەلەمدانغا سېلىنغان قومۇش قەلەم بىلەن دۋۋەتتىن ئايرىلمىدى. ئۇنىڭ بەلۋېغىدا سىزغۇچ، يېنىدە بىر باغلام قەغەز ھەمىشە ھەمراھ ئىدى. مانا ئۇ ئۇستاز بىلەن شاگىرت يۇرۇش - تۇرۇشتىمۇ بىللە بولدى. ئۇستازنىنى نەدە ئىلھام قىستىسا — مەيلى كوچىدا، ھامامدا، دوستلىرىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا، يىغىلىش - سامالاردا، بازاردا، مەسچىتتە بولمىسۇن، ھېسامىددىن ئېيتىلغان مىسرالارنى شۇ بويىچە سۆزمۇ سۆز، قۇرمۇ قۇر يېزىۋالاتتى.

بەلكىم، يەنە جالالىددىننىڭ (ئەمدى ئۇنى ھەممە «مەۋلانا» دەپ ئاتىشاتتى) ئۆز شاگىرتى ۋە خەلىپىسىگە شۇنچىلىك مېھرىبانلىق بىلەن قارىشىدىكى سەۋەب ھېسامىددىن — ئۇنىڭ ئاخىرقى ياخشى كۆرگەن ئادىمى، ئۇمىد يۇلتۇزى ئىكەنلىكىدىندۇر. ئادەتتە، يىراق ۋە جاپالىق يول ماڭغان يولۇچى تۈن قوينىدا دائىم يۇلتۇزغا قاراپ، ئاخىرقى مەنزىلنى نىشانلاپ ماڭىدۇ. ئۇنى ھازىرقى ھالەتكە كەلتۇرگەن، ئېنىقراقى، ئۇمۇمىي ھالىتىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان نەرسە ھېسامىددىندا جەملەنگەنىدى. شۇڭا، جالالىددىن ئىنساننىڭ كامالىتى ئۇنىڭ ئۆز ئەسلى ماھىيىتىگە يېتىشىشى ئىكەنلىكىگە ئىشىنەتتى. ئانىسى مۆمىنە خېنىمنىڭ سۆتى، ئاتىسى سۇلتانۇل ئۇلىمانىڭ قاتتىق غەيرىتى، ھەم ئۇستازى سەئىد بۇرھانىددىننىڭ قەتئىيلىكى، دەرۋىشلەر شاھى شەمس تەبرىزىنىڭ قۇياشتەك نۇرلۇق شولىسى، زەرگەر سالاھىددىننىڭ خۇددى ئاي نۇرىدەك دەرد - ئە-

لەملىرىگە دەرمان بولىدىغان چىرايى، ئىككى ئوغۇل تۇغۇپ، ھېلىقىلار قاتارىدا ئاللىقاچان تۇپراق ئاستىغا كۆمۈلگەن بەلغ-لىنىڭ قىزچاق گۆھەر خېنىمنىڭ مېھرىي ئىخلاسى ھەممى-بىرىكىپ، ئەمدى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ھېسامىددىن چەلەبىيدە جۇغلانغانىدى. ئۇ ئادەتتە، ئىنتايىن دىققەت قىلىپ ھەممىنىڭ ئالدىدا ئولتۇراتتى. ئۇستازىنىڭ ھەربىر پىكرى، سۆزلىرىنى يېزىۋالاتتى. دەرۋەقە، بىر چاغلاردا جالالىدىنمۇ ئۆزىنىڭ ئۇس-تازلىرىنىڭ سۆزلىرىگە شۇنداق بېرىلىپ قۇلاق سالغان ئەمە-سىدى.

«ھەي، ھېسامىددىن، سەن بوينۇڭغا ئارغامچا سېلىپ، مەسنەۋىياتنى ئىلگىرى تارتىۋاتىسەن، سېنىڭ شاراپىتىڭ ۋەجى-دىن كىتاب جىلد - جىلد بولۇپ ئالدىڭغا توپلانماقتا. . . لېكىن كۆزى تېڭىلغان ئاتتەك نەزىرى تار نادانلارغا مەنپەئەت بولسىلا بولدى، ئۇلارغا سەن كۆرۈنمەيسەن. گۈللەر، رەڭلەردىن كۆز-لىرى قاماشقانلار، نېمىشقا كۈننىڭ نۇرىنى بايقاشمايدىغاندۇ. ئەمما كۈندۈزنىڭ يورۇقلۇقى بولمىسا، نە گۈل ئېچىلسۇن، نە رەڭ بولسۇن. سەن شۇ باشلىنىش نۇقتىسى، سەن ھەقىقەت-سەن، ھېسامىددىن!»

ئۇ ئۆز قەلبىدە مېھرى ئۇرغۇپ، پۈتۈن بارلىقىنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى. كۆڭلىگە نېمىلىكى پۈ-كۈلسە، شۇئاندىلا ھەممىسىنى شاگىرتلىرى ئالدىدا ئۇلارغا ئىب-رەت، دوستىغا مۇكاپات يوسۇندا ئېيتقۇسى كېلەتتى. لېكىن ئۆزىنى باساتتى: تىلەك شارابقا ئوخشاش، ئۇ قانچە ئۇزۇن تۇرسا شۇنچە قۇۋۋەتلىك بولىدۇ ئەمەسمۇ.

— سەن ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇشۇڭ مۇمكىن، — گۈمبەز ئاستىدا جالالىدىنىنىڭ مەيۈس ئاۋازى بىر خىلدا ئاڭلىنىپ تۇ-راتتى، — پەقەت بىر نەرسىنى ئۇنتۇما، يەنى، دۇنياغا نېمىشقا كەلدىڭ؟ دېگەننى ئۇنتۇما. ئۆزۈڭنى ئەرزىنىغلا گۆرۈڭگە قو-

يۈپ سىتىۋەتمە، سىنىڭ باھايىڭ يۇقىرى. . .

ئۇ سول تەرەپتە كۆزىنى ئۇنىڭدىن ئۈزمەي، مەھلىيا بولۇپ تەلمۈرۈپ ئولتۇرغان ئالائىددىن سىريانۇسقا قارىدى.

بىر كۈنى ئەتىگەندە جالالىددىن دوستلىرى بىلەن قەبرىستانلىققا ماڭدى، ئۇ ئاتىسى سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلماقچىدى. ئۇ ئات بازىرىدىن ئۆتۈپ، شەھەر دەرۋازىسىدىن چىققاندا، توپلىشىپ تۇرغان ئادەملەرگە يولۇقۇپ قالدى. بىرنەچچە يىگىت توپتىن ئايرىلىپ، ئۇلارغا قاراپ يۈگۈردى:

— خۇدا ھەققى، مەۋلانا، مەدەت بېرىڭ!

— نېمە ئىش؟

— يۇنانلىق بالىنى ئۆلتۈرگىلىۋاتىدۇ!

— گۇناھى نېمىكەن؟

سىريانۇس قۇل ئىدى، خوجايىنى ۋاپات بولغاچقا، ئۇنىڭ ۋەسىيىتى بىلەن ئازاد بولغان، لېكىن كوچىدا ئاچ قالغان. ئىلاجسىزلىقتىن ئۆزىنى يەنە قۇللۇققا تۇتۇپ بەرگۈسى كەلمەي، ئوغرىلىق قىلىشنى ئەۋزەل كۆرۈپ، دۇكاندىن نان ئوغرىلاۋاتقاندا تۇتۇلۇپ قالغان ۋە قېچىشقا ئۇرۇنۇپ، دۇكاندارنى مۇشت بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ قويغان.

جالالىددىن ئۆزىدىكى خىيالدىن قۇتۇلۇشقا ئۇرۇنغاندەك سا-قىلىنى سىلاپ قويدى. لېكىن ئۇ كۆنكى ئەھۋاللار كۆز ئالدىدىن قاتارلىشىپ ئۆتۈشكە باشلىدى. . .

ياردەم ھەققىدىكى ئىلتىجالارنى ئاڭلىغان جالالىددىن قەتئىي قەدەم تاشلاپ قاتىللىق مەيدانىغا قاراپ ماڭدى. كىشىلەر توپى ئىككىگە بۆلۈنۈپ، شائىرغا يول بېرىشتى. قوللىرى كەينىگە قىلىپ باغلانغان قىزغۇچ سېرىق چاچلىق ياش بالا ساقچىلار قورشاۋىدا قوي تېرىسى ئۈستىدە تىزلاندۇرۇلغان ھالدا تۇراتتى. جاللات ئۇنىڭ يېنىدا تەييار ئىدى.

جالالىددىن تونىنى يېشىپ، يىگىتنىڭ ئۈستىگە يېپىپ قوي-

ـدى ۋە سۆزمۇ قىلماي، كەينىگە بۇرۇلۇپ شەھەرگە قايتىپ كەتتى.

— سەن بەلكىم قارشىلىق بىلدۈرەرسەن. مەن ئۇلۇغ ئىشلار بىلەن بەند بولۇۋاتىمەن. . . — جالالىدىننىڭ ئاۋازى دا. ئىم ياڭراپ تۇراتتى، — ھوقۇقشۇناسلىق، ئاسترونومىيە ئىلـ مى، تېببىي ئىلىم ئۆگىنىۋاتىمەن. . . بۇلارنىڭ ھەممىسى يالغۇز ئۆزۈڭ ئۈچۈنلا. ماھىيىتىڭ ئۈچۈن ئەمەس، پەقەت تالان - تاراج قىلمىسۇن، كىشىلەرنى خورلىمىسۇن، ئۆلتۈرۈشمىسۇن دەپ قانۇنشۇناسلىقنى ئۆگىنىسەن، يۇلتۇزلار. غا قاراپ مال - مۈلۈك باھاسىنى بەلگىلەپ، زۆرۈر بولغان ياخشى كۈننى تاپىن قىلىشقا قادىر بولاي، دەپ ئىلمىي ھەيئەتكە قول ئۇزىتىسەن. تېببىي ئىلىمنى ئۆگىنىش مەقسىتىڭ — تېنىڭنى، ئۆزۈڭنى ئاسراش. ئەمما سەن پەقەت يالغۇز تەندىنلا ئىبارەت ئەمەسمەنغۇ! تېنىڭ بىر ئات، سەن شۇ ئاتقا مىنگۈچى. سەن. ئات مىنگۈچى ئەقىللىق بولسا، ئاتنى ئوقۇرسىز قويمى. غاي، لېكىن ئۆزى ئاشۇ ئوقۇرغا چۈشۈپ ياتمىغاي. ئاتنىڭ يېمەكلىكى ئات مىنىدىغان كىشىگە ئوزۇق بولماس. سەن ئاتنى ئۆز يولۇڭغا ئەمەس، ئات سېنى ئۆز يولىغا سالغۇسى. . .

جاللات ۋە ساقچىلار تەمتىرەپ قېلىشتى: سۇلتان ۋە ئۇنىڭ نائىبى مۇئىنىدىن پەرۋانىمۇ ھۆرمەت قىلىدىغان دانىشمەن شەيخنىڭ تونىنى ئۆلتۈرۈلۈش ئالدىدا تۇرغان مەھكۇمنىڭ ئۇس. تىدىن ئېلىۋېتىش ياكى جىنايەتچىگە قوشۇپ ئۇنىمۇ چېپىپ تاشلاش كېرەك ئىدى. لېكىن بۇنىڭغا كىم جۈرئەت قىلالايدۇ؟ بۇنىڭ ئۈچۈن سۇلتاندىنمۇ، خۇدادىنمۇ تەپ تارتماسلىق كېرەك بولاتتى. . .

— سەن پۈتۈن بىر دۇنياغا ئەرزىگۈدەك ئادەمسەن، بى-
راق، ئۆز قىممىتىڭنى ئۆزۈڭ بىلمەيسەن!
سۇلتانغا بۇ ئەھۋالنى خەۋەر قىلىشقاندا، ئۇ قۇلنى قويۇۋې-
تىشنى بۇيرۇدى: «بىر يۇنانلىق بولسا نىمە بولاتتى! مەۋلانا
بىزنىڭ گۇناھلىرىمىزنى تىلەشكە ئاللاھى كەرىم ئالدىدا مۇتە-
ۋەككىل[①]!»
يۇنانلىق يىگىت دۇنياغا قايتا كەلگەندەك بولدى. نىجاتكارى
مۇسۇلمان بولغىنى ئۇچۇن ئۇنىڭ دىنىغا كىرىپ، ئۇنىڭغا مۇ-
رىتلىققا قول بەردى. مۇسۇلمانچىسىغا ئالائىددىن دەپ ئىسىم
قويۇلغان بۇ سىريانۇس ساددا دىل كىشىلەرگە خاس ساداقەتمەن-
لىك بىلەن جالالىددىنغا سىغىندى. ئەنە شۇ كىشى ئۇچۇنمۇ بىشى
كىتىشكە تاس قالدى.
شائىرنى كۆرەلمىگەن، ئۇنىڭ ئوردا ئالدىدىكى ئىززەت-
ئابرۇيىغا ھەسەت قىلىدىغان ئۆلىمالار، پۇرسەت تاپسىلا ئۇنىڭ
زىتىغا تىگىش ئۇچۇن پەيت كۈتۈشەتتى. ئاشۇلار قازى سىرا-
جىددىنغا چېقىمچىلىق قىلىپ ئەرز يېزىشتى. يېڭى مۇرىتى
جالالىددىننى تەڭرىگە تەڭلەشتۈرۈپ، ئۇنى ئىگەم، دەپ ئاتاپتى-
مىش...
سىريانۇسنى يەنە قامىتىپ قويۇشتى، قازىخانىغىمۇ سۆ-
رەشتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ھوشيارلىقى بىلەنلا قۇتۇلۇپ قالدى. لې-
كىن، ئۇ بۇنى ئاشۇ خەتەرلىك كۈندىن باشلاپ ئۇچىسىدىن
چۇشۇرمەي كىيىپ يۈرۈۋاتقان مەللە رەڭ تونىنىڭ شاراپىتىدىن
دەپ بىلدى. تون ھازىرمۇ ئۇنىڭ ئۇچىسىدا، رەڭگى ئۆڭۈپ،
جۇلىقى چىققان... بىرمۇنچە يېرىگە ئۇستىلىق بىلەن ياماقمۇ
سالىتۇ، دەپ ئويلىدى جالالىددىن... ياق، نە ئۇستىدىكى تون،
نە كۆڭلەك، نە بارمىقىدىكى ئۈزۈك، نە قولىدىكى تەسبىھلەر

① ئاللاغا تەۋەككۈل قىلغۇچى - ت.

ئۇنىڭ ھېسامىددىنغا بولغان مېھىر - مۇھەببىتىگە نىشان بولالمايدۇ، زامان ئۇلارنى ئۇپرىتىپ، تۇپراقتا ئايلاندۇرغۇسى، ئۇنىڭغا مۇناسىپ — سۆيۈملۈك شائىرى ئەتتار ھەققىدىكى خاتىرىلەر بىلەن ئۇستازى سەئىد بۇرھانىددىنغا بولغان مىننەتدارلىقى، ئۇنىڭ سۆزىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغۇچى يۈرەك مەدھىيىسىدۇر.

جالالىدىن بىردەم جىم بولۇپ قالدى. ئاندىن ئاۋۋالقىدەك سىلىق ئەمما تېتىك، يېقىملىق، بىر خىل ئاۋاز بىلەن ئۇستازى سەئىد ۋە ئىلمىي رەمنى[①] ئۆگەنمەكچى بولغان شاھزادە ھەققىدىكى ھېكايىگە چۈشۈپ كەتتى. بۇ ياخشى كۆرىدىغان شاگىرتى ھېسامىددىنغا قىلغان بۈگۈنكى سوۋغىتى ئىدى.

— بىرى سەئىد بۇرھانىددىنغا: «ئۆز قۇلىقىم بىلەن ئاڭلىدىم، پالانچى سېنى ماختىدى» دەپتۇ. بۇرھانىددىن ئۇنىڭغا: «ئۇنىڭ ئۆزى كىم بولمىش، مېنى نېمىشقا ماختايمىش؟ مېنى قانداق بىلگۈدەك؟ ئۇ مېنى سۆزۈمگە قاراپلا بىلگەن بولسا، خاتالىشىدۇ. چۈنكى سۆز ۋە تاۋۇش، ئېغىز ۋە كالپۇك پەقەت بىر ئىشارەت - ئالامەتلەردۇر. ئەگەر ئىشىمغا قاراپ بىلسە، ئىش دېگەنمۇ ئىككىنچى ۋە ئۆتكۈنچىدۇر. مۇبادا مېنىڭ ماھىيىتىمنى ئۇققان بولسا، ئىقرارمەنكى، مېنى ماختىشى مۇمكىن ۋە شۇ ماختىشى مېنىڭ سۆزۈمگە، شۇنداقلا ئىشىمغا ئەمەس، ئۆزۈمگە تەئەللۇقتۇر» دەپتىكەن.

بۇرھانىددىن ماھىيەت ۋە ئۇنىڭ ئالامەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزىگە خاسلىق ياكى پەرق دېگىنىدە نېمىنى كۆزدە تۇتقان؟ بۇنىڭ تەسەۋۋۇرى ئۈچۈن رىۋايەتكىمۇ قۇلاق سېلىڭ.

بىر پادىشاھ بوپتىكەن، ئۇنىڭ يالغۇز بىرلا ئوغلى بار ئىكەن. لېكىن شاھزادە شۇنچىلىك نادان ئىكەنكى، ئۇنىڭغا

---

① پالچىلىق ھەققىدىكى ئىلىم - ت.

شاھلىق سەلتەنەت، ھەتتا ئاددىي ئىشنىمۇ تاپشۇرۇشقا بولمايدى-كەن. شاھ ئوغلىنى قانداق ھۈنەر ئۆگىنىشكە بەرسەمكىن، دەپ ئۇزاق باش قاتۇرۇپتۇ. ئۇنداق ئويلاپ، مۇنداق ئويلاپ ئاخىرى پالچىلىقنى لايىق تېپىپتۇ. ئۇستا پالچىلار بۇ مۇشكۇل ۋەزىپىنى ئىلاجسىز ئۇستىگە ئېلىشىپتۇ...

ئارىدىن يىللار ئۆتۈپ، شاھزادىنى سارايغا باشلاپ كىرى-شىپتۇ. ئۇلار شاھ ئالدىدا يۈكۈنۈپ تەزىم بىلەن: «ئالەم پاناھى-مىز، ئوغلىڭىز پالچىلىقنىڭ ھەممە سىرلىرىنى بىلىپ بولدى. بىزگە نېمە ئايان بولسا — ئۇنىڭغىمۇ شۇ مەلۇم. باشقا ئۆگەت-كۈدەك نەرسىمىز قالمىدى» دېيىشىپتۇ.

پادىشاھ ئۆزۈكىنى ئالىقىنى ئارىسىغا تىقىۋېلىپ تۇرۇپ: «ئېيتقىنا، قولۇمدىكى نېمە؟» دەپ ئوغلىنى سىناپتۇ. شاھزادە قۇمغا سىزىپ، رەم ئېچىپ، ئاخىرىدا: «قولىڭىزدىكى ئۆزى يۇمىلاق، ئوتتۇرىسى تۆشۈك بىر نېمە» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. شاھ خۇش بولۇپ: «باركاللا، سەن ئالامەتلىرىنى ئېيتتىڭ، ئەمدى ئۇنىڭ ئىسمىنىمۇ ئېيت» دەپ قىستاپتۇ. شاھزادە ئويلى-نىپ قاپتۇ، ئاخىرىدا «تۈگمەن تېشى» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. شاھ ئاھ چېكىپ: «بىلىم كۈچى بىلەن ھەممە ئالامەتلەرنى ئېيت-تىڭ! لېكىن بىر ئادەمنىڭ ئالىقىنىغا تۈگمەن تېشى سىغمايدى-غانلىقىغا پاراستىڭ يەتمىدى!» دەپتۇ.

بۇ رىۋايەتنى جالالىدىن توقۇپ چىقارمىغانىدى، ئۇنى پەردى-دىدىن ئەتتارنىڭ «مەنتىقۇت — تەيىر» دېگەن كىتابىدىن ئوقۇ-غانىدى. ئەتتار بولسا ئۇنى تېبابەت ۋە دورىگەرلىككە دائىر ساۋاق ئېلىپ يۈرگەن چاغلىرىدا ئۇستازى مەجدىددىن باغدادىدىن ئاڭلىغانىدى. ئۇ سۇلتانۇل ئۇلىما بىلەن بىرگە ئوقۇغان، بۇ كېيىن بەدبەخت خارەزمشاھ تەرىپىدىن بېشى كېسىلگەن شەيخ مەجدىددىن ئىدى.

ئادەتتە ھېكايەت ئاڭلىغاندا، ئۇنىڭ نېمە مەقسەت بىلەن ئېيتىلىۋاتقانلىقىنى ئۇنتۇپ، بۇنىڭ ئاخىرى نېمە بولىدىكىن، دەپ تەقەززا بولۇشىدۇ. ئەمما جالالىدىن ئۇچۇن سەنئەت ھەمىشە ۋاستە ئىدى.

— شۇنىڭغا ئوخشاش، — دەپ دەرسىنى خۇلاسىلىدى ئۇ، — بىزنىڭ ھازىرقى ئالىملىرىمىز ئۆز ئىلىملىرىدە قىلنى قىرىق يېرىشقا قادىردۇر. ئۆزلىرىگە تەۋە بولمىغان نەرسىلەرنىڭ ئۇجۇر - بۇجۇرلىرىغىچە ئۇلارغا ئايان. ئەمما، ئەجەبلىنەرلىكى، ئۆزلىرىگە ھەممىدىن مۇھىم، يېقىن ۋە مەلۇم بولغان نەرسىنى — ئۆز ماھىيەتلىرىنى، يەنى، ئۆزلىرىنى ئۆزلىرى بىلمەيدۇ. قانۇنشۇناس ۋە ئۆلىمالار دۇنيادا نېمىكى بولسا ئۇنى ھالال ۋە ھارامغا، پاك ۋە ناپاكقا ئاجرىتىشقان، ئەمما ئۆزلىرى قانداق — پاكمۇ، ناپاكمۇ، ئۇنىڭ بىلەن كارى يوق. ئۇلار ئۇنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنىمۇ بىلمەيدۇ...

شاگىرتلار تارقىلىشتى. ھېسامىددىن ھەممىدىن كېيىن قەغەزدىكى سىياھنى قۇم بىلەن قۇرۇتۇپ، ئۇستازى ئىنئام قىلغان بۈگۈنكى ساۋاقتىن قەلبىنى تولدۇرغان خۇشاللىقىنى يوقىتىپ قويۇشتىن چۆچۈگەندەك، جىملا تەزىم قىلىپ چىقىپ كەتتى.

سوغۇق چۈشتى. پەنجىرىدىن كىمنىڭدۇر «لىپ» قىلىپ ئۆتكەن سايىسى كۆرۈنۈپلا غايىب بولدى. ھەقاچان ئوغلى ۋەلەد بولسا كېرەك، پەقەت شۇلا ئاتىسىنىڭ خىيالىنى بۆلمەسلىك ئۈچۈن، بۇياققا كىرىشكە جۈرئەت قىلالمايتتى.

ئۇ مۇزلاپ كەتكەن قوللىرىنى پاختىلىق چاپىنىنىڭ يەڭلىرىگە تىقىپ ئولتۇراتتى، بارماقلىرى ئارىسىدىن تىنىمسىز سىرغىپ ئۆتۈۋاتقان تەسۋى دانىچىلىرى بىر - بىرىگە ئۇرۇلۇپ بىلىنەر - بىلىنمەس شىرىقلايتتى، ئۇنىڭ پىكىر - خىيالى

ئالەمدىكى ھەممە قېرىلارغا ئوخشاش دۇنيانى شۇ ھالىتىچە بار ۋە مەڭگۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ دەيدىغان، ئەمما ئۆزى ئاللىقاچان ئالەمنى تەرك ئېتىپ كەتكەن بىرى ھەققىدە ئىدى.

ئون ئىككى ياشلىق بالا، ئاتىسى بىلەن تىتىلىپ كەتكەن ئەسكى چاپان كىيگەن، ساقاللىرى ئۆسۈپ كەتكەن، كۆزلىرى تەلۋىلەرچە ئالاق - جالاق قىلىپ قارايدىغان بىر بوۋاينىڭ سۆھبىتىدىن نېمىنى چۈشىنىدۇ دەيسىز. سۇلتانۇل ئۇلىمانىڭ مەغرۇر ئوغلى قۇرئاننى يادقا بىلەتتى، ھەدىس ۋە شەرىئەت قانۇنلىرىنى بىلەتتى. ئەرەب تىلى سەرف - نەھۋىلىرى بىلەن شېئىر تۈزۈلۈشلىرىنى بىلەتتى، ئۇلۇغ شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى مۇتالىئە قىلاتتى، ئەمما ئۆزى توغرىسىدا قانچىلىك بىر نەرسە بىلەتتى؟ ئۇ پەقەت ئاتىسى ئۇنى ئەگەشتۈرۈپ ئالدىغا ئاپارغان كىشى ــ بۈيۈك شائىر پەرىددىدىن ئەتتار ئىكەنلىكىنىلا بىلەتتى. جالالىددىن ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى يادقا ئوقۇپ بېرەلەيتتى، لېكىن ئۇ شېئىرلاردىكى روھىي ھالەت ۋە چەكسىز چوڭقۇرلۇقلارنى تېخى بىلمەيتتى. ئۇ ھەتتا باغدادمۇ ئېپتىخارلىنىدىغان ئۇنداق دانىشمەننى، شۇنچىلىك مەرىپەتلىك شەھەردىن نېمىشقا قوغلاندى قىلىپ، دەشتى - باياۋانلاردا ئاۋارە قىلىدىغانلىقىنى تېخىمۇ بىلمەيتتى.

بوۋاي ئۇنى خۇددى ئالىقىنىدىكىدەك كۆرۈپ تۇراتتى. ئەمدى ئۆزى قېرىپ، بوۋايلىق ھالىتىگە كەلگەن جالالىددىن ھازىر بۇنى ياخشى بىلەتتى. . .

ئەسرارنامە

. . . ئۇلار كۆپ ئۆتمەي، باشلىرىدىكى يۇلتۇزلارنىڭ سۈكۈنات ئىچىدە جىمىرلاشلىرى، تۆگىلەرنىڭ بىر خىلدا سالماقلىق بىلەن مېڭىشلىرى، تۆگىچىلەرنىڭ بوغۇق ئاۋازدا ئېيتىۋاتـ

قان نالە ئارىلاش ئۇزۇندىن - ئۇزۇن ناخشىلىرى، دەريا ۋە
جىرالارنى كېسىپ ئۆتۈشلىرى، ئىزغىرىن شامال ئۇچۇرغان
قۇملارنىڭ كۆڭلەك ياقىسىدىن كىرىپ بىئارام قىلىشلىرى ۋە،
ئۇنىڭ چىش ئارىلىقلىرىدا غىچىرلاشلىرىغا كۆنۈپ قېلىشتى.
يوللارنىڭ ئەتراپى كۆمىلاچ تاملار بىلەن ئورالغان، كۆرۈنۈشلە-
رى قوپال، جاللاتلارغا ئوخشايدىغان نۆكەرلەر قوغداۋاتقان بې-
كەت - ئۆتەڭلەردە تۈنەشلەر، كارۋان سارايلاردا تۈنەپ، پىلىلـ-
داپ تۇرىدىغان چىراغ يورۇقىدا ئەخلەت - چاۋا ئۈستىدە، بۇر-
گىلەر مىغىلدىغان بورا، كىگىزلەردە يېتىپ، ئاتخانىدا ئاتلار-
نىڭ پۇشقۇرۇپ، تېپچەكلەشلىرىگە قۇلاق سېلىپ يېتىشلارغىمۇ
ئۆگىنىپ قېلىشتى. يوللاردا ئۇچرىغان شەھەرلەردىكى ۋاراڭ -
چۇرۇڭلاردا ئۇچرىشىشلارمۇ ئادەتكە ئايلاندى. سۇلتانۇل ئۆلىما-
نىڭ خەۋىرىنى ئاڭلىغان شەيخلەر، ئۆلىمالار، ۋائىزلار، دەر-
ۋىشلەر توپلىشىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا قارشى ئالغىلى چىقىشات-
تى. مەنزىللەر، مەنزىرىلەر، تۈرلۈك - تۈمەن قىياپەتلەر،
چىرايلار ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا بىر مەھەل كۆرۈنىسىمۇ، لېكىن
يول دەپ ئاتالغان بۇ دەريايى ئەزىم ئۇ نەرسىلەرنى دەرھال ئارقا
تەرەپكە ئېقىتىپ كېتەتتى. ئۇلار شۇ ھالەتتە ئىككى ئاي ئە-
مەس، ئۆمۈربويى ماڭىدىغاندەك تۇيۇلاتتى. بىر كۈنى كەچكە
يېقىن ئۇلار بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن باغلاردىن، يالىڭاچ
ئېتىزلاردىن ئۆتۈپ، شۆھرىتى بەلخ شەھىرىدىن قېلىشمايدىغان
يەنە بىر شەھەر قەلئەسىگە ئۇلاشتى. ھازىر جاللىدىنىنىڭ بالى-
لىقى ۋە ياشلىقى ئۆتكەن قەدىردان ئۆيىمۇ، بەلخ شەھىرىمۇ گويا
ئۇزۇن بولغان بىر چۈشتەك بولۇپ قالغانىدى.

خۇراساننىڭ پايتەختى نىشاپۇر، يېقىندا كەلكۈن كەلگەنلە-
كى ئۈچۈن ئۇلارنى پاتقاقچىلىققا تولغان كوچىلىرى بىلەن قار-
شى ئالدى. ئەزىم - تەۋەززۇ ۋە ئالدىراشچىلىقلار ئىچىدە بۇ
بەلخ ئۆلىماسى ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى شەھەرنىڭ سابونىيى مەدر-

سىسىگە باشلاشتى. خىزمەتكارلار يۈكلەرنى چۈشۈرۈپ، ئاتلارنىڭ تەرلىرىنى سۈرتۈشكە باشلىدى. چوڭلار ئىشىكى ئىچكىرىدىكى كەڭ هويلىغا قارايدىغان هۇجرىلارغا جايلاشتۇرۇلدى. يول هارغىنلىقى باسقان سۇلتانئول ئۆلىما مەدرىسە مۇتەۋەللىسى بىلەن سۆزلەشتى. مۇتەۋەللى شۇنچىلىك قېرى ئىدىكى، بىر تۇتام ساقىلىمۇ خۇددى پىلىنىڭ ئۇستىخىنىدەك سارغۇچ رەڭگە كىرگەنىدى. بالىلار ئانچە - مۇنچە يۇيۇنۇپلا مەشھۇر قۇرئان تەپسىرىنى كۆرۈشكە ئالدىراشتى. ئۇ بۇنىڭدىن ئىككى يۈز يىل ئىلگىرى دۇنيانىڭ ھەممە يەرلىرىدىن نىشاپۇرغا چاقىرىلغان ئونلاپ ئالىملار تەرىپىدىن يېزىپ قالدۇرۇلغان ئەڭ ئۇلۇغ تەپسىر ئىدى. تارىخچى ئەل - ئۇتبىينىڭ ئېيتىشىچە، شۇ زاماننىڭ پادىشاھى بۇ ئىشنىڭ پۈتۈشى ئۈچۈن ئىنتايىن كۆپ پۇل — يىگىرمە مىڭ دىنار خەجلىگەنىكەن.

كۇتۇپخانىدا كىتابلار كۆپ، ئەمما ئۇلار سالنامىلاردا ئېيتىلغىنىدەك، يەردىن تورۇسقىچە تىزىلمىغانىدى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا تەپسىرى ئەزەممۇ كۆرۈنمەيتتى. خىزمەتچى خادىم بالىلارغا بۇنىڭدىن يەتمىش يىل ئىلگىرى كۆچمەن ئوغۇز قەبىلىلىرى شەھەرنى تالاشقاندا، ئۇ تەپسىر يوقالغان، دەپ چۈشەندۈردى.

مەدرىس هۇجرىلىرىنىڭ قىلىن تاملىرى زەيرەك ۋە سىپ-سىلىق، ئۇزۇندىن بۇيان تۈركۈم - تۈركۈملەپ ئوقۇغان تالىپلارنىڭ تاملارغا سۈركىلىشلىرىدىن خۇددى ئەينەكتەك غىلتاڭ بولۇپ قالغانىدى. پەقەت ئۇ يەردە، بۇ يەردە يۈزگە چۈشكەن قورۇقلاردەك دەزلەر بۇنىڭدىن ئون يىلچە بۇرۇن بۇ يەردە يۈز بەرگەن دەھشەتلىك يەر تەۋرەشنى ئەسلىتىپ تۇراتتى.

ئۇلار نىشاپۇرغا ھەۋەس ۋە ھاياجان بىلەن كىرىپ كېلىشتى. نى - نى ئەپسانىۋى رىۋايەتلەر، نى - نى ئۇلۇغ زاتلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى نىشاپۇر بىلەن باغلانغانىدى. بۇ شەھەر ئەسىرلەردىن بۇيان جەڭگىۋار شۆھرەتلىرى، دەھشەتلىك ئىستىبلا ۋە

ھۆكۈمدارلارنىڭ قانلىق ئۇرۇشلىرى بىلەن ئەمەس، بەلكى روھىي جاسارەتلىرى بىلەن داڭق چىقارغانىدى.

بىر چاغلاردا زاھىدلارنىڭ مۇناپىقلىقلىرىغا قارشى «مەلامەتىيلەر»[①] نامى بىلەن كۆتۈرۈلگەن ھەرىكەتمۇ مۇشۇ شەھەردىن باشلانغانىدى. مۇسۇلمان دۇنياسى ھۆكۈمدارلىرى ئۆز مەۋقەلىرىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، تەقۋادارلىق بىلەن نام قازانغان زاتلارنى ئوردا - سارايلىرىغا تەكلىپ قىلىشىپ، ئىنئام - ئېھسانلارغا كۆمۈشەتتى. يىللار ئۆتۈپ، تەقۋادارلىق ساماۋى شان - شەرەپنىڭ ئورنىغا دۇنياۋى نېمەتلەرنى كەلتۈرىدىغان ھۈنەرگە ئايلاندى. ئۇ چاغدا «مەلامەتىيلەر» ئۆز تەلىماتلىرىنى ئالغا سۈردى. بۇ تەلىمات بويىچە، گۇناھى - كەبىردىن قۇتۇلۇش ھەركىمنىڭ شەخسىي ئىشى بولۇپ، ئۇنىڭغا باشقىلارنىڭ ئارىلىشىشى ھاجەت ئەمەس ئىدى. ئەكسىچە، سىزنى قانچىكى ئاسىي گۇناھكار دەپ بىلىشسە، چەكلىمە، ھاقارەتلەرگە كۆمۈشسە، نەپرەتلەنسە، شۇنچە ياخشى ئىدى. دېمەك، سىز ھەق يولىدا تۇرغان بولىسىز، چۈنكى ئۇلار پەيغەمبەر - ئەۋلىيالارنىمۇ ھەمىشە تەھقىرلىگەن ۋە ھاقارەتلىگەن.

«مەلامەتىيلەر» زاھىرەن باشقىلاردىن ئاجرىلىپ تۇرماسلىقى لازىم ئىدى. ئۇلار خىرقىمۇ[②]، جەندىمۇ يېپىنماي، ئوردا خىزمەتچىلىرىدەك كىيىنىشەتتى. شۇڭا، سىپاھلار تەبەقىسىگە مەنسۇپلۇقنىڭ ئۆزىلا ھالال نان تېپىش ئىمكانىيىتىنى چەكلەپ قوياتتى. ئەگەر «مەلامەتىيلەر» خەير - سەدىقە سورىماقچى بولسا، باشقىلاردا رەھىم - شەپقەت ھېسسىنى ئويغاتماسلىق، ئۆزى تاللىغان ئىختىيارىي گاداىلىقنى ھۈنەرگە ئايلاندۇرۇۋالماسلىق ئۈچۈن، سەدىقىنى قەستەن قوپال، ھەتتاكى ھاقارەتلىك

① گۇناھى - كەبىردىن قۇتۇلۇش ھەركىمنىڭ شەخسىي ئىشى دەپ قارىغۇچىلار - ت.
② قوپال رەخت ياكى پالازلاردىن تىكىلگەن چاپان - ت.

بىر يوسۇندا سورىشى شەرت ئىدى. كېيىنچىرەك «مەلامەتىيە-لەر» تەلىماتى خۇراسان سوپىلىرى تەرىپىدىن تېخىمۇ راۋاجلان-دۇرۇلدى.

بۇنىڭدىن ئىككى يۈز يىل ئىلگىرىكى ئىستىبداتلىق بىلەن دىنىي خۇراپاتلىق ئوتتۇرىسىدىكى ئورگانىك - تەبىئىيلىكنى ياخشى چۈشەندۈرگەن سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى زامانىسىدە شە-ھەرگە ھاكىم - رەئىس قىلىپ ئەشەددىي خۇراپات ئەبۇ بەكرى كەررەمى دېگەن بىرى تەيىنلەندى. كەررەمى ۋە ئۇنىڭ شېرىكلى-رى ئەقىل - ئىدراككا ئەمەل قىلىدىغان دىنىي - ئەخلاقىي تەرىقەتلەرگە چىش - تىرنىقى بىلەن قارشى تۇرۇشاتتى. ئۇلار سۇلتاننىڭ ئەڭ يېقىن كىشىلىرى بولۇۋېلىپ، «يولدىن ئازغان-لار» نى ئاممىۋى جازاغا تارتىپ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلۈكلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ، ئۆزلىرى بۆلۈشۈۋېلىپ، ئاسىيلىقتا ئەيىبلەن-گەنلەردىن پارە - خىيانەت ئۇندۇرۇۋېلىشاتتى. ئومۇمەن دىن يولىدىكى ئۇرۇش - جېدەللەرنى شەخسىي بايلىق، دۆلەت يىغىش مەنبەسىگە ئايلاندۇرۇۋېلىشقانىدى. لېكىن نىشاپۇرلۇقلارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك قەھر - غەزىپى تۈپەيلىدىن كەررەمى ھاكىمىيىتتى-دىن چەتلەشتۈرۈلدى. تەقۋادارلىق ۋە ئۆلىمالىق، دۆلەت خىز-مىتىدىكى مەرتىۋە ۋە مەنسەپ، دۇنياۋى نېمەتلەرگە ئىنتىلىش بىلەن كېلىشەلمەيدۇ، دېگەن ئەقىدە رەسمىي ئېتىراپ قىلىن-دى.

نىشاپۇرنىڭ كۆپلىگەن خانىقالىرىنىڭ بىرىدە، مەشھۇر سو-پى شەيخ ئەبۇسەئىد مەيخانىسى خالايىق ئۈچۈن يىغىلىشلار تو-زۇپ، ئىشق - مۇھەببەتنى مەدھىيىلەيتتى، قۇرئاننى تەلقىن قىلىش، پەيغەمبەر ھېكمەتلىرىنى تەشۋىق قىلىشنىڭ ئورنىغا، خەلق قوشاقلىرى، ئاشىقلىق ھەققىدىكى قوشاقلارنى ئېيتىپ، ئاڭلىغۇچىلارغا زوق بېغىشلايتتى. ئۇ باي - بەدەۋلەت سودىگەر-لەرنىڭ نۇرغۇنلىغان ئىنئام - ئېھسانلىرى ھېسابىغا ساز چې-

لىش، ئويۇن ـ كۈلكە، بەزمە ـ زىياپەتلەر ئۇيۇشتۇرۇپ بېرەتتى. شەكسىزكى، بۇ نەرسە مۇتەئەسسىپلەرنىڭ نەزىرىدە دىنغا شەك كەلتۈرگۈچى شەككاكلىق ھېسابلىناتتى، لېكىن خەلقنىڭ ئۇلارغا بولغان مېھىر ـ مۇھەببىتىدىن چۆچۈپ كاشىلا قىلالمايتتى. ئۇلار جەندى كېيمەيتتى، ئۇلارنىڭ ئەقىدىسى بويىچە، «بەزىدە زەرباب، بەزىدە جۇلدۇر چاپاندىمۇ ئاللاغا ئىمان كەلتۈرگىلى بولىدۇ» دەپ قارىلاتتى، نىيەتنىڭ خالىسلىقى رەسىم ـ يوسۇنلارغا رىئايە قىلىشتىن ئۈستۈن ئىدى. ئەبۇسەئىد ئۇلۇغ ھەكىم ۋە مۇتەپەككۇر، ئاشۇ دەۋر بىلىملىرىنىڭ قامۇسى بولۇش سۈپىتىدە «كىتاب ـ ئەش ـ شىپا» ۋە كۆپ توملۇق «ئەل ـ قانۇن» ئەسەرلىرىنىڭ مۇئەللىپى، خۇراپات ۋە مۇتەئەسسىپلىكنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى ئەبۇئەلى ئىبنى سىنا بىلەن ئۇچراشقانىدى. ئىبنى سىنا ئۆز شاگىرتلىرىغا: «مەن چۈشىنىدىغاننى ئەبۇسەئىدمۇ ھېس قىلالايدۇ» دېسە، ئەبۇسەئىد: «مەن ھېس قىلالايدىغاننى ئىبنى سىنا ئىدراك قىلالايدۇ» دېگەنىكەن. يىغىپ ئېيتقاندا، ھەر ئىككى ئەللامە ماددىي ئالەم ۋە ئىنساننىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى بىلىشتە ئەقىل ـ مەنتىقى ۋە ھېسسىي ـ تۇيغۇ يوللىرىنىڭ باراۋەر، تەڭ ھوقۇقلۇقىنى بىرىنچى بولۇپ ئېتىراپ قىلىشقانىدى.

نىشاپۇر ھۈنەرۋەنلىرى ئارىسىدىن چىقىپ، كېيىن شۇ شەھەردە ۋاپات بولغان كىشىلەردىن بىرى، ئەڭ مۇكەممەل قۇياش كالېندارىنىڭ ئىجادچىسى، مۇنەججىم ۋە ماتېماتىك ئۆمەر ھەييام ئىدى. ئۇ دەھشەتلىك ئىستىبدات زامانىدا روھىي ئەركىنلىكنى ماختايدىغان رۇبائىيلارنى توقۇپ، شان ـ شۆھرەت قازاندى.

ئۇنىڭ بەختىگە يارىشا، خۇراسان پايتەختى نىشاپۇردا سۇلتانۇل ھەقىقەتيار دەپ نام ئالغان شەيخ ۋە شائىر پەرىدىددىن ئەتتار بار ئىدى.

ئۇلار نىشاپۇرنىڭ تېپىلغاق كوچىلىرىدىن لاي كېچىپ كې-
تىشىۋېتىپ، خانىقا، مەسچىت - مەدرىسىلەرگە چوڭ كىشىلەر-
دەك دىققەت بىلەن ئېگىلىپ سالام بېرىپ، بازارلاردىكى
شاۋقۇن - سۈرەنلەرگە، دەرۋىشلەرنىڭ توۋلاشلىرىغا قۇلاق سې-
لىپ، سەئىد بۇرھانىددىن ئېيتىپ بەرگەن شان - شۆھرەتلىك
قىياپەت - كۆرۈنۈشلەر ۋە ئاجايىپ ئەپسانىلەرنى قايتا - قايتا
ئېسىگە ئېلىشاتتى.

شەھەردە مۈشۈك ئاجايىپ كۆپ ئىدى. ئۇلار مەيدانلاردا
توپ - توپ بولۇپ يۈرۈشەتتى، تاملارنىڭ ئۈستىدە يېتىشىپ
ئاپتاپسىنىشاتتى، ئۆچەي - قېرىن، كاللا - پاقالچاق ساتقۇچى-
لارنىڭ دۇكانلىرى ئالدىدا توپلىشىۋېلىپ، دۈپدۈگىلەك كۆزلە-
رىنى تىككىنىچە خوجايىنىنىڭ ھەربىر ھەرىكىتىنى كۆزىتىشەت-
تى.

جالالىدىننىڭ ئاكىسى ئۇيۇقسىز ئۇنىڭ مۈرىسىدىن تارت-
تى. جالالىدىن كەينىگە ئۆرۈلۈپ قاراپ، قاردەك ئاپئاق، لې-
كىن ئورۇق، سۆڭەكلىرى بۈرتۈپ چىققان مۈشۈككە كۆزى
چۈشتى. مۈشۈك خۇددى ئۆزىگە ئوخشاش ئاپئاق ئاسلىنىنى
گەجگىسىدىن چىشلەپ كۆتۈرۈپ، لايدا ئېھتىيات بىلەن كېتىپ
باراتتى. جالالىدىننىڭ بىردىنلا ئاشۇ ئاسلاننى قولىغا ئالغۇسى
كېلىپ، مۈشۈكنى تۇتماقچى بولدى، لېكىن مۈشۈك بىرلا
سەكرەپ يان تەرەپتىكى باغنىڭ تېمىدىن ئارتىلىپ ئۇ تەرەپكە
ئۆتۈپ كەتتى. جالالىدىن تۇرغان يېرىدە تۇرۇپلا قالدى. ياق،
ئۇ قىلغىنىغا خىجالەت بولۇپ تۇرۇپ قالمىدى، بەلكى پاكار
تامدىن كوچىغا ئارتىلىپ چۈشكەن ئالۇچا دەرىخىنىڭ شاخلىرىدا
خۇددى ئاچ يېشىل يېنىۋاتقان ئوت يالقۇنىنىڭ تىلىدەك پارقى-
راپ تۇرغان، دەسلەپكى چېچەك بىخلىرىنى كۆرۈپ قالدى.
پاھ! ئۇ جەنۇبىي خۇراساننىڭ دالا ۋە باغلىرىغا كېلىۋاتقان

باھارنىڭ خۇش پۇراق ھاۋاسىدىن نەپەسلىنىپ، بىردىنلا بۇ ئالەم بىلەن، بۇ يات ۋاڭ - چۇڭقۇرلۇق شەھەردىكى ھەربىر ئادەم بىلەن، ھېلىقى مۇشۇك بىلەن، ئايىغى ئاستىدىكى قىزغۇچ تۇپراق بىلەن، ئەمدىلا سۇرۇۋاتقان بىخلار بىلەن، پەرىجەلىرىنىڭ ئېتەكلىرىنى سىلكىشتۇرۇۋاتقان شامال بىلەن، ئۆزى يول بويى كۆرۈپ كەلگەن شەھەرلەر، چەكسىز زېمىن بىلەن بىر تۇتاشلىق تۇيغۇسىنى سەزدى. گويا ئۇنىڭ ئۆز تېنىمۇ چەكسىزدەك، پۈتۈن ئالەم ئۇنىڭ داۋامىدەك ھېس قىلاتتى. شۇ تۇيغۇ خېلى بىر ۋاقىتقىچە ئۇنىڭ قەلبىدە تاۋلىنىپ، خۇددى ئاپئاق نۇر تارقاتقۇچى گۆھەرگە ئايلانمىغۇچە، ئۇ بىر ئېغىزمۇ سۆز قىلماي ئۆزلۈكىدىنلا مەست بولۇپ، كوچىلاردا ئاكىسىنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ تەمتىرەپ يۈرۈۋەردى.

ئۇ گۆھەرنى ئەسلىدى. قىزنى بىرنەچچە ھەپتىدىن بېرى كۆرمىگەنىدى. ئۇ ئالدىراپ - سالدىراپ سابونىي مەدرىسىسىگە قاراپ ماڭدى.

گەرچە سۇلتانۇل ئۇلىما، خارەزمشاھ مۇھەممەد تىرىك بولسىلا، خارەزم تۇپرىقىدا بىردەممۇ تۇرمايمەن، دەپ قەسەم ئىچكەن بولسىمۇ، يەنىلا بىرنەچچە كۈن نىشاپۇردا تۇرۇشقا توغرا كەلدى: ئات ۋە ئادەملەر بىرئاز دېمىنى ئېلىۋېلىپ، دەشتى كەبىردەك چوڭ جەزىرىنى بېسىپ ئۆتۈشكە تەييارلىق قىلىش كېرەك ئىدى. ئەڭ مۇھىمى، ئانا يۇرتنى مەڭگۈ تاشلاپ كېتىش ئالدىدا ئاتىسى «مەنتىقۇت - تەير»نىڭ مۇئەللىپى پەرىدىدىن ئەتتار بىلەن كۆرۈشمەي كېتەلمەيتتى. ئەتتار ئۇنىڭدىن ئونبەش ياش چوڭ بولسىمۇ، لېكىن سوپىلىقنىڭ مۇبارەك لىباسى — خىرقەنى، ئۇنىڭ ئاتاق ئاكىسى ۋە خارەزمدە مەكتەپدىشى بولغان، مۇرتەد شاھ مۇھەممەد تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ئاشۇ شەيخ مەجدىددىن باغدادىنىڭ قولىدىن ئالغانىدى.

لېكىن ئۇ ئەپسۇس ۋە نادامەت بىلەن ئاڭلىدىكى، شائىرنە-

مۇ «يولدىن ئازغان» دېگەن ئەيىب بىلەن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشقان، كېيىن ھۆكۈمنى سەل بوشىتىپ مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ، ئۆزىنى شەھەردىن قوغلاندى قىلغانىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ شەھەردىن ئانچە يىراق بولمىغان بىر جايدا نەزەربەنتتە كۈن كەچۈرىدىكەن. پەرىدىدىن ئەتتارنىڭ قائىدە بويىچە كۆرۈشۈش ئۈچۈن سابونىي مەدرىسىگە كەلمىگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى سۇلتانۇل ئۆلىما ئەمدى چۈشەندى، شۇڭا شائىرنى ئۇنىڭ تۇرۇۋاتقان جايىغا بېرىپ كۆرۈش نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى ئېيتتى.

مەدرىسىنىڭ قېرى مۇدەررىسى يولباشلىغۇچى قىلىپ بەرگەن ئورۇق، جانسىز دەرۋىش ئېشىكىنى يورغىلاتقىنىچە شەھەر سىرتىغا باشلىدى. ئۇلار شەھەرگە تۇتاش باغلار، ئۈزۈمزارلىقلارنى ئارىلاپ، بىر يېزىغا كىرىپ كېلىشتى. بۇ يەردە چىنار دەرەخلىرى تېخى يالىڭاچ پېتى ئىدى، قىڭغىر - سىڭغىر شاخلىرىدا بۇلتۇرقى قۇرۇپ قالغان يوپۇرماقلار ئۇيەر - بۇ يەرلىرىدە كۆزگە چېلىقاتتى. ئۇلار ئۈچ سائەت يول مېڭىپ، تاپتاقىر بىر تاغقا يېقىنلاشتى. ئاتىسى ئاتتىن چۈشۈپ، سالماق قەدەملەر بىلەن يۇقىرىدا قارىيىپ كۆرۈنۈپ تۇرغان غارغا قاراپ ماڭدى. دەرۋىش ھۆرمەتتىنمۇ ياكى ئېھتىيات يۈزىسىدىنمۇ، ئىشقىلىپ ئاتلارنىڭ يېنىدا قالدى. جالالىدىن ئاكىسى بىلەن بىللە ئاتىسىغا ئەگىشىپ ماڭدى.

غار ئالدىدىكى كەڭ مەيداندا ھېچكىم كۆرۈنمەيتتى. لېكىن ھەر ھالدا ئۇلارنىڭ كېلىشىدىن ئەتتار خەۋەردار ئىدى. ئاتىسى دۈۋىلەپ قويۇلغان قۇمغا يېقىنلاشقاندا — غارنىڭ خوجايىنى شۇ يەردە گۈلخان ياقسا كېرەك — ئۇچىسىغا قارىيىپ كەتكەن پەشمەت، بېشىغا ئۇزۇن قالپاق كىيگەن، ئاجىزلاپ كەتكەن بىر بوۋاي ئىتتىك - ئىتتىك مېڭىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقتى. ئۇنىڭ يۈرۈشىدىن ئەندىشە ئەمەس، بەلكى شىددەت چىقىپ تۇ-

راتتى. گويا ئۇ پەۋقۇلئاددە بىر مۇھىم ئىش ئۈستىدە تۇرغاندا، ئويۇقسىزلا بىر ئەزىز مېھمان كېلىپ قالغاندەك ھالەتتە ئىدى، ئۇ شۇ مېھمىشى بىلەن كېلىپ، گويا كۆرۈنمەس بىر توساققا دۇچ كەلگەندەك چىپپىدە توختىدى ۋە ئاستا ئېگىلىپ سالام قىلدى. ئۇلار ئۈچ قېتىم تەزىم قىلىشقاندىن كېيىن، ئۆچۈپ قالغان گۈلخاننىڭ ئىككى تەرىپىدە، بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى قويۇلغان تاشلارغا ئولتۇرۇشتى. بېشىغا سۈس مەللە رەڭلىك سەللە ئورىغان ئېگىز بويلۇق، سۇرلۇق قىياپەتلىك ئۆلىما ۋە كىگىزدىن دەرۋىشلەرچە ئۈچلۇق قالپاق كىيگەن، قەددى پۈكۈلگەن شائىر لام - جىم دېمەي، بىر - بىرىگە قاراپ ئۇزاق تىكىلىپ تۇرۇشتى.

ئۇلار نېمە توغرىسىدا ئويلىنىۋاتىدىغاندۇ؟ تەڭرىتائالا ھەققىدىمۇ؟ ئۇزلىرى ھەققىدىمۇ؟ قەتل قىلىنغان شەيخ باغدادى ھەققىدىمۇ؟ ئۆتكەن ئۆمۈر ۋە قىسمىتى ئەزەلنىڭ ئويۇنلىرى ھەققىدىمۇ؟ ياق، بىر - بىرىگە شۇنچىلىك تىكىلىپ تۇرۇشلار — بىر - بىرىنىڭ ماھىيەتلىرىگە كىرىپ، باشقا بىر كەيپىياتقا چۆشۈش ئۈچۈن. بۇ يەردە سۆزنىڭ نېمە كېرىكى بولسۇن؟

جىملىق ئۇزاققا سوزۇلدى، بولۇپمۇ جالالىدىنغا شۇنداق تۇيۇلدى. ئۇ ئەدەب يۈزىسىدىن قولىنى كۆكسىدە قوۋۇشتۇرۇپ، ئاكىسى بىلەن بىللە ئاتىسىنىڭ ئارقىسىدا تۇراتتى. شائىرنىڭ يېشى نەچچىدىدۇر؟ — يەتمىشتىمۇ ياكى توپتوغرا يۈزدىمىدۇر، بۇنى بىلگىلى بولمايتتى. بوۋايلارنىڭ يېشى — ئۇلارنىڭ باشلىرىدىن يوشۇرۇن ئۆتكەن سىرلىرى. دەرۋەقە ئالدىدا ھىندىستانغىچە پۈتۈن مۇسۇلمان دۇنياسىنى كېزىپ چىققان، بۇ دۇنيانىڭ ئەڭ ساپ گۆھەرلىرىنى قەلبىگە پۈككەن، «مەنتىقۇت - تەير» دەك ئەسەر يېزىپ، ئىنساننىڭ يېتىلىش يولىنى سىزىپ بەرگەن، ئونلاپ شېئىرىي كىتابلىرى بىلەن

دۇنياغا داڭق چىقارغان، لېكىن زادىلا ئەمەلدار ۋە دۆلەتمەنلەرنى مەدھىيىلەپ قەلەمنى بۇلغىمىغان بىر سىما تۇرغان يەردە ياشىنىڭ نېمە ئەھمىيىتى بار.

بۇلارنىڭ ھەممىسىنى مانا شۇ ساقال - بۇرۇتى گىچىرماچ ئۆسۈپ كەتكەن، مازلىرى چۈۋۈلۈپ تۇرغان تون كىيگەن، ئورۇقلاپ قاق سۆڭەك بولۇپ قالغان بوۋاي قىلغانمىدۇ؟ ئاتىسىدىن قالغان ئەتتارلىق دۇكىنىنى ماڭدۇرۇپ، توق ۋە كەڭ - كۇشادە تۇرمۇش كەچۈرگەن بولسا بولماسمىدى؟ ئۇنىڭ ئورنىدا باشقىلار بولسا شۇنداق قىلماسمىدى؟ ئۇنى بۇ يولغا باشلىغان نېمىدۇر؟

تېخى ئىككى دۇنيا — پانىي دۇنيا بىلەن ئۆز دۇنياسى ئاچىلىدا تۇرغان، ئۇلاردىن بىرىنى باشتىن - ئاخىر بېسىپ ئۆتكەن بوۋايغا ھەيران بولۇپ قاراۋاتقان ئون ئىككى ياشلىق بالا بۇ گەپلەرنىڭ تەكتىگە يېتەلەمتى.

ئەمما، ئەتتار ئۆزىنىڭ «مەنتىقۇت - تەير» داستانىدا بۇ سوئالغا بىر رىۋايەت بىلەن جاۋاب بەرگەنىدى: بىر شائىر خۇداغا يالۋۇرۇپ، مەھشەر كۈنى مېنى جەھەننەمگە تاشلىسا، لېكىن تېنىمنى شۇنداق بەھەيۋەت - زور قىلسۇنكى، ھەتتا جاھاننامە ئەينىكىدە باشقىلارغا ئورۇن قالمىسۇن، دېگەنىكەن. . .

جالالىدىن «مەنتىقۇت - تەير»نى ئۇستازى بىلەن بىللە ئوقۇغانىدى. ئۇ بەزى كىشىلەرگە ئوخشاش مۇلاھىزە قىلمايلا ئوقۇمايتتى.

لېكىن ئويلاش باشقا، بىلىش باشقا. تۈركلەر: «ئاقىلغا ئىشارەت، نادانغا جۇۋالدۇرۇز» دەپ بىكار ئېيتىشمىغان.

باشقىلارغا بولغان ئاتەشتەك مېھىر - مۇھەببەت، ئەتتار ۋە ھەقىقەتنىڭ باشقا پىدائىيلىرىنى يولغا باشلىغان نەرسە مانا شۇ ئىدى. ئون ئىككى ياشلىق جالالىدىن بۇنى ئەقلەن ئۇقمىسىمۇ، قەلبىدە ھېس قىلاتتى. ئۇ بۇنى بېشىنى كۆتۈرۈپ، ئەتتار-

ناڭ شىددەتلىك نەزىرىگە دۇچ كەلگەن چاغدىلا ھېس قىلدى.
شۇ دەم شائىر سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئۇنسىز سوئالىغا جاۋاب
بەرگەندەك، جىملىقنى بىرىنچى بولۇپ بۇزدى.

— غايىبلىق ئالەمىدىن ئۆرلىدىم – ئۇچتۇم،
بۇ پانىي جاھانغا يېتىشتىم، چۈشتۇم.
پىنھان سىرلىرىمنى بىلمىدى ھېچكىم،
جاھاندىن مېۋىسىز، ئولجىسىز كەتتىم.

شائىرنىڭ كۆزلىرى بىردىنلا بىر نۇقتىغا تىكىلگىنىچە
تۇرۇپ قالدى، لەۋلىرى ئۇمچەيگەندەك كۆرۈنۇشكە باشلىدى.
جالالىدىن ئاغزىنى گۆردەك ئېچىپ تۇرغان ئاشۇ غار – ئۆڭكۈر
ئالدىدىكى قاپقارا تۇپراققا ئوخشاش، ئۇنىڭمۇ قىرىسىپ،
كۆيۈپ – قاقجىراپ كەتكەنلىكىنى بايقىدى. . .
— كۆڭلۈمنىڭ كۆزى بىلەن سىنى كۆپ يىلدىن بۇيان
ئىزدىدىم، شەيخ، پەرىدىدىن، — دېدى شۇ ئارىدا ئاتىسى، —
ئاللانىڭ مەرھەمىتى بىلەن دىدارىڭنى كۆرۈشكە مۇشەررەپ بول.
دۇم. . .
كېيىن ئۇلارنىڭ نېمىلەر توغرۇلۇق سۆزلەشكىنىنى جالا.
لىدىن ئاڭلىيالمىدى. ئۇنىڭ بۇ بوۋايغا رەھمى كېلىپ، كۆڭلى
بۇزۇلدى. ئۇچلۇق تەقىيە كىيىۋالغان بۇ ۋۇجىك بوۋايغا ئەمەس،
بەلكى كۆپ ئۆتمەيلا ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قالىدىغان دۇنياغا كۆڭ.
لى بۇزۇلدى. بالا ئەتتارنىڭ كۆزلىرىدىن شۇنى ئېنىق بىلدى.
كى، ئۇ ھاياتلىق بىلەن ھەممە ھېساب – كىتابىنى قىلىپ
بولغان، پەقەت بىر نەرسىنى — ئۆلۈمنى كۈتۈۋاتاتتى.

ئۇ ئۇزاق كۈتمىدى، بىر يىلدىن كېيىن، يەنى 1221 -
يىلى 10 – ئاپرېل چىڭگىز قوشۇنلىرى نىشاپۇرغا باستۇرۇپ

كەلدى، نىشاپۇرلۇقلارنىڭ شەپقەت قىلىشنى تەلەپ قىلغان ئىلتىجالىرى رەت قىلىنىدى. شەھەر ئۈچۈن بولغان جەڭلەردە بىر موڭغۇل سەركەردىسى ئۆلگەنىدى، شۇنىڭ قىساسى ئۈچۈن بۇ شەھەر ئاھالىسى ئىچىدە تۆت يۈز ھۈنەرۋەندىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى چېپىپ تاشلاندى، شەھەر تۈپتۈز تۈزلىۋېتىلىپ، ئاقتاما قىلىپ ھەيدىۋېتىلدى. قالغان ـ قاتقانلارنىڭمۇ ئامان قالماسلىقى ئۈچۈن، خارابىزارلىقلاردا بىر بۆلۈم موڭغۇل ئەسكەرلىرى قاراۋۇللۇققا قالدۇرۇلدى.

چىڭگىز ئەسكەرلىرىدىن بىرى، ئەسىر ئېلىنغانلارنىڭ ئارىسىدا مۇسۇلمانلار ئەۋلىيا دەپ بىلىدىغان بىر بوۋاينىڭمۇ بارلىقىنى ئۇقۇپ، ئۇ شائىرنى ئەسىر ئالغان نۆكەرگە مىڭ دەرھەم پۇلغا سېتىپ بېرىشنى تەكلىپ قىلدى.

ــ مېنى ئەرزانلا سېتىۋەتمە، ــ دېدى شائىر كۈتۈلمىگەن شۇنچە بايلىقنى ئاڭلاپ ھودۇقۇپ قالغان نۆكەرگە، ــ سەن مېنى يەنىمۇ قىممەترەك سېتىشىڭ مۇمكىن، ــ دېدى.

نۆكەر چىڭ تۇرۇۋالدى، خېرىدار قولىنى شىلتىپ، ئېتىنىڭ بېشىنى كەينىگە بۇرىغىنىچە كېتىپ قالدى.

ئەتتار ئۆز جېنىنى قۇتقۇزۇشى مۇمكىن ئىدى. لېكىن ئەمدى ئۇنىڭغا ھاياتنىڭ قىزىقى قالمىغانىدى.

قېرى، زەئىپ بوۋاينى بىر دەرھەمگىمۇ ئېلىشمىدى. بىر كۈنى ئەسكەرلەردىن بىرى ئامەتى قاچقان دوستىنى زاڭلىق قىلىپ: «قېرى مايمۇنىڭ ئۈچۈن بىر قاپ سامان بېرىمەن» دەپ توۋلىدى. شائىر خېلىدىن بېرى كۈتكەن پەيت كەلگەنىدى. «تېزرەك سېتىۋەت، ــ دېدى ئۇ ئۇلارنىڭ سۆزىگە ئارىلىشىپ، ــ مەن بۇنىڭدىن ئوشۇققا يارىمايمەن!»

غەزەپلەنگەن ھېلىقى ئەسكەر قىلىچىنى قىنىدىن سۇغاردى. شائىر ئۆزاقتىن ئويلاپ كېلىۋاتقان ئارزۇسىغا يەتتى، ئۇ

پانىي دۇنيانى تەرك ئەتتى.

مانا ئارىدىن يېرىم ئەسىر ئۆتكەن بولسىمۇ، جالالىدىن ھەر دائىم ئۇنى ئەسلىگەندە، يۈرىكى ئىنتايىن ئېچىشىپ كېتەتتى. خۇددى شۇ چاغدا ئۇ پەرىدىدىن ئەتتارنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ، ئۇنىڭ پەرىشان ھالىغا ئېچىنغاندەك ھالەتتە تۇراتتى.

شائىر ئەتتار شۇ چاغدا ئورنىدىن تۇرۇپ، دوستىنىڭ ئارقىسىدا قول قوۋۇشتۇرۇپ ئۆرە تۇرغان بالىلارغا قاراپ قويۇپ، ئۆڭكۈرگە قاراپ ماڭغان ۋە ئۆڭكۈردىن بىر كىتاب ئېلىپ چىققانىدى.

— كۆپ ئۆتمەي ئۇلارنىڭ قەلبىدە دۇنيا قەلبى ئوت ئالغۇسى، — دېگەنىدى ئۇ بالىلارغا ئىشارەت قىلىپ، — ئۇنىڭ ئۇچقۇنلىرى ھەقىقەت تەشنالىرىنىڭ يۈرىكىدە يالقۇنلىنىدۇ...

كىتابنى ئاتىسىغا بېرىۋېتىپ، پەرىدىدىن ئەتتار جالالىدىنغا ئاجايىپلا تىكىلىپ قارىغانىدى. ئۇ چاغدا جالالىدىننىڭ قەلبىدىكى ئېچىنىش تۇيغۇسى يېنىك بىر خىل مۇڭ بىلەن ئالماشقانىدى.

ھازىر ياشانغان جالالىدىن بىلدىكى، بۇنىڭ ئەجەبلەنگۈدەك يېرى يوق. بۈيۈك تىلشۇناس، چىرايىغا قاراپ دىلىنى بىلىۋالىدىغان ئەتتار ئۈچۈن بالىنىڭ ئاشۇ ۋاقىتتىكى تۇيغۇلىرىنى بىلىش، ئۇنىڭ چەكسىز رەھىمدىللىكىنى بايقاش ئانچە قىيىن ئەمەس ئىدى. خېلى بۇرۇنلا دۇنيا بىلەن مۇناسىۋىتىنى باغلىغان ئەتتارغا ئوخشاش، باشقىلارنىڭ مۇسىبىتى ئۆزىنىڭمۇ مۇسىبىتى ئىدى.

شەھەرگە قانداق قايتىشتى، بۇنى جالالىدىن ئەسلىيەلمەيدۇ. ئېسىدە قالغىنى، نىشاپۇرلۇقلارنىڭ ئالدىراپ - تېنەشلىرى، ھودۇقۇشلىرى، ھۆرمەتلەشلىرى، خۇشامەتچىلىك، ئەندىشە قىلىشلىرى قورقۇنچاقلىق بولۇپ تۇيۇلغانىدى. ئاتىسىنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى خىزمەتكارغا تۇتقۇزۇپ، شەيخ خوجا-

گىپىگە دىگەن سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، ئۇ ئەركىن نەپەس ئالغانىدى.

— ئەتە ئەتىگەندە يولغا چىقىمىز!

بىرىنچى شام

ئۇ ئاياغ شەپىسىگە قارىمىدى، مەدرىسە ئاللىقاچان قاراڭغۇ-لۇققا چۆككەن، ئۆرۈلۈپ قارىغان بىلەن ئۇنىڭ كىملىكىنى تونۇغىلى بولمايتتى. ئەمما ئۇ ئۇنىڭ كىملىكىنى بىلەتتى. بۇنداق سىپايە، ئەدەب ۋە ئېھتىيات بىلەن قەدەم بېسىپ كىلىۋات-قان ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ۋەلەد ئىدى.

شام نۇرىنى توسۇغان قولنىڭ سايىسى ئاجايىپ چوڭ شەپە-رەڭدەك يەلپۈنۈپ، تامدا سۆرۈلەتتى. ساقال كۆلەڭگۈسى ھەر قەدەم باسقاندا تورۇسقا نەيزىدەك سانجىلىپ، يەنە گۇرزىدەك پەسكە چۈشەتتى. . . بىزمۇ شۇنداقلا بىر سايە — خالاس. ئاشۇ سايىگە ئوخشاش «لىپ»لا قىلىمىز - دە، غايىب بولىمىز. بىز پەقەت كۆكسىمىزدە يېنىپ، باشقىلارغا ئوت تۇتاشتۇرغۇچى، بۇ خۇددى ھازىر ئوغلىنىڭ نەدىندۇر تۇتاشتۇرۇپ كەلگەن شامنى ئۇنىڭ ئالدىغا جىمىدىلا ئەكىلىپ قويغىنىغا ئوخشاش. بىزنى كۆيدۈرگەن ئوت قانچىكى يالقۇنلۇق بولسا، ئۇ شۇنچە ئۇزاق يانىدۇ. بىز خۇددى ئۆسۈملۈك نوتىلىرىغا سىڭگەن شىرنىلەرگە ئوخشاش، ئالەم بويلاپ تارالغان ھەقىقەتكە شۇنچە يېقىن چاپلى-شىمىز. . .

كىتابخان، سىز بىلەن بىز ئۆزىمىز بىلىۋالغان تۇرمۇش قانۇنىيەتلىرىنى ھەقىقەت دەپ ئېيتىمىز. ئەمما، دانىشمەننىڭ بېشىغا قونۇۋالغان قۇش ئۇنىڭدىن كۆرە يىراقنى كۆرىدۇ. بۇ-نىڭ سەۋەبى، ئۇنىڭ نەزىرىنىڭ ئۆتكۈر، ئۆزىنىڭ ئەقىللىك ئىكەنلىكىدە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ بىر ئاز ئېگىزرەكتە تۇرغان-لىقىدىندۇر.

ئىنساننىڭ يېگانە ۋە قۇدرەتلىك، ھەممىلا جايدا ھازىر

نازىر خۇدا ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرى ئۇنىڭ تەپەككۇر تەرەققىياتىدا مەجۇسىيلىققا نىسبەتەن ئالغا قاراپ قويۇلغان زور قەدەم ئىدى. چۈنكى بۇ ئوخشىتىشتا ئالەمنىڭ بىرلىكى ھەققىدىكى چۈشەنچە، ئادەمزاتنىڭ چەكسىز قۇدرەتلىكلىكى، ھەممە نەرسىدىن خەۋەردارلىقى ۋە بىرلىك ھەققىدىكى ئارزۇسى بىر ئاز غايىبانە بولسىمۇ گەۋدىلەنگەنىدى. بىزچە، تارىخ — خاتالىقلارنىڭ يىغىندىسى ئەمەس، ئۇرۇنۇشلار جەريانىدۇر. مانىستىك[1] دىنلارنىڭ بولۇشى ئۆز دەۋرى ئۈچۈن فىزىئولوگىيىلىك ۋە روھىي ھادىسىلەر، تەن ۋە ئاڭ، ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىشقا قارىتىلغان بىر ئىنتىلىش ئىدى.

مۇسۇلمانلار ئۇ چاغدا كىچىك ئاسىيانى رۇم دەپ ئاتىشاتتى. ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمى رۇمدا ئۆتكەچكە، رۇمى تەخەللۇسىنى قوللانغان جالالىدىن ئۆز ئەسىرىنىڭ پەرزەنتى بولغىنى ئۈچۈن، ئۇ ئۆز پىكىرلىرىنى ئىلاھىي پەردىلەرگە ئورايتتى.

لېكىن ئىنسان تەبىئىتىنىڭ سىرلىرىغا دادىل ۋە چوڭقۇر كىرەلىگەن جالالىدىن (بىز ئەمدى بىلدۇقكى، ئاڭ بارلىقنىڭ، ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلىرىنىڭ ئىنكاسىدۇر): «شۇنىڭغا ئىشەنچ ھاسىل قىلدۇقكى، دۇنيا زىددىيەتلەر بىرلىكىدىكى ‹زىددىيەتلەر جىبھىدۇر›، دۇنيا قاچانلاردۇر بىراقلا باقىي قىلىپ يارىتىلمىغان، بەلكى، ‹ئۈزلۈكسىز قايتىدىن يارىتىلىپ تۇرىدۇ›».

جالالىدىن دىئالېكتىكا سىستېمىسىنى ياراتتى، بۇ ئىشنى ئۇنىڭ مەسلەكداشلىرى، جۈملىدىن يۇنانىستان، رىم، ئەرەبىستان، ھىندىستان ۋە جۇڭگو مۇتەپەككۇرلىرى باشلاپ بېرىشكەنىدى.

گېگېلنىڭ ئېتىراپ قىلىشىچە، جالالىدىن رۇمى ئۇنىڭغا

---

① بارلىقنىڭ ئاساسى بىرلا (ماتېرىيە ياكى روھ) دەپ ھېسابلىغۇچى پەلسەپىلىك تەلىماتقا ئاساسلانغان دۇنيا قاراش — ت.

دىئالېكتىك مېتود يارىتىشقا ياردەم بەرگەن ۋە بۇ مېتود قايتا ئىشلىنىپ، دەۋرىمىزنىڭ ئەڭ ئىلغار دۇنيا قارىشى تەركىبىي قىسمىنى تەشكىل قىلغان.

بىراق جالالىددىن گېگېلدىن پەرقلىك ھالدا ئۆز دەۋرىنىڭ ئادىمى سۈپىتىدە پىكىرلىرىنى مەۋھۇم مەنتىقىي كاتېگورىيىدە ئەمەس، بەلكى قىزغىن شائىرانە مىساللار ۋاستىسىدە تەلقىن قىلدى.

شەرقتىن چىڭگىزخاننىڭ تاجاۋۇزچىلىقى، غەربتىن سە-لىبچىلەر يۈرۈشلىرىنىڭ ياۋايىلىقلىرى بولۇۋاتقان، دىنىي ئۇ-رۇشلار ۋە پاناتىزم ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان ئۇ زاماندا، ئۇ ئىنسانلار-نى سۈلھ - سالاھ، تىنچلىق - ئامانلىققا چاقىردى: ئۇنىڭ نەزىرىدە ھەممە مانائېستىك[1] دىنلارنىڭ ماھىيىتى بىر خىل ئى-دى. قۇللۇق، ئىستىبداتلىق ۋە زوراۋانلىق ھۆكۈم سۈرگەن بىر دەۋردە ئۇ ئادەملەرنىڭ بايلىقى، ئىرقى، دىنى، نەسىل - نەسەبى، مەنسەپ - مەرتىۋىسىدىن قەتئىينەزەر، دوستلۇق - باراۋەرلىك غايىسىنى ئالغا سۈردى. ئۇنىڭ نەزىرىدە ئادەملەر پەقەت ئىنسانىي كامالەتكە قانچىلىك يېقىنلىقى بىلەن پەرقلىنەت-تى ۋە ھەربىر كىشى ئاشۇ مۇكەممەل ئىنسانغا ئۆز ئەمگىكى ۋە قابىلىيىتىگە قاراپ يېقىنلىشالايتتى. . . ئۇ ھەقىقەت تەشنا-لىرىغا ئاتاپ ئۆزىنىڭ بىر غەزىلىدە مۇنداق دېگەنىدى:

ئايا، سىز جان تىكىپ ھەر دەمدە ئىزدەيسىز ئىلاھنى،
ئۇنى ئىزدەش نە ھاجەتتۇر، ئىلاھى سىز، ئىلاھى سىز!

ئۇ ئۆز شېئىرىيىتىدە «خۇدا» تەشبىھىنىڭ[2] رېئال ماھىيە-تىنى مانا شۇنداق ئېچىپ بەرگەنىدى.

---

① بىر خۇدالىق ئېتىقادچىلىقى — ت.

② تەشبىھ — ئوخشىتىش — ت.

ھاياتلىق ۋە ئۆلۈم، ئاك ۋە بارلىق ئىنسان ۋە ئىنسانىيەت، زامان ۋە ماكان بۇ مۇئاممالار تارىخ داۋامىدا ھەر خىل قويۇلۇپ كەلمەكتە. . . ئىنسان ياشىغانىكەن، ئۇلار يېڭى - يېڭى شە. كىللەر بىلەن قايتا ـ قايتا قويۇلۇۋېرىدۇ ۋە ئۇلارنى ھەل قىلىش. قا ئىنتىلىدۇ، بۇرۇنقىدەك يەنىلا ھەقىقەتكە يېقىنلىششتىن ئىبارەت بولىدۇ.

كېلىك، كىتابخان، يەنە يەتتە ئەسىر ئارقىغا، 1268 ـ يىلىنىڭ بىر كۈز كۈنىنىڭ زۇلمىتىگە چۆككەن كىچىك ئاسىيا. نىڭ كونىيا شەھىرىگە، جالالىدىن رۇمى يالغۇز شام يورۇقىدا خىيالغا چۆمۈپ ئولتۇرغان ئاشۇ مەدرىسىگە قايتايلۇق، ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ ئۆمۈر يولىنى كۆزىتەيلى. كونىرىغان ئىبارە. لەرنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى ئىپادە ئۇسۇللىرىدىن تەپ تارتماي، ئۇلارنىڭ ماھىيىتىدە يوشۇرۇنغان بۈيۈك بىر تارىخىي ئىنتىلىش. نىڭ مەنىسىنى بىلىۋېلىشقا ھەرىكەت قىلايلى. ئېھتىمال، ئە. سىرلەر قاتلاملىرىدىن ئۆتەلىگەن ئاشۇ زاتنى ئۆرتىگەن ئوتنىڭ جانلىق يالقۇنلىرىنى ھېس قىلارسىز.

«سۆز - لىباس، مەنە - ئۇنىڭدىكى يوشۇرۇن سىر» دەيتتى جالالىدىن رۇمى.

-

ۋەلەد شامنى يەرگە قويۇپ، ئۇنىڭغا خۇدۇكسىرىگەن، سو. ئال نەزىرى بىلەن قارىدى. ئاتىسىنىڭ كۆزلىرىدىن تەشەككۇر بىلدۇرگەن ئالامەتنى كۆرۈپ، ئاۋۋالقىدەك يۇمشاق، ئېھتىيات. كار قەدەم بىلەن دىلىدىكىنى ئېغىزىدىن چىقارماي چىقىپ كەت. تى. ئاشۇ ئېيتىلمىغان سوئال پۈتۈن تەپەككۇر ئېقىمىغا چىتە. لىپ، قانداقتۇر بىر تېپىشماقتەك نەرسىنى ئېسىگە سالدى. ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇشقا تىرىشىپ، پەرىدىدىن ئەتتار نېمىشقا ئۆزىگە، كىچىك بالىغا ئۆزىنىڭ «ئەسرارنامە» كىتابىنى تەقدىم قىلغانلىقىنىڭ سەۋەبلىرىدىن يەنە بىرنى، ئېھتىمال ئەڭ مۇھە.

مىنى ئۇقۇۋالدى: بۇ — ئۈمىد، ئارام بەرگۈچى ۋە ئۈمىدلەن-
دۈرگۈچى، ئۆزۈڭ ئاڭلاشنى ئارزۇ قىلغان سۆزلەرنى قۇلىقىڭغا
شىۋىرلاپ، بايلىقتىن پانىيلىققا قاراپ يېتەكلىگۈچى ئۈمىد ئى-
دى. ئاتا - بوۋىلار قىلالمىغاننى، بالىلار قىلار، ئۇلار بىزدىن
كۆرە ياخشىراق، بىزدىن كۆرە كامىلراق بولار، دېگەن ئۈمىد
ئىدى. . .

ئەمدى نەدىلا بولسۇن، ئاۋۋالقى ھالىمىزدىن بىرقەدەر ياخ-
شىراق، كامىلراق بولالىدۇقمۇ؟ ياق، تىرىك ئىكەنسەن، ئۇ-
زۇڭدىن كۆرە دۇرۇسراق ۋە لايىق بىر نەرسە قالدۇرۇش ئۈچۈن
ئۈمىدنىڭ شىۋىرلاشلىرىغا ئۇچماي ئىشلىشىڭ، تىنىماي جاپا
چېكىشىڭ كېرەك. ئېھتىمال، شۇ چاغدىلا ئەۋلادلار بىز قىلال-
مىغاننى قىلالار، بىز يېتەلمىگەنگە يېتىشەر. ئېھتىمال. . .

ئەتتار ئۆزىنى ئايىماي جاپا چەكتى. لېكىن ئۇ زارىقىپ
ئاتمىش يېشىدا كۆرگەن ئوغلى ئون سەككىز يېشىدىلا ۋاپات
بولۇپ كەتتى. ئارىدىن يېرىم ئەسىر ئۆتكەن بولسىمۇ، جالال-
دىن قېرى شائىرنىڭ گۆرگە ئوخشاش قاراڭغۇ غار ئاغزىدا
ئۆزىگە تىكىلىپ قاراشلىرىدىن ئەنە شۇ قايغۇنىڭ تەسىرىنى
بىلدى.

ئۇ ئۆز بالىلىرىنى — ئاشۇ ئاي يۈزلۈك گۆھەر خېنىم
تۇغۇپ بەرگەن ئوغۇللىرىنى ئەسلىدى. تۇنجى بالىسىنى ئاتىسى-
نىڭ شەرىپىگە ۋەلەد دەپ ئاتىدى. بالىنى ئەللەيلەپ كۆتۈرۈپ
تۈنلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزسىمۇ، ئەركە بالا ئۇخلىمايتتى. بىر
ھېسابتا پەرۋەردىگار ۋەلەددىن ھېچنېمىنى ئايىمىغانىدى: ئۇ
ئەقىل، بىلىم، ئەدەپ - ئەخلاق جەھەتتە كامالەت ئىگىسى
ئىدى. ئاتا - بالا بىر نىيەت - بىر مەقسەتتە ئىدى: ئاتىسىنىڭ
پىكرىمۇ ئۇنىڭغا چۈشىنىشلىك ئىدى. ئەمما ئۇ ئاتىسىنىڭ ئال-
دىغا ئۆتۈپ كېتەلەمدىكىن؟

جالالىدىن ئىككىلىنىپ قالدى. ۋەلەد ئۇنىڭ ياخشى كۆرد-

ئۆتۈنچىنىڭ ئۆكتىنى ئادالەت يۈكىنى
دىغان سۆيۈملۈك ئوغلى ئىدى.
تارازىسىدا ئەمەس، زەرگەرنىڭ تارازىسىدا تارتىش كېرەك ئى.
دى. ئۇنىڭغا قىيىن بولغىنى ئۆچۈنمۇ ئۇنىڭغا قىيىن.
ئېھتىمالىم، سۆيۈملۈك بولغىنى ئۆچۈنمۇ ئۇنىڭغا قىيىن.
دۇر: مانا، ئۇ ھە دېمەيلا قىرىق ياشقا كىردى. ئېگەكلىرىنى
قاپقارا ساقال باستى. ئۇ دائىم ئاتىسىغا ئەگىشىپ يۈرەتتى،
ئاتىسىنىڭ ئىزىدىن چىقمايتتى. ۋەلەد ئاتىسىنى چۈشىنەتتى.
شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ ئاتا مىراسىنىڭ قەدرىنى ئۇنچىلىك بىلىپ
كېتىشى، ئۇنى ئاياپ - ئاسرىشى ناتايىن بولسا كېرەك. ۋەلەد.
نىڭ ھەممە بىلىدىغىنى — ئۆزلەشتۈرۈۋالغان، مىراس قىلى.
ۋالغان نەرسىلەر بولۇپ، ئۆزى ئىزدەپ تاپقان نەرسىلەر ئەمەس
ئىدى. مىراستا ئالغان نەرسىنىڭ قىممىتى باشقىچە بولىدۇ.
ئۇغۇ ئۆمۈر بويى ئالتۇن يىغىمىدى، بىرەر مەملىكەتنى ئىستىلا
قىلمىدى، شۇنداقلا باغ - ۋاران ئۆستۈرمىدى، بىراق ئۇلارنى
ئاسراپ ساقلاش شۇنچىلىك زۆرۈرمىدۇ؟! بۇ دۇنيادا باشقا
نەرسىلەرگە ئوخشاش سۆزنىڭ ئۆمرىمۇ باقىي بولمايدۇ. ئۇلارمۇ
ئىشلىتىۋېرىپ، ئۇپرايدۇ، تۆشۈك ئىدىشتا سۇ توختىمىغاندەك
مەنىسىنى تۇتالمايدۇ. ھەقىقەت بولسا، دائىم تىرىك، ھەردەم
قايتا تۇغۇلىدۇ، ئالاھەزەل ئۇنىڭ بىرەر ئوچۇمىنى ساقلاپ قې.
لىش ئۈچۈن، ھەر دائىم يېڭى ئىدىش كېرەك بولىدۇ. ئۇنىڭغا
قاچىلانغان نەرسە يەنىلا كونا ھەقىقەت بولۇشىغا قارىماي، يېڭى
سۆزلەر كونا سۆزلەرگە زىت كېلىپ قېلىشى مۇمكىن. ئەمما
سەن راستىنلا ئۇنىڭغا تەشنا بولساڭ، ئۇ ئىدىشنىڭ
شەكلى - پەكلى بىلەن كارىڭ نېمە؟
ۋەلەدتە ئاتىسىنىڭ مىراسىغا بولغان ۋارىسلىق قىلىش ۋە
ئۇنى ئاسراش مەپتۇنلۇقىنى يەڭگۈدەك كۈچ ۋە جاسارەت بارمى.
دۇ؟ ئەسلىدە، ھەقىقەتنى ئاسراش — ئۇنى تېپىش، قولغا
كىرگۈزۈش، دېگەن سۆز، ئەكسىچە بولغاندا، سانسىز مەزھەپ.

لەرنىڭ يېنىغا ئۇنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتىلىدىغان يېڭى بىر مەز-
ەپلا كېلىپ قوشۇلىدۇ، خالاس. . . ھالبۇكى ئۇ ھاسىل قىل-
غان ئىشەنچ ـ ئېتىقاد شۇكى، ئىنسانلارنىڭ مەزھەپلەر، تەبىقە-
لەر، دىنلارغا بۆلۈنۈشى ــــ تەڭداشسىز قاباھەتتۇر، ئادەمزات
ھەقىقەتكە ئوخشاش ۋاھىد ـ يېگانىدۇر.

جالالىدىن سەسكىنىپ كەتتى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ كۆزىگە
ۋەلەد ئۆز مەسلىكىدە مۇستەھكەم تۇرالمايدىغان، تولىمۇ بوشاڭ
ۋە كۆڭۈلچەك بولۇپ كۆرۈندى. ئۇ توقاچ يۈزلۈك، ئىككى
مەڭزى ھەمىشە قىپقىزىل بولۇپ، بۇنى ئۇنىڭ ساقاللىرىمۇ
يوشۇرالمايتتى. ئىبخى مەرھۇم سەئىد بۇرھانىددىن ھايات چېغى-
دىلا مۇرىتلىرىدىن بىرى: «نېمىشقا مەۋلانانىڭ يۈزلىرى ئاپئا-
قۇ، ۋەلەدنىڭ يۈزى قىپقىزىل؟» دەپ سورىغانىدى. سەئىد شۇ
چاغدا: «جالالىدىن ھەمىشە ئاشىق، ئاشىقلارنىڭ كۆزلىرى يې-
نىپ تۇرىدۇ، رەڭگىرويى سۇنۇق بولىدۇ؛ ۋەلەد بولسا ياشلىقى-
دىنلا سۆيۈملۈك، ئوماق بالا ئىدى» دەپ جاۋاب بەرگەن.

بۇنى ئاڭلىغان جالالىدىن كۈلۈپ قويغانىدى. مەرھۇم ئۇس-
تاز راست ئېيتقانىدى. ھەقىقەت ئاشىقى ۋە ھەقىقەت مەشۇقى ــــ
مانا بۇ ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى پەرقلىك نەرسە. . . ئوغلى نېمىلا
قىلمىسۇن ــــ ياكى شېئىر يازامدۇ ياكى ۋەز ئېيتامدۇ، بۇلار-
نىڭ ھەممىسىلا توغرا ۋە ئاقىلانە ئىدى. پەقەت بىر ئاز چۇچۇمەل-
رەك، شېئىرلىرىمۇ ئاتىسىنىڭ شېئىرلىرىغا ئوخشايتتى.

ۋەلەدتە قانداقتۇر ئاجىزلىق، يۇمشاقلىق، ئۆزىدىن ئۆزى
ئېھتىيات قىلىش بار ئىدى. ئۇنىڭدىكى نۇرمۇ، ئاي شولىسى-
دەك، باشقا بىر نۇردىن يارالغان. پاژىلداپ كۆيدۈرەلمەيدۇ،
سىلاپ ـ سىيپاپلا ئۆتىدۇ. گەرچە دائىم ئاتىسىغا ئوخشاش
ھەرىكەت قىلسىمۇ، ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى ـ قەلبىدە گۆھەر
خېنىم ياشايدۇ. شۇڭلاشقىمۇ ئاتىسى باشقا ئوغۇللاردىن ئۇنى
كۆپرەك ياخشى كۆرىدۇ.

ئۇ شېئىر يازىمەن دەپ بىكارلا ئاۋارە بولىدۇ. ئۇنىڭ نېمە
كېرىكى؟ ئۇنىڭدىن كۆرە، ئۆز يولىنى تاپسا، بىرەر نېمىدىن
گۇمانلانسا، ئىسيان كۆتۈرسە ياخشى ئەمەسمۇ! . . . ئۇنداقتا،
ئۆزۈڭچۇ؟ جالالىدىن، ئۆزۈڭ ئاتاڭ سۇلتانۇل ئۆلىما هايات
چېغىدا تۈرلۈك گۇمانلارغا بېرىلىپ، ئىسيان كۆتۈرگەنمىدىڭ؟
ياق، پەقەت ئۇنى ئەگىشىپلا يۈردۈڭ. راست، بەزىدە شۇبهىلەن-
گەنىدىڭ. . .

مەككىدە ئاتىسى بىلەن زىيارەتچىلەر ئېقىمىغا قوشۇلۇپ
مۇبارەك خانەئى كەبە ئەتراپىنى ئايلىنىشتى. ئوقۇلۇۋاتقان دۇئا-
يۇ تىلاۋەتلەر ئۆركەشلەۋاتقان دېڭىز شاۋقۇنىنى ئەسلىتەتتى،
تاۋۇلاشلار ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەن سانسىز قۇشلارنىڭ ئۈركۈگەن
ئاۋازىغا ئوخشايتتى. ئادەملەر هېچ تارتىنماي، كۆز ياشلىرىنى
يۈزلىرىگە سۈركەپ يىغلىشاتتى. بىرلىرى هوشىدىن كېتىپ
يىقىلاتتى. ئارزۇلاپ كۈتۈلگەن، هاياجانلىق پەيتلەر، ئۆز -
ئۆزۈڭنى ئۇنتۇپ، دۇنيانىڭ تۆت تەرىپىدىن كەلگەن مىڭلىغان
خالايىق بىلەن قوشۇلۇپ ئېرىلىشىپ كېتىدىغان دەقىقىلەر. بۇ
مۆجىزىدىن كېيىن هەممە نەرسىنىڭ ئۆزگىرىشى شەرت ئىدى.
ئەمما ئۆزىنى ئىنسانلارنىڭ بۇرادەرلىك دېڭىزىدا بىر تامچە دەپ
هېس قىلغانلار يەنە نېمىشقا زالىملىق، بېخىللىق ۋە مەنمەنلىك
قىلىش يولىغا ماڭىدىغاندۇ؟

لېكىن ئۇ شۇ كۈنىلا دەرۋىشلەرنىڭ تەقۋادارلىق ئۈستىدە
تالىشىپ، بىر - بىرى بىلەن ياقا سىقىشقىنىنى ئۆز كۆزى
بىلەن كۆردى. مۇشتلار، ئۇچى نەيزىدەك ئۆتكۈر هاسىلار هاۋادا
پۇلاڭلىدى، ساقاللىرىدىن كۆز يېشى ئەمەس قان تامچىلىدى،
كۆزلەر مېهىر - مۇهەببەت نۇرى بىلەن ئەمەس، غەزەپ ۋە
نەپرەت ئوتى بىلەن ياندى، تىللاردىن زىكرى - سانا ئورنىغا
دەشنەم - هاقارەتلەر ئۇچتى. . .

مەككىدىن مەدىنىگە بېرىشتا، ئۇلارنىڭ كارۋىنىدىن ئې-سىل ئەرەب ئاتلىرىنى ئويىنىتىپ قاپقارا يۇزلۇك بىر توپ ئاتلىق-لار ئۆتۈپ كېتىشتى، ئۇلارنىڭ ئۇستىدە ئېسىل تون، بېشىدا چوڭ سەللە، ئۇلار بىلەن بىللە باشلىرىغا شۇلارنىڭكىگە ئوخ-شاش سەللە ئوراپ، يالىڭاياغلىرىغا كەشە كىيىۋالغان، بارماق-لىرىنى زىدە - يارا باسقان مۇلازىملار يۇگۇرۇشۇپ مېڭىشاتتى. ئەرەب قىياپىتىدىكى بەدەۋلەت ھاجى ئون ئىككى ياشلىق جالالى-دىنغا مەغرۇر بىر قامەت بولۇپ كۆرۈندى. بۇنداق تەكەببۇر - كەبىرلىكنىڭ باشقا ھاجىلاردىمۇ ئوخشاشلا بارلىقىنى بىلدى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ خىيالىدىن: ئۇلار مۇسۇلمانچىلىق پەرزىنى ئۆتەش ياكى گۇناھلىرىنى يۇيۇش ئۇچۇن ھەج قىلىشقا كەلمە-گەن، ئۇلار ھاجى نامىنى ئېلىپ، شۇ نام بىلەن ئۆز يۇرتلىرىدا يەنە يامان ئىشلارنى، بۇزۇقچىلىقلارنى بىمالال داۋاملاشتۇرۇش ئۇچۇن كېلىشكەنىكەن، دېگەن ئويغا كەلدى.

ياق، مۆجىزە كۆرۈلمىدى. جالالىدىن كۆڭلىدە تۇيغان، ئۇنىڭ نەزەرىدە باشقا زىيارەتچىلەرمۇ تەڭلا ھېس قىلغان مەغرۇر ئادەملەر، ئۇلارنىڭ ھاياتى ۋە يۇرۇش - تۇرۇشلىرىدا ئۆزگىرىش ياسىمىدى. ئۇنداقتا ھەجگە بېرىپمۇ ئاسىيلىقچە قېلىشنىڭ ياكى يۇرتتىن چىقماي تۇرۇپلا تەقۋادار بولۇشۇڭ مۇمكىن، دېگەن پىكىر ئويغاندى. ئەمما بۇ پىكىرنى ئۇ شۇ چاغدىلا ئۆزى-دىن نېرى قىلىپ، ئۆز - ئۆزىنى خاپا قىلىۋالدى. ئاتىسىنىڭ: «ئادەملەر — مىسالى ئەينەك، ئۇلارنىڭ گۇناھىدا سېنىڭ گۇناھلىرىڭ ئەكس ئېتىدۇ» دېگەن سۆزلىرى يادىغا چۈشتى.

ھەققانىي سۆزلەر ئۇنلارچە يىلدىن كېيىن كەلدى:

ئايا زىيارەتچىلەر، سىزلەر قايىاندا!
كېلىڭ، سىز ئىزدىگەن مەھبۇب بۇ ياندا!
ئۇنى سىز ئىشق بىلەن ئىزدەيسىز ھەردەم

ئۇ سىزگە ئەڭ يېقىندا دوستۇ ھەمدەم.
شامالدەك چۆلدە سەرسان كەزمىگەيسىز،
ھەرەم ھەم ھەج بىلەن قۇددۇس — ئۆزىڭىز. .

نەدىمۇ ئىسيان كۆتۈرسۇن؟! ئاتىسى ھايات ۋاقتىدا بەزى-بىر ئىشلاردىن گۇمانلانسىمۇ، زادىلا شەك كەلتۈرمىگەنىدى. ئوغۇل بالا پەقەت ئاتا ۋاپاتىدىن كېيىنلا ھەقىقىي ئوغۇل بالا بولىدۇ، دېگىنى راست ئوخشايدۇ.

ئاتىسى بىلەن ئۇنىڭ ئارىسىدىكى پەرق تەخمىنەن ئەللىك يىل ئىدى. ئاتىسى ۋاپات بولغاندا جالالىدىن تېخى يىگىرمە ئۈچ ياشتا ئىدى. چوڭ ئوغلى ۋەلەد بولسا ئۇنىڭدىن ئون توققۇز ياش كىچىك ئىدى. ئۇ ھازىر قىرىققا يېتەي دەپ قالدى.

ئۇ ئاچچىقىدا «ئىسيان قىلمىش» ئىبارىسىنى تىلغا ئېلىش بىلەنلا بىرىنىڭ قىياپىتى ئۇنىڭ ئەتراپىدا بىزەڭ پاشىدەك ئايلە-نىپ كۆزىگە كىرىۋالدى. ئۇنى قوغلىۋەتمەكچىدى، ئۇ كەتمە-دى، ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا تۇرۇۋالدى!

ئۇنىڭ ئالدىدا بۇنداق تۇرۇۋالغان، ھەتتا ئىسمىنى خىيال-دىمۇ تەكرارلاشنى خالىمايدىغان ئاشۇ بىزەڭ پاشا — ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىدى. ھە، ئۇ ئىسيان قىلدى. ئەمما قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەمەس، ئايرىلىپ قالماسلىق ئۈچۈن، ئاتا يولى تار كەلگىنى ئۈچۈن ئەمەس، غەيرىي ئادىتى ۋە خەتەرلىك بولۇپ تۇيۇلغىنى ئۈچۈن، ئۇ ئاتىسىنى يالغۇز ئۆزى ئۈچۈن تۇتۇۋالماقچىدى. خۇددى سۇدا چۆكۈپ كېتىۋاتقان ئادەم ئۆز قۇتقۇزغۇچىسىغا يېپىشىۋېلىپ، ئۇنى تۆۋەنگە تارتقىنىغا ئوخ-شاش، ئۇمۇ ئاتىسىنى تۆۋەنگە قاراپ تارتتى. . . ياق، سەن ئىسيان كۆتۈرمىدىڭ، ئەقىل ۋە نومۇسنى تەرك ئەتتىڭ، سې-نىڭدە ھەسەتخورلۇق ۋە شەخسىي مەنپەئەتپەرەسلىك قېنى

ھۇجۇم - تـوپىلاڭ قىلدى. سـەن كىمگـە قـارشـى قول كۆتۈردۈڭ؟! ھەقنى سۆزلىگىن، يەنى: «بىر ئادەمنى تىرىلدۈرگەن ھەممىنى تىرىلدۈرگەنگە تەڭ، بىر ئادەمنى ئۆلتۈرگەن ھەممىنى ئۆلتۈرگەنگە باراۋەر!»

ئۇ ئۆزىدە ئويغىنىپ، قوزغىلىۋاتقان، ئۇنتۇلۇپ كېتىۋاتقان تۇيغۇغـا ھـايـاجانلىنىپ قۇلاق سـالدى. قـارىغاندا بۇ، قەھر - غەزەپ ئىدى. ئۇ قەھر - غەزەپ چېكىگە يەتتى، دەپ ئويلايتتى، نېمىشقىدۇر بىر چاغلاردا غەزىپىنى قوزغىغۇچى نەرسىلەر ئەمدى ئېچىنىش ۋە نادامەت ئويغىتاتتى.

«ئۆز روھىي دۇنيايىڭنى بىلىش ۋە ئىگىلەش بىر چاغلاردا ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىنىڭ يەر يۈزىنى ئىشغال قىلغىنىدىنمۇ مۇشكۈلرەك. لېكىن ھەممىدىن مۇشكۈلى كېيىن كېلىدۇ، ھەممىنى ئۇقىسەن. ئەمما دۇنيادىكى تەلۋىلەرگە قاراپ، ئۇنى زەررىچـە بـولسىمۇ ئـۆزگەرتىش قولـۇڭدىن كەلمەيدۇ! قىيىندىن - قىيىن مەسىلە مۇشۇ!»

جالالىدىن ئۆزىنىڭ كونا رەقىبى — قەھرۇغەزىپىنى تونۇپ، ئۇنى دەرھال تىزگىنلىۋالدى. ئۇنىڭغا كۆزى «مىت» مۇ قىلمىدى. تەسۋى دانىچىلىرى بارماقلىرى ئارىسىدىن تىنىمسىز بىر خىلدا شىلدىرلاپ ئۆتەتتى.

ئۇ قەھر - غەزەپنىڭ قانداق كەلگەنلىكىنىمۇ بىلەلمىدى. ئۇمۇ ئاتا مىراس ئىدى. مىجەزى ئېغىر - بېسىق، مۇستەھكەم مەسلەكلىك سۇلتانۇل ئۆلىما قەھر - غەزەپكە كەمدىن - كەم يول قوياتتى، بىراق يول قويدىمۇ، بولدى، ئۇنىڭ شىددىتى گۇلدۇرمامىدەك دەھشەتلىك بولاتتى. ئاتىسى بەلخ مەسچىت جامەسىدە ئاخىرقى بىر قېتىملىق قىلغان ۋەزىدە جالالىدىننى شۇنداق ھەيران قالدۇرغانىدى. ئۇنىڭدىنغۇ جىددىي سەۋەب بار ئىدى، ئەمما باغداد يېنىدىكى داۋاندىچۇ...

دارۇسسالام

ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن پىلنىڭ پۇتىدەك يوغانلىقتىكى خورما دەرىخىگە يۆلىنىپ، نېپىز پىشۇرۇلغان تېرىق نانغا پىشلاق ئوراپ يېيىشمەكتە ئىدى، يول ئازابىدىن بەدەنلەر سىرقىراپ ئاغرىيتتى. چەكسىز دەشتى كەبىر ۋە كۇردىستاننىڭ تاغ - داۋانلىرى كەينىدە قالغانىدى. ئەڭ ئاخىرقى كېچىلەپ داۋان ئېشىش ھەممىنى، ھەتتا نىشاپۇردىن بۇيان تۆگىگە مىنىپ كېلىۋاتقان ئاتىسىنىڭمۇ ھالىنى خارابلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. لېكىن ئۇ ئالدىرىغاچقا تۆگىدىن يۈكلىرىنىمۇ چۈشۈرۈشكە يول قويمايتتى.

تۆگىچىلەر تۆگىلىرىنى دەرەخلەرنىڭ سايىسىگە چۆكتۈرۈشتى، باشقىلار تاماق تەييارلىقى بىلەن كارۋان سارايغا كىرىشتى.

بالىلار سالقىندا ھۇزۇرلىنىپ نان يەپ، بىر چاغلاردا بابىل پادىشاھلىرى ماڭغان يوللارغا، ئېشەكلەرگە مىنىۋېلىپ ھەددىدىن زىيادە ئەرزان پىشلاق، توقاچ نان ۋە خورما ساتقۇچى سودىگەرلەرگە، ھورى چىقىپ تۇرغان قازانلارغا قىزىقسىنىپ قاراشتى.

ئەتىسى تاڭ ۋاقتى ئىدى. ئەمما يول زىچ ئادەمگە تولغان، بۇنىڭدىن خەلىپە پايتەختىنىڭ يېقىنلىقى بىلىنىپ تۇراتتى. بىر خەۋەرچى بىلۇجىستاننىڭ قوڭۇر تۆگىسىنى يۈگۈرتۈپ شامالدەك ئۆتۈپ كەتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇنداق يۈگۈرۈك تۆگىلەردە كۈنىگە ئوتتۇز پەرسەڭ يول① يۈرگىلى بولارمىش. ئۆرە ياقىلىق ئۇزۇن كۆڭلەك ئۈستىدىن ئاقۇچ يالاڭ پەرىجە كىيىۋالغان ئەركەكلەر، گۈلدار لىباسلار كىيىپ، باشلىرىدا سىۋەت

① بىر پەرسەڭ — يەتتە - سەككىز كىلومېتىرغا تەڭ - ت.

كۆتۈرۈۋالغان چۆرىلەر، كەڭ ۋە ھەيۋەتلىك يوغان دەرۋازىلىق قورغانلار — بۇلارنىڭ ھەممىسى ھەشەمەتلىك ۋە غەلىتە تۇيۇلاتتى.

ئاكىسى سودىگەرلەرنىڭ توۋلاشلىرىغا قۇلاق سېلىپ تۇرۇپ، جالالىدىننى نوقۇدى.

— بۇ يەردە ئېلىپ - ساتارلارمۇ ئەرەبچە سۆزلىشىدىكەن، سەرفۇ نەھۋىنى ھەجىلەشنىڭمۇ ھاجىتى يوق ئىكەن.

جالالىدىن «پىخ»خىدە كۈلۈۋەتتى، لېكىن بۇرۇلۇپ قارىمىدى. يولدا كارۋان كۆرۈندى. بۇلار قانداقتۇر جالالىدىنغا تونۇشتەك كۆرۈندى، ئەمما كىملىكى ئېنىق ئەمەس ئىدى. پەقەت كارۋان يېقىنلاشقاندىلا، ئۇ ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كارۋان بېشىغا قاراپ يۈگۈردى. جالالىدىن خاتالاشمىغانىدى. بۇلار — ئۆز يۇرتلۇقلىرى، بەلخلىك سودىگەرلەر ئىدى.

كارۋانلار سۇلتانئول ئۆلىمانىڭ بۇ يەردە قونغانلىقىنى، ئۇنىڭ مۇرىتلىرى ئارىسىدا سودىگەرلەر ئاقساقلى شېرىپىدىن لالامۇ بارلىقىنى ئۇقۇپ ھەيران قېلىشتى ۋە توختاش قارارىغا كېلىشتى.

ئۇلار يۇرتنىڭ بىرەر يېڭىلىقىنى دەپ بېرەلمىدى، ئۇلار بەلختىن چىققىلى خېلى بولغان بولۇپ، ئايلانما يول بىلەن كېلىشكەنىدى. ئۇلارنىڭ نازۇك ماللىرى سەھرا ئىسسىقىغا چىداشلىق بېرەلمەيتتى. يۇرتلۇقلىرىنى خوش قىلىش ئۈچۈن سودىگەرلەر تېڭىقلىرىدىن بىرىنى يېشىشتى. بۇنىڭدا پەقەت ئۆز ئانا يۇرتلىرىدا تەييارلانغان قوغۇن قېقى، ئۈجمە قېقىلا بار ئىدى.

جالالىدىن قوغۇن قېقى تەييارلايدىغانلارنىڭ ماھارىتىگە دائىم ھەيران قالاتتى. ئۇلار پىچاقنى قوغۇنغا بىر تەگكۈزگىنىچە ئۈزۈلدۈرمەي ئايلاندۇرۇپ قوغۇننىڭ شاپىقىنى بىراقلا سويۇۋالاتتى.

جالالىدىن ھېلىقىدەك قىزارغان قوغۇن قېقىنى قانغۇچە پۇرىدى، دىمىقىغا ئانا يۇرتىنىڭ ئىللىق پۇرىقى ئۇرۇلدى. بۇ ئۇنىڭغا يۇرتىنىڭ ئاخىرقى سالىمى ئىدى.

ئەمما يۇرتلۇقلىرى بىلەن ئۇچرىشىش سۇلتانۇل ئۆلىمانى يۇمشىتالمىدى، گويا بەلخ بىلەن ئۇنى ھېچقانداق نەرسە باغلىيالمايتتى.

تاماقتىن كېيىن ئىككى تۆگىچى ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىشتى.

— بۈگۈن ھېچنەگە قىمىرلىمايلى، تۆگىلەر ھېرىپ كەتتى.

— ھازىر دەم ئېلىش ۋاقتى ئەمەس!

ئاتىسى ئۇلارغا بىر نېمىلەرنى ئۇزاق چۈشەندۈردى، ئەمما ئۇلار «تۆگىلەر ھېرىپ كەتتى!» دېگەن سۆزگە مەھكەم يېپىشىۋېلىشتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئاتىسىنىڭ قولى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ يىرىك ئالقىنى تۆگىچىلەرنىڭ كاچىتىغا «چاڭ» ئىدە تەگدى. سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ قولى قاتتىق ئىدى، بىردىن شاپىلاق بىلەن ئىككى تۆگىچى يىقىلدى. باشقىلار ھاڭ - تاڭ قېلىشتى.

— تۆگىلەرنى ھەيدە، ھارامزادىلەر!

تۆگىلەر ھەقىقەتەن ھېرىپ قالغانىدى، لېكىن ھەممىدىنمۇ تۆگىچىلەرنىڭ شۇ يەردە قېلىپ يۇرتلۇقلىرى بىلەن سۆزلەشكۈسى بار ئىدى. ئاتىسى يالغانچىلىققا تاقەت قىلالمايتتى. لېكىن شۇ زىغىردەك يالغاننى دەپ قول كۆتۈرۈش ھاجەتمىدى؟ ئۇ ئالدىراپ نەگە بارار ئىدى؟

جالالىدىن ئەمدى چۈشەندى: تۆگىچىلەرنىڭ ئاشۇ كىچىككىنە ھىيلىسى ئاتىسىنىڭ سەۋر قاچىسىنى تولدۇرغان ئاخىرقى تامچە بولغانىكەن. ئۇنىڭ قەلبىدە خېلىدىن بېرى يىغىلىپ قالغان غەزەپ - ئەلەملىرىنىڭ پارتلىشىغا ئوت ياققانىكەن. يەنە باشقا بىر نەرسە: باغدادتا سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ شۇنچىلىك

ئالدىراپ - تىنەشلىرىنىڭ سەۋەبى مەلۇم بولدى. لېكىن ئۇنىڭ ئاشۇ يەردىكى قەھر - غەزىپى ۋە كايىشلىرى ھەممىدىن كۆرە بالىلارنى تولىمۇ قورقۇتۇۋەتكەنىدى.

خەلىپە پايتەختىدىن ئىككى چاقىرىمچە بېرىراقتا ئۇلارنى توختاتتى. زامان تىنچ ئەمەس، ھەممە يوللارغا قاراۋۇللار قويۇلغانىدى. كارۋاننى ئەرەب لەشكەرلەر ئورىۋېلىشتى.

— نەدىن كېلىۋاتىسىز، نەگە بارىسىز؟

كېيىنكى قونالغۇدىن بىرى يۈزىنى كۆرسەتمەي كېلىۋاتقان ئاتىسى سايىۋەننىڭ پەردىسىنى ئاچچىقى بىلەن ئېچىپ، ئەرەبچىلەپ قەتئىي جاۋاب بەردى:

— تەڭرىدىن كېلىمىز، تەڭرىگە بارىمىز، ئاللانىڭ سەلتەنىتىدىن بۆلەك سەلتەنەت يوق. غايىبتىن چىقىپتۇق، غايىبقا يەتكەيمىز!

ساقچىلار سەل چۆچۈپ قېلىشتى. ئەرەبلەر پەيغەمبەر تىلىدا ئېيتىلغان سۆز ئالدىدا سەجدە قىلىشىدۇ. بۇ غەلىتە يولۇچىنىڭ ئېيتقان سۆزلىرىنىڭ مەنىسىمۇ، ئاھاڭىمۇ قورقۇنچلۇق ئىدى. لەشكەرلەر كارۋاننى قويۇۋېتىشنىمۇ، قويۇۋەتمەسلىكنىمۇ بىلەلمەي قېلىشتى. كېيىن باغدادنىڭ شەيخۇل ماشايىقى سۇھرەۋەردىگە خەۋەرچى ئەۋەتىپ، ئۆزلىرى كارۋان بىلەن شەھەرگە قاراپ مېڭىشتى.

خەۋەرچى دارۇسسالامغا (ئۇ چاغدا خەلىپىلىك مەركىزى باغدادنى شۇنداق دەپ ئاتىشاتتى) كارۋان كېلىۋاتقانلىقىنى، بارلىق ئالامەتلىرىگە قارىغاندا ئۇنىڭ خۇراساندىن چىققانلىقىنى، كارۋاندا ئۆلىمالار ۋە دەرۋىشلەر كېلىۋاتقانلىقىنى، ئۇلارنىڭ غەلىتە سۆزلىرىنى يەتكۈزگەندە، شەيخ سۇھرەۋەردى دەرھال پەملىدى:

— ئېھتىمال بۇ بەلخ ئۆلىماسى باھاۋىدىن ۋەلەد بولسا

كېرەك، پەقەت، بۇنداق چاغدا ئۇنىڭدىن بۆلەك ھېچكىممۇ بۇن-
داق تىل بىلەن ئەرز - ھال ئېيتالمايدۇ. . .

باغدادنىڭ داڭدار ئۆلىمالىرىدىن بىرى، بىر چاغدا خارەزم-
شاھ مۇھەممەدكە ئەلچى بولۇپ بارغان سۇھرەۋەردى ئۆز دەۋرى-
نىڭ بارلىق تونۇلغان شەيخ ۋە سوپىلىرىنى ياخشى بىلەتتى.
باھاۋىددىن ۋەلەد بىلەن شاھ سارىيىنىڭ ئۆلىمالىرى ئارىسىدىكى
تالاش - تارتىشلاردىنمۇ خەۋەردار ئىدى. بۇگۈن مەشھۇر شەيخ
ۋە ۋائىز خارەزمشاھنىڭ تۇپرىقىنى تەرك ئەتكەنىكەن، ئۇنىڭ
سەۋەبى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ ئابباسىيلار خانىدانى
ئۈچۈن ياخشى دەستەك ئىدى. ھەممە مۆمىن مۇسۇلمانلار ئاشۇ
ئىنساپسىز خارەزمشاھ تەرىپىدىن چەكلىمىگە ئۇچرىغان ئىمان-
نىڭ پېشىۋاسىنى خەلىپەئى رويى زېمىننىڭ قانچىلىك
ھۆرمەت - ئېھتىرام قىلغانلىقىنى بىر كۆرۈپ قويۇشسۇن.

خەلىپە پايتەختىنىڭ قورغىنى كۆرۈنۈشى بىلەن ئۇ تەرەپ-
تىن ئاق قېچىر مىنگەن سۇھرەۋەردى باشچىلىقىدا بىر توپ
كىشى كارۋاننىڭ ئالدىغا قاراپ كېلىشكە باشلىدى.

سۇھرەۋەردى بىرنەچچە قەدەم بېرىدا قېچىردىن چۈشۈپ،
سۇلتانۇل ئۆلىما ئولتۇرغان سايىۋەنگە يېقىنلاپ كەلدى. مېھمان-
نىڭ ئىجازىتى بىلەن باغدادنىڭ شەيخۇل ئەزەمى ئۇنىڭ ئېتىكى-
نى سۆيۈپ، كۆزىگە سۈردى. بىزنىڭ قورغانغا قەدەم تەشرىپ
قىلغايسىز، دەپ لۇتپى - ئىلتىپات قىلدى. سۇلتانۇل ئۆلىما
بۇ تەكلىپنى چىرايلىقچە، ئەمما قەتئىي رەت قىلدى. ئۆلىمالار-
نىڭ مەدرىسلەردە قونغىنى تۇزۇك، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بىزنىڭ
دارۇسسالامدا كۆپرەك تۇرۇش نىيىتىمىز يوق، بىلىمىزگە مۇبا-
رەك ھاجىلىق بەلۋېغىنى باغلىغانمىز، خۇدانىڭ ئىنايىتى بىلەن
دەرھال مەككەئى مۇكەررەمگە قاراپ مېڭىشىمىز كېرەك، دەپ
ئىزاھ بەردى.

ئۇلار شەھەرگە دەجلە دەرياسىنىڭ تېز ئاقىدىغان لاتقا سۇ-

يىنىڭ ئۈستىگە سىلىنغان نەھرۋان كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈپ كىرىپ كەلدى.

ئاتىسى ئاۋۋالقىدەكلا «ئىچىمدىكىنى تاپ»، دەپ جىمغۇر بولۇۋالغانىدى. پەقەت ئۇنىڭ كۆزلىرىلا چاقنايتتى. ئاشۇ كۆز-لەردە غەزەپنىڭ قىزغۇچ يالقۇنى بىلەن مەغرۇرلۇقنىڭ قارا ئۇچقۇنلىرى چاقنايتتى.

ئېنىقراقى، جالالىدىنغا ھازىر ئارىدىن كۆپ يىللار ئۆتكەچ-كە شۇنداق تۇيۇلدى، ئۇ چاغلاردا ئاتىسى ھەققىدە بۇنداق ئىبارى-لەر بىلەن بۇنداق پىكىر يۈرگۈزۈشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇ چاغدا ئۇ ئوت كۆمۈردىن تۇغۇلۇپ، كېيىن يەنە كۈل - كۆمۈر قالدۇرغىنىدەك، غەزەپمۇ مەغرۇرلۇقتىن تۇغۇلۇپ، يەنە مەغرۇرلۇق پەيدا قىلىشىنى نەدىن بىلسۇن. جالالىدىن ئۆزىدە غەزەپ يالقۇنىنى ئۇچۇرىمەن دېسە، ئاشۇ ئاتا مىراس مەغرۇر-لۇقنى تېزگىنلەش ئارقىلىق ئېرىشەتتى. لېكىن ئۇ قىلچىمۇ ياۋاش ۋە مۆمىنلەردىن ئەمەس ئىدى، شۇ ۋەجىدىن روھىيەتنىڭ ھەرەم ئاغىلىرى ئۇنى «ئاسىي» دېيىشەرمۇ؟ بۇنىڭغا نېمە ئا-مال، ئېھتىراس[1]قاپارغان قوللارغا دائىم قوپالدەك تۇيۇلىدۇ. جالالىدىن باھاۋىددىن ۋەلەددىن ئۆتۈپ كەتتى، ئۇ بۇنىڭغا كۆزىنى مۇتەئەسسىپلىك تۇمانى بىلەن توسىغۇچى ئاشۇ ئاتا مى-راس غۇرۇرى ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسى تۈپەيلىدىنلا ئىگە بولالىدى.

ئۇلار باغداد كوچىلىرىنى ئايلىنىپ ئاستا كېتىپ باراتتى. قاش قارايغان، ئۇ يەر - بۇ يەردە رۇجەكلىك پەنجىرىلەر ئىچىدە چىراغلار كۆرۈنۈشكە باشلىدى. لېكىن ئاسمان، قەسىرلەر،

[1] قىزغىن ھېس - تۇيغۇ، زوقلىنىش.

ھەيۋەتلىك ئېگىز ئەيۋانلار، مۇنار، قورغانلاردا ياپپېشىل بولۇپ كۆرۈنگەن ئاشۇ ئاجايىپ باغداد ئاسمىنى يەنىلا يوپيورۇق شولە-لار بىلەن تاۋلىنىپ تۇراتتى، ئۇ گويا كەچكى قاراڭغۇلۇققا چۆكۈپ كېتىۋاتقان شەھەرنىڭ پۈتۈن گۈزەللىكىنى ئۆزىگە كۆ-چۈرۈۋالغاندەك ئىدى.

ئابباسىيلار خانىدانىنىڭ سادىق خىزمەتكارى شەيخ سوھرە-ۋەردى دىن پېشىۋاسىغا مۇناسىپ ئىززەت - ئېھتىرام بىلەن سۇلتانۇل ئۆلىمانى مەدرىسىگىچە ئۇزىتىپ باردى، ئۇنى ئەڭ ياخشى ھۇجرىغا باشلاپ كىرىپ، مېھمانىنىڭ توپا - توزان باسقان ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈكىنى ئۆز قولى بىلەن سالدۇردى. ئاتىسى بۇلارنىڭ ھەممىسىنى، شۇنداق بولۇشى لازىمدەك تەكەللۇپسىز قوبۇل قىلدى.

بىراق بامدات نامىزىدىن كېيىن خەلىپە ئابۇل ئابباس ئەھ-مەدىدىن نەسىرىدىنىللا باقاۋۇل باشلىق قۇللار، خىزمەتكارلار تىزىلىپ، سارايدىن پەتنۇسلار، يۇملاق مىس قاپقاقلار بىلەن ئاغزى بېكىتىلگەن كوزىلاردا نازۇ نېمەتلەر، سېۋەت - سېۋەت مېۋىلەر، مەجنۇنتال چىۋىقلىرىدىن توقۇلغان خونچا تەخسىلەردە يەمەن شېكىرى، شۇ قاتاردا بىر لېگەندە مىسىرنىڭ ئالتۇن دىنارىنى كۆتۈرۈپ كىرىشكەندە، سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ مەغرۇر-لۇقى يەنە قوزغىلىپ كەتتى.

— ھەممە نەرسىمىز بار، ھېچنېمىگە موھتاجلىقىمىز يوق. ساق - سالامەت ۋە بەدۆلەت كىشىلەرنىڭ خەير - ئېھسان قوبۇل قىلىشى گۇناھ، — دېدى.

ئۇ خەلىپىنىڭ سوۋغىتىنى شۇ يوسۇندا رەت قىلىپ، نازۇ نېمەتلەرنى خەيرىخانىغا، ئالتۇن - دىنارلارنى دەرۋىشلەرگە بۆ-لۈپ بېرىشنى بۇيرۇدى.

بۇنىڭدىن چىقتىكى، مېھمان خەلىپە سوۋغىتىنى ھارام دەپ بىلدى، ئۇنى قوبۇل قىلىپ گۇناھقا پېتىشنى خالىمىدى. بۇنى

ئۇققان شەيخ سۇھرەۋەردى رەنجىپ كېتىپ قالدى.

ئۇ خاتالاشمىغانىدى. مۇرىتلارنىڭ ھەيران بولۇپ قاراشلى-رىغا جاۋابەن سۇلتانۇل ئۇلىما ئىزاھ بېرىشنى لايىق كۆردى، بۇنىڭ سەۋەبى خەلىپە يالغۇز دۆلەت ساھىبىلا ئەمەس، شۇنداقلا دىن پېشىۋاسىمۇ سانىلاتتى.

— ئەگەر سوۋغاتلارنى قوبۇل قىلسام، ئۇممەتلەرنى يولدا-مەي، ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىپ كەتكەن بۇ خەلىپە خۇدانىڭ قەھر - غەزىپىدىن ئامان قالۇر!

سۇلتانۇل ئۇلىما ئۆزىنى ئېزىپ - تېزىپ كەتمەيدىغان، خۇدانىڭ يەردىكى تائىبى دەپ بىلەتتى.

ئۇنىڭ بالىلىرى باغداد سارىيىدىكى زىبۇ زىننەت ھەشەمەت-لىرى، خەلىپىلىك نامىغا لايىق بولمىغان ئەيش - ئىشرەتلەر ھەققىدە ئاڭلىغانىدى. خەلىپە ۋە ئۇنىڭ ئەئيانلىرى پەيغەمبەر-نىڭ «ئۈچ ئويۇندا پەرىشتىلەر ھازىر بولىدۇ — ئات يۈگۈر-تۈش، ئوق ئېتىپ مۇسابىقىلىشىش ۋە ئەرلەرنىڭ ئاياللار بىلەن مۇئاشىرەت قىلىشىدا» دېگەن سۆزلىرىگە تايىنىشاتتى. ئەمما، بىرىنچىدىن، بۇ ھېكمەتنىڭ مەنىۋى باشلىنىش، يەنى ئىسناد[1] مۇتەئەسسىپ ئۇلىمالارنىڭ نەزەرىدە يېتەرلىك ئەمەس ئىدى؛ ئىككىنچىدىن، ئۇ پايتەختتە ئامىمىۋى تۈس ئالغان خوراز، بۆدۈ-نە، قوشقار سوقۇشتۇرۇشلار، ئۆزلۈكسىز بولۇۋاتقان تۈرلۈك بەزمە، نەغمە - ناۋالارنى ئاقلاشقا ئاساس بولالمايتتى. ئاشۇ بەزمىلەردە مەيخورلۇق قىلىشلار، سالام - سائەت ئۇر-نىغا بىر - بىرىگە گۈل ئېتىشىدىغان، ساز ئاڭلاپ، كېنىزەك-لەرنىڭ بەزىدە ئوچۇق، بەزىدە يوشۇرۇن ئولتۇرۇشلىرىدىكى قوشاقلىرىنى ئاڭلاشلار ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شەرىئەت پېشىۋاسى بولغان قازىلار ئوتتۇرىسىدا مۇسەللەسكە ساقاللىرىنى

---

[1] ئىسناد — مەنبەسى، ئىگىسى.

ئايلانغاندى.

چىلاپ ئىچىش ئادەتكە ئايلانغاندى. ئابدۇل ناسىرنىڭ قىلمىشلىرى-

شۇ چاغدا جالالىدىن خەلىپە ئابدۇل ناسىرنىڭ قىلمىشلىرى-
نى قانچىلىك يىرگىنىپ ئاڭلىغانلىقىنى دائىم ئەسلەيدۇ. . .

كېيىنچە ئۇزى، ئاشۇ خۇداگوي بالا يىغىلىشلاردا نەي ۋە راۋاب
چېلىپ، ئۇز غەزەللىرىنى ئېيتىشنى، ھەتتاكى ئۇسسۇلغا چۇ-
شۇشنى، ئولتۇرۇشلارغا ئايالارىنىمۇ قاتنىشىپ، ئۇنى گۇلگە
كۆمۈۋېتىشنى بىر ئادەتكە ئايلاندۇردى. بۇنى ئاتىسى ئاڭلىسا
نېمە دەر ئىدى؟!

راۋاب

ئاھ، مۇزىكا، ئاھ راۋاب! ئېھتىمالكى، ئۇنىڭ دۇنيادا
ئەڭ ئېسىل ئىشتىياقى — شۇ ئاھاڭدار مۇزىكىلار ئىدى.
بەلكى ئۇنىڭ شېئىر توقۇشىمۇ شۇ سەۋەبتىندۇر. شېئىرىي
ئاھاڭلار سۆز سىغدۇرالمىغان مەنىلەرنىمۇ سىغدۇرۇشقا قادىر.
دۇنيادا ھېچ نەرسە مۇزىكا ۋە ئۇسسۇلغا ئوخشاش ئىنسان روھى-
نىڭ يوشۇرۇن قۇۋۋەتلىرىنى ئاشكارىلىيالمىغان، ئۇنى
ئۇششاق - چۇششەك تەشۋىشلەردىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئۆز روھىي
ئالىمى ئىچىگە باشلىيالمىغان بولار ئىدى. «ئىلمىي بەس -
مۇنازىرىلەر ئىنسانلارنى كۆپىنچە بىر - بىرىدىن ئايرىۋې -
تىدۇ، — دەيتتى جالالىدىن ئۆز شاگىرتلىرىغا، — ئەمما ساز
ۋە ئۇسسۇل ئۇلارنى بىرلىككە كەلتۈرىدۇ».

ئىشق تىلى، راۋاب تىلىدەك سىر ئىمىش،
تۈركۈ، يۇنانۇ ئەرەبكە بىر ئىمىش. . .

ئەجەبلىنەرلىكى، سوپى - ۋائىز بولغان سۇلتانۇل ئۇلىما
مۇزىكىغا چىش - تىرنىقى بىلەن قارشى ئىدى. ئۇنىڭدىن يۇز

يىل ئاۋۋال مۆھتەرەم شەيخ ئەبۇ سەئىد نىشاپۇرى ۋە باشقىلار «سەما» ـــ لاتىنچىسىغا ئېيتقاندا «ئاۋداتسىئا بېئاتافىكا» تۈ-زۈپ، ئۇنىڭدا قۇرئان سۈرىلىرىنى ئەمەس، ئىشقىي قوشاقلارنى كۈيلەشنىگەنمىدى.

تەسەۋۋۇپ ئىلمىنىڭ ئەمەلىيەتچى ۋە نەزەرىيىچىلىرى «تە-رىقەت»، يەنى ئەخلاقىي يېتۈكلۈككە يېتىشىش، «ۋەھدەت» بىلەن قوشۇلۇش يوللىرى ھەققىدە مەخسۇس تەلىمات يارىتىپ، ئۇنىڭغا «يولۇچى» ئىنتايىن چوڭ جاپا ـ مۇشەققەتلەر بەدىلىگە ئېگە بولىدىغان بىر قاتار روھىي ھالەتلەرنى بەلگىلىدى ۋە ئۇلار-نى «مەقام» دەپ ئاتىدى. كۈچلۈك روھىي ھالەتلەر بىلەن بىرگە «يولۇچى» غا بەزىدە تۇيۇقسىز قوزغالغان شامالدەك كەيپىياتلار-نىڭ يوپۇرۇلۇپ كېلىشىمۇ، ئۇلارنىڭ نەزىرىدىن چەتتە قالمىغا-نىدى. مەزكۇر كەيپىياتلارنى ئۇلار «ھال» دەپ ئاتاشتى، يۇنان-لىقلار ئۇنى «ئېكستاز»، بىز بولساق «ئىلھام» دەپ ئاتىغان بولاتتۇق. «ھال» بولسا «مەقاملار» دىن پەرقلىق بولۇپ، ئۇ-زاق ھەم تىنىمسىز مېھنەت ۋە رىيازەت بەدىلىگە كېلىدىغان بىر مۇكاپات بولسىمۇ، ئۇنىڭغا يالغۇز ئىرادە كۈچى، ئىنتىلىش بىلەنلا ئېرىشكىلى بولمايتتى. ئىلھام ئۆز پىكرى ـ زىكرىنى يالغۇز نۇقتىغا قاراتقانلارغا مۇيەسسەر بولۇشى مەلۇم ئىدى، ئەمما ئۇنى ھەمىشەملا شۇنداق دېيىشكە بولمايتتى. ئىنسان روھىنىڭ نازۇك بىلىمدانلىرى بولۇپ تونۇلغان شەيخلەر ساز (مۇزىكا) كىشىنى ئاشۇ «ھال كەيپىياتى» غا يېقىنلاشتۇرغۇچى بىردىنبىر ۋاستە ئىكەنلىكىنى ياخشى بىلىشەتتى.

مۇزىكا، سۆيۈملۈك راۋاب جالالىدىنغا پەقەت ئەقلى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن جىسمى بىلەن ئالەمگە، ئادەملەرگە قو-شۇپ ئۆزىنى قۇدرەت ئىگىسى، تەڭرىگە تەڭ ئىنسانىي كامالەت دەپ ھېس قىلىشقا ياردەم بەردى. دۇنيانى بۆلەكلەرگە بۆلۈپ،

ئادەملەرنى پارچىلاپ، ماھىيەتنى ھادىسىدىن ئايرىماقچى بولغان-لارنىڭ ئۇنىڭ قولىدىكى ئەنە شۇ قورالغا قانچىلىك قۇتراپ ھۇجۇم قىلىشقىنى بىكار ئەمەس.

راۋابقا بولغان مۇھەببىتى سەۋەبىدىن ئۇ تۈرلۈك بۇھتانلار-غا ئۇچرىدى، نى - نى خەتەرلەرگە دۇچ كەلدى. بۇنىڭ ئاخىر-قىسى بۇنىڭدىن بەش يىل ئاۋۋال بولغانىدى.

ئۇ ھېسامىددىن بىلەن كىتاب ئۈستىدە تۈننى كىرپىك قاقماي ئۆتكۈزدى، ئەتىسى ئۆيدە ئولتۇرغۇسى كەلمەي، ئىچى پۇشۇپ كەتتى. ئۇنىڭغا ئۆينىڭ تورۇسى گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈۋات-قاندەك تۇيۇلاتتى. ئاشخانىدىكى «تاق - تۇق» ۋە ئاياغ تىۋىشلى-رى، سۆزلىشىۋاتقان ھەر خىل ئاۋازلار، ئىشقىلىپ، تۇرغان ئۆينىڭ تاشقىرىسىدا تاماققا چىقارمىكىن، چاقىرىپ قالارمى-كىن، دەپ ھەمىشە ئۇنىڭغا كۆز تىكىپ ئۆتىدىغان كۈندىلىك تۇرمۇش تەرتىپى ئۇنى بىزار قىلاتتى.

ئۇ ئارقا ئىشىكتىن ئاستا چىقىپ، شەھەر چېتىدىكى ئۇ-زۇملۇككە قاراپ ماڭدى. ھاۋا سۇپسۇزۇك، ئەمما «غۇر» قىل-غان شامال يوق، كۈننىڭ دىمىق ئىسسىق بولۇشى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇ قەلئە تېمىغا ياندىشىپ كەتكەن يولدا ئاندا - ساندا ئۇچرىغان يولۇچىلارنىڭ سالاملىرىنى ئىلىك ئېلىپ كېتىۋاتات-تى، تۇيۇقسىزلا، ئۇنىڭ شۇ يېقىن ئارىدا سۇلتان ئەركى دەرۋا-زىسىغا يېقىن خەندەك ئالدىدا بىر خىلۋەت - چەت جاي بارلىقى ئېسىگە چۈشۈپ قالدى. قىرى چىنار تېگىدە، ئۈستۈنكى ئۇچى پاخپىيىپ چىققان شاخلىرى بىلەن ئورىلىپ، قاپاق ھەرىلەر غوڭۇلدىشىپ ئۇچۇپ يۈرگەن خالىي ئورۇندا ئولتۇرۇپ، سەنا-ئىي دىۋانىنى ئاچتى. لەشكەرلەرنىڭ ۋارقىراشلىرى، ئاتلارنىڭ دۇپۇرلەشلىرى، ھارۋىلارنىڭ غىچىرلىشى بۇ يەرگە قىلچە تەسىر قىلمايدىغان، تۈز قېلىپىدا بىر خىل ئاقىدىغان ھايات ئىدى.

ئۇ مۇتالىئەگە كىرىشىپ كەتتى.

يېڭى بەتنى ئېچىپ، پەرىشانلىق بىلەن بېشىنى كۆتۈردى. بەش قەدەمچە نېرىدا قوللىرىنى كۆكسىگە قوۋۇشتۇرۇپ، ۋىجىك تۈرك — فەقىھ تۇراتتى. بىر تۇتام شالاڭ ساقىلى قورقۇشتىن تىترەپ، ئەمما قىسىق كۆزلىرىدىن خۇشامەتچىلىك بىلەن ھەييارلىق چىقىپ تۇراتتى. . . «بۇ يەرنى تېپىپ كەلگىنىنى قاراڭ! ئېھتىمال، ئۇ يېقىنلىشىشقىمۇ، ئاۋازىنى چىقىرىشقىمۇ پېتىنالماي، بۇ يەردە خېلىدىن بېرى تۇرغان بولسا كېرەك».

ئۇنىڭ كۆزىگە كۆزى چۈشۈشى بىلەن فەقىھ بېشىنى پەس قىلىۋالدى، ئاندىن گويا يەر يېرىلىپ، ئۇنى يۇتۇۋېتىدىغاندەك، قورقۇمسىراپ يېقىنلاشتى. يېڭىدىن بىر ۋاراق قەغەزنى ئېلىپ ئۇنىڭغا ئۇزاتتى.

كونيانىڭ ئەڭ چالا ساۋات ئىستىداتسىز ئۆلىمالىرىدىن بىرى بولغان بۇ بوۋاي دائىم ئامىتى بار ئەمەلدار كەسپداشلىرى ئۈچۈن يۈگۈرۈپ يۈرۈپ پايپېتەك بولىدىغان، شۇ ئىشلىرى بىلەن قېرىغان چېغىمدا بىرەر چەت مەدرىسىگە مۇتىۋەللى ياكى بىرەر شەھەر قازىسىغا ياردەمچى بولسام، دېگەن ئۈمىدتە ئىدى. ئۇ شۇنچىلىك تىرىشىپ ـ تىرماشمىسا ئارزۇسىغا يېتەلەمتى، ھەممىشە تەھقىر كۆزى بىلەن پەرۋاسىز قارايدىغان ئۆلىمالار، ھەر دائىم كۆڭۈلسىز بىر ئىش چىقىپ قالسا ئۇنىڭغا تاپشۇرۇشاتتى.

بۈگۈنكى تاپشۇرۇقنىڭمۇ خېلىلا كۆڭۈلسىزلىكىنى ئۇنىڭ خۇدۇكسىرەپ تۇرۇشىدىنلا بىلگىلى بولاتتى. جالالىدىن بۇنى بايقاپ قالدى — يەنىلا شۇ ساز ئۈستىدە بولسا كېرەك، ئۆلىمالارنىڭ شەھەر قازىكالانى سىراجىددىنغا يېڭىدىن چېقىمچىلىق قىلغانلىقى قۇلىقىغا كىرىپ قالغانىدى.

«ئەي، دىنىي مەرىپەت پېشىۋاسى، ئىلمىي ھېكمەتنىڭ خەزىنىسى، شەرىئەت تايانچى، پەيغەمبەر نائىبى، جانابىي قازىكالان ھەزرەتلىرى! — دېيىشىپ ھەسرەت چېكىشكەنىدى ئۇ-

لىمالار، — ئېمىشقا شۇنداق كۆپۈرلۈقلارغا يول قويۇلىدۇ، ئې-
مىشقا بىزنىڭ يۇرتلىرىمىزدا ساز بىلەن قوشاقلار، مەسچىتلەر-
دە مۇئمىنلەرنىڭ ئاللا شەنىگە ئېيتىدىغان ھەمدۇ سانالىرىنى
بېسىپ چۈشىدۇ؟ ئۇلار ئېمىشقا ھەددىدىن ئېشىشىدۇ؟! بىزدىن-
كى مەقسەت شۇكى، بىقسىغان مەرەز ئادەتكە چەك قويۇلغاي،
ئۇ تۈپ يىلتىزى بىلەن يوقالغاي!»
جالالىددىن نەيچە قىلىپ ئورالغان مەكتۇپنى ئالسىمۇ، بى-
رەر رەنجىش ئالامىتىنى بىلدۈرمىدى. بوۋايدىن سورىدى:
— قازىنىڭ خېتىمۇ؟
— شۇنداق، شۇنداق، قازىيۇل قۇززاتتىن، جانابىي سى-
راجىددىن ھەزرەتلىرىدىن! — ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي جاۋاب
بەردى فەقىھ، ئۇ يەنە ئاللىقاچان ئاۋۋالقى جايىغا بېرىۋالغانىدى.
جالالىددىن مەكتۇپنى ئاچتى، ئۇنىڭغا نازۇك ھۆسنخەت
بىلەن ھوقۇق ۋە مەنتىق، پەلسەپە ۋە پاساھەت، ئىلمىي نۇجۇم
ۋە خىمىيە، تەپسىرى قۇرئان ۋە تېبابەتكە دائىر سوئاللار يېزىل-
غانىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى سىرلىق مىسرالار بولۇپ، كۆپى-
ھەل بولمىغان، جالالىددىن بىلەتتىكى، ئۇلارغا ئاشۇ ئۆلىمالار-
نىڭمۇ چىشى پاتمايتتى. ئىلىم نانغا ئوخشايدۇ. ئۇن پاتمان ناننى
كۆتۈرۈش ئوڭاي، ئەمما يېيىش قىيىن، بۇ ھامماللار ئىلىم
نېنىنى يېيىشنى نەدىن بىلىشسۇن؟!
قازى سىراجىددىن بولسا، بىر ھىيلىگەر! ئۇ نۇرغۇن
خەلق يىغىلىپ، مۇزىكا ۋە ناخشىلار بىلەن ئۆتىدىغان يىغىلىشلارنى
تەققلەپ، پەتىۋا بېرىشنى جان دەپ خالايدۇ. ئەمما قانداق
قىلسۇن، بۇ يەردىكى — كونيادىكى خالايىق مۇزىكا ۋە ناخشى-
لارنى سۆيىدۇ! سۇلتاننىڭ قۇدرەتلىك نائىبى مۇئىنىددىن پەرۋانە
خەلقنىڭ مەيلىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولۇپ، جالالىددىن ئۇ-
چۇن ئالاھىدە ساما يىغىلىشلىرىنى تۈزدى. بۇنداق سورۇنلارغا
ئالىي ئەمەلدارلار، ھەتتا سۇلتان ئىيملارمۇ قاتنىشاتتى.

بۇ نادان ئۆلىمالار ئۆز چىقىمچىلىقى بىلەن تۇمشۇقلىرىنى تۇرۇشتۇرمەي تۇرۇشسا بولاتتى. لېكىن، بىرى ئۈستىدىن چىقىمچىلىق قىلىنىدىمۇ، ئۇنى تەكشۇرۇپ ئېنىقلاش لازىم. چىقىمچىنىڭ چىقىمچىلىقتىن ھالاك بولمىقى راست.

— قوينىمۇ، ئۆچكىنىمۇ ئۆزىنىڭ پۇتىدىن ئاسىدۇ، — دېدى سىراجىددىن ئۆلىمالارغا، — شۇنداق بولسىمۇ، بۇ زات قۇدرىتى ئىلاھتىن بەھرىمەندۇر، ئۇنىڭ بىلەن تاللىشىش بىھۇدىدۇر. ئۇ يالغۇز زاھىرىي ئىلىملەردىلا ئەمەس، باتىنى ئىلىملەردىمۇ تەڭداشسىز.

قازى سىراجىددىن قانداقلا بولمىسۇن، بايۇەچچىلەر بىلەن ھامماللارنى پەرقلەندۇرەلەيتتى. ئۇ جالالىددىننىڭ شېئىرلىرىنى نەچچە قېتىم ئاڭلىغان، شۇڭا، مەۋلانانىڭ نەسەب - مەرتىۋىلەرگە قايرىلىپ قارىماسلىقىنىڭ سەۋەبى — ئىلىمسىزلىك ئەمەس، ئىلىم - ئىرپان ئۇنىڭ خاتىرىسىدە يېتەرلىك تۇرۇپتۇ، بۇنداق بولۇشىنىڭ سەۋەبى، ئۇ مەرىپەت بەزمىسىدە ئولتۇرۇپ، چىشىنى سۇندۇرغۇدەك قاتتىق قارا نان يېيىشنى ئىستىمەيدىغانلىقىنى بىلگەنلىكىدە، دەپ قارايتتى.

. . . بىر كۈنى بىر تىلچى ئالىم كېمىگە قويدى قەدەم،
— سەرفۇ - نەھۋىي بىلەمسەن كېمىچى؟ — سورىدى شۇدەم.
— ياق، ياق، نەدىن بىلەي، بىلمەيمەن ھەتتا بىر سۆز.
ئالىم دەر:
— يېرىم ئۆمرۇڭ ئۆتۈپتۇ زايا، ئەپسۇس.
كېمىچى يۇتۇپ رەنجۇ ئەلەم، قالدى ئويلىنىپ،
شۇئان دېڭىزدا كۆتۈرۈلدى دولقۇن تولغىنىپ.
— بىلەمسىز سۇ ئۈزۈشنى، ھەزرىتىم؟ — سورىدى تىلچىدىن.
— ياق، ياق، قورقىمەن سۇدىن، ئۈزۈشنى بىلەي نەدىن.
شۇندا كېمىچى تىلىغا كېلۇر مۇقەررەر بۇ سۆز:

— ئۇنداقتا پۈتۈن ئۆمرىڭىز زايا كېتىپتۇ، ئەپسۇس.

جالالىدىن سوئاللارغا قۇلاق سالدى: ئۆلىمالار قازىنىڭ سۆزىگە ئىشەنمەي، ئۇنى سىناپ بېقىشماقچى بولۇۋاتاتتى.

— قەغەز ۋە قەلەم! — دەپ فەقىھگە بۇيرۇدى، گويا جاۋابىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى هازىرلا كۆرسىتىپ قويىمەن، دېگەندەك قىلىپ.

ئۇ ھەربىر سوئالغا ئالدىرىماي جاۋاب يازدى - دە، ئاندىن تەجرىبىلىك تېۋىپ تۈرلۈك - تۈمەن دورا خالتىلىرىدىن بىر «دەرمان» ياسىغاندەك ئۇلارنى بىر جايغا يىغدى، ئۇ خىلمۇخىل ھادىسىلەر ئىچىدە پەقەت بىرلا ماھىيەتنىڭ بولىدىغانلىقىنى ياخشى بىلەتتى.

جاۋابنى يېزىپ بولۇپ، بىر چەتتە جىممىدە بېشىنى ساڭگىلىتىپ تۇرغان ئاۋۇ بوۋاي «دەرمان»نى يەتكۈزۈش بىلەن ئۇنى ئىچكەندىن كېيىن ئىمتىھان ئالغۇچىلارنىڭ چىرايلىرىنىڭ قانداق تۈرلۈپ كېتىشىنى تەسەۋۋۇر قىلدى. كېيىن قەغەزنىڭ ئارقا تەرىپىگە راھەتلىنىپ تۇرۇپ، زەھەرخەندىلىك بىلەن تۆۋەندىكىلەرنى يازدى:

«بۇ روھسىز زېمىننىڭ ئۆلىمايى كەرەملىرى! مەلۇم بولغايكى، قۇرئاننىڭ ئۈچىنچى سۈرىسىدىكى ئون تۆتىنچى ئايەتتە زىكىر قىلىنمىش ‹سىمۇزەر ئويۇملىرى، دۆلدۈل ئاتلار›، ۋەھاكازالارغا خىرىس قىلىش بىلەن ھەۋەسنى كەمىنە خانىقا ھەم مەدرىسە بىلەن تەرك ئېتىپ، ئۇلارنى ئاكابىر ۋە بۇزرۇكزادىلەر خىزمىتىگە ھاۋالە قىلغانمەن. بىرەر مەنسەپنى دەۋا قىلمىغايمەن، ئىلاھا، ئۇلۇغلارنىڭ دۆلەتلىرى زىيادە، راھەتلىرى مول بولغاي. بىز ئۇلاردىن قول ئۈزۈپ يىراقلاشتۇق. شان - شۆھرەتتىن ۋاز كېچىپ، ئۆيدىن تالاغا چىقماس بولدۇق، ئەگەر خالىسا، شۇ شەرىئەت ھۆكمىگە خىلاپ ۋە ھارام سانالمىش

راۋابتىنمۇ قول ئۈزۈپ ئۆلارغا تۇتقايمىز. بىز ئۇنى نەزەردىن
تاشقىرى، خار - ئەبگار هالدا ئۇچرىتىپ ئىلكىمىزگە ئالدۇق،
ئاللا، غېرىب - غۇرۋالارغا شەپقەت - ياخشىلىق قىلىش نىيىتى-
دە بولۇش ــــ ھەقىقەت ۋە دىيانەت ئىگىلىرىگە پەيغەمبىرىمىز-
نىڭ قىلغان ۋەسىيىتىدۇر. ئەزىزلەر چۆچۈرىنى خام ساند-
ماڭلار! شۇ چاغقىچە راۋابنى تارتىۋالمىدىڭلار، بۇنىڭدىن كې-
يىنمۇ تارتىۋالالمايسىلەر. بۇ دورىنى ئىچىشنى مەيلى قانچىلىك
كەينىگە سۇرۇڭلار، ئۇنى ئاخىر ئىچمەي قالمايسىلەر...»

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن ھەممىشە باشقىلارنىڭ ئەقلىگە تا-
يىنىپ، باشقا ئۆلىمالارغا تەقلىد قىلىپ كۈن كەچۈرىدىغان
فەقىھ بوۋاي، ئاللائىددىن سىريانۇسنى زەرگەرلىك دۇكىنىدا
ئۇچرىتىپ، چىداپ تۇرالماي «ئەمرى - مەرۇپ» قىلدى.

ــ شۇنداق، ئوغلۇم، شۇنداق، كەمىنە شۇنچىلىك كۆپ
مۇتالىئە ئاڭلىغانمەنكى، ئۇ بىر ئېشەككە يوك بولىدۇ. ئەمما
بىرەر جايدا راۋابنى شېئىر، دەپ ئوقۇمىدىم!

جالالىددىننىڭ چاپانچى - خۇشامەتچىلەر ئۇستىدىن قىلغان
غەلىبىسىنى مۇرىتلىرىنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن كۆپ سىريانۇس
تەنتەنە قىلاتتى. ئۇ ئۇستازىغا ئوخشاش پىكىرنى تەكەللۇپ پەر-
دىسگە ئوراپ ئولتۇرمايتتى. شۇڭا، ئۇ گەپنىڭ پوسكاللىسىن-
لا ئېيتتى:

ــ ئاتا، سىز ئېشەككە ئوخشاش ئوقۇپسىز، شۇڭىمۇ
ھېچنېمىنى چۈشەنمەپسىز!

ئاڭلىغىن پەندۇ پەيمانىمنى مېنىڭ،
قىلغۇچى ئاگاھ كالامىمنى مېنىڭ.

كىمىكى قارىغۇلارچە تەقلىد ئەيلىگەي،
ئۆزىنى غەم ۋە ئۇيالتقا تەڭلىگەي.

بىر تۈنەپ ئۆتمەكنى كۆزلەپ خانىقا
كەلدى بىر كۈن بىر يولۇچى بىناۋا.

ئىشىكىنى بىر ئىبغىلغا باغلىدى،
يەم - خەشەك، سۇ بەردى، شۇنداق ئاسرىدى. . .

خانىقادا ئولتۇرار ئىدى قاتار،
بىر گۇرۇھ سوپى - گادايلار ئاچ زار.

ھىس قىلالامسەنكى، قارنى توق كىشى،
نى ئويۇنلار كۆرسىتۇر ئاچلىق ئىشى؟

ئۇ گۇرۇھ سەكرەپ ئورۇندىن تۇردىلەر،
بىرلىشىپ شۇئان ئىبغىلغا يۇردىلەر.

تەڭرىنىڭ ئەلچىسى مۇنداق سۆزلىگەن:
«چارىسىز قالساڭ، ئۆلۈكنى يە، دېگەن!»

ساتتى ئىشەكنى ئېلىپ بېرىپ شۇ چاغ،
مەي، تائام ئالدى يەنە بىر شامچىراغ.

«ئاھ، بۈگۈن بىر ئەيش ئېتەرمىز!» دەپ شۇئان،
ئول گۇرۇھ سالدى كېيىن شاۋقۇن - چۇقان.

«غەم - مۇشەققەت بولدى، راھەت ياتمىدۇق،
بولدى تۆت كۈن بىر قېتىم تۇز تارتمىدۇق!

بىزدە بولغاي بۇ جاسارەت قانچىلىك،
مەھكۇم ئېلەر بۇ مالامەت قانچىلىك؟

بىزمۇ بىر ئادەم ئەمەسمۇ، بىزدە ھەم
بىر ئەجەب راھەت ـ قۇۋانچ بولسۇن بۇ دەم.

بارىكاللا، بەزمىگە ھەم يەتتىلەر،
ئېشەك ئىگىسىنى تەكلىپ ئەتتىلەر.

سورىدى دىل ئىختىيارىنى ئۇنىڭ،
ئىسمى ھەم يۇرتى — دىيارىنى ئۇنىڭ.

كۆرسىتىپ لۇتپۇ كەرەم، مېھرۇ نىياز،
ئۇ ئەزىز مېھمان، بولار مېھمانىنەۋاز.

سىيپىدى، تۇتتى تېنىنى بىرلىرى،
ئۇۋىلاپ، سۇرتتى پۇتىنى بىرلىرى.

بىرلىرى سۆيدى قولىغا شۇ نەپەس،
ئۇمۇ بۇ ئىشتىن ئېرىپ، سۆز قاتتى، بەس:

«بەزم ئېتەيلى، بەزمىمىز شۇنداق بولۇر،
گەر بۇگۇن ئېيش ئەتمىسەك قانداق بولۇر!»

يەپ ـ ئىچىپ بولغاچ شاراب نوش ئەتتىلەر،
كۆڭلىنى ئاندىن يەنە خۇش ئەتتىلەر.

چۇشتى ئۇسسۇلغا ئۇلار ھەم سەپ قاتار،

چىقتى تورۇسقا ئۇلاردىن چاڭ - غۇبار.
چۆرگىلەپ ئۆزىنى ھەريان ئۇردىلەر،
تام - تورۇسلارغا ساقالىن سۈردىلەر.

كۆر بۆلارنى، ئۆزلىرى سوپى ئىمىش،
كىم بۆلارنى سوپىئى پانىي دېمىش!

* * *

ئاھ، قاچان مەن بىر ھېكايەت ئەيلەگۇم،
بىر رىۋايەتسىز ھېكايەت ئەيلەگۇم؟

كۆپرى - غەپلەت مۆھرىنى بۇزغايمۇ مەن،
چىن ھەقىقەت مەدھىسىن تۈزگەيمۇ مەن؟

كۆر، كۆپۈك ئوينايدۇ دولقۇن ئۈستىدە،
تىنچىماس دولقۇن ياشايدۇ ئاستىدە.

ھەر رىۋايەتكە ھەقىقەت جا[1] بولۇر،
گاھى پىنھان بولسا، گاھ پەيدا بولۇر.

سىزنى رام ئەتكەي رىۋايەت ئاخىرى،
نېم بىلەن پۈتكەي ھېكايەت ئاخىرى.

كوچىلاردا قەندەلەت ساتقۇچىلار،

---

① جا — جاي، ئورۇن؛ جايلاشماق، ئورۇنلاشماق.

باللارنى سۇ سۈپەت مەپتۇن قىلار.

ئاڭلا، مەن سۆزلەي، بولدى ئاقىۋەت.
قايدا دان، قايدا سامان، كۆرگىن پەقەت.

* * *

بىرى ئۆلاردىن ئېگىزدە ئولتۇرۇپ،
باشلىدى ئۇ بىر قوشاقنى، ئاھ ئۇرۇپ.

ئۆرتىنەتتى، ئاھىدا يوق ئىدى شەك،
نالىسى: «ئېشەك يوقالدى! ۋاي، ئېشەك!»

بۇ يولۇچىمۇ ئۆلارغا ئەگىشىپ،
«ۋاي، ئېشەك يوقالدى!» دەپ سۆرەن سېلىپ.

تاڭغىچە كۆپ ئەيشۇ راھەت سۈردىلەر،
سوڭرە «خەير!» دەپ ھەر تامانغا يۈردىلەر.

قالدى بىچارە يولۇچى كېچىكىپ،
ھارغاندى بەكمۇ ئۇزاق يول بېسىپ.

يولغا چىقماق بولدى ئاندىن، تۇردى ئۇ،
تۇردىيۇ ئېغىل تەرەپكە يۈردى ئۇ.

يوق ئېشەك، ئۇ دېدى: «خىزمەتكار ھېلى،
ئۇنى ئېپكەتكەن چېغى سۇ بەرگىلى.»

كەلدى خىزمەتكار، ۋە لىبكىن بۇ نە هال؟
هودۇقۇپ: «ئېشەك قېنى؟» دەپ سوردى چال.

«ۋاي، ئەجەب. . . بۇ نە بالا هالىڭدادۇر؟
ئەي جاناب، بۇ بەلكى ساقلىڭدادۇر!»

دېدى مېهمانمۇ غەزەپتە: «قوي نېرى،
سەن ئاشۇ هەييارلارنىڭ هەمكېرى!

مەن ئېشەكنى ساڭا تاپشۇردۇم، ساڭا!
بەرگىنىمنى قايتۇرۇپ بەرگىن ماڭا!

ئۆز سۆزىدە ئۇل رەسۇلى هەق ئىگەم،
‹ئالغىنىڭنى قايتۇرۇپ بەرگىن›، دېگەن.

كەلمىسەڭ ئىنساپقا، بىلگىن بىگۇمان،
قازىغا سۆرەپ بارارمەن شۇ زامان!»

شۇندا ئۇ شورلۇق مۇلازىم ئېيتتىلار:
«دوستلىرىڭ ئاخشام ئېشەكنى ساتتىلار!

مەن ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئاجىز ئىدىم،
هە، ئۇلار كۆپ ئىدى، مەن يالغۇز ئىدىم.

كىم مۇشۇككە گۆش ۋە ياغ تاپشۇرغۇسى؟
كىم ئىشەنسە، هالى شۇنداق بولغۇسى.

ئاچ مۈشۈكلەر پارچە گۆش تاپقان كەبى،
قىلدى يوق ئۆلار ئىشەكنى بىر يولى.»

سوپى ئېيتتى: «مەيلى، شۇنداق بولدى گەپ،
ئۇ گۇرۇھ ئالدى ئېشەكىمنى بۇلاپ.

نە ئۈچۈن دەرھال قېشىمغا كەلمىدىڭ،
ئۇشبۇ ئىشنى ماڭا مەلۇم قىلمىدىڭ؟

قۇتقۇزاردىم ئېشەكنى، دەل شۇ ھال،
بىلگىنىمدە، مەن قىلىپ چارە - ئامال!»

ئۇچ قېتىم كەلدىم، بىراق سىز شۇ ھامان:
سالدىڭىز «ئېشەك يوقالدى!» دەپ چۇقان.

ئويلىدىم: «سىزگە بۇ ئىش مەلۇم ئىكەن،
بەلكى، بۇ ئىشنى ئۆزى خالايدىكەن.

كۆڭلىگە تەقدىر بېرىپتۇ نۇر - زىيا،
بۇ كىشى بولسا كېرەك بىر ئەۋلىيا.»

سوپى ئاھ چەكتى: «بۇ تەقلىدنىڭ شورى
مەن ھالاك قىلدىم ئۆزۈمنى بىر يولى.

ئۆزنى ئۆلتۈردۈم، ئۇلاردەك مەي ئىچىپ،
يەپ - ئىچىش دەپ ئار - نومۇسۇمدىن كېچىپ!...»

بىرىنچى شامنىڭ ئاخىرى

. . . جالالىدىنىنىڭ يۈزىگە كۈلكە يۈگۈردى ۋە ئۇ بىردەم شۇ ھالدا تۇرۇپ قالدى. ئۇنىڭغا نەدىدۇر چېلىنىۋاتقان راۋابنىڭ يېقىملىق ئاۋازى ئاڭلانغاندەك قىلاتتى.

يېنىۋاتقان شامنىڭ ئوتى «چارس، چارس» قىلىپ يەلپۈن-دى. ئۇ ئۆز روھىنىڭ ئىنتايىن چوڭقۇر، قاراڭغۇ گۈمبىزىنىڭ ئىچىدە راۋاب ساداسىغا بېرىلىپ، ئىلھامىنىڭ ئويغىنىۋاتقان-لىقىنى سېزىپ، قايچا بىلەن شامنىڭ پوتىلىسىنى ئالدى.

يەنە راۋابنىڭ تارىلىرى جاراڭلىدى. شۇ چاغدا ئوغلى ۋەلەد ئۇنىڭ قىلىۋاتقان خىيالىنى پەملىيەلىگەن بولسىچۇ؟ ياكى مۇز-كىنىڭ ئۇنىڭغا قانداق تەسىر قىلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ، ئۇنىڭ تەپەككۇر ئېقىمىنى باشقا بىر يولغا سالماقچى بولدىمىكىن: كېيىنكى چاغلاردا ئوغلى ئاتىسىنىڭ كېچىلىرى يەككە - يېگانە ئولتۇرۇپ، ئۇزاقتىن - ئۇزاق خىيال سۈرۈشلىرىدىن سەل چۆچۈپ قالغانىدى. ياق، ياق، ئېنىقراقى، ھەقىقەت مەھبۇبى ۋەلەد ئولتۇرۇپ زېرىككەن، ئاتىسىدىن ئاۋۋال ئوخلاپ قېلىش-تىن ئەندىشە قىلىپ، قولىغا راۋابنى ئېلىپ، مېنىڭ راۋاب چالغىنىمنى ھېچكىم ئاڭلىمايدۇ، دەپ ئۆزىچە مەشىق قىلىۋات-قان بولۇشىمۇ ئەجەب ئەمەس.

بۇ پىكىر ئويغىنىۋاتقان خۇشاللىق شولىلىرىنى ئۇچۇرۇپ، تەسەۋۋۇرنى يەنە كونا يولغا، ئاتىسى باغداد مەدرىسىدە ئولتۇرۇپ خەلىپىنىڭ نامەشرۇ① ئىشلىرىنى ئەيىبلىگەن ئاشۇ كېچىگە بۇر-دى.

مۇزىكا ئايالغا ئوخشايدۇ. ئۇنى چۆرە دەپ قارايدىكەنسەن،

① شەرىئەت يولىغا خىلاپ - ت.

خەلىپە نەسىرىدىنىللاغا ئوخشاش، ئۆزۋەتدە ئىنسانلىقنى ئۇخلە-
تىپ، ھايۋانلىقنى ئويغىتىسەن.

لېكىن ئۇنى ياخشى كۆرۈپ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىپ، بىر
دولقۇندا ئاقالىساڭ، شۇنىڭ بىلەن روھىيىتىڭدىكى چىن ئىنسا-
نىي ماھىيەتنى ئويغىتىش ئۈچۈن دەسلەپكى قەدەمنى تاشلىيالى-
شىڭمۇ مۇمكىن.

ساما — ھۇزۇر بەخش ئەتكۈچى سورۇن. ئىشق - مۇھەب-
بەت بىلەن ھېرىسمۇ ھەۋەس باشقا - باشقا بولغىنىدەك، ئۇ
خەلىپىنىڭ ئەرمەكلىرىگە ئوخشمايدۇ.

ئۇ ھازىر ئاتىسىنى چۈشەندى. سۇلتانۇل ئۇلىما سامانىڭ
ئېمىلىكىنى بىلەتتى. ئۇنىڭ مۇزىكىغا قارشى تۇرۇشىدا مەلۇم
سەۋەبلىرى بار ئىدى.

ساما — ئويغىنىش. لېكىن زىنداندا ياتقان مەھبۇس ئوي-
غىنىشنى خالىمايدۇ، ئويغىنىش ئۇنىڭ زىندانغا بەند قىلىنغان-
لىقىنى يەنىمۇ ئېسىگە سالىدۇ. باغۇ بوستاندا ياتقان كىشى
بولسا، ئېغىر چۈشلەرنى كۆرۈپ ئويغىنىدۇ. مۇزىكا — توي،
بايراملارغا يارىشىدۇ، ماتەمگە مۇناسىپ ئەمەس.

«ھازىرغىچە سەنائى ۋە ئەتتارغا ئوخشاش ھەممە بۈيۈك
سوپىلار ئايرىلىش - ھىجراندىن سۆزلىشەتتى. بىزنىڭ
سۆزىمىز — ۋىسال مەدھىيىسى. مانا بۇ ماھىيەت».

سۇلتانۇل ئۇلىما ئاۋۋالقى — پىغانۇ پەريادلار دەۋرىگە
مەنسۇپ ئىدى. ئۇنىڭ ئوغلى جالالىدىن بولسا، باشقىچە يول
تۇتتى.

ئېنىقكى، كونيادا ھەممىلا كىشى مۇزىكا ۋە شېئىر -
بېيىت دېسە جېنىنى بېرىدۇ. مۇشۇ شەھەردە يېرىم ئەسىر
ياشىغان جالالىدىننىڭ قوشاق ۋە شېئىرلىرى، مەزىنلەرنىڭ
مۇڭلۇق تىلاۋەتلىرىدىن كەم جاراڭلىمىدى. ئەگەر شاگىرتلىرى-
دىن بىرەرى قازا قىلسا، تاۋۇت ئالدىدا قۇرئان - قىرائەت

قىلىدىغان ھاپىزلار ئەمەس، مۇزىكا چېلىپ، ئۇسسۇلغا چۈشۈپ، ئۇستازىنىڭ غەزەللىرىنى ئېيتىپ مۇرىتلار مىڭگىشاتتى. نېمىشقىكى، تاۋۇتتا ئاددىي مۇسۇلمان ئەمەس، چىن ئاشىق ياتاتتى. ئاشىقلار ئۆلمەيدۇ. «ۋەسپىمىز - ۋەسپى[1] ۋىسال، ھىجران ئەمەس. . .»

بىراق ۋىسال ھەققىدە سۆزلەشتىن بۇرۇن بارچە ھىجران ئەلەملىرىنى تارتىپ كۆرۈش لازىم، بەزىلەر بارلىق قوغۇن خىللىرىنى، بارلىق ھەرپ تۈرلىرىنى، بارلىق يۇلتۇزلارنىڭ كۆرۈنۈشلىرىنى بىلىۋېلىشىدۇغۇ، ئەنە شۇنداق.

ئۇ زور ھىجران — ۋەتىنىدىن ئايرىلىش ئازابىنى دەسلەپ باغدادتا چەككەنىدى.

ئورۇندالمىغان جازا

شەيخ سۇھرەۋەردىنىڭ تەلىپى بىلەن ئاتىسى باغدادنىڭ مەسچىتى جامەسىدە ۋەز ئېيتتى. جالالىددىننىڭ ئېسىدە قالغىنى: يەردە قاتمۇ قات سېلىنغان چوغدەك گىلەملەر، تورۇسقا ئېسىلغان ھەيۋەتلىك قەندىللەر، بىللۇر شامدانلاردا يېقىلغان ھېسابسىز كافۇرى شاملار، نامازخانلارنىڭ زىچ سەپلىرى، ئۆلىمالارنىڭ ئاپئاق ساقاللىرى، بىراق ئۇنىڭ ئېسىدە بىرمۇ چىراي، ئاتىسى ئېيتقان ئاشۇ ۋەھىمىلىك ۋەزدىن بىرمۇ سۆز قالمىغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئاتىسى بەلكىتە ئېيتقان سۆزلىرىنىلا تەكرارلىغانىدى.

ئەمما ھازىر ئارىدىن يېرىم ئەسىر ئۆتكەچكە، ئۇ كۆزىنى يۇمسىلا تەسەۋۋۇرىدا باغداد مەدرىسىدىكى ھۇجرىنىڭ لاي سۇۋاق تاملىرىدىكى تەرخەمەكنى ئەسلىتىدىغان غەلىتە نەقىشلەر، ئۇش-

[1] ۋەسپى — ماختاش، مەدھىيە، تەرىپلىمەك ـ ت.

شاق - چۈششەك ھەر خىل داغلار شۇنداقلىقچە پەيدا بولاتتى. ئۇ چاغدا ئۇ تۈن بويى ئۇخلىماي تامغا قاراپ ياتقان، تۈن بويى ئاشۇ تامدا بەلختىن ئەبەدىي ئايرىلىشنىڭ دەھشەتلىك مەنزىرىلەرى كۆرۈنۈپ تۇرغانىدى.

ئۇلار مەسچىتتىن چىقىشقىنىدا، پۈتۈن باغدادتا: «چىڭگىزخان قوشۇنلىرى خۇراسانىنىڭ بىرقانچە شەھەرلىرىنى بىسىۋىلىپ، بەلخنى قورشىۋاپتۇ. . .» دىگەن ئۇمىسە خەۋەرلەر تارقالغانىدى.

ئۇ چاغدا سۇلتانۇل ئۇلىما ئوغۇللىرى ۋە مۇرىتلىرى بىلەن خۇپتەندىن تاڭ ئاتقۇچە ئىبادەتتىن باش كۆتۈرمىدى. ئاتىسى نىمىلەرنى دەپ تەڭرىدىن ئىلتىجا قىلغانلىقىنى جالالىدىن بىلمەيتتى، ئەمما ئۇنىڭ ئۇنسىز شىۋىرلىغان لەۋلىرىدىن «قۇدرەتلىك ۋە مەرھەمەتلىك ئىگەم، دەرگاھىڭغا شۇكۇر!» دىگەنىدا بىرنەچچە قېتىم چىققانلىقىنى پەم قىلدى.

بەلكى ئاتىسى شۇ چاغدا دىيانەتسىز ئۇلىمالارنى جازاغا مۇستەھىق[1] قىلغانلىقى ئۈچۈن ئاللاغا شۇكرانە ئېيتقاندۇر؟ ياكى ئۇنىڭغا غايىبتىن خەۋەر بېرىلىپ، خۇراسانىي تەرك ئېتىشكە ئىشارەت قىلغىنى ئۈچۈن شۇكۇر ئېيتقاندۇر؟ كىم بىلىدۇ. جالالىدىن بولسا كۆيۈپ - پىشىپ، كۆزلىرىدىن مۆلدۈرلىتىپ ياش تۆكۈپ، ئىنىكئانىسى نەسىبە خېنىم، ئاچىسى پاتىمە خېنىم، ئۇنىڭ تىخى قورساقتىكى تۇغۇلمىغان بالىسى، بىللە ئوينايدىغان دوستلىرى، ئانا شەھىرىدىكى تونۇش ۋە ناتونۇش ھەممىسى ئۈچۈن ياراتقۇچىدىن شەپقەت - مۇرۇۋۋەت سورىدى. ئەسلىدە ئادەملەر دۇئاسىنىڭ مەنىسى مەلۇم: «يا خۇدا، ئاشۇ كېلىدىغان بالادىن پاناھىڭدا ساقلىغىن!»

لېكىن ئۇنىڭ دۇئاسى ئىجاۋەت بولمىدى. چىڭگىزخان شە-

① بولۇقۇش، ئۇچراش، گىرىپتار بولۇش - ت.

چىڭگىزخاننىڭ قازا تاپقان
شەھەر ئاستانىسىدە،
ھەرنى ئالدى. قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن ھەممە
سۆيۈملۈك نەۋرىسى مۇتۇغاننىڭ
تاشلاشنى بۇيرۇدى.
كىشىنى قىرىپ
خارەزمشاھ مۇھەممەد ئاشۇ باھاۋىددىن ۋەلەدنىڭ بېشارەت
قىلغىنىدەك، شەرمەندىلەرچە قاچتى ۋە بەھرى ھەزەردىكى يىراق
ئاخىرلاشتۇردى.
بىر قۇملۇق ئارالدا ئۆمرىنى
سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ دەھشەتلىك بېشارىتى ئەمەلدە كۆرۈل.
دى. ئەمما ئۇ كارامەت قىلغان بىر جازا ئورۇندالمىدى. باغدادتا
ئۇ خەلىپە نەسىرىدىنىللا جازاغا ئۇچرايدۇ دەپ كارامەت قىلغانى.
دى. لېكىن خەلىپە يامان ئىشلارغا تېخىمۇ پېتىپ، خالىغىنىچە
ئەيش - ئىشرەت قىلىپ، ئۆز ئەجىلى بىلەن كۆز يۇمدى.
چىڭگىزخان ئوتتۇز يىلدىن كېيىن باغدادنى ئالغانىدى، ئۇنىڭ
ئورنىغا خەلىپە ئەل ـــ مۇھتەسىبىللاھنى تاغارغا سولاپ،
تېپىپ ئۆلتۈردى. نەفسلىئەمرىنى ئېيتقاندا، ئۇمۇ ئىشرەتۋاز-
لىقتا ئاشۇ خەلىپىدىن قېلىشمايتتى؛ شۇنداق بىر جازاغا لايىق
ئىدى.
لېكىن بۇنى جازا دەپ ئاتاش توغرىمۇ؟ ئەمما ئۇ ھاياتلىقتە-
مۇ، ئۆلگەندىمۇ خەلىپە ئىدى. ئەگەر چىڭگىزخان قوشۇنى
راستتىنلا «خۇدانىڭ قەھر - غەزىپى» بولسا، ئۇ جىنايىتىگە
يارىشا جازالاندى. ھەققانىي قىيناققا دۇچار بولدى. مۇسۇلمان
ئالىمىنىڭ يۈز مىڭلاپ كىشىلىرى بىگۇناھدىن - بىگۇناھ تۇپ-
راققا كۆمۈلۈۋاتقان بىر پەيتتە، ئۇنىڭ گۇناھىغا يارىشا تاپقان
زاۋالى ھەق ئىدى.
مىڭلارچە ئادەملەر ئاتلارنىڭ تۇۋىقى ئاستىدا دەسسىلىپ،
تۇپراققا ئايلىنىۋاتقاندا، باشقىلارنىڭ گۇناھى ئۈچۈن شېھىت
بولۇش ـــ جازا ئەمەس، مەنسۇر ھەللاجى ھەۋەس قىلسا ئەرزى-
گۇدەك قىسمەت ئىدى. چىڭگىزخاندىن ئۈچ يۈز يىل ئاۋۋال ئۇ
باغداد كوچىلىرىدا ۋەز ئېيتقان، «ئەنەلھەق!»، يەنى «مەن
ھەقمەن (خۇدامەن)!» ـــ دەپ جار سالغانىدى. ئەنە شۇ ئىشى

ئۇچۇن ئۇنى كالتەكلەپ، بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلىپ، جەسە-تى ئاشۇ مەيداندا كۆيدۈرۈلگەنىدى. ئۇ ئاڭلىق رەۋىشتە ئۆز ـ ئۆزىنى ئازابلارغا دۇچار قىلغان ۋە دەھشەتلىك قىيناقلارغا چى-داشلىق بەرگەنلىكى ئۈچۈنمۇ «ئىنسان ـــ ھەق» دەپ ئېيتقان سۆزى كېلەچەك ئەۋلادلار نەزىرىدە ھەقىقەت سۆزى بولۇپ، ئابرۇيى، ئىناۋەت قازىنارمۇ؟

ئۆلىمالار، كىتابخانىلار، جىلد ـ جىلد مۇقەددەس كىتاب-لار، مەسچىتلەر، ئۇلارغا قوشۇلۇپ ئىككى يۈز مىڭ بەلخ پۇقـ-راسى ھالاك بولدى. خۇداگۇي ـ ئاسىي، ئاقىل ـ ئاۋام، گۇناھكار ـ گۇناھسىز، ھەممىسى ئوخشاشلا بىر تۇپراققا كې-رىشتى.

يۈز مىڭلارچە خالايىق بىلەن بىرگە جان تالىشىپ، جىمى قوۋم ـ قېرىنداشلىرى، پۈتۈن شەھىرى، بەلكى خەلقىنىمۇ ئۆلۈم كۈتۈۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان كىشى، قىسمەتنى ئىلاھنىڭ ھەق-لىقىگە شەك كەلتۈرۈشى مۇقەررەر.

جالالىددىن ھەربىر شەھەرلىكنىڭ ئۆلۈمىنى ئۆز ئۆلۈمىدەك بىلدى. باغدادتا ئۇنى ئۆزىگە تارتقان، ۋەتەندىن ئايرىلىش ئازابى سەۋەب بولغان، ھەممە نەرسە قىسمەتنى ئىلاھقا باغلىق، دېگەن ئېتىقادتىن كېچىپ، ئىنسان ئۆزىنىڭ قارار ـ ئىرادىسى بىلەن ئىستىقبالىغا قاراپ ئىنتىلىشى كېرەك، دېگەن ئېتىقاد يولىغا زور قەدەم قويدى.

ئۈچىنچى كۈنى ئۇلارنىڭ كارۋىنى خەلىپە پايتەختىنىڭ غەربىي دەرۋازىسىدىن چىقىپ، كۆپ يولى بىلەن مەككىگە قاراپ يولغا چۈشتى.

كەينى ـ كەينىدىن ئۆتۈۋاتقان سايىۋەنلەرنىڭ بىرىنىڭ يې-رىم ئوچۇق پەردىسىگە جالالىددىننىڭ كۆزى چۈشۈپ ئاجايىپ خۇش بولۇپ كەتتى. چۈنكى ئۇنىڭدا گۆھەربانۇ ئۇلار بىلەن بىرگە كېتىۋاتاتتى.

ئۈچىنچى باب

گۆھەر

ھەق ئۈچۈن ئىشق خۇددى ئۇستۇرلاب[1] ئىمىش. . .

— جالالىدىن رۇمى

قوشۇن

مەككە، مەدىنە، دەمەشىق، ئۈرگەنچ — قەدىمكى جايلار ۋە سودا - تىجارەت شەھەرلىرى، ئالدىراش ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋاتقان چەۋەندازنىڭ يولىدىكى مەنزىللەرگە ئوخشاش «لىپ- پىدە» قىلىپ، كۆزگە چېلىقتىيۇ ئارقىدا قالدى. سۇلتانۇل ئۇلىما ھېچيەردە توختىماي، ئۆز كارۋانلىرىنى ئۇدۇل شىمالغا، شىمالدىكى رۇمى - سالجۇقى قەلئەلىرىگە باشلاپ ماڭدى.

دەمەشىقتىن ئۈرگەنچگىچە بولغان ھەممە يوللاردا توپ - توپ بولۇپ ئادەملەر ئاقاتتى. يېرىدىن، مال - مۈلكىدىن ئاي- رىلغان خارەزملىكلەر ئۆزىنى «جاھان ھۆكۈمدارى» دەپ ئاتىد- غان خارەزمشاھنىڭ پايتەختى — گورگەنچىنىڭ دەھشەتلىك ھالاكىتى ھەققىدە سۆزلىشەتتى. بىرنەچچە ئاي داۋام قىلغان قامالدىن كېيىن، چىڭگىزخان قوشۇنى شەھەرگە باستۇرۇپ كى- رىشكەن. ئاندىن رايون، مەھەللىلەرنى بىر - بىرلەپ قولغا

① ئۇستۇرلاب — قۇياش ۋە يۇلتۇزلارنىڭ يۈكسەكلىكىنى ئۆلچەيدىغان ئەسۋاب.

كىرگۈزۈپ، خالايىقنى قىرغىن قىلىشقان، كېيىن جەيھۇن دەرياسىنىڭ سۈيىنى گۇرگەنچ شەھىرىگە قويۇپ بېرىپ، شەھەرنى سۇغا غەرق قىلغان. . .

چىڭگىزخان قوشۇنىنىڭ يۈرۈشىنى ھېچ نەرسە: نە قەھر - جاسارەت، نە ھىيلە - تەدبىر، نە چارە - ئامال توسۇيالمايتتى. مۇھەممەد خارەزمشاھنىڭ ئوغلى جېنىنى تىكىپ، ئۇلارنى توختىتىشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى، بىر موڭغۇل سەركەردىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئۈستىدىن غالىبمۇ كەلدى، لېكىن ئاخىرىدا مەغلۇپ بولدى. ئوۋچىدىن قاچقان كېيىككە ئوخشاش، ھىندىستان تەۋەسىگىچە قېچىپ باردى، دۈشمەننىڭ قولىغا تىرىك چۈشۈپ قالماسلىقى ئۈچۈن ئانىسى، ئايالى ۋە چۆرىلىرىنى ھىندى دەرياسىغا چۆكتۈرۈۋەتتى، كېيىن ئۆزى دەريادىن ئاتلىق ئۆتۈپ، جېنىنى قۇتقۇزۇپ قالدى.

ئادەملەر چىڭگىزخاننىڭ نامىنى تىلغا ئېلىشىلا خۇددى بالا - قازاغا يولۇققاندەك، كۆزلىرى دەھشەت - ۋەھىمىدىن چەكچىيىپ كېتەتتى. سابىق ئەمەلدارلارنىڭ ئەھۋالىمۇ ئوسال ئىدى. كىيىملىرى جۇل - جۇل، قورققىنىدىن تىترىشىپ تۇرغان بۇ ئادەملەر يۈك - تاقلىرىنى ھارۋىلارغا بېسىپ، ئاياللىرى، بالا - چاقىلىرى بىلەن يوللاردا سۆرىلىپ كېلىشمەكتە ئىدى. قالغان - قاتقان نۆكەرلىرى، مۇلازىملىرىمۇ — بەزىلىرى قىلىچ، بەزىلىرى چالغا، بەزىلىرى كالتەكلەر بىلەن قوراللىنىشىۋېلىشقانىدى.

چىڭگىزخان قوشۇنى ئىستېلا قىلغان خوراسان، مەۋر ۋە ئافغانىستاندىن دەرۋىشلەر كەلمەكتە ئىدى. باشلىرىدا كولا، قوللىرىدا نەيزىدەك ھاسا، بەللىرىگە كاشكۇل[1] ئېسىۋالغان قەلەندەرلەر سالماق قەدەم تاشلىشاتتى. سۈرىيىدىن «جەۋلاقى»، يەنى

① كاشكۇل — تىلەمچىلەرنىڭ تىلىۋالغان نەرسىلىرىنى سېلىش ئۈچۈن بەللىرىگە ئېسىۋالىدىغان قاچىسى - ت.

«يالىڭاچ» دەپ ئاتالغان غەلىتە بىر مەزھەپكە مەنسۇپ كىشىلەر. مۇ كېلىشىۋاتاتتى. ئۇلار چاچ - ساقاللىرىنى قىرىدۇرغان بو. لۇپ، بەلدىن يۇقىرىسى يالىڭاچ ئىدى. ئۇزىنى «غازىي» دەپ ئاتىشىۋالغان دەرۋىش - نۆكەرلەرمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئۇلار ئۇزۇندىن بۇيان مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ سالجۇقىيلار ئىگىدار. چىلىقىدىكى غەربىي چېگرا جايلىرىغا يىغىلىشىپ، ۋىزانتىيىدىن ئۇزلۇكسىز تەھدىت سېلىپ تۇرىدىغان پەرەڭ كاپىرلىرىنىڭ ھۇجۇملىرىنى بېسىقتۇرۇشقا ئىككى يۈز يىلچە قاتناشقانلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى.

پەرەڭلەر ۋىزانتىيىنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئەيسانىڭ قەبرى. سىنى قۇتقۇزۇش باھانىسى بىلەن سۇرىيە ۋە پەلەستىنگە ئورۇن. لىشىۋېلىشقانىدى. ئۇ يەرلەردە ئۇزلىرىنىڭ ۋەھشىيانە تەرتىپ. لىرىنى يولغا قويۇپ، ئەركىن دېھقانلارنى قۇللارغا، ياق، ئىش. لىتىدىغان ھايۋانلارغا ئايلاندۇرۇشقان، ئۇ بىچارىلەر بويۇنلىرىغا خوجايىنلارنىڭ تامغىلىرى بېسىلغان ھالقا ئېسىپ يۇرۇشەتتى.

پەقەت رۇم سالجۇقىيلىرى بەزىدە چېكىنىپ، بەزىدە غالىب كېلىپ مەھكەم تۇرۇشاتتى، كىچىك ئاسىيادا تېخى مۇسۇلمانلار ھېچقاچان شۇنچىلىك مەھكەم تۇرۇشمىغانىدى.

ئايپالتا، توقماق ۋە ئەگرى قىلىچلار بىلەن قوراللىنىۋال. غان دەرۋىش - غازىيلار بەللىرىگە ئېسىۋالغان دۇمباقسىمان چالغۇلىرىنى چېلىپ، تەكبىر ئېيتىشىپ ماڭاتتى. ئۇلار خالتە. لىرىغا جەڭدىن بۇرۇن يۇزلىرىگە سۇرتۇۋالىدىغان بوياقلار، دۇشمەننى قورقۇتۇش ئۇچۇن تاقىۋالىدىغان بۇركۇت قاناتلىرى، ئۇكۇز مۇڭگۇزلىرىنى سېلىشىۋالغانىدى.

سودا كارۋانلىرى ئالدىراشقىنىچە سالجۇقىيلار پايتەختى كونيا شەھىرىگە، ئۇنىڭدىن شىمال تەرەپ — كىراپىزۇنگە، جەنۇبىي تەرەپ — ئانتالىيە ۋە ئالايىيادىكى گېنويە يەرلىرىگە

قاراپ مېڭىشاتتى. گېنسويالىقلار ۋە رۇسلار، قارا بەلۋاغ باغلى-ۋالىدىغان ئەرمەنلەر، پېشانىلىرىگە ماۋىي خال چېكىۋالىدىغان ھىندىلار، مەھبۇسلارغا ئوخشاش بەللىرىگە ئاددىي چۇلۋۇر باغ-لىۋالغان يەھۇدىيلار كارۋان سارايلىرىدا پايپېتەك بولۇپ ئالدى-رىشاتتى، ئات، تۆگە ياكى ئېشەكلىرىنى ئىزدىشەتتى. سودا-سېتىق قىلىشاتتى، لېكىن ئادەتتىكىدەك ئۆزئارا جېدەل - ما-جىرالار قىلىشمايتتى. يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقان بالا - قازادىن مال - جېنىنى تېزرەك يىراقراق يەرگە ئېلىپ قېچىش خىيالى ئۇلارنى ئۆزئارا ئىناق - يېقىنلاردىن قىلىپ قويغانىدى. بازار-لاردىكى كۆپ دۇكانلار ئېچىلمىغانىدى. مال - مۈلۈك، بالا - چاقىنى يىراقراق يەرلەرگە، يېزا ۋە سەھرالارغا ئەۋەتىۋەتكەن دۇكاندارلار، دائىم ئاتلىرىنى ئىگەرلەپ، قامچىسىنى ئۆتۈك قونچىغا قىستۇرۇشقان ھالدا تۇرۇشاتتى.

يوللار خەتەرلىك، تاغ - داۋانلاردىن ئۆتۈش قورقۇنچلۇق ئىدى. ئاچارچىلىقتا قالغان خارەزملىك نۆكەرلەر، ھېچكىمگە بويسۇنمايدىغان كوردلار سودىگەرلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، يولۇچى-لارنى بۇلىشاتتى. سالجۇق سۇلتانلىرىنىڭ تەكلىپى بىلەن چېگ-را جايلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن كۆچمەن ئوغۇز قەبىلىلىرىمۇ ئۆزى بىلگەننى قىلىشاتتى. قىش يېقىنلىشىپ قالغان، ئوغۇزلار ئۆز ماللىرىنى تاغدىكى يايلاقلىرىدىن تۈۋەنگە ھەيدەپ چۈشكەن، ئۆتكەن - كەچكەنلەردىن يالغۇز سۇلتاننىڭ پايدىسىغىلا ئەمەس، ئۆزلىرىنىڭ پايدىسى ئۈچۈنمۇ مەنپەئەت ئۈندۈرۈۋېلىشقا تەييار تۇرۇشاتتى.

مەلەتياغا نەق ئىككى داۋان قالغاندا ئۆكۈز تېرىسىدىن تى-كىلگەن يېڭىلىك ساۋۇت كىيىپ، يەپەك شوينىلار بىلەن چېتى-لىپ ياسالغان قومۇش قالقان تۇتقان، ئوقيا بىلەن قوراللانغان ئاتلىقلار كارۋاننى توراپ توختاتتى. كارۋانلار باشتا ئۇلارنى

چىڭگىز ئەسكەرلىرى دەپ ئويلاپ جان - پىنى چىقىپ كېتەيلا دېگەنىدى. لېكىن ھېلىقىلار مۇسۇلمان تۈركلەر ئىدى. ئوقيا- چىلار كارۋانغا بىر پەرسەخ[1] يىراقلىقتا توختاپ قوشۇنغا يول بوشىتىشنى بۇيرۇدى - دە، شۇنداق تېزلىك بىلەن غايىب بو- لۇشتى.

كۆپ ئۆتمەيلا تاغ يولىنىڭ ئالدىدىكى بۇرۇلۇشتىن كارۋان قوڭغۇراقلىرىنىڭ مۇڭلۇق ئاۋازلىرىنى بېسىپ، شىددەتلىك ئا- ۋازلار ياڭرىدى. كاناي - سۇنايلار غات - غۇتلاپ، داقا - دۇمباقلار گۇمبۇرلەپ، ئاساسىي قوشۇننىڭ يېقىنلاپ قالغانلى- قىدىن دېرەك بەردى. كارۋان بېشى ۋارقىراپ ھەممىنى يولنىڭ چېتىگە چىقىپ تۇرۇشنى بۇيرۇدى. تۆگىچىلەر تۆگىلىرىنى يول ياقىسىدىكى يانباغىرغا تارتىشتى، قىسقا ئارغامچا بىلەن تۇمشۇق- لىرىدىن چوملارغا باغلانغان ئەقىللىق جانىۋارلار باشلىرىنى بۇ- راپ، خاتىرجەم قارىشىپ، ساقچىلار، يولۇچىلار ۋە مۇرىتلار- نىڭ يۇگۇرۇشۇپ يۇرۇشكەنلىرىنى، ئاتلارنى يولنىڭ چېتىدە قاتار تىزىپ، خوتۇن - قىزلار، بالا - چاقىلارنى ھەر ئېھتىمالغا قارشى جەڭچىلەرنىڭ ھەيۋىسىدىن مۇھاپىزەت قىلىشقا تەييارلىق قىلىشىۋاتقانلىرىنى تاماشا قىلغاندەك تۇرۇشاتتى.

غەلىتە ۋە شىددەتلىك مۇزىكا يېقىنلىشىپ كېلىۋاتاتتى. سۇلتانۇل ئۇلىماغا مۇرىت چۇشۇشتىن بۇرۇن رۇمدا كاپىرلارغا قارشى جەڭ قىلغان شەيخ خوجەگى بۇ ئاھاڭنى پەملەپ قالدى. بۇلار بۈيۈك سالجۇقىيلارنىڭ ئاخىرقى قۇدرەتلىك ھۆكۈمدارى بولغان سۇلتان سەنجەر نامى بىلەن «سەنجەرى» دەپ ئاتالغان قوشۇن ئىدى.

شۇنىڭدىن ئىككى يۈز يىل ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىيا چۆللى- رىدىن چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ نەسەب تارىخىنى ئەپسانىۋى قەھرى-

---

[1] ئەمىسىن بىر چاقىرىم - ت.

ھان سەنجەردىن باشلىغۇچى كۆچمەن تۈركمەن قەبىلىلىرى ئىس-
لام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، جۇڭگودىن ـ ۋىزانتىيىگىچە، گور-
جىستاندىن ـ ئىراقىقىچە سوزۇلغان يەرلەردە دۆلەت سەلتەنىتىنى
قۇرغانىدى. سەمەرقەنت، مەۋر ۋە تەبرىزدىن توپ ـ توپ بو-
لۇپ، پاناھ تىلەپ كېتىۋاتقان كىچىك ئاسىيادىكى سالجۇقىيلار-
نىڭ رۇم سۇلتانلىقى بىر چاغلاردا قۇدرەتلىك بولغان ئاشۇ
سەلتەنەتنىڭ ئامان قالغان بىر بۆلىكى ئىدى.

يولۇچىلارنىڭ كۆڭۈللىرى جايىغا چۈشتى، ئۇلارغا قارمۇ-
قارشى تەرەپتىن كېلىۋاتقان كۆچ كونيادىكى سالجۇق سۇلتانى
ئالاھىددىن كەي قۇباد I نىڭ قوشۇنلىرى بولۇپ، ئۇلار باغداد-
قا، قورقۇپ كەتكەن ئاجىز خەلىپىگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن
كېتىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

يولدا بىرىنچى بولۇپ جەرەن ئاتلىق نەيزىۋازلار كۆرۈندى.
ئېگىز تاراس تاغلىرى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن بۇ داۋان يولى
تازىمۇ تار بولۇپ، ئۈچ ئادەم قاتار تۇرسا يولغا ئارانلا سىغاتتى.
يول تاش ـ شېغىللىق بولغىنى ئۈچۈن، ئانچە چاڭ ـ توزان
كۆتۈرۈلمەيتتى. ئاتىسىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن چېدىرغا مۆكۈنگەن
جالالىدىن ئاكىسى بىلەن تۆگىنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ، بۇ ئەسكەر-
لەرنى ئوچۇق كۆردى.

نەيزىۋازلاردىن كېيىن پالۋانلار، باتۇرلار كېلىشىۋاتاتتى.
بۇلار مەيداندا يالغۇز ئېلىشىدىغان خىللانغان پالۋانلار بولۇپ،
كۆپىنچە جەڭنىڭ ئاقىۋىتى شۇلارغا باغلىق بولاتتى. ئۇلار مىن-
گەن چىلان تورۇق، غاز بويۇن، قويۇق يايلىلىق، كۆكرىكى
كەڭ، يەلكىسى تار، ئەمما ساغرىسى كەڭ ئەرەب تۇلپارلىرى
ئويناقلاپ، ئالدىغا چاپچىيتتى. بۇ ئاتلار يوغان قارا تۇياقلىرىنى
دۈكۈرلىتىپ، قۇلاقلىرىنى دىڭگايتىپ بەلغ ئايغىرلىرىغا غەزەپ
بىلەن كۆزلىرىنى ئالايتىپ ئۆتۈشەتتى. ئايرىم ئاتلارنىڭ بويىنىغا
زەر بىلەن زىننەتلەنگەن بويۇن باغلار باغلانغان بولۇپ، ئۇ بىرەر

قورغاننىڭ ئېلىنىشى ياكى دۈشمەن ئۈستىدىن قازىنىلغان غەلىبە شەرىپىگە سۇلتان تەرىپىدىن بېرىلگەن مۇكاپات بەلگىسى ئىدى. جالالىدىن باش باتۇرنىڭ تۇلپارىدا شۇنداق نىشانلاردىن تۆتنى سانىدى: بىرى قىزىل رەڭلىك، ئىككىسى قارا، يەنە بىرى سارغۇچ، ئۇ دىۋىدەك زەبەردەست يىگىت ئىدى. ئۇ باشتىن - ئاخىر ساۋۇت، قالقان كىيىپ، بېلىگە داغىستاننىڭ ئەگرى شەمشىرىنى تاقىۋالغانىدى. ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك توقىمىنى ياراقدارى كەينىدە كۆتۈرۈپ كەلمەكتە. دەرۋەقە، ھەربىر باتۇرنىڭ كەينىدىن ئۈچتىن - تۆتتىن بولۇپ ياراقدار - چاۋۇشلار① مېڭىشاتتى.

پالۋانلار سېپىدىن كېيىن خەنجەر ۋە يەڭگىل قالقانلار بىلەن قوراللانغان جەڭچىلەرنىڭ ھىمايىسىدە ئۈچ بۇرجەك قارا بايراق كۆتۈرگەن بايراقدار كۆرۈندى. قارا بايراق خەلىپىگە سادىقلىقنىڭ بەلگىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قىزىل لاچىن — سالجۇقىيلار ئەۋلادىنىڭ نىشانىسى ئىدى.

كۆل رەڭ بىلۇجىستان تۆپىلىكلىرىنى داقا - دۇمباق سادالىرىغا كۆمۈپ ئۆتكەن چالغۇچىلارنىڭ كەينىدىن ئاددىي ئەسكەرلەر — ھەقىقىي جەڭچىلەر كۆرۈندى. ھەربىر سەپ ئۆز بايرىقى ئاستىدا، ئۆز ئەللىكبېشى بىلەن ماڭاتتى، ئەللىكبېشىلىرىنى ئېگەر - جابدۇق، يۈگەنلىرىدىكى بېزەك، تۈركمەن كەشتىلىرى تىكىلگەن يوپۇقلار، خۇرجۇنلار، ئېگەر - قاشلىرىدىكى ئالتۇن - كۈمۈش زىننەتلىرىدىن تونۇۋېلىش قىيىن ئەمەس ئىدى. ئاددىي ئەسكەرلەرنىڭ ئاتلىرى ھەر خىل ئىدى. ئۇلار سارغۇچ، قاشقا، تورۇق، پۇتلىرى قىسقا، قۇيرۇقى قىڭغىر ئاتلار ئىدى.

بەلخلىكلەرنى ھەممىدىن ھەيران قالدۇرغىنى، ھەربىي مۇ-

① خاس خىزمەتكار، قوغدىغۇچى - ت.

لازىمەت قىسىملىرىدىن ئاۋۋال ئۆتكەن ئۈچ سەپ ئەسكەر بول-
دى. قاۋۇل ئاتلاردا ئېغىر ساۋۇت، دۇبۇلغىلار كىيىپ، ئىككى
بىسلىق ئېغىر قىلىچلار، ئۇزۇن نەيزىلەر ياكى بىگىزدەك ئىنە-
چىكە شەمشەرلەرنى ئېسىۋالغان جەڭچىلەر ئۆز قىياپەتلىرى بى-
لەن بىردە پارسلارغا، بىردە ئاق چاچلىق رۇسلارغا ئوخشاپ
كېتەتتى. ئاتىسىنىڭ مۇرىتلىرى ئۇلارنىڭ يېپىنچىلىرى، قى-
لىچ ۋە دۇبۇلغىلىرىدا پراۋوسلارغا[1] ئوخشاش گىرېگورىئان[2] بۇت-
لىرىنىڭ شەكىللىرىنى كۆرۈپ، ھەيران بولۇشۇپ كېتىشتى.
بۇلار ئۆز ئېتىقادىنى يوشۇرمىغان ناسارالار ئىدى. بۇ ناسارالار-
نىڭ مۆمىنلەر خەلىپىسىنى ھىمايە قىلىشقىنى قىزىق — ھە؟
ئۇلار كېيىنچىرەك چۈشىنىشتى: كىچىك ئاسىيادىكى ھەر
خىل ئاھالىلەر ئارىسىغا ئورۇنلاشقان سالجۇقىيلار باشقا دىنلار-
دىن ھەزەر قىلىشمايدىكەن، ئەكسىچە يۇنان ۋە ئەرمەن ئاقسۆڭەكلەرى-
لىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى ئۆز بايرىقى ئاستىغا بەجانىدىل قوبۇل
قىلىپ، يالغۇز ئەسكەرلەر سېپىگە يالغۇز تۈركلەرنىلا ئەمەس،
گروزىنلارنىمۇ، پەرەڭلەرنىمۇ ھەتتاكى نورمانلارنىمۇ قوشۇۋې-
لىۋەرگەنىدى. بۇ نەرسە شۇ زۇلمەت ئالىمىدىن چىقىپ كەلگەن
رىتسارلار[3]، بۇلاڭچىلارنىڭ كۆپ ئەسىرلىك باسقۇنچىلىقلىرىغا
بەرداشلىق بېرەلىشىدە ئۇلارغا كۆپرەك ياردەم قىلغان بولۇشى
ئەجەب ئەمەس.
كىيىم — كېچەك، قورال — ياراغ، ئوزۇق — تۈلۈك
ئارتىلغان ئاتلار، قېچىرلار، تۆگىلەر قاتارلىشىپ ئۆتۈشكە باش-
لىدى. سالجۇقىيلار قوشۇنى گويا بىر يىلغا يەتكۈدەك
ئوزۇق — تۈلۈك بىلەن ئىگىسىز ۋە ئاچ — يالىڭاچ ئۆلكە تەرەپكە
قاراپ كېتىپ باراتتى. شۇ چاغدا جالالىدىن، ئۇ بۈيۈك سالجۇ-

① سىلاۋيان قەبىلىلىرى — ت.
② سىلاۋيانچە ياسالغان بۇت — ت.
③ ئوتتۇرا ئەسىردە ئاق سۆڭەك ھەربىيلەر تەبىقىسىگە تەۋە فېئوداللار — ت.

قىيلارنىڭ شەۋكەتلىك ۋەزىرى نىزامۇلمۇلۇكنىڭ «سىياسەتنا. مە» دېگەن كىتابىنى ئاكىسى بىلەن ئوقۇغانلىقىنى، ئۇ كىتابتى. كى ئۇرۇش ۋاقتىدا ھەر قېتىم ئېلىق - سېلىقلار بىلەن دېھقان. لارنى خانىۋەيران قىلماسلىق ئۈچۈن، بىر يىل بۇرۇن تەرەددۇت قىلىپ، قوشۇنغا زۆرۈر بولغان ھەممە نەرسىنى غەملەپ قويۇش كېرەك، دېگەن ئاقىلانە مەسلىھەتنى ئۆزىگە چوڭقۇر تەسىر قىل. غانلىقىنى ئەسلىدى. دېمەك، سالجۇقىي ھۆكۈمدارلىرى ئارد. سىدا ئاقىللار مەسلىھەتىگە ئەمەل قىلغۇچىلار، تەلۋە خارەزم. شاھتىن زور پەرقلىق ھالدا خەلقىنىڭ يار - يۆلىكىنىڭ قەدرىگە يېتىدىغانلار بار ئىكەن.

بۇ ئۇلارغا نەچچە ئايدىن بۇيانقى سەپەردە يولۇققان بىردىن. بىر خۇشاللىق ئىدى: ئاقىلانە تۈزۈلگەن، مۇنتىزىم ۋە قۇدرەت. لىك مۇشۇنداق بىر قوشۇننى موڭغۇللارنىڭ تارمار قىلىپ، قوي پادىسىدەك پىتىرىتىۋەتكەنلىكى ئەجەبلىنەرلىك ئىدى.

ئاشۇ تاراس داۋىنىدا ئۇلارغا ئۇچراپ قالغان قوشۇن مەغ. لۇپ بولماي، ئامان - ئېسەن يۇرتىغا قايتتى. ئۇلار چىڭگىزخان قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلىشمىدى. چۈنكى چىڭگىز قوشۇنى باغ. دادقا ئەمەس، شىمالغا، كافكاز ئارقىلىق بەھرى ھەزەرنى[①] ياقىلاپ ۋولگا بويلىرى تەرەپكە — رۇسلارغا قاراپ يول ئالدى. ئەمما بۇ ۋاقىتلىق بىر ئارام ئېلىش پۇرسىتى ئىدى. . .

ئۇلارنى بايا يولدا توختاتقانلارغا ئوخشاش چاققان - جەسۇر ئوقياچىلار توپى ھەربىي مۇلازىمەتچىلەرگە ئەگىشىپ ئۆتۈپ كې. تىشكەندىن كېيىن، كارۋان بېشى يەنە ئۆز يولىغا چۈشۈشنى بۇيرۇپ، يولنى داۋاملاشتۇردى.

كارۋان چۈشتىن كېيىن داۋانغا يېتىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا كەڭ، ياپيېشىل ۋادا پەيدا بولدى. قۇياش نۇرىدا

---

① — كاسپى دېڭىزى - ت.

چاقناپ، كۆزنى قاماشتۇرىدىغان ئاپئاق تاغ چوققىلىرىغا قاراپ، فرات دەرياسىنىڭ تار جىرادىن ئۆركەشلىگەن كۆمۈشتەك دولقۇنلىرى ئۈستىدە ئاۋلىنىپ تۇرغان كۆپكۆك ئاسمانغا تەلمۈرۈپ، ئۇ يەردە ـ بۇ يەردە قويچىلارنىڭ كىگىز ئۆيلىرى تىكىلگەن ياپيېشىل يايلاقلارغا، ۋادىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان شاراپەتلىك مەلەتيا شەھىرىگە تىكىلىپ، ئۇلار جاينامازلىرىنى يېيىشتى. نەچچە ئاي داۋامىدا بۇ قېتىم نامازدىگەرنى ئارامخۇدا ئوقۇۋېلىشتى. يول ئازابىدىن ھېرىپ، ئۆلكىلەر، شەھەرلەر، قەبىلىلەردىن ئېشىپ مېڭىۋېرىپ، ھالىدىن كەتكەنلەرگە ئۈمىد مەنزىلى نېسىپ بولغاندەك ئىدى. سەھرالار، ھەيۋەتلىك تاغ تىزمىلىرى ئارقىدا قالدى. ئالدىدا قۇدرەتلىك سالجۇق سۇلتانلىرى ھىمايىسىدە، تىنچ بەرىكەتلىك تۇپراق تۇراتتى.

ئەمما سۇلتانۇل ئۆلىما مەلەتيادا توختىمىدى، كارۋاننى يەنە شىمالغا باشلىدى. پەقەت ئېرزىنجانغا يەتكەندە، غەربىي جەنۇب تەرەپكە قاراپ بۇرۇلدى.

گۈلخانىلار

ئۇلار سالجۇق دۆلەت چېگرىسىنىڭ ئىچكى قىسمىغا خېلىلا ئىچكىرىلەپ كىرگەچكە، سۇلتانۇل ئۆلىما كىچىكلا بىر شەھەردە توختىدى. ئەسلى ئاھالىسى يۇنان ۋە ئەرمەنلەردىن ئىبارەت بۇ شەھەر لەرىندى دەپ ئاتىلاتتى. سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ بۇ يەردە قانچىلىك تۇرۇشنى ئېيتىش قىيىن ئىدى. قىشنىڭ سوغۇق ھاۋاسى يېتىپ كەلگەچكە، ئۇ بۇ يەردە قىشنى ئۆتكۈزۈشكە قارار قىلغانىدى.

سۇلتان نائىبى ئەمىر مۇسا توغرا، ئاق كۆڭۈل، ساۋاتسىز تۈرك بولۇشىغا قارىماي، سادىق ئەمەلدار ئىدى، شەھەرنى كۆپىنچە كۆچمەن ئوغۇزلارنىڭ تەرتىپ ـ قائىدىلىرىگە يۈلىنىپ

ئىدارە قىلاتتى. ئۇ دىنىي - ئىمانىنىڭ ئالىم ۋە ئەللامىلىرىغا چوڭقۇر ھۆرمەت - ئىھتىرام بىلدۈرىدىغانلىقى ئۈچۈن، بەلخنىڭ داڭلىق ئۆلىمانى ئۇنىڭ شۆھرىتىگە يارىشا ئىززەت - ئىكرام بىلەن قارشى ئالدى. سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ بۇ شەھەردە قېلىش ھەققىدىكى قارارى ئۇنىڭ كۆڭلىگە يېقىپ قالغانىدى.

ھەربىر نائىب ئالائىددىن كەي قۇبادقا تەقلىد قىلىپ، ئۆز سارىيىدا ئالىملار، شەيخلەر، ئۆلىمالارنى يىغىشقا، ئۇلاردىن كېڭەش ۋە مەسلىھەتلەر ئېلىپ، ئۇلارغا ھۆرمەت - ئىھتىراملار كۆرسىتىشكە ئىنتىلەتتى. لېكىن يامان يېرى شۇ ئىدىكى، بەلخلىك ئۆلىما مەدرىسىدىن باشقا جايغا كۆچۈشنى خالىمايتتى. شەھەر بۇنىڭدىن بەش يىل بۇرۇن ئەرمەن پادىشاھى لېۋان I دىن تارتىۋېلىنغان بولۇپ، ئەتراپتا قەدىمكى، ئەمما خارابىلىككە ئايلانغان، يېڭى، لېكىن ئىستىلادىن كېيىن ھاڭغىرقاي بولۇپ قۇرۇق - بوش قالغان بۇتخانا مۇناستىرلار كۆپ ئىدى. ئەمما تېخى بىرمۇ مەدرىسە يوق ئىدى.

ئەمىر: «قانداقلا بولسۇن، شەيخنى شەھەردە ئېلىپ قالىمەن، قىش كىرگۈچە مەدرىسە سالىمىز» دېگەن ۋەدىنى قىلدى.

ئۇ دېگەن سۆزىنى قىلدى. بىر ئايدىن كېيىن سۇلتانۇل ئۆلىما يېڭى مەدرىسىگە كۆچۈپ كىردى. توغرا، ئۇ نىشاپۇر، دەمەشق ياكى ھەلەبتە ئۇلار قونغان يۈز ھۇجرىلىق مەدرىسىلەرگە يېتىشەلمەيتتى، ئەمما بۇمۇ مۇدەررىس ئۆز ئائىلىسى، مۇرىتلىرى، ئونلاپ شاگىرتلىرى بىلەن جايلاشسا يەتكۈدەك ئازادە ۋە كۆركەم ئىمارەت ئىدى.

شۇنداق قىلىپ سۇلتان نائىبىنىڭ شۆھرەتپەرەسلىكى ۋە ساپ دىللىقىدىن، ئۇلار بۇ يەردە بىر قىش تۇرۇش ئورنىغا يەتتە قىش تۇرۇپ قالدى.

سۇلتان پايتەختىدىن ئون يەتتە پەرسەخ بېرىسىگە جايلاشقان بۇ كىچىك شەھەردە جالالىدىنىنىڭ بالىلىق ئىدرىكى ئازا

ئۆتكۈرلىشىپ، تولۇشقا باشلىدى. ئۇ ئاشۇ دەۋر مەدەنىيىتى
قولغا كەلتۈرگەن دۇنيا ھەققىدىكى مۇئەييەن بىلىملەرنى ئىگە-
لىدى. ئۇنىڭ ياشلىقى شۇ يەردە، ئەتراپى ۋولقانلىق تاغلار
بىلەن ئورالغان، بىر چاغلاردا قەدىمكى ناسارىلار راھىبلار ئۇ-
چۇن قەسىرلەر ياساپ، پۈتۈن - سۇرۇك شەھەرلەرنى پەيدا
قىلغان ياپپېشىللىق ئىچىدە، يۇنان ۋە ئەرمەن ھۈنەرۋەنلىرى،
ئوغۇز جەڭچىلىرى، خۇراسان ئۆلىمالىرى ئارىسىدا ئۆتتى. شۇ
يەردە — لەرىبەندىدە ئۇ دەسلەپكى باھار پەيزىنى سۇرۇپ، ئاۋۋال-
قى قايغۇلىرىنى قويۇپ، دەسلەپكى ئىقبال زوقىنى تېتىدى.
چىمەنلىك ۋە ئۈزۈمزارلار قوينىدا سەيلە قىلىپ، تاغلار
قوينىدا ياشناۋاتقان ئۆسكىلەڭ ئوتلاقلار ئارىسىدا يۇرۇپ، مۇز-
دەك بۇلاقلارنىڭ شىلدىرلىغان ئاھاڭىنى ئاڭلاپ، ئاجايىپ زوق-
لىنىپ خۇش بولدى، تەبىئەتنى ھەرىكەتكە كەلتۈرگۈچى قۇدرەت-
لەرنىڭ شەنىگە مەدھىيىلەر ئوقۇدى. بۇلار بالىلىق چاغلىرىدىلا
ئۇنى قىزىقتۇراتتى. لېكىن پەقەت بۇ يەردە — لەرىبەندىدە ئون
ئالتە باھارغا يۇزلەنگەندىلا ئاشۇنداق قاينام - تاشقىنلىققا تولغان
كۆڭۈل خۇشلۇقىغا چۆمدى. كېيىن ئەنە شۇ ھالەت ئۇنى ئەڭ
مۇكەممەل مەخلۇقات بولغان ئىنسان قەلبىدە يېتىلگەن چەك-
سىزلىكلەر ھەققىدە ئويلىسىلا، ئۇنى تېزلا بىلىۋالىدىغان قىل-
دى.
كېيىنچىرەك ئۇ پۈتۈن قايغۇ ۋە ھالاكەتلىرىنى تىزگىنلى-
گىنىدەك، ئەنە شۇ جۇشقۇن ئىلھامىنىمۇ تىزگىنلەشنى ئۆگەن-
دى، ئەمما كېيىن چەكلىمىدى، پەقەت لايىقىدا ئىزغا سېلىپ،
دولقۇنلاردەك ئوقچۇشىغا قويۇپ بەردى، چۈنكى ئۇنىڭ تۇرۇ-
لۇپ، تېشىپ، ئۆز يولىدىكى ھەممە نەرسىنى ئېقىتىپ كېتىشى-
گە ئازراقلا تۇرتكە بولسىلا كۇپايە قىلاتتى.
راستىنى ئېيتقاندا، زامانلار باغرىنى يېرىپ ئۆتۈپ، ئۇنىڭ
پىكىر ۋە تۇيغۇلىرىنى يەتتە ئەسىر ئالدىغا سۇرگىنىمۇ ئاشۇ

شارقىراتما دولقۇنلىرى ئىدى.

. . . .
تۆكۈپ يامغۇر بۇلۇت كۆكتە ئۆزەر كارۋان كەبى ھەريان،
كۆكەرگىن، ياشنىغىن، يەر!» دەپ، دەما دەم گۈركىرەر ئاسمان.
قۇياش ئىللىتتى ئالەمنى، زېمىن ئويغاندى، كۆز ئاچتى،
باھاردىن خۇش خەۋەر بۇ دەپ، ئىپار - ئەنبەر ھىدىن چاچتى.
يۈگۈردى نوتىلارغا قان مىسالى ياپيېشىل شەربەت،
ئۆرۈغنى تاشلىدى ئاخىر، گىياغا كۆچتى ئىشق - تەلئەت.
كۆڭۈل ئەسرارىنى ئېيتىپ، دەرەخلەر چايقىلۇر تىنماي،
. . . .

بۇ شېئىر خېلى كېيىن كونيادا يېزىلدى. ئەمما ئۆزىدە شېئىر تۇغدۇرغۇچى كۈچنى ئۇ دەسلەپكى قېتىم بۇ يەردە — لەرېندېدە ھېس قىلدى.

ئۇ ئىختىيارسىز ھالدا شېئىرلار توقۇشقا باشلىدى. بىراق ئۇنىڭ شېئىرلىرى تېخى خام، ۋايىغا يېتىپ پىشمىغان قوغۇنغا ئوخشايتتى. غەلىتە تەكرار چاقىرىقلار، باش - ئاخىرى يوق مەنزىرىلەر، لېكىن بەزىدە شۇنداق مىسرالار مۇ ئۇچرايدى. تىكى! . . . ياشلىقتا يېزىلغان ئاشۇ غەزەللەردىن ئايرىملىرىنى كېيىن قايتا كۆرۈپ، دەسلەپكى تەخەللۇسى — خامۇش نامى بىلەن يېزىپ قويدى. بەزىدە ۋەز سۆزلىگەندە ئۇنىڭ ئايرىملىرىنى مىسال كەلتۈرەتتى.

ئېھ ياشلىق، ياشلىق، خامۇش ئىمش. ئۇ تېخى كۆيەر - كۆيمەيلا ئۆزىنى، ھاياتلىق بىلەن ئۆلۈمنىڭ سىرلىرىنى چۈشەنگەن، ئۆرتىنىپ ئەقلى تولغان، دەپ بىلەتتى. لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىنچىرەك كونيادا ئايان ئىدى.

ئاشۇ ئون ئالتىنچى باھارنىڭ بىر كۈنى — قۇياش داۋانغا

قىڭغايغان، قارا تاغنىڭ قارلىق چوققىلىرى قىزغۇچ شەپەققە چۈمۈلگەن چاغدا، ئۇ كۆڭلى نامەلۇم بىر دەردكە تولغان هالدا سەيلىدىن قايتتى. ئۇنىڭ هارغىن تېنى گويا ئېرىپ باهار ئاخشىمىنىڭ هال رەڭ سايىلىرىگە ئارىلىشىپ كېتىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى.

پەقەت نۆكەرلەر ئالدىدىلا ئەمەس، پۈتۈن شەهەر ئەتراپىدا گۈلخانىلار ياناتتى. قەلئە سېپىللىرى سىلىنىشقا باشلاپ، ئۇنىڭدا ئىشلەۋاتقان مەدىكارلار كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ ئەمگەك قىلاتتى. شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا نۆۋەتلىشىپ قوي تېرىلىرىگە يۆگىنىپ بىر ـ ئىككى سائەتلا كۆزلىرىنى ئىلىندۇرۇۋېلىشاتتى، تاماقنىمۇ شۇ سىلىنىۋاتقان سېپىلنىڭ تۈۋىدىلا ئالدىراپ ـ سالدىراپ يېيىشەتتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىگە ئۆيلىرىدىن تاماق تەييارلاپ كېلىشەتتى، بەزىلىرى يېقىلغان گۈلخانىلارنىڭ بىرىدە بىر ئامال قىلىپ يېگۈدەك بىر نەرسە تەييارلىشىۋالاتتى.

جالالىدىن گۈلخانىلارنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ، قىلىنىۋاتقان ئىشلارغا ئۇزاق زەن سالدى. ئۇستىلارنىڭ كۆپىنچىسى ئەرمەن ۋە يۇنانلىقلار ئىدى. گويا ئۇلارنى مېهنەتلا — ئاسارەتتىن، ئاچ ـ زېرىنلىق تۇرمۇش ئازابىدىن، كېچە ـ كۈندۈز تام ياقىلاپ يۈرگەن، قامچىسى بەدەنگە يىلاندەك يۆگىلىدىغان نازارەتچىلەرنىڭ نەزىرىدىن قۇتۇلدۇرىدىغاندەك تۇيۇلاتتى. بۇنداق قېتىپ قالغان چىرايلارنى جالالىدىن ئاتە ـ ئىبادەت قىلىدىغان چاغدا ئاتىسى ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرىدا بايقىغانىدى. بۇ چىرايلار — چۇۋۇلۇپ دەخلى بەرمەسلىكى ئۈچۈن شوينا يىپ بىلەن بوغۇپ باغلىۋالغان چاچلار، قارا، سېرىق، ئەمما قويۇق بۇدۇر ساقاللار، ئوتتەك يېنىپ تۇرىدىغان كۆزلەر — ئۇنىڭدا هەۋەس ئارىلاش ئاللىقانداق جازىبە تۇيغۇلىرىنى ئويغىتاتتى.

ئۇستىلار ئانچە ـ مۇنچىلا تاراشلانغان، قىرلىرى پىچاقتەك

تىزىشاتتى. ئۇلار ئۆتكۈر، قوپال تاشلارنى ئەپچىللىك بىلەن گەپمۇ قىلىشمايتتى، ئىش ئۈستىدە بىر ـ بىرلىرى بىلەن سۆزسىزلا چۈشىنىدىغاندەك ئىدى. قارىغاندا ئۇلار بىر ـ بىرىنى ئىبرامىلىرىنىڭ مەرمەر تاشلىرىنى-

ئۇلار قەدىمكى مەجۇسى ھەم كېيىپ تەييارلانغان لىم ياغاچلارنىڭ ھالقى-مۇ ئىشلىتەتتى جىپسا كەلتۈرۈپ جايلاشتۇرۇشقا تىرىشات-لىرىنى بىر ـ بىرىگە ھەممىنىڭ ئۈستىدىن خوراسان گەنجىسىنى[1] تۆكەتتى. تاشلار بىردەمدىلا بىر ـ بىرى بىلەن چوپيۇندەك بىرىكىپ كېتەت-تى. قارا تاغ قىيالىرىغا ئوخشاش بۇنداق سېپىلنى بۇزالايدىغان كۈچ ئالەمدە يوق، دېگۈدەك ئىدى. ئۇلار ھەقىقەتەن چېۋەر ئۇستىلار ئىدى!

ئارىدىن خېلى يىللار ئۆتكەندىن كېيىن ئۇ ياش چېغىدا كۆرگەنلىرىنى ئەسلەپ: «قۇرماقچى بولساڭ — يۇنانلىقنى، بۇزماقچى بولساڭ — تۈركنى چىللا!» — دېگەنىدى. يۇنان ۋە ئەرمەنلەر — قۇرغۇچى، تۈركلەر — جەڭچى خەلق. بۇلارمۇ قۇرۇشىدۇ، چۈنكى دۇنيادا يېگىلىق ياراتمايدىغان خەلق يوق. ئەمما ئۇلارنىڭ ئىمارەتلىرىنى كۆز بىلەن كۆرۈپ دەرھال پەرق-لەندۈرۈۋېلىش قىيىن، ئۇلار بىنا ئەمەس، دۆلەت قۇرۇشىدۇ.

ئاشۇ يىللار پەقەت لەرىنىدې ئەتراپىدىلا ئەمەس، سالجۇق دۆلىتىنىڭ ھەممە شەھەرلىرىدە ئاخشامدىن تاڭ ئاتقۇچە گۈلخان-لار يېقىلىپ، ئادەملەر توپا قېزىپ، تاش يونۇشاتتى. ئۇلارغا نەپىس نەقىشلەرنى ئويياتتى. مەسچىتلەر، سارايلار سېلىشاتتى. لېكىن ھەممىدىن بۇرۇن كارۋان سارايلار، كۆۋرۈكلەر، قەلئە سېپىللىرى قەد كۆتۈرەتتى. ئۇستىلارنى يەر يۈزىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىدىن — گۈرجىستان، ئىران، ۋىزانتىيە، دەمەشق،

---

① قۇرۇلۇشتا ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل قېتىشما لاي ـ ت.

قاھىرە ۋە ھەلەبدىن تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىشكەنىدى. ئەرمەن تاشچىلىرىنىڭ پەم - پاراسىتى، خۇراسان مىمارلىرىنىڭ چىۋەر ماھارىتى، تۈركمەن گىلەملىرىنىڭ نەقىش گۈللىرى، يۇنان ئۇستىلىرى ۋە رەسساملىرىنىڭ تەجرىبىسى — بۇلارنىڭ ھەممىسى كىمياگەرنىڭ[1] ئوچىقىغا چۈشۈپ ئېرىپ ئۇيۇغان مەدەندەك، ئۇلارمۇ گۈلخانىلارنىڭ ئوتىدا ئېرىپ بىر پۈتۈن بولۇپ ئۇيۇشاتتى.

ئۇلار شۇنچىلىك ئالدىرىشىپ ئىشلىشەتتىكى، كونيادىكى سالجۇق سۇلتانى، ئۇنىڭ نائىبلىرى، ھەتتا قۇرغۇچىلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ گويا كەلگۈسىنى كۆز ئالدىغا ئېنىق كەلتۈرۈۋاتقاندەك قىلاتتى: يېقىندا غەربتىن كەلگەن سەلىپچىلەر ھۇجۇمىدىن كېيىنكى دەم ئېلىش پۇرسىتى ئۇزاققا سوزۇلمايدۇ. پات ئارىدىلا ئۇنىڭدىن نەچچە ھەسسە دەھشەتلىك بىر بالا مەملىكەتكە شەرقتىن باستۇرۇپ كېلىدۇ. ئۇ چاغدا باشلانغان بۇ ئىشنى كىملەر ئاخىرىغا ئېلىپ چىقار، ئېھتىمال ئۇ چاغدا يەر يۈزىدە ئۇلاردىن نام - نىشان ۋە ئىزنامۇ قالماس.

ھەقىقەتەن ئوتتۇز - قىرىق يىل ئىچىدە سالجۇق سۇلتانلىقىدا شۇنچىلىك كۆپ ئىمارەتلەر قۇرۇلدىكى، ئۇنىڭدىن ئىككى يۈز يىل بۇرۇن ۋە كېيىن بۇنچىلىك كۆپ ئىمارەت قۇرۇلمىغانىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى موڭغۇللارنىمۇ، ئوسمانىيلارنىمۇ كۆردى، بىراق يەتتە يۈز ئەللىك يىلدىن بېرى بۇ قۇرۇلۇشلار ئاشۇ گۈلخانلار يالقۇنىدا يورۇتۇلغان كۈن ۋە تۈنلەردىن خاتىرە بولۇپ، ھازىرمۇ يەر يۈزىدە يەنىلا قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا.

جالالىدىن گۈلخانغا يېقىنراق كەلدى. تاغدا ئېرىۋاتقان قار-

① خىمىك - ت.

لارنىڭ سوغۇق شاملى ئۇرۇلۇپ يەردىن تۇمان ئۆرلەپ تۇراتتى، كېچىسى خېلىلا ئاچچىق سوغۇق ئىدى. ئىشلەمچىلەر ئۇچۇن داش قازاندا تاماق پىشۇرۇۋاتقان يونانلىق بالا موللىلار- دەك كىيىنىۋالغان جالالىددىننى كۆرۈپ ئورنىدىن تۇردى ــ دە، تەزىم قىلىپ، جىددىي ھالدا بىرنېمىلەرنى دېدى. جالالىددىن ئۇنىڭغا: «چۈشەنمىدىم» دەپ بېشىنى چايقاپ قويدى.

گۈلخان يېنىدا تايىقىنى بىلىگە تايىنىپ تۇرغان نازارەتچى پاقلان تېرىسىدىن تىكىلگەن قالپىقى ئاستىدىن كۆزلىرىنى بۈرۈ- دەك چاقنىتىپ قارىدى، ئاندىن ساقىلىنى تۇتاملاپ، چىشلىرى- نى كۆرسىتىپ قاقاقلاپ كۈلدى:

— بۇ ھارامىلىقلارغا قويۇپ بەرسەڭ، ۋالاقلاۋېرىشىدۇ! ئۇلاردىن ھەزەر قىلمىساڭ چاتاق. لېكىن ئىشنى قالتىس ياخشى قىلىدۇ، لەنىتىلەر!

جالالىددىن جاۋاب بەرمىدى. يېنىۋاتقان گۈلخان ئوتىغا تى- كىلىپ، ئۇنىڭ قىپقىزىل تىللىرىغا ھەۋەس بىلەن قارىدى.

زوراۋانلىق ۋە جاھالەتتىن قېچىپ، ئۇلار ئاز يول باسمى- دى، بەلكىم دۇنيانىڭ بۇ چېتىگە كەلدى. لېكىن ھەممىلا يەردە ئەقىل ۋە ماھارەت، بىلىم ۋە روھىيەت ئۈستىدىن جاھالەت كالتىكى ھۆكۈمران. ئۇ يول بويى كۆردىكى، بەزىبىر يەرلەردە بىر ئاز مۇۋاپىق ئىشلارمۇ بار ئىكەن، ئىلىمنىڭ قەدرىگە يېتى- شىدىكەن. ئەپسۇس، ھەممىلا يەردە ۋە ھەمىشە شۇنداق بولغان بولسا ـ ھە؟ زادى ئىنسانلىڭ ئىنسانلىقى — ئۇنىڭ ئەقلى ۋە قەلبىدە ئەمەسمۇ؟ باشقا جەھەتلىرى — تېرە ۋە ئۇستىخانلى- رى ماھىيەتتە ھايۋاندىن نېمە پەرقى بار؟

ئاشۇ باھار جالالىددىن لەرھىندې قورغۇچىلىرى تىلىنى ئۆگى- نىشكە بەل باغلىدى. بۇ ئىستەك جاھالەتكە نەپرەت بىلدۈرۈش تۈپەيلىدىنمۇ ياكى ماھارەتكە ھۆرمەت قىلىش ۋەجىدىنمۇ، بۇنى

ئۆزىمۇ بىلمەيتتى.

ياشلىقىدىنلا ئۇنىڭ تەبىئىتىدە بىر خىسلەت بار ئىدى: ئويلاپ بىر نەرسىگە كىرىشتىمۇ، بولدى، ئاخىرىغا يەتكۈزمەي قويمايتتى. ئۇ بىر يىلدىن كېيىن يۇنانچە راۋان سۆزلىشەلەيدىغان بولدى. كېيىنرەك ئۇ ئەپلاتون ئەسەرلىرىنى ئەسلى نۇسخىسىدا ئوقۇپ چىقتى. كونىياغا يېقىن يەرلەردىكى پراۋۇسلاۋ ئىبادەتخانىلىرىنىڭ مۇتىۋەللىلىرى بىلەن ئۇزۇندىن - ئۇزۇن سۆھبەتلەشتى، بەس - مۇنازىرە قىلدى، ھەتتا يۇنان تىلىدا شېئىرلارنىمۇ يازدى.

ئاكىسى ئالائىددىن ئۇنىڭ سەيلە - ساياھەتلىرى، پىكىر - مۇلاھىزىلىرىگە ئارىلاشمايتتى. شۇنداقلا ئۇلار بىر - بىرىگە ئوخشىمايتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە لەرىندىدە ئۆتكۈزگەن بىرنەچچە قىشتا ئالائىددىن بىناپ بولۇپ يېتىپ قالدى. ئۇزۇندىن - ئۇزۇن يول يۈرگەنلىكتىنمۇ ياكى بۇ يەرنىڭ ساپ ھاۋاسى ياقمىدىمۇ، شۇنداقلا يېرىم قاراڭغۇ ھۇجرىدا يەتتە - سەككىز سائەتلەپ ئولتۇرۇپ دەرس ئوقۇشلار، كېچىلىرى ئۇخلىماي تائەت - ئىبادەت قىلىشلار ھالقىسراتتىمۇ، ئىشقىلىپ سالامەتلىكى ناچارلاشتى. ئۇنىڭغا ھېچ نەرسە پايدا قىلمايتتى. نە ئاپىسىنىڭ قىستىشى بىلەن ئىچكەن دېمىدىلەر، نە مۇقەددەس سۆزلەر پۈتۈلگەن ئىسرىقلارمۇ تەسىر قىلمىغانىدى. ئۇنىڭ ئەلىمىك - ئاتمىش مۇئەللىپ تەرىپىدىن پۈتۈلگەن، ئاخىرى پەيغەمبەر زامانىسىغا ئۇلانغان ھەدىسنى ياكى قۇرئان تەپسىرىنىڭ پۈتۈن - پۈتۈن مۇرەككەپ سەھىپىلىرىنى ئاسانلا ئۆزلەشتۈرۈۋالىدىغان ئاجايىپ كۈچلۈك ئەستە قالدۇرۇش خاتىرىسىمۇ زەئىپلىشىشكە باشلىدى.

تېۋىپلىقتىن ئوبدانلا خەۋىرى بار ئاتىسى ھەلەبتىن ھەكىم چاقىردى. ھەكىم ھەر كۈنى ئەتىگەندە كېسەلنىڭ بەدىنىگە سۈرتۈش ئۈچۈن مەلھەم، كەچقۇرۇن ئىچىش ئۈچۈن تېز تەسىر

قىلىدىغان دورا بەردى.

لېكىن ئەتىياز پەسلى ئالائىددىنىڭ ئەھۋالى يەنىمۇ ئېغىرلاشتى. ئۇ كۆكسى ئىچىگە ئولتۇرۇشقان هالدا، قورايدەك تۇرۇق بوۋايلارغا ئوخشاش مۈكچىيىپ، ماموق كۆرپىدە ياتاتتى، يۆتەل ئازابىدىن ئەزايى - بەدىنى تىترەيتتى. ئۇ مەدرىسلەرگە چىقماي، كۆپىنچە ئۆيدە ئاپىسىنىڭ قېشىدا تۇراتتى. بارغانچە جالالىدىندىن يىراقلىشىپ كېتىۋاتاتتى.

گۆھەر

ئاشۇنداق باهار كۈنلىرىنىڭ بىرىدە جالالىدىن هويلىدا تۇرۇپ ئاكىسىنىڭ هۇجرىدا يۆتەلدىن قىينىلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ئىنتايىن ئازابلاندى. ئۇنىڭغا ئېچىنىش ئارىلاش خىجالەتمۇ بولدى: ئۆزى كىچىكىدىنلا ئاجىز، خىيالپەرەس، ھېسسىياتچان بولۇشىغا قارىماي، ساپمۇساق پۈتلىرى ئارقىلىق تاش سۇپىنىڭ هارارىتىنى سېزىپ، باهار هاۋاسىدىن، چېچەكلىگەن ئالۇچىلارنىڭ خۇش پۇراقلىرىدىن نەپەس ئېلىۋاتىدۇ. ئەمما تىنىمسىز، ئۇيان - بۇيان چېپىپ يۈرىدىغان، ۋاراڭ - چۇرۇڭنى ياخشى كۆرىدىغان، خۇش خۇي ئاكىسى بولسا مانا بۇ ئەھۋالدا ياتىدۇ... ئارقا تەرەپتىن تۇيۇقسىز بىر قىزنىڭ يېقىملىق ئاۋازى ئاڭلاندى:

— دادام ئاكىڭىزغا ئالۇچا شەربىتى ئەۋەتتۇردى، ئىلاهىم شىپا بولۇپ قالار!

جالالىدىن كەينىگە بۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئالدىدا شىرىپىدىن لالانىڭ قىزى قولىدىكى كوزىنى ئۇنىڭغا سۇنۇپ تۇراتتى.

شۇنچە چوپچوڭلا بولۇپ كېتىپتۇ! لېكىن يۈزلىرى يەنىلا توقاچتەك. مىيىقلىرىدىكى كۈلكىلىرىمۇ شۇ پېتىلا. پەقەت چوڭلارغا ئوخشاش ئاغزىنى رومىلىنىڭ ئۇچى بىلەن ئازراق

بىپىۋاپتۇ. پۇچقاقلىرى ئاستىدىن كەشتىلەپ تىكىلگەن كەشلە-رىنىڭ قايرىلما ئىنچىكە ئۇچلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. دۇپدۇگە-لەك كۆزلىرى بۇرۇنقىدەك ئادەمگە تىكىلىپ قارىمايتتى. ئەنە ئۇ كۆزلەر بىر قېتىم لاپپىدە قارىدى - دە، يەنە يەرگە قارىۋالدى.

جالالىدىن قىزنىڭ قولىدىكى كوزىنى ئېلىشىنىمۇ ئېسىدىن چىقارغاندەك ئىدى.

— مەرھەمەت، ئېلىڭ!

ئۇ كوزىنى ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا جاۋابەن بىرەر ئېغىزمۇ سۆز قىلالمىدى. تۇرغان يېرىدە ھاڭ - تاڭ بولغىنىچە تۇرۇپلا قالدى. قىز يەنە بىر قېتىم لاپپىدە قارىدى - دە، يەنە يەرگە قارىۋالدى. كېيىن تەزىم قىلىپ، يەڭگىل قەدەملىرى بىلەن دەرۋازىغا قاراپ ماڭدى. جالالىدىن دەرۋازا يېپىلغاندىن كېيىنلا ئۆزىگە كەلدى.

شۇ باھاردىن باشلاپ ئۇنىڭ دەردى گۆھەر دەپ ئاتالدى. ئوت - چۆپ ۋە يوپۇرماقلارنىڭ شىلدىرلاشلىرى، ئات تۇياقلىرى-نىڭ ھەممىسى شۇ ئىسمنى تەكرارلاۋاتقاندەك قىلىشاتتى. قۇشلارنىڭ تەلپۈنۈپ قانات قېقىشلىرىغا قاراپ، گويا گۆھەربانۇ يەنە ئۇنىڭغا لاپپىدە قاراۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ، قىزىرىپ كېتەتتى. بۇ ئىسىم بۇلاقلارنىڭ سۇلىرىدىمۇ ئەكس ئەتكەندەك، ئۇنىڭ خىيالىنى ئىلمىي ئىلاھىيەتتىن ئېلىپ قاچقاندەك قىلاتتى. شۇ-نىڭ ئۈچۈنمىكىن، ئىلاھىيەتتىمۇ نەرسىلەرنىڭ ئەسلى ماھىيە-تى «گۆھەر» دەپ ئاتالغاندەك قىلاتتى.

ئۇ پۈتۈن ياز بويى شۇ قىزنىڭ ئۆيى ئەتراپىدا پەرۋانىدەك يۆردى. قىز بۇلاقتىن سۇ ئالغىلى چىقارمىكىن دەپ ئۇنىڭ يولىغا قاراپ كۈن ئۆتكۈزدى، ئەمما قىز كەمدىن - كەم چىقات-تى. ئۇ ھەر قېتىم كوزىسىنى ئوڭ مۈرىسىگە قويۇپ، يېنىك قەدەملىرى بىلەن بۇلاق تەرەپكە ماڭغاندا، جالالىدىن بىر چەتتە

تۇرۇپ ئۇنىڭغا قارايتتى، ئۇنىڭدىن كۆزلىرىنى ئۈزەلمەيتتى.

ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتۈن يوشۇرۇن سىرلىرىنى قىزنىڭ ئاتىسىغا باغلىدى. ئۇ ھەمىشەم ھۆرمەتلىك ۋە سالاپەتلىك بوۋاينىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالاتتى. ئۇنى تۆرگە تەكلىپ قىلىپ، يۆلىنىپ ئولتۇرۇشقا قوشلاپ ياستۇقلارنى قويۇپ، ئالدىغا ھەر خىل شەربەت، قىيتىقلارنى كەلتۈرەتتى. بوۋاينىڭ قورۇق باسقان قارامتۇل يۈزلىرىدىن ئۆز گۆھىرىدىن بىرەر نىشانە ئىزدەپ كۆزىنى ئۇنىڭدىن ئۈزمەيتتى.

ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرى چوڭلارنىڭ نەزىرىدىن چەتتە قالمىدى. شاخلىرى ئېگىلىپ، خازانغا ئايلىنىۋاتقان يوپۇرماقلار، يېقىلىشىپ قالغان كۈز يامغۇرلىرى توي مەۋسۇمىدىن دېرەك بەرگەچكە، بىر كۈنى ئاتىسى ئۇنى ئۆزىنىڭ ئالدىغا چاقىرتتى.

— ئون يەتتە ياشقا كىرىپ قالدىڭ! ئاللا نېسىپ قىلسا ئۆيلىنىدىغان ۋاقتىڭ بولدى! بىز ساڭا لايىق تاللىدۇق، لېكىن ئاۋۋال ئۆزۈڭدىن بىر سۆز ئاڭلاپ باقماقچىمىز. بەلكىم ئۆزۈڭنىڭمۇ كۆڭلۈڭگە پۈككىنىڭ باردۇ؟ — جالالىدىن تىزلىنىپ ئولتۇردى. ئۇ ئاتىسىنىڭ يۈزىگە قاراشقىمۇ پېتىنالماي، ئاستا گۇدۇڭلىدى:

— مەرھەمىتىڭىز بىلەن گۆھەربانۇ، مۇرىتىڭىز شېرىپەدىنىڭ قىزى.

سۇلتانۇل ئۇلما كۈلكىدىن ئۆزىنى تۇتالماي قالدى.

— ئورنۇڭدىن تۇر! بىزنىڭمۇ كۆزلىگىنىمىز شۇ ئىدى!

جالالىدىن ئاتىسىنىڭ قورۇق باسقان، لېكىن دەھشەتلىك — ئۇنىڭ باغدادتىكى قەھر - غەزىپى يادىدا ئىدى — قوللىرىنى سۆيدى.

توي كۈنىدۇر، ئەۋجىدەدۇر سازىمىز،
كۆكتە ياڭرار ناخشىمىز، ئاۋازىمىز.

كىيگىنىمىز شايى ئەتلەستىن بۈگۈن
ياڭرا كۆككە بايرىمىمىز، بەزمىمىز.

توي كۈنى بۇ، غۇنچىگە ئەنبەر نېسىپ،
گۈلگە چىمەن، تۈتىغا شېكەر نېسىپ،
ئاي قوشۇلۇر كۆكتىكى زوھرا بىلەن،
كۆڭلىمىز زەمزۇ خۇشال ناخشا بىلەن
ئاڭلىنۇر پۈتكۈل جاھانغا سازىمىز،
ياڭرا كۆككە، بايرىمىمىز، بەزمىمىز!

توي ئىگىسى، خۇددى بىر شاھزادەدۇر،
بەخت ئىگىسى — بىر گۈلى ئازادەدۇر،
سەرۋى ئېگىلۇر سەن تامان، زىبا سەنەم،
يۈرسەڭ ئەگەر بىز تەرەپكە ئاھ، سەنەم.
دىلدا تاشار زوقىمىز ھەم شوقىمىز،
ياڭرا كۆككە، بايرىمىمىز، بەزمىمىز!

زوھرا بۈگۈن بىزگە قۇيۇپ جام تۇتار،
جام دېمىگىن، خۇش خەۋەر - پەيغام تۇتار،
ياشۇ - قېرى بەزمىدە رەققاس[1] ئېرۇر،
مەجلىسىمىز شاد - راھەتلىك تۇرۇر.
زوقۇ - شوخلۇق بىلەن تولغان قەلبىمىز.
ياڭرا كۆككە، بايرىمىمىز، بەزمىمىز!

توي نىكاھ بەزمىدەدۇر ھالۋا شېرىن،
بىر - بىرىنى قۇچماقتادۇر رەنا شېرىن.

① رەققاس – ئۇسسۇلچى، سەنئەتچى – ت.

گۈل بىلەن بۇلبۇل بۇ كېچە مەست بولۇر،
باغۇ باھار قوينىدا پەيۋەست بولۇر.
ياڭرا بۈگۈن نەي بىلەن داپلىرىمىز،
ياڭرا كۆككە، بايرىمىمىز، بەزمىمىز.

ئىككىنچى شام

جالالىدىن ئادەتتە شېئىرنى ئاۋازىنى چىقىرىپ ئوقۇيتتى. شېئىردىكى ئاھاڭ ئۇنى مۆلچەرلىگۈسىز بىر كۈچ بىلەن ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. ئەنە شۇ كۈچكە ئۇ دەررۇلا بويسۇنماي دەسلەپ بېشىنى ئوڭ مۇرىسى تەرەپكە قىڭغايتىپ تىڭشاپ، ئاندىن گويا ئۇنىڭغا قارشىلىق قىلماقچى بولۇۋاتقاندەك، پۇتلىرىنى ئۇيان - بۇيان يۆتكەشكە باشلايتتى. كېيىن پېشىنى قېقىپ چوڭ قەدەم تاشلاپ، سول قولىنى تىك كۆتۈرۈپ تۇرغان يېرىدە ئاستا چۆر-گىلەيتتى.

شۇ چاغدىلا ئۇنىڭ روھىيىتىدە مەڭگۈلۈك ئايلىنىشلار بە-لەن كائىنات ھاياتى نامايان بولاتتى. قۇياش ئەتراپىدا سەييارىلەر ئۇچۇپ، يەر ئەتراپىدا يەتتە قەۋەت ئاسمان پىرقىرىغاندەك قىلات-تى. . . ئەنە شۇ گۈزەللىك ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى قاماللايت-تى.

شۇ چاغدا ئۇ ئوڭ قولىنىمۇ كۆتۈرۈپ ئۇسسۇلغا چۈشۈپ، چۆرگىلەشكە باشلايتتى. ئاۋۋال ئالدىرىماي، كېيىن سەل ئىتتىكرەك، يەنىمۇ بىرقەدەر تېزرەك ئايلىنىپ، يەر - ئاسماننى قاپلىغان ئاشۇ ئاھاڭ بىلەن قوشۇلۇپ خۇدىنى يوقىتىپ، تاكى ھوشىدىن كەتكۈچە پىرقىراۋېرەتتى. شېئىرىي ئاھاڭ، راۋاب ساداسى ئاشۇ ئاھاڭنىڭ سۈلغۈن سايىلىرى ئىدى.

مانا ئۇ ھازىرمۇ «ياڭرا- ئۆرلە، بايرىمىمىز، بەزمىمىز!» دېگىنىچە ئورنىدىن تۇرۇپ، تاش ياتقۇزۇلغان يولدا ئاستا قەدەم

تاشلاپ، ئۇيقۇغا چۆمگەن مەدرىسە ئىچىدە يېنىپ تۇرغان بىر شام ئەتراپىنى بىر ئايلىنىپ چىقتى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ سۆزلىرى- گە تەڭكەش قىلىنغاندەك، جاراڭلىق راۋاب چېلىندى. قوللار قۇش قانىتىدەك سىلكىنىپ، تامدا ئۇنىڭ سايىلىرى سوزۇلۇپ غايىب بولدى.

راۋاب تەنتەنە قىلاتتى: ھە، مۆجىزە يۈز بەردى — ئاشىق - مەشۇقلار قوشۇلدى. ئەمما بۇ تەنتەنە ئىچىدە ئايرىلاپ مۇڭلۇق بىر ئارمان سادا بېرەتتى: كاشكى، ئاشۇ بىر - بىرىنى ياخشى كۆرۈشكەنلەر شۇ بويىچە ئۆزئارا قوشۇلۇپ كېتىشسىدى. ئۇلار شۇنداق قوشۇلۇپ كېتىشسە ئىدىكى، ئوتتۇرىدىكى «سەن» ۋە «مەن» دىن ئەسەرمۇ قالمىسا، ئاشىق - مەشۇقتىن ئىبارەت ئەسلىدىن بىر پۈتۈن، بىراق قەدىمدىن كېلىۋاتقان تەرەپبازلىق، كېلىشەلمەسلىكلەرنىڭمۇ يوقىلىشىنى تەشەببۇس قىلىۋاتقان بۇ مۇڭلۇق سادا بىردەم ئاھاڭدار نەقرات بولۇپ، پاجىئەلىك بىر ئەلەم بىلەن جاراڭلايتتى.

ئاق ساقىلى كۆكسىگە چۈشكەن بوۋاي ئاخىر قىن - قىنىغا پاتماي ئوتتۇرىغا چۈشۈپ پىرقىراشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئۇزۇن چاپانلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدىن كۆتۈرۈلگەن شامالدىن ئوتتۇرىدا يېنىقلىق تۇرغان شام ئۆچۈپ قالغىلى تاس - تاس قالاتتى.

كىتابخان كېلىنىڭ، ئۆزىنى ئۇنتۇغان بۇ خۇشاللىق پۇرسى- تىدە ئۇنى بىر ئاز خالىي قالدۇرايلى. چۈنكى ئىشق دېگەن نەرسە جالالىدىن رۇمى ئۆچۈن قانداق دەرىجىدە ئىدى، دېگەن نۇقتىنى كۆزىتىش پۇرسىتى كەلدى.

شائىر ئىشقنى ھەقىقەتكە يېتىشنىڭ بىردىنبىر ۋاستىسى دەپ بىلەتتى.

مادىدىنىڭ ھەقىقىي سۈپەتلىرىنى بىلىشتە جالالىدىن: زەر- گەرنىڭ ئۆز ھۈنىرىگە بولغان ئىشقى دەيتتى. شۇ دەۋرنىڭ

تەبىرى بىلەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭدىكى يوشۇرۇن سىرلارنى بىلىش-
كە، شۇنداقلا ئۇنى ئىشلەشنى بىلىشنىڭ ئۇسۇل ۋە ۋاستىلىرى-
نى ئىگىلىۋېلىشقا يېتەكلەشتە ئىدى.

يەنە، ماددىنىڭ يوشۇرۇن سىرلىرىنى ئىگىلەش جەريانى ئۇستا ئۈچۈن ئۆزىنى – ئۆزى بىلىشنىڭمۇ جەريانىدۇر.

ھەقىقەتەن ماھارەت يەنى مۇتلەق ھەقىقەتنى ئىگىلەش شەخسنىڭ جىسىم بىلەن بىر پۈتۈن بولۇپ، تامامەن قو-
شۇلۇپ – يۇغۇرۇلۇپ كېتىشىنى تەقەززا قىلىدۇ. لېكىن ئەم-
لىيەتتە جالالىدىننىڭ تەبىرىچە: «بۇ كۆپلۈك ۋە پارچىلار دۇنيا-
سى!» ئاشۇ ئايرىم ۋە مۇتلەق ھەقىقەتنى بىلىشمۇ نىسپىيدۇر. قوشۇلۇپ كېتىش ئارزۇسى بولسا مۇتلەق ئالەمدە، ئاشۇ دەۋر ئاتالغۇسى بويىچە، ئۇ دۇنيادا، ئالەمۇل ۋەھدەتتىلا[1] تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ.

ئارىدىن زىددىيەتلەرنى يوقىتىشقا يەنى مۇتلەق ھەقىقەتنى بىلىشكە ئىنتىلىش، ئەمما بۇنىڭغا ئىگە بولۇشنىڭ ئىمكانىيىتى-
نىڭ يوقلۇقى جالالىدىن رۇمى شېئىرىي دىئالېكتىكىسىنىڭ ماھىيىتىنى تەشكىل قىلىدۇ. مۇتلەق ھەقىقەتنى بىلىش مۇم-
كىن دەپ قارايدىغان تەسەۋۋۇپتىن[2] ئۇنىڭ پەرقىمۇ شۇ يەردە.

ئۆز ماھىيىتى بويىچە كۆزەتكۈچىنى كۆزىتىلگۈچى بىلەن، بىلگۈچىنى بىلىنگۈچى بىلەن بىر دەپ قاراش تەبىئەتنىڭ ئوب-
يېكتىپ كۈچلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈشتىكى بىر شەكىل، بۇ بىز دىن دەپ ئاتايدىغان ئاشۇ ئاڭ كۆرۈنۈشى ئۈچۈن خاس بىر خۇسۇسىيەتتۇر.

بىراق تەبىئەتنى گەۋدىلەندۈرۈش، جانلاندۇرۇش خەلق ئاغ-
زاكى ئىجادىيىتى ئۈچۈنمۇ خاس بولۇپ، ئومۇمەن مەجازىي[3]

① ئالەمۇل ۋەھدەت — ئالەمنىڭ بىرلىكى، بەككىلىكى، مەڭگۈلۈك ئالەم – ت.
② خىيالىي ئوي، خىيالىي تەسەۋۋۇر – ت.
③ ئىستىئارە، مېتافورا، سۆز – ئىبارىلەرنى كۆچمە مەنىدە ئىشلىتىش – ت.

مسالىق تەپەككۇر ئاساسلىرىدىن بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ.

مەجازى تەپەككۇر سىستېمىسىنىڭ ماددىي ئالەم قانۇنىيەتلىرىنى بىلىشكە ئىنتىلىشى كۆپىنچە ئەقىل تەڭ كېلەلمەيدىغان نەتىجىلەرگە ئېلىپ كەلگەچكە، سوپىلار تاشنىڭ يەرگە چۈشۈشىنىمۇ، سەييارىلەرنىڭ قۇياش ئەتراپىنى ئايلىنىشىنىمۇ ئىشق بىلەن ئىزاھلىشىدۇ. بۇنداق مەجازى تەپەككۇرنى ئومۇمەن رېئال مەزمۇندىن مەھرۇمدۇر ۋە ئۇ راتسىئونالىستىك تەپەككۇر زېمىنىدا ئۆزىنىڭ تەربىيىۋى ئىمكانىيەتلىرىنى يوقاتتى، دەپ ئويلاش خاتا بولاتتى.

ھەتتا مەجازى تەپەككۇرنىڭ ئاساسىي مۇھىتى — سەنئەتنى نەزىرىدىن ساقىت قىلغاندىمۇ، 20 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئىلمىي دەپ ئاتالغۇچى راتسىئونالىستىك تەپەككۇر گۈللەپ - ياشنىغان بىر دەۋردە سىنېكتىكا پېنىنىڭ پەيدا بولۇشىنى قەيت قىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇ مەنتىقىي تەپەككۇر ئاچالمىغان تار تىرىكچىلىك - تېخنىكا مەسىلىلىرىنى يېشىشتە خۇددى ئۇ مەجازى تەپەككۇرىدىن پايدىلىنىدۇ ۋە گەۋدىلەندۈرۈشنى ئۆز ئۇسۇلىنىڭ دەسلەپكى ئاساسى دەپ بىلىدۇ. سىنېكتىكلار كېمەسازلىقتىكى ئىنژېنېرلىق مەسىلىلىرىنى يېشىدۇ، رەسساملار، شائىرلار، مۇزىكانتلار، يەنى ئۆز كەسپىگە نىسبەتەن مەجازى پىكىر يۈرگۈزىدىغان كىشىلەرنى جەلپ قىلىشىدۇ، ئۇ ياكى بۇ جىسىم، ھادىسە ئورنىغا ئۆزىڭىزنى قويۇپ بېقىڭ، سەزگۈلىرىڭىزنى ئېيتىپ بېرىڭ، دەپ تەلەپ قىلىشىدۇ.

مانىزم① پەلسەپىسى نۇقتىسىنەزەرىدە تۇرۇپ، ئالەمنىڭ بىرلىكى ئېتىراپ قىلىنىدىغان بولسا (سوپىلار ئىدىئالىست

① بارلىقنىڭ ئاساسى بىر (ماتېرىيە ياكى روھ) دەپ ھېسابلىغۇچى پەلسەپەلىك تەلىمات - ت.

بولغىنى ئۈچۈن شۇ نۇقتىئىنەزەردە تۇرۇشقان)، روشەن بولىدۇكى، تەبىئەت ۋە جەمئىيەتتىكى، شۇنىڭدەك شەخسنىڭ پسىخىك ۋە ئېمۇتسىئونال[1] ھاياتىدىكى جەريانلار ئومۇمىي دىئالېكتىك قانۇنىيەتلەرگە بويسۇنىدۇ.

سوپىلار ئەنە ئاشۇ پسىخىك ھاياتنى، يەنى مىكرو كوسموس (زەررىلەردىن تەركىب تاپقان، يالغۇز بىر سىستېمىنى تەشكىل قىلغان پۈتۈن جاھان - ئالەم - ت) سۈپىتىدە ئۆزىنى ئۆزى بىلىش بىلەن شۇغۇللانغانلار ۋە شۇنىڭ بىلەن تەڭ پۈتۈن ئالەمنى، يەنى ماكروكوسموسنىمۇ بىلىۋالىمىز دەپ ئويلاشقان.

شۇ سەۋەبتىنمۇ جالالىدىن مۇتلەقلىكنىڭ ئالىمى نەدە؟ دېگەن سوئالغا: «ئۆزىڭىزنىڭ قەلبىدە» دەپ جاۋاب بەرگەن.

تەبىئىيكى، ئىشق، ئاۋۋال ئەر بىلەن ئايال ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ، چۈنكى ھەممىگە ئايانكى، ئەر بىلەن ئايال مۇناسىۋىتى كىشىلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بىلەن بىرگە، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت بىلەنمۇ بولغان مۇناسىۋىتىدۇر ياكى ماركسنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ئىنسانلارنىڭ ئۇرۇقچىلىق ماھىيىتى ئۇنىڭ نەقەدەر تەبىئىي ماھىيىتىگە ئايلانغانلىقى، يەنى ئىنسان قانچىلىك دەرىجىدە ئىنسان بولالىغانلىقى دەسلەپىدە بىۋاسىتە ئىشق مۇھەببەتتە كۆرۈلىدۇ.

بەزى جەھەتلىرىدىن گېگېل دىئالېكتىكىسىغا مەسلەكداشلىق قىلىدىغان جالالىدىن رۇمى دىئالېكتىكىسى مۇھەببەتنىڭ بىر - بىرى بىلەن بىرىكىشى، بىر - بىرىگە پۈتۈنلەي سىڭىپ كېتىشكە ئىنتىلىش ۋە بۇنىڭ ئىمكانسىزلىقتىن ئىبارەت تەبىئىي ئاساسىغا قۇرۇلغانىدى.

ئالەم بىلەن ئويغۇن بولۇشقا چەكسىز تەشنالىق جالالىدىننى

---

[1] ئەقىلگە مۇۋاپىق - ت.

ھەربىكەتكە سالىدىغان كۈچ مانا شۇ ئىدى. بۇ نەرسىنى ئۇ ئاشۇ بالىلارچە دوگماتىزمدىكى ئۇيغۇنلۇق، ئىشەك بىلەن ئارسلان ئوتتۇرىسىدىكى سىپلىشتۇرمىدەك ئىدى.

بۇياقتا ئەمدى كۆڭۈللا قالاتتى.

جالالىدىن رۇمى كۆڭۈلنى ئەقىلدىن ئۈستۈن قويغان، بۇنى تولۇق چۈشىنىش مۇمكىن: ھەقىقىي بىلىشتە ئاشۇ دەۋر مەنتىقىي تەرەققىيلىرىنىڭ سىلىق فورمال مېتافىزىكىسى بىر ھازىر ئېكسپېرىمېنتال[1] پسىخولوگىيىسى دەپ ئاتايدىغان، نەچچىلىگەن سوپىلار ئۆز - ئۆزىنى سىنچىلاپ كۆزىتىش ئاساسىدا ئىشلەپ چىققان «كۆڭۈل پىنى» دىن خېلىلا كېيىن ئىدى.

بىراق كۆڭۈلدە بىلىش ھېسسىياتى تەبىئىيلىككە تايىناتتى. روشەنكى، ئۇنىڭ نەتىجىسى پارالوگىك تۇس ئېلىپ، ئىشارىگە، مەجازغا مايىل بولاتتى. مەجازلىق بولسا — سەنئەت ئىقلىمى ئىدى.

تەسەۋۋۇپ بىر ئىدىيىۋى ئېقىم سۈپىتىدە باشتىلا شېئىرىيەت بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ ياشىدى.

دەسلەپ سوپىلارچە يىغىنلاردا ئىشق - مۇھەببەت ھەققىدە خەلق قوشاقلىرى كۈيلىنەتتى. شۇنداق قىلغانلىقى ئۈچۈن، نىشاپۇرلۇق شەيخ ئەبۇ سەئىد مەيخانىنى كۆپرى گۇمان بىلەن ئەيىبلىگەنىدى. كېيىنچىرەك سوپىلار شۇنىڭغا ئوخشاش يىغىلىشلار ئۈچۈن مەخسۇس رۇبائىي ۋە غەزەللەرنى توقۇيدىغان بولۇشتى. ئۇلاردا «ھەقىقەت تالىپلىرى» نىڭ روھىي ھالەتلىرى ئەكس ئېتەتتى. بۇ تەبىئىيكى، ئاڭلىغۇچىلاردا مۇئەييەن زوق ئويغىتاتتى.

ناتىقلىق ۋە ۋائىزلىق پائالىيىتى تېزلا سوپىلىق تەرەققىياتىنىڭ ئۇ ياكى بۇ جەھەتلىرىنى ئېخمۇ كەڭرەك بايان قىلىپ

---

[1] ئىلمىي تەجرىبىچىلىك - ت.

بىرىشنى تەقەززا قىلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئەنسارى، سەنائى ۋە ئەتتارنىڭ مەجازى يۆنىلىشتىكى، پەند - نەسىھەت، ھېكمەت ھەققىدىكى داستانلىرى بارلىققا كەلدى.

پەلسەپىلىك تەپەككۇر ئامىغا ياقىدىغان ئابستراكت - مەنتىقى كاتېگورىيىلەرنى ئىشلەپ چىققىنىغا ئوخشاش، تەسەۋۋۇپ شېئىرىيىتىمۇ ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا ئەنئەنىۋى مىسال ۋە ئوخشىتىشلارنى ياراتتى.

جالالىدىن رۇمى يەنە ئاشۇ ئەنئەنىلەرنىڭ چوققىسىدىلا تۇردى. ئۇنىڭ شېئىرىيىتىدىكى يېقىملىق مىساللار — ئەينەك تەسۋىر ۋە سايە ئىدى. ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەتنى ئۇ ئۆزى بىردىنبىر ھەقىقىي دەپ بىلىپ، ئۆزگە ئىدېئال ئالەمنىڭ سايىسى دەپ بىلەتتى، يەنى ئۇ مەۋجۇدىيەتنى ئىنكاس، ئىنكاسنى مەۋجۇدىيەت دەپ بىلەتتى. بۇنى دائىم نەزەردە تۇتۇش كېرەك.

مەلۇمكى، ئەينەكتە ھەممە نەرسە تەتۈرىسىچە كۆرۈنىدۇ. لېكىن ئەينەكسىز ئۆزىمىزنى زادىلا كۆرەلمىگەن بولاتتۇق.

جالالىدىن ئىدېئالىزمنى يادىدىن چىقارمىغان ھالدا، ئۇنىڭ نەمۇنىلىرىنى داۋام قىلدۇردى. شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، رۇمى شېئىرىيىتى — سۈزۈك، پاك بىر ئەينەكتۇر. يەتتە ئەسىردىن بۇيان ئىنسانىيەت ئەنە شۇ نەمۇنىدىن كۆزىنى بىردەممۇ نېرى قىلمىدى، چۈنكى ئۇنىڭدا ئىنسانىيەتنىڭ روھىي ئالىمى، ئۇنىڭ ھەرىكەت قانۇنلىرى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە پۈتۈن مەۋجۇدىيەتنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرى ئاجايىپ بىر تىنىقلىق - سۈزۈكلۈك بىلەن ئەكس ئېتىپ تۇردى.

بەزى ئالىملار «سوپى» ئاتالغۇسىنى ئەرەب تىلىدىكى يۇڭ رەخت مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «سۇپ» سۆزىدىن ئەمەس، بەلكى يۇنان تىلىدىكى «COFOC» دانىشمەن دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان، دەپ بىكارغا ئېيتىشمايدۇ.

جالالىدىن رۇمى ۋە ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ئۆزلىرىنى سوپى

ئەمەس، ئاشىقلار دەپ ئاتىشىدۇ. ئۇلارنىڭ بىلىش يولىدىكى كارۋانبېشى — مەنتىق ئەمەس، مۇھەببەت ئىدى.

سەنەملەرگە ئەسىرۇ بەندەدۇرمەن، كۆپ زامان ئاشىق،
چۇشۇپ ئىشق ئاتەشىگە ئۆرتەنۇرمەن، كۆپ زامان ئاشىق.
تىرىكلىك باشلىنىپ بولغان ئىدىلەر بۇ جاھان پەيدا،
مېنىڭ ئىشقىممۇ شۇ چاغ باشلىنۇر، مەن كۆپ زامان ئاشىق.
ئەمەس كەم يەتتە مىڭ يىل سۈرتىمگە بولدىلار مەشغۇل،
يېتىشتى بارلىقىم، بىر مېۋەدۇر، مەن كۆپ زامان ئاشىق.
«ئەمەسمۇ مەن ساڭا سەرۋەر» دەبان سۆز ئاچتىلار تەڭرىم،
ئۇنىڭ ئىرپانىدىن بۇ بەلگەدۇر، مەن كۆپ زامان ئاشىق.
پەرىشتەلەر، ماڭارىپ تەختىنى كۆككە كۆتۈرگەيسىز،
ئېگىزراق ئۇچىشىڭىز خورسەنت بولۇرمەن، كۆپ زامان ئاشىق.

جالالىددىن ئۇچۇن سۆيگۈ — پۈتۈن مەۋجۇدىيەتنى ھەرى-كەتلەندۈرىدىغان كۈچ ئىدى. ئاشلىقمۇ - مايسىمۇ، جانىۋارلار-مۇ سۆيۈشنى بىلىدۇ. لېكىن يالغۇز بىرلا تېنى، تېرىسى بىلەنلا سۆيەلەيدۇ. پەقەت ئىنسانلا جىسمى، ئەقلىي ئىدراكى ھەم خى-يال خاتىرىسى بىلەن سۆيۈشكە قادىر.

جالالىددىن ئىنتىلگەن مۇتلەق ئالىي ئىشق - مۇھەببەت ئىشقى ئىدى. لېكىن ئۇ ھەقىقىي دىئالېكتىك بولغىنى ئۈچۈن ئىنساننى سوپىلارغا ئوخشاش ئۆلچىمەيتتى، ئۇنىڭ ئۆز تىلى بىلەن ئېيتقاندا، پانىي مۇھەببەتكە نەپرەت بىلەن قارىمايتتى. نېمىلا بولسۇن سۆيگۈ — ھۈنەرگە، يارىغا، ۋەتەنگە بول-غان مۇھەببەت، ئۇنىڭ ئۈچۈن ھەقىقىي ئىشق يولىدىكى باس-قۇچلار ئىدى.

ئۇ سۆيگۈنى قۇياشقا قىياس قىلاتتى. لېكىن ئۆزى ئۈچۈنلا

يارىتىش، شەخسىي مەنپەئەتپەرەسلىكنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈۋې-
لىش، بۇ كور ـ ئاجىز بولۇپ قىلىش، دەپ بىلەتتى.
ئۇ ئايال كىشىگە بولغان مۇھەببەتنى قىزغىن قولللايتتى،
ئىنسان ئۆزىگە ئوخشاش ئىنسانغا مۇھەببەت باغلاش بىلەن ئۆز
ماھىيىتى، ئومۇمەن ئىنسانلىق ماھىيىتىنى تاپالايدۇ، دەپ قا-
رايتتى.
ئاپئاق ساقىلى كۆكسىگە چۈشكەن بوۋاي قاراڭغۇ كېچىلەر-
نى ئاشىقانە غەزەللەر بىلەن تولدۇرۇپ چەرخ ئۇرسا، بۇ سوپىلار
ئۈچۈن، شۈنچىكىلا ناخشا ئەمەس، بەلكى ئىشقتىن مەست بو-
لۇپ ئالەم بىلەن قوشۇلۇش مۇراسىمى ھېسابلىناتتى.

ئۇ ئىبغىر ئۇھ تارتىپ توختىدى. ئەتراپىغا سەپسىلىپ
قاراپ، ئاستا ـ ئاستا ئۆزىنى تۇتۇۋالدى. يېنىۋاتقان شام تۈگەپ
ئۆچەي دەپ قاپتۇ. تامنىڭ ئارقا تەرەپلىرىنى قاپقاراڭغۇلۇق
باسقان. ئۇ بۇرۇن بەزىدە تاڭ ئاتقۇچە غەزەل ئېيتاتتى، بىرئاز
دەم ئېلىپ، چۈش ۋاقتىغىچە، ھەتتا كەچكىچە ساز چالاتتى.
ئۇ تۇرمۇشتا ھېچكىمنىڭ ئالدىدا خىجالەتچىلىكتە قالمىغان،
ھازىر بولسا ئۆز جىسمى ئالدىدا خىجالەت بولۇپ تۇرماقتا.
خۇددى چەۋەنداز مەنزىلگە يەتكۈچە ئۆزى يول بويى ئايماي زور-
لاپ ـ قامچىلىغان، ئەمدىلىكتە، غالىلداپ تىترەپ يىقىلاي دەپ
قالغان ئات ئالدىدا خىجالەت بولۇۋاتقاندەك ئىدى.
ئۇ مىلىق ـ سىلىق بولۇپ بوشىشىپ كەتكەن، ماغدۇر-
سىز، تىترەپ تۇرغان ئاياغلىرى بىلەن زورىغا بىر قەدەم باستى،
ۋەلەد كۆلەڭگە جايدىن چىقىپ ئېھتىرام بىلەن ئاتىسىنى كۈتۈ-
ۋالدى. جالالىدىننىڭ ھاياجانلىق ئاۋازىنى ئاڭلاپ، گۇگۇم قا-
راڭغۇلۇقى باسقان ئۆيگە راۋاب كۆتۈرۈپ كىرگەن ئاشۇ ۋەلەد
ئىدى.
ئاتىسى ئۇنىڭغا تونۇمايدىغاندەك ھەيران بولۇپ قارىدى.

يېشى بىر يەرگە بېرىپ قالغان، يۇپيۇمىلاق قالپىقى ئۈستىدىن سەللىسىنى نېرى - بېرى قىلىپلا تۇرىغان، كالتە چەكمەن چاپىنىنىڭ ياقىسىغا بىر جۈپ يۈرەك ياكى سەرۋى دەرىخىنىڭ سۈرىتى سېلىنغان (ئۇنىڭغا مۇقەددەس ئايەتلەر پۈتۈلگەن)، چار ساقاللىق كىشى راۋابنى قولتۇقىغا قىستۇرۇپ، بىر قولى بىلەن ئۇنى قولتۇقلاپ تۇرغىنىغا ھەقىقەتەنمۇ ئىشىنىش قىيىن ئىدى. ئۆز پۇشتىدىن تۆرەلگەن ئوغلى ۋەلەد مۇشۇمىدۇ؟ ھېلىقى كېچىسى لەرزىندىدە، ئادەت بويىچە ئۇ يېقىنلىرىنىڭ زورى بىلەن ھۇجرىغا كىرىپ گۆھەربانۇ بىلەن نىكاھ كۆرپىسىدە ياتقانىدى.

ئاريىدىن يېرىم دەقىقىدەك «لىپ» قىلىپ ئۆتۈپ كەتكەن يېرىم ئەسىر ئالدىدىكى شۇ كېچىسى، ئۇ بەختىتىن كۆزلىرى يۇمۇلۇپ، نە شېئىر، نە ھەقىقەت، نە مۇھەببەت ھەققىدە ھېچ-نېمىنى ئويلىمىغانىدى. ئىختىيارسىز تەرەت ئېلىپ، شەرىئەت بويىچە دەسلەپكى نىكاھ كېچىسى ئوقۇلىدىغان سۈرىنى ئىچىدە تەكرارلىغان، ئاندىن بوران چىققاندا كۆلگە قاراپ ئېگىلگەن قومۇشتەك ئۇنىڭ ئۈستىگە ئېگىلگەنىدى. ئۇپۇقتىن ئەمدىلا كۆتۈرۈلۈۋاتقان ئايدەك قىزىرىپ كەتكەن غۇنچە يۈز، زىلۋالىقى بىلەن ئۆزىگە تارتقۇچى نازۇك بوي، ئۇچۇشقا تەييار تۇرغان بىر ئاق جۈپ كەپتەردەك چوقچىيىپ تۇرغان كۆكرەكلەر، ياراتقۇ-چىنىڭ قۇدرىتىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈۋالغان ئىنتىزار قۇچاق، پۈتۈن بەدىنىنىڭ ئوگە - ئۆگىسىدىن ئايرىلىپ تۇرغان ئاجايىپ بىر روھ، ئومۇمەن ھەممىلا جەھەتتىن كۆزەتكەندە، زەئىپلىك-نىڭ شۇنداق بىر كۈچى ئېتىلىپ چىقتىكى، تەنھا تەبىئەت بىلەن قالغاندا ئورنىتىلىدىغان ئەسەبىيلىكنىڭ بىردەملىك ئوتى «لاپ» قىلىپياندى - دە، يۈز ھەسسە ئارتۇق شىددەت بىلەن كۆيدۈ-رۇپ، پىر - پىر قىلدۇرىتىپ، ئۇنى نەگىدۇر ئۇچۇرۇپ ئېلىپ كەتتى. سەھەردىكى ئىنتىزارلىقنىڭ سالقىنى بىلەن ئورالغان

كۆل، ئادەتتىن تاشقىرى خۇشاللىقنىڭ ئەۋجى بىلەن پىژغىرىم ئىسسىقتىن ھەرىكەتكە كېلىپ ئۇنىڭغا قارشى ئېتىلدى ـ دە، خۇددى دېڭىز يامراپ كەتكەن سەلنى ئۆزىگە سۈمۈرۈۋالغاندەك، ئۇنى دولقۇنلار قەرىگە ئېلىپ بىردەمدىلا غەرق قىلىۋەتتى.

بۇنىڭدىن كېيىن يەنە خېلى يىللارغىچە ياشايدىغان ۋەلەدنى تۈرەلدۈرگەن ئاشۇ بىھۇدىلىك، مەستلىك ئۇتى باشقىچە بىر سەۋەبلەرنىڭ خەۋەرچىسى ئىدى. ئالەمگە مۇھەببەتتىن تۇغۇلغۇ. چى بۇ مەستلىك ئۇنى كۆيدۈرۈپ، ئاخىر تۈگەشتۈرەدى، لېكىن بۇ ئوتتا يارالغان شېئىرىيەت ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە يۈزلەپ يىللار ياشاپ قالدى. لېكىن بۇ ھەقتە ئۇ يا لەرىھندىكى ئاشۇ كېچىسى، يا ئۇنىڭدىن خېلى كېيىن تاكى ئۆمۈر قۇياشى بىلەن ئۇچراشقىنىغىچە ئويلىمىدى.

بۇگۈن گۆھەرنى ئەسلىگەندە، ئىشق بەزمىسىنى ماختاپ، قەلبىدە ياڭرىغان شېئىر ئۆزىنىڭ توي كۈنى ئەمەس، ۋەلەدنىڭ توي كۈنى توقۇلغانىدى. ئۇنىڭغا شۇنداق تۇيۇلغانىدىكى، ئوغلى. نىڭ ئۆمرىدىمۇ ئۇنىڭ ئۆز ئۆمرى تەكرارلىنىدىغاندەك، پەقەت ياش ۋاقتىدا ئۇنى قىينىغان روھىي ئاجىزلىق بىلەن ئەمەس، جاراڭلىغان ھالدا تەكرارلىنىدىغاندەك ئىدى.

ۋەلەد ئۇنىڭ ئۆزىگە ئوخشاش ئاتىسىنىڭ مۇرىتىغا كۆيۈم. غۇل بولغانىدى. قىزنى پەيغەمبەر قىزىنىڭ نامى بىلەن پاتىمە دەپ ئاتىشاتتى. بۇ ئىسىمدە جالالىدىن يوشۇرۇن مەنە ھېس قىلاتتى، شۇڭا، قىزنىڭ ئاتىسى زەرگەرلەر ئاقساقىلى فەرىدۇن سالاھىددىن ئىلىم ـ بىلىمدىن خەۋەرسىز، لېكىن دۇنيادىكى بىرەر مەدرىسىدىمۇ ئالغىلى بولمايدىغان ھەقىقەت ۋە ئادالەت سەزگۈرلۈكىگە ئىگە ئىدى. جالالىدىن ئۇنى — «نۇ. رىل ـ ھەقىقەت، قۇببەتۇل ـ قەلب» دەپ ئاتىغانىدى. قېرىغە. نىدا شېئىردىن باشقا نەرسە بىلەن شۇغۇللانماسلىق ئۈچۈن بار. لىق شاگىرتلىرى ۋە مۇرىتلىرى ئۈستىگە زەرگەرنى شەيخ قىلىپ

كۆتۈرگەندى.

ئۇنىڭ قىزى پاتىمەنى جالالىددىن جېنىدىن ئەزىز كۆرەتتى. ياش چېغىدىلا ئۇنى ئۆز تەربىيىسىگە ئالغان، ساۋادىنى چىقارغان، دۇنيانى تونۇتقان، ئۇنىڭغا شۇنچىلىك كۆپ ئەمگەك ۋە ۋاقىت سەرپ قىلغانلىقتىن ھەتتا ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىلىرىمۇ بۇنىڭغا ھەيران قېلىشقانىدى.

جالالىددىن ئوغلىنىڭ توپىدىن كېيىن «مەسنەۋى»نى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، شەھەر ئەتراپىدىكى قىلابات بېغىغا بېرىپ، ئۇ يەردىن ئاۋۋال ئوغلى ۋەلەدكە خەت يېزىۋەتكەنىدى. شائىر خەتنىڭ مەزمۇنىنى سىر قىلىپ ساقلاشنى ئۆتۈنگەن. چۈنكى بىلىمنى ساقلاشنى بىلگەنلەرگە ئىلىم سىرلىرى ھەمراھ بولغۇسى. مەكتۇپ سۆزلىرىنىڭ مېغىزىدا ئۇنىڭ ئۆز قەلبى كەشىپ قىلغان ئەڭ پاك سىر ۋە ئاجايىباتلار بار ئىدى.

جالالىددىن ئوغلىغا يازغان بۇ مەكتۇپىدا: «بۈگۈن سېنىڭ نىكاھ ئايىمىڭدە، كۆزۈم ۋە كۆڭلۈمنىڭ نۇرى بولغان پاتىمەبانۇنى ياخشى كۈتكەيسەن، دەپ ساڭا تاپشۇردۇم، چۈنكى بۇ سەن ئۈچۈن زور سىناشتۇر. ئۈمىد شۇكى، ئۇنىڭغا دائىم ئادالەت مەقامىدا مۇئامىلە قىلغايسەن. ھىممەت - ھىمايىتىڭنى ئۇنىڭدىن ئايىمىغايسەن. ئاتاڭنىڭ يۈزى — ئۆز يۈزۈڭ، پەرزەنتلىرىڭنىڭ نامۇ نومۇسى يورۇق ۋە ساپ بولسۇن دېسەڭ، ئايالىڭ بىلەن ئۆتكەن ھەربىر كۈنۈڭ تويي، ھەربىر كېچەڭ نىكاھ ئاخشىمى بولغاي. بۇنى دائىم قەلبىڭدە چىڭ ساقلىغايسەن، ئۇنى ئەمدى ھەمىشە ئويلاپلا يۈرمىسەممۇ بولىدۇ، دەپ ئويلىمىغايسەن، چۈنكى بۇنداق قارىغۇچىلار ئۈچىمە كۆڭۈل كىشىلەردۇر، ئۇلار ھەققىدە: «ئۇلار پەقەت دۇنيانىڭ سۈرىتىنىلا كۆرىدىغانلار»، دەپ بىكار ئېيتىلمىغان...»

ۋەلەد ئاتىسىنى ئېھتىيات بىلەن كۆرپە ئۈستىگە ئۆتكۈزدى. يېڭى شام ئەكەلدۈرۈپ، تۆگەي دەپ قالغان شامنىڭ ئوتىدا

تۇتاشتۇرۇپ، شامدانغا قادىدى.
جالالىدىن ئۇنىڭغا رۇخسەت ئىشارىتىنى قىلدى. ۋەلەد
هۆجرىسىغا، يەنە شۇ نازاكىتى بىلەن ئۇخلىماي، ئۇنىڭ قايتىپ
كىرىشىنى كۈتۈۋاتقان پاتىمە خېنىمنىڭ يېنىغا ماڭغاندا، جالا-
لىدىن ئۇنىڭ ئارقىسىدىن سىنچىلاپ قاراپ قالدى.
ۋەلەدنىڭ ئايالى ئېغىرئاياغ ئىدى. بويىدا ئالتە ئايلىق
بالىسى بار، شۇنىڭ ئۈچۈن كېچىلىرى قورقۇپ، ئۇخلىماي
چىقاتتى. ئۇ ئېرىگە ئون ئىككى بالا تۇغۇپ بەردى، لېكىن
ھەممىسى ئۆلۈپ كەتتى، ئۇلارنىڭ بەزىسى تۇغۇلۇش بىلەن،
بەزىسى ئالتە ئايلىق، يەنە بەزىلىرى ئون ئايلىق، بەزىسى بىر
ياشقا تولۇپ ئۆلۈپ كەتتى. بىچارە ئايال ئەلەم بىلەن يەپ
تويماس تۇپراقنى تويدۇرۇشقا ئەھدە قىلدى: ئۇ بويىدا قالدى
دېگۈچە، ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇش چارىسىنى ئىزدەيتتى. بۇ قېتىممۇ
شۇنداق قىلدى: قەستەن ئېغىر نەرسىلەرنى كۆتۈردى. ئاياللار-
نىڭ بەزمىلىرىدە تاڭ ئاتقۇچە ئۇسسۇلغا چۈشتى، ھەر خىل
زىيانلىق دورىلارنى ئىچتى، لېكىن ھەممىسى كار قىلمىدى.
جالالىدىننىڭ بۇنىڭدىن خەۋىرى بار ئىدى. ھامىلە تۆتىنچى
ئايغا يۈزلەنگەندە كېلىنىنى قۇۋۋەتلەندۈرۈشنى نىيەت قىلدى.
ئۇ كېلىنىنىڭ ئۆزىگە ئىشىنىدىغانلىقىنى بىلەتتى، ئىشەنچ بە-
دەندىكى تەبىئىي قۇۋۋەتلەرنى قوزغاشقا قادىر.
ئۇ ھۆرمەتلىك مۆرىتى تاتارىي ئارقىلىق پاتىمە خېنىمغا
ئامانلىق تىلەش سالىمى يوللاش بىلەن بالىنى ئاسراشنىڭ زۆ-
رۈرلۈكىنى، چۈنكى غايىبتىن ئىشارەت بولغانلىقىنى، ئۇنىڭ
ئامان - ئېسەن تۇغۇلۇپ، ساق - سالامەت ۋايىغا يېتىدىغانلىقى-
نى، جالالىدىن ئۆز كۆزى بىلەن نەۋرىسىنى كۆرۈشنى ئارزۇ
قىلىدىغانلىقىنى يەتكۈزدى.
قېيناتىسى ۋە ئۇستازىغا چەكسىز ئىخلاس قىلىدىغان، تەۋ-
رىگە ئىشەنگەندەك ئۇنىڭ بېشارىتىگە ئىشىنىدىغان پاتىمە خېنىم

توغۇش نىيىتىگە كەلدى. كەمبەغەللەرگە سەدىقىلەر بەردى. قوي سويۇپ نەزىر قىلدى. سەۋر - تاقەت، مېھىر - مۇھەببەت بىلەن پەرزەنت كويىدا بولدى. ئۇنى كېچىلىرى قورقۇنچ باساتتى، لېكىن ئۇ شۇ قورقۇنچنى يېڭىشكە تىرىشاتتى ۋە ھېچكىمگە سىرىنى ئايان قىلمايتتى.

ۋەلەدمۇ ئۆلۈپ كەتكەن باللىرىغا ئېچىناتتى. لېكىن ئۇ پاتىمە خېنىمغا ئوخشاش ئەمەس ئىدى. ئەۋلادىنى ئازاب ئىچىگە سالغان قىسمەت ئالدىدا مۆمىن ۋە سەۋر - تاقەتلىك بولۇپ كۆرۈنگەن ۋەلەد پۈتۈن ئەلىمىنى ئايالىدىن ئېلىش كويىغا چۈشتى.

تەڭداشسىز گۆھەرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن بىر تۈل خوتۇننى ئېلىپ ئۆمرىنى ئۆتكۈزۈۋاتقان جالالىدىن بۇنى سېزەتتى ۋە ئازابلىناتتى. ئوغلىمۇ ئىككىنچى خوتۇن، بولمىغاندا چۆرە قىزلاردىن بىرىنى ئېلىش كويىغا چۈشكەندەك قىلاتتى. بۇ شەرىئەتكە زىت كەلمەيتتى. شەرىئەتتە تۆت خوتۇن ئېلىشقا يول قوياتتى. مۇبادا چۆرىلەر توغمىسا، ئۇلار بۇ سان ئىچىگە كىرمەيتتى. لېكىن ئۇنىڭ ئوغلى ۋە ۋارىسى ھەربىر مۇسۇلمان ئۈچۈن پەرز قىلغان ھەممىگە ئايان قانۇنلار بويىچە ئەمەس، ھەقىقەت ئىشقىدا يانغانلار ــ ئاشىقلار ئۈچۈن مۇقەددەس دەپ تونۇلىدىغان قەلب قانۇنلىرى ئاساسىدا ئىش كۆرۈش كېرەك ئىدى.

جالالىدىن ھۇجرىسىغا قاراپ كېتىۋاتقان ۋەلەدنىڭ ئارقىسىدىن قارىغىنىچە ھەسرەت بىلەن ئويلاندى: يۇمشاقلىق ۋە ياخشىچاقلىق، رەھىمسىز تەرسالىققا نىسبەتەن نەچچە ھەسسە شەپقەتسىزدۇر. شۇ چاغدا، ئوغلۇم مېنىڭ ئىزىمنى بېسىپ قالارمىكىن، دېگەن ئۈمىدكە يەنە بىر قېتىم دەز كەتكەندەك بولدى. پاتىمەدەك خوتۇننى چۈشەنمەي، ئۇنىڭغا دىل ئازار قىلغان كىشى ئاتىسىنى چۈشىنەمتى؟ پەقەت ئەقىل - ئىدرىكى بىلەنلا ئەمەس، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن، سۆزلىرىنى ئەمەس، ئۇنىڭ ماھىيىتىنى بىلەلەمتى!؟

شۇ تاپتا شاگىرتى ھەم كېلىنى پاتىمە ئۇنىڭغا ئوغلىدىنمۇ يېقىنراق بىلىندى، چۈنكى ئۇ ئۇستازىدىن ياخشىچاقلىق ۋە قېرىلارغا خاس ياۋاشلىقنى ئەمەس، ئەڭ مۇھىمى — ئىسيانكارلىقنى مىراس قىلىۋالغانىدى.

بېسىپتۇ زۇلمەتى شۇنداق، تىلەرمەن بولسا ئاي پىنھان،
قۇرۇق قول بىر گاداي بولدۇمكى، شاھقا باشلىدىم ئىسيان.
ئەجەب ھۆسنى ئىزدەر مېنى لۇتپى - كەرەم ئەيلەپ،
ئۇنىڭغا بارمىغايمەن، گەرچە مەن يۈرسەممۇ سەرگەردان.
مېنى ئىلماي كۆزىگە يار، پۈتۈن ئالەمگە خار ئەتسۇن،
غېرىبدۇرمەن، ۋەلېكىن چەكمىگەيمەن زەررىچە ئەفغان.
يېلىنىپ - يالۋۇرۇش، ئاھۇ - پىغانلارغا ئۆرۈش ئاچتىم،
ئەمەس ئالتۇن-كۈمۈش لازىم، ئۇنىڭدىن نە شىپا، دەرمان.
ئەگەرچە زەررە تۇپراقمەن، كۆتۈردۈم ئوتقىمۇ ئىسيان،
رەقىبدۇر بىزگە سۇ، تۇپراق، ھاۋا، بەش سەزگۈ، تۆت مىزان.
نېمىدى ماڭا تۆت مىزان، ئەگەرچە زەررە تۇپراقمەن،
كۆتۈردۈم قوزغىلاڭ - غەۋغا، غەنىيمىم خالىقى رەھمان.
بۇ سۆدىن ئېچمىگەنسەن، بەس، سۆزۈم سىرىنى بىلمەسسەن،
قۇياشقا كىمسەنى تەڭ ئەتسە گەر، مەن ئەيلەگۈم ئىسيان...

جالالىدىن ھاياجانلانغىنىدىن ئەندىكىپ، كۆزلىرىنى يۇمدى. ئۇ بىردەم، بەلكى تازا تىنجىپ، پىكىرلىرى ئاۋۋالقى ھالىتىگە چۈشۈپ راۋان ئاقمىغۇچە قىمىرلىماي ئولتۇرىۋەردى.

ئوغلى ۋەلەد ئۇنىڭ سۆزلىرىنىڭ تەمىنى تېتىپ، ئۇنىڭ ئىسيانكارلىق مەنىسىگە يەتمىسە، ئەيىبدار بولامتى؟ «كىمكى بىزگە مەھبۇب ئەمەس، ئۇنىڭ ئەڭ ئېغىر گۇناھلىرىنىمۇ كەچۈرۈش كېرەك، كىمكى بىزگە مەھبۇبدۇر، ئۇنىڭ قىلچە گۇناھىنىمۇ كەچۈرۈشكە بولمايدۇ» دەپ بىكارغا ئېيتىلمىغان.

«ئايال پەقەت مەشۇقلا ئەمەس، پەقەت بەندىلا ئەمەس، بەلكىم يارىتقۇچىنىڭ ئۆزىدۇر. ھەممىلەن يارىتقۇچىسىنى چۈشىنەمدىكىن؟ ئەركەكلەرنىڭ ھەممىسىلا ئاياللىرىنى چۈشىنەمدىكىن؟

قارائىغۇلۇقتا كۆنۈكۈپ قالغان كۆزلەر قۇياش نۇرىغا چىدىيالمايدۇ. ئۆز كىتابلىرى ئارىسىغا قۇرئاندەك بېكىنىۋالغان بىدىلىمدانلار: «ئاياللار يۈزلىرىنى ياپسۇن، ئۇلارنى ھەرەملەرگە قاماڭلار، سۆزلىرىگە قۇلاق سالماڭلار، ھەتتاكى ئۇلارنىڭ ئىسىملىرىنى قەبرە تاشلىرىغا يازماڭلار» دەپ يورۇشىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشىدىكى سەۋەب، ئاشۇ زۇلمەت ۋە جاھالەت بەندىلىرىنىڭ ئاياللار قەلبىنىڭ شولىسىدىن قورقىشىدىن ئەمەسمۇ؟ ئۇلار يەنە قۇرئان سۆزلىرىگە تايىنىپ: «ئەرلەر ئاياللاردىن يۇقىرى تۇرىدۇ» دېيىشىدۇ. ئەمما بىرىنىڭ سۆزىنى تەكرارلاش ئۇ سۆزلەرنىڭ مەنىسىگە يەتتى دېگەنلىك ئەمەس. مۇھەممەد پەيغەمبەر زامانىدا ئاياللار يۈزلىرىنى ياپمايتتى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا گەپ ـ سۆز، ئەمەلىي ئىشلىرى بىلەن شان ـ شۆھرەت قازانغان ئاياللار ئازمىدى؟ ئۇلار ئەر بولۇپ تۇغۇلمىغان بولسىمۇ، ئەر بولۇپ يېتىشكەن. كۆپلىگەن ئاياللار پەزىلى ـ كامالەت ۋە زور جاسارەتتە ئەرلەردىن يۇقىرى تۇرۇشىدۇ».

ئايال مۇھەببىتىنىڭ تەمىنى تېتىغان ۋەلەد ئۆزىنى ئايال نۇرىغا قويۇپ بېقىش، قەنت يەپ، ئەينەككە قاراپ ئىنسان تىلىنى ئۆگەنگەن تۇتىدەك، كۆڭۈل گاچىلىقى بىلەن خوشلىشىپ، كۆڭۈل تىلىنى ئۆگىنىشى لازىم ئىدى.

«ئايال دېگەن نېمە؟»

لەرپەندەدە ئاكىسى ئالائىددىن دەسلەپكى قېتىم ساقىسىز بولۇپ قالغاندا، ئانىسى مۆمىنە خېنىم نەدىندۇر بىر ئاجايىپ قۇش

تاپتۇرۇپ كەلدى: ئۇ قانات ـ پەيلىرى ياپپېشىل، تۇمشۇقى قىزغۇچ، كۆزلىرى قاپقارا تۇگمىدەك سۇنەيچى تۇتى ئىدى. بۇنداق تۇتىلار خۇراساننىڭ بەلخ ۋە باشقا شەھەرلىرىدە ھەرەم ئەھلى ۋە باللارنىڭ سۆيۇملۇك ئاۋۇنچۇقى ئىدى.

بېشىنى بىر ياققا ئېگىپ، غەلىتە بىر جىددىيلىك بىلەن ئادەملەرگە، ھەر خىل نەرسىلەرگە قىزىقسىنىپ قارايدىغان، تىنىمسىز چىرقىراپ تۇرىدىغان بۇ قۇش ھەممىشە ئانا يۇرت ۋە قەدىردان ئۆيىنى ئەسلىتىش ئارقىلىق، كېسەل كىشىنىڭ كۆڭ-لىگە بىر ئاز ئارام بېرەتتى. ھەممىدىن مۇھىمى، ئۇ بالىنى ئۆزىگە جەلپ قىلالايتتى. تۇتى ياش، ئۇنى سۆزلەشكە ئۆگىتىش مۇمكىن ئىدى.

بۇنىڭ ئۈچۈن تۇمۇر ئەينەك[1] تېپىپ قەپەسكە ئورنىتىش، ئاندىن ئەينەك كەينىگە مۆكۈنۈۋېلىپ مەلۇم بىر سۆزنى دەپ ئۇنى تەكرارلاۋېرىش لازىم ئىدى. تۇتى ئۆز سۇرىتىگە قاراپ ئۇنى ئۆزىگە ئوخشاش بىر قۇش دەپ ئويلاپ، ئۇنىڭ بىلەن سۆزلەشمەكچى بولۇپ، ئۇ چىقارغان ئاۋازلارنى تەكرارلاشقا تى-رىشاتتى. بۇنداق قىلىش ئۈچۈن تۇتىغا قەنت بېرىلەتتى، مۇكا-پاتنىڭ شېرىنلىكىدىن تۇتى ئەينەكنىمۇ ئۇنتۇپ، ئۆزى مۇستە-قىل قەنت سوراشقا مەجبۇر بولاتتى.

باللارمۇ شۇنداق قىلىشتى. لېكىن تۇتى تولىمۇ ئەخمەق ياكى تولىمۇ ئەقىللىقمۇ، ئەينەككە قىيا كۆزىنىمۇ سالمىدى. باللارنىڭ تاقىتى ـ تاق بولۇپ، ئاخىر ئۇنىڭ بىلەن كارى بولۇشمىدى. لېكىن ئۇ بىر چاغدا مۆمىنە خېنىمنىڭ قولىدىكى قەنتنى كۆرۈپ، راۋۇرۇسلا: «قەنت بەر!» دەپ سۆزلىۋەتتى. ئالائىددىن تازا كۈلۈپ كەتتى.

ئاردىن كۆپ ئۆتمەيلا بۇ قارا كۆز مۆجىزە قۇش تاتلىق

---

① تۆمۈرنى سىلىقلاپ پارقىرىتىپ ياسىلىدىغان كۆرۈش ئەينىكى ـ ت.

نەرسە بەرگەندە «رەھمەت!» دەيدىغان، سۇ سورايدىغان، ئاياغ
تۈۋشى ئاڭلانسا، «كىم ئۇ؟» دەپ سۆزلەيدىغان بولدى. ھەتتا
كەچقۇرۇن ئۇنىڭ قەپىسىنى بۆز رەخت بىلەن يېپىپ قويۇشنى
ئۇنتۇپ قالغاندا «ئۇخلايمەن!» دەپ تەلەپ قىلىشىنىمۇ ئۇگەن-
دى. گويا ئۇ پارس تىلىنى ھەقىقەتەنمۇ بىلىدىغاندەك قىلاتتى.
قىش كىردى. ئالائىددىن ھىرئاز ياخشىلاندى. تۇتى ئۆينىڭ
ئەتىۋارلىق ئەركىسىگە ئايلاندى. ھەممىسىلا ئۇنىڭغا كۆڭۈل ئۇپ
قىلىشتى. شۇڭا ئۇنىڭغا ئانچىلىكمۇ پەرۋا قىلىپ كەتمەيتتى.
تۇتى ئاڭلىغان سۆزلىرىنى بىر باشتىن يادلىۋالاتتى.
ئۇ بىر كۈنى يېقىنلاپ كېلىۋاتقان ئاياغ شەپىسىنى ئاڭلاپ،
ئۆز ئادىتى بويىچە «كىم ئۇ!» دەپ توۋلاپ قالدى. ئۆيگە
جالالىددىننىڭ ئاتىسى كىردى. تۇتى بىئارام بولۇشقا باشلىدى.
ئۇ قاناتلىرىنى پىرىلدىتىپ، ئاۋازىنىڭ بارىچە ۋارقىرىدى:
— گىرخاھەر! گىرخاھەر!
ھەممەيلەن ھەيران بولغىنىچە ئورۇنلىرىدا تۇرۇپلا قالدى.
تۇتى سۇلتانئول ئۆلىمانى ئېغىزغا ئالغىلى بولمايدىغان سۆز بىلەن
ھاقارەت قىلىۋاتاتتى! باشقىلار، بۇ قۇشقا ئەتەي شۇنداق ئۆگەت-
كەن بولۇشى كېرەك، دەپ ئويلاپ قالمىغىيدى! . . . دەپ ئەن-
سىرەشتى. لېكىن ئاتىسى بېشىنى لىڭشىتىپلا قويدى. چۈنكى
ئۇ تۇتىنىڭ سۆزىدىنمۇ ساۋاق ئېلىشنى بىلەتتى.
تۇتىنى دەرھاللا جالالىددىننىڭ يۈنانلىق خۇمدانچى تونۇشىغا
سوۋغات قىلىپ ئەۋەتىۋېتىشتى، ئەمما ئۇنىڭ ئۆيدە پارسچىنى
بىلىدىغان ئادەم يوق ئىدى. بۇ سۆزنىمۇ سۇلتانئول ئۆلىما بىر
قېتىم ئاچچىقى كېلىپ ئاغزىدىن چىقارغان كايىش ئورنىدا ئىش-
لەتكەن سۆز ئىدى.
سۆزنى تۇتىغۇ ئۆگىنىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ماھىيىتىگە پەقەت
ئادەملا يېتەلەيدۇ، لېكىن ھەممىلا ئادەم ئەمەس.
ئون يەتتە يېشىدا گۆھەرگە بولغان مۇھەببىتى جالالىددىننى

روھىي گاچىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ، كۆڭۈل تىلىدا ئۇنىڭغا دەلەپكى سۆزلەرنى ئۆگەتتى. ئاشۇ چاغنىڭ ئۆزىدىلا ئۇ سۆزلەرنىڭ مەنىسىگە يېتەلىدىمۇ؟ بۇنىڭ ئۇچۇن ئىسيان ئوتىدىن بۇسۇپ ئۆتۈش، ئۆزىدىكى ئۆزۈمچىلىك كېسىلىگە خاتىمە بېرىش لازىم ئىدى.

لېكىن ھەربىر مەھرۇمىيەتتە[①] مۇيەسسەرىيەت[②]، ھەربىر مۇيەسسەرىيەتتە مەھرۇمىيەت مەۋجۇت. ئۇ ئەنە شۇ كۈرەشتە گۆھەردىن ئايرىلدى!

ۋەلەد ئاتا نەسىھەتنى قۇلاقتا تۇتمىدى، مۇھەببەت سىنىقىدىن ئۆتەلمىدى. شۇڭا، ئۇ توي كۈنىدىكى مەكتۇپىدا ئىشارەت قىلغان سىر — جالالىدىننىڭ سىرى بولۇپ قېلىۋەردى. ئۇمۇ «گۆھەر» دەپ ئاتىلاتتى.

ھىجرىيە 623 ـ يىل ياكى مىلادىيە 1226 ـ يىلى گۆھەر خېنىم ئامان ـ ئېسەن ئوغۇل تۇغدى.

جالالىدىن ئۆزىنىڭ گۆھەرگە بولغان سۆيگۈسىدىن دۇنياغا كەلگەن يېڭى مېھماننى بىرىنچى قېتىم كۆكۈچ چايشاپ ئۈستىدە قىزغۇچ پومزەكتەك ياتقاندا كۆردى. ياش ئاتا — ئۇ ئەمدىلا ئونبەش ياشقا تولغانىدى — خۇشاللىقىدىن ۋە خىجىل بولغىنىدىن يۈزلىرى ھۆپپىدە قىزىرىپ، ئوغلىدىن كۆز ئۈزۈپ ئېرىگە قارىدى. شۇ چاغدا جالالىدىن ئۇنىڭ بىرنەچچە سائەت ئازاپ چېكىپ ئاجايىپ ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن كۆزلىرىگە قاراپ ھەيران قالدى.

مۆمىنە خېنىم كېلىنىگە قارىغاچ، نەۋرىسىنىڭ ئۈستىگە يېپىقان چايشىپىغا قەدىمكى تىللا تەڭگە قادىماقتا ئىدى. بۇ تىللا

① يوقلۇق، ئايرىلىش ـ ت.
② بارلىق، ئىگە بولۇش ـ ت.

تەڭگىلەر ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس بولۇپ كېلىۋاتاتتى. بۈگۈن سۇلتانۇل ئۇلىما دۇئا بەرگەچكە، بەخت كەلتۈرسۇن دەپ ئۇنى كېلىنىگە ھەدىيە قىلغانىدى.

مۆمىنە خېنىم يىپەك چىشى بىلەن كىرتىشىدە قىلىپ ئۈزدى - دە، بوۋاقنى يۆگىكىگە ئوراپ ئانىسىغا بەردى، شۇ چاغدا غايىبانە بىر قوشاقنىڭ سىرلىق پەردىسىدەك گۆھەرنىڭ قولىدىكى بىلەزۈكلەر بىر - بىرىگە تېگىپ جىرىڭلاپ كەتتى. ئۇ تىرىسىدە تۇرغان ئەمچىكىنى چىقىرىپ، بوۋاقنىڭ قىز. غۈچ، چىشسىز ئاغزىغا تەڭلىدى. بوۋاق تەلپۈنگىنىچە ئۇنى بىر خىلدا شوراشقا باشلىدى. ئۇ ھەر قېتىم شورىغاندا ئانىسىنىڭ تېنى يېنىك تەۋرىنەتتى. جالالىدىن ئەنە شۇ تەۋرىنىشكە مەھلىيا بولغىنىچە تىكىلىپ تۇرۇپ قالدى ۋە قەلبىنىڭ چوڭقۇر بىر يېرىدە تەنتەنىلىك بىر ناخشا تۇغۇلۇپ، ئۇ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى قاماللاپ كېلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى.

ھازىر ئۇ يالغۇز ئۆزىنىڭ گۆھىرىنىلا ئەمەس، تەبىئەتنىڭ تۈگىمەس بەرىكەت سىمۋولى دەپ قارىلىدىغان زۆھرە يۇلتۇزىنى. مۇ كۆرۈۋاتقاندەك قىلاتتى. ئۇ قەدىمكى سۈرەتلەردە قانداق سىزىلغان بولسا، خۇددى شۇنداق ئىدى: ئۈستىدە تىللا رەڭ لىباسى، قوللىرىدا بىلەزۈكلەر، پۇتلىرىدا زەر باسقان ئاياغ. يەنە خۇددى سۈرەتتە سىزىلغىنىدەك ئۇنىڭ ئالدىدا باشقا بىر ئايال ئولتۇرىدۇ. بىراق ئۇنىڭ قولىدا تۇتۇپ ئولتۇرغىنى قە. دىمكى چالغۇ ئەسۋابى قۇمۇز ئەمەس، بوۋاق ئىدى. ئايال ئۇنى ساز ئەسۋابىدەك تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن پۈتۈن ئالەمنىڭ ئاھاڭىنى تاراتماقتا.

بۈرۈن ئىرانلىقلار ناھىد، رىملىقلار ۋېنىرا دەپ ئاتاشقان تاڭ يۇلتۇزى — زۆھرەنى ئەسلەشكە يەنە بىر سەۋەب — شۇ چاغدا لەرھىندىدە جالالىدىن مۇنەججىملىك سىرلىرى بىلەنمۇ بىر-

ئاز مەشغۇل بولغانىدى.
ئۇ تېخى ئانچە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرمىگەن بولسىمۇ، سەلتەنەتلەرنىڭ تۈرلۈك زاۋاللىقلىرى، مىڭلىغان ئادەملەرنىڭ هالاكىتىگە شاهىت بولغانىدى. مۇنەججىملەر ئىنسانلار ۋە هاكىمىيەتلەرنىڭ قىسمىتى ئاسمان يورۇتقۇچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ هەرىكەتلىرىگە باغلىق دېيىشەتتى. ئۇنىڭ شۇ قانۇن - سەۋەبلەرنى بىلگۈسى كېلەتتى.
ئوغلى ۋەلەد جۈمە كۈنى تۇغۇلغانىدى. بۇ كۈنلەر ئىلمى نۇجۇمدا زۆهرەگە تەۋە هېسابلىناتتى. زۆهرە يۇلتۇزى ئاستىدا تۇغۇلغانلار خۇش خۇلق، خۇش ئاۋاز، چىرايلىق ۋە هەقىقەتچى بولۇشاتتى. گۆهەر خېنىم شۇنداق ئىدى. ئۇ ئۆز بالىسىنىڭمۇ شۇنداق بولۇشىنى ئارزۇ قىلاتتى، ئەلۋەتتە. . .
ئەمما، قىسمەتكە ئۈمىد باغلايدىغان بولسا، ئۇ ئوغلى ئۇچۇن زېرەكلىك ۋە ئىرادە تىلىشى كېرەك ئىدى. ئايال كىشىگە تەبىئەتتىن بەخش قىلىنغان نەرسىنى ئەر كىشى پەقەت جاسارەت بىلەن قولغا كەلتۈرەلەيدۇ. بىراق، بۇنى يولنىڭ باشلىنىشىدا تۇرغان بالا يولنىڭ ئاخىرىدا تۇرغان بوۋايدەك پەم قىلالامتى؟
گەپنىڭ مېغىزىنى ئېيتقاندا، ئۇ هېچقاچان لەرېندىكىدەك ئىشقى بىلەن ئىلىم - ئىرپانغا زور قەدەم تاشلىغان ئاشۇ كۈنلىرىدىكىدەك بەختىيار بولمىغان. دۇنيا كۆزىگە يېڭىدىن ئېچىلغان، ئالدىدا يولىنى يورۇتۇپ پارلىغان نۇر، هالاكەتلىك تىك داۋانلار بىلەن پۇشايمانلارنىڭ جەهەننەمدەك تەكتى يوق ئويقانلىرىنى ئۇنىڭ نەزىرىدىن يوشۇرغانىدى.
يامراپ ئاققان قان دەريالىرى، پۈتكۈل خەلقنىڭ هالاكەتكە يۈز تۇتۇشى، ۋەيران قىلىنغان شەهەرلەر هەققىدە يېتىپ كەلگەن مىش - مىش خەۋەرلەر، ئەتراپى تاغلار بىلەن ئورالغان بۇ ياپيېشىل ۋادا قوينىدا ئاجايىپ بىر قورقۇنچلۇق چۈشتەك ئايلىنىپ يۈرەتتى. ئۇ ئۆزى مېهىر - مۇهەببەت باغلىغان كىشە-

لەرنىڭ يېنىدا ساق ـ سالامەت تۇرۇۋاتاتتى. بۇ غاپىلنىڭ سائا-
دەتلىك كۈنلىرى ئىدى.

گۆھەر كېيىنكى يىلى يازدا يەنە بىر بالا تۇغۇپ بەردى.
مۇنەججىملەر ۋە تۇغۇت ئانىلىرىنىڭ قىلغان ئىشارەت ۋە ئىمدۇ-
مۇشلىرىغا قارىماي، ئېغىر تولغاق ئۇزۇنغا سوزۇلدى. ئۇلار
ئاتىسى ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرى بىلەن ئۈچ كېچە ـ كۈندۈز كۆز
يۇمماي تىلاۋەت قىلىشتى. شۇ ئۈچ كېچە ـ كۈندۈز داۋامىدا
ئۇ ئايالىنىڭ بىرەر قېتىممۇ توۋلىغان ئاۋازىنى ئاڭلىمىدى.
مۆمىنە خېنىمنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ بىچارە ئازابلانغان ئاۋازىمنى
جالالىدىن ئاڭلىمىسۇن، دەپ ياستۇقنى چىشلەۋېرىپ، ئۇنى
تىتما ـ تالاڭ قىلىۋېتىپتۇ.
تېخى ئۈچ ئاي بۇرۇن جالالىدىن، قىز تۇغۇلسا ئانىسىنىڭ
ئىسمىنى، ئوغۇل تۇغۇلسا ئاكىسىنىڭ ئىسمىنى قويۇشنى قارار
قىلغانىدى. ئاكىسىنىڭ ئەھۋالى ئېغىر بولغاچقا ئۇزاققا بارماي-
دىغاندەك ئىدى. ھېچ بولمىغاندا ئۇنىڭ ئىسمى بولسىمۇ ياشاپ
قالسۇن، دەپ ئارزۇ قىلاتتى.
گۆھەر ساغلام بىر ئوغۇل تۇغدى. تۇغۇلۇپ ئاتىسىنى ئۆت-
كۆر كۆز نۇرىدىن، دۇنيانى ھەقىقەت مەشئىلىدىن مەھرۇم
قىلغۇچە، ئۇنىڭ تۇغۇلمىغىنى ياخشى ئىدى. ئۇ دۇنياغا ئاتىسى-
نىڭ زېرەكلىكىنىڭ تەتۈرىنى، يەنى جاھىل ۋە ھەسەتخورلۇقى-
نى كۆرستىش ئۈچۈن كەلدىمكىن؟
زادى ھەرقانداق ئىنسانىي خۇسۇسىيەتنىڭ تىلدا ئىككى
خىل نام بىلەن يورۇتۇلۇشى ئىمكار ئەمەس — قەتئىيەت ۋە
قوپاللىق، قاتتىق قوللۇق ۋە زالىملىق، يۇمشاقلىق ۋە بىتايىن-
لىق، ئېھتىياتكارلىق ۋە قورقۇنچاقلىق. بۇ سۈپەتلەر كىمگە
ۋە نېمىگە قارىتا قويۇلىدۇ — ھەممە گەپ مانا شۇنىڭدا.
گۆھەر تۇغۇتتىن كېيىن ساقىيىپ كېتەلمىدى. ئۆز قەل-

بىرىنىڭ تۇغۇلۇشى بىلەن بەنت بولغان ئېرىنى ئەندىشىگە سالماس-لىق ئۈچۈن، ئۆزلۈكىدىنلا كۈندىن ـ كۈنگە ئۇنىڭدىن يىراقلى-شىشقا باشلىدى. جالالىدىن بولسا، ئىشنىڭ تەكتىنى چۈشەن-مەي، ئايالىنىڭ بۇ پىدائىيلىقىنى دەرھال قوبۇل قىلدى.

ئۇ بۇنى نېمىشقا ئاڭقىرالمىدى؟ نېمىشقا سېزەلمىدى، نې-مىشقا چۈشىنەلمىدى؟ ئۇنىڭ سوۋۇپ كېتىۋاتقان قوللىرىنى ئالىقىنىغا ئېلىپ تۇتۇشى ياكى ئاخىرقى نەپەسىگىچە ئۇنىڭ كۆزلىرىگە تەلمۈرۈشى، ئۇنىڭ روھىدىن ئۆلۈم دەھشىتىنى كۆ-تۈرۈۋېتىشى لازىم ئەمەسمىدى! ئۆسۈملۈكلەرنىڭمۇ دېنى پىشىپ تۇپراققا چۈشسە، قايتىدىن كۆكىرىدۇ، بىز نېمىشقا ئىشق ـ مۇھەببەتتە پىشىپ يېتىلگەن ئىنسان قەلبى ھەققىدە باشقىچە ئويلايمىز؟

كۆڭۈل ھېكمىتىدىن بۆلەك دۇنيادىكى بىرەر پەن بۇنى ئۆزگەرتەلمەس، بىرەر ھېكمەتمۇ تەسەللى بېرەلمەس. لېكىن ئۇ ياشلىقىدا يۈرەك سۆزلىرىنى خۇددى تۇتى قۇشنىڭ پارچە سۆزلەرنى تەكرارلىغىنىدەك تەكرارلايتتى، خالاس.

مانا، ئوغلىغا يازغان ئاشۇ سۆزلىرىدە قانداق مەنىلەر ياتات-تى. بۇ ئۇنىڭ ــ جالالىدىننىڭ ئۆز تەجرىبىسى ئىدى. ئۇ مەكتۇپتا بۇ ھەقتە ئوچۇق ـ يورۇق بىر نەرسە دېمىدى، ئۆمرى-نىڭ ئاخىرىغىچىمۇ بىر نېمە دېمەيدۇ، شۇنداقلا ۋەلەدمۇ ئۇنىڭغا ئوخشاش مۇھەببەت سىنىقىدىن ئۆتەلمىدى. لېكىن ئۇ قىرىق يېشىدا ۋەلەد سېزەلمىگەننى سەزگەنىدى، بىراق ۋەلەد ئاللىقا-چان قىرىقتىن ئاشتى...

ھاي ـ ھاي، ھەممە نەرسىنى بىلىپ، دۇنيانىڭ جەبىر ـ جاپاسىغا نەزەر سېلىپ تۇرۇقلۇق، كىچىككىنە ئۆزگەرتىش ياكى ئازراق بولسىمۇ ياردەم قىلىشقا قۇربىڭ يەتمىسە! ئۇ ياشىغانسې-رى ئىشەنچىسى ئارتاتتى: بىرىگە بىرەر نەرسىمۇ ئۆگىتىشكە

بولمايدۇ، پەقەت يول كۆرسىتىشكىلا بولىدۇ. يولنى ھەركىم
ئۆزى مېڭىشى شەرت. . .

ئۇلار لەرېندېدە تۇرغان ئاخىرقى يىللاردا، گويا ئۆتكەن
يىللارنىڭ ھۇزۇر - ھالاۋىتىنى سۇغۇرۇپ ئېلىۋالماقچى بولغان-
دەك كېلىشمەسلىك، پالاكەتلەر ئارقا - ئارقىدىن بىر - بىرىگە
ئۇلىنىپ كەلگىلى تۇردى.

ئاكىسى ئەتىيازدىن باشلاپ ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالدى.
بەزىدە ئانىسى ئۇنى خىزمەتكارلىرى بىلەن قولتۇقلاپ يۆلەشتۇ-
رۇپ باغقا ئېلىپ چىقاتتى. ئالائىددىن دومىلاق تەكىي ئۇستىدە
ئۆرۈك دەرىخىگە يۆلىنىپ ئۇزاق ئولتۇراتتى. يازنىڭ ئىسسىقىغا
قارىماي پاختىلىق چاپىنىنى كىيىۋالغان بولسىمۇ، يەنىلا مۇزلاپ
تۇرغاندەك، شۇمشەيگىنىچە خۇددى قۇربانلىق قىلىدىغان قوينىڭ
كۆزىدەك مەيۇس كۆزلىرى بىلەن ئېگىز قارلىق چوققىلارغا،
چەكسىز سۈزۈك ئاسمانغا قاراپ، ئۇ يەردە ئۈزۈپ يۈرگەن
ئاپئاق بۇلۇتلارغا تىكىلەتتى. ياق، كۆزلىرى بىلەن ئەمەس،
خۇددى ئەنە شۇ تارقىلىپ كېتەي دەپ قالغان بۇلۇتلارغا ئوخشاش
تۈگەي دەپ قالغان جېنى بىلەن تىكىلەتتى.

لېكىن ئۇنىڭ جان ئۈزۈشى ئاسان بولمىدى. تۇيۇقسىز قان
قۇسۇپ، نەپەس ئالالماي قاتتىق بىئارام بولۇشقا باشلىدى. ئۇنى
شۇنداق قىلسا ساقلاپ قالالايدىغاندەك بېشىنى قۇچىقىغا ئېلىۋال-
غان ئانىسىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى ئۇ جان ئاچچىقىدا
قاماللاپ، مۇجۇپ تۇتقىنىچە قانغا بويىدى.

باستۇرۇپ كېلىۋاتقان كەچكى گۇگۇم قاراڭغۇسىدا مۆمىن-
لەرنى جىنازا نامىزىغا چاقىرغان سوپىلارنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى.
ئۇنىڭغا جاۋابەن دەھشەت ئارىلاش قاتتىق يىغلاۋاتقان ئايال-
لارنىڭ ئاۋازىنى مۇنار ئۇستىدىكى مەزىننىڭ كۈچلۈك ئاۋازى
بېسىپ چۈشۈشكە باشلىدى.

— ئاللاھۇ ئەكبەر! ئاللاھۇ ئەكبەر!

جالالىدىن گىلەمگە يۈكۈندى، ئالىقىنىنى ئېچىپ يۇقىرى كۆتۈرگىنىچە تائەت - ئىبادەتكە تۇتۇندى. ناماز سۆزلىرى ئۆز تەرتىپى بويىچە بولۇۋاتقان بولسىمۇ، يۈز بەرگەن ھادىسىنى ئەقلەن چۈشەنگەن جالالىدىن قەلبىدە قوبۇل قىلالمايتتى.

«سەن پۈتۈن بەدىنىنى يارا - چاقا باسقان بىچارىلەرنىڭ ئۆزلىرىنى ھەر تەرەپكە ئېتىپ ئازابلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرگەنمىدىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ قەدىمكى ھىندى دانىشمىنى، — قېرىلىقتىن قۇرۇپ قاقشال بولغان زەئىپ ناتىۋانلارنىمۇ كۆرگەنمىدىڭ؟ سەن ئۆلۈكلەرنىغۇ كۆرگەنسەن؟ ئۇلار ساڭا ئۆزۈڭ توغرۇلۇق بىرەر نەرسە دېمىگەن بولسا - ھە؟!»

مەزىنىنىڭ ئۆتكۈر ئاۋازىدىن تەقدىرگە تەن بېرىشنى ئەمەس، غەزەپ ۋە ئۈمىد ئاھاڭلىرىنى، كېتىۋاتقان ۋە كېلىۋاتقان، ئەمما ھازىر ياشاۋاتقان ئادەمزاتنىڭ سۇنماس ئۈمىد ئاھاڭلىرىنى ئاڭلىدى. ئادەملەرنىڭ جاسارىتىگە قايىل بولۇپ، كۆزىدىن ياشلىرى ئېقىپ چۈشۈۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى.

ھەقىقەتەن، ئىنسانىيەتنىڭ كۆز ئالدىدا تۇرغان بۇ ئالەم ئەبەدىي ۋە چەكسىزدۇر. لېكىن ئىنسان ئۆمرىگە ئاجرىتىلغان ۋاقىت نېمىدېگەن قىسقا! ئۇنىڭ بىلەن بىر قورساقتىن چۈشكەن ئاكىسى ئۆزىنىڭ ئون توققۇز ياشلىق ئۆمرىدە نېمە كۆرەلىدى، نېمىنى بىلەلىدى، نېمە قىلالىدى؟ نېمىشقا كەلدى، نېمىشقا كەتتى؟ بۇ سوئالغا جاۋاب بارمۇ؟

مۆمىنە خېنىم ئوغلىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۇزاققا بارمىدى. قوللىرىنى بويىغان ئاشۇ قان ئۇنى گويا مەھكەم تۇتۇۋالغاندەك ئىدى: ئۇ ئۆيدىكى ئىش - كۈشلىرىدىن كېچىپ، كېچە - كۈندۈزلەپ تائەت - ئىبادەتكە بېرىلىپ كەتتى. بۇ چاغدا سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭمۇ نەسىھەتلىرى كار قىلمىدى. ئۆلگەن بە-

لەن تەڭ ئۆلۈشكە بولمايدۇ، ئۆلگۈچىنىڭ كەينىدىن غەم ـ قايغۇغا بېرىلىپ كېتىش ئاللانىڭ غەزىپىنى قوزغايدۇ! ياق، بۇ گەپلەرنىڭ ھەممىسى مۇئەللەقتە تۇرغىنىچە قالدى، ئاللىئىد ـ دىن — ئانا قەلبىنىڭ بىر پارچىسى ئىدى.

بىر كۈنى مۆمىنە خېنىم خۇپتەن نامىزى ۋاقتىدا بىردىنلا ئورنىدىن ئۆرە تۇرۇپ كەتتى، قانداقتۇر بىر غايىب ئاۋازنى ئاڭلىماقچى بولغاندەك قەددىنى رۇسلىدى، ئاندىن يۈرىكىنى چاڭگاللىغىنىچە يەرگە يىقىلدى. يۈزىنى پۈرۈشتۈرگەن ئاغرىق ئۇنىڭ لەۋلىرىدە مەغرۇر تەبەسسۇم بولۇپ قېتىپ قالدى. مانا، ئۇ ئاخىر يېتىشتى...

جالالىدىن تاۋۇتنى كۆتۈرگۈچىلەرنىڭ كەينىدىن قۇرئان سۈرىلىرىنى قىرائەت قىلىپ ماڭغان ھاپىزلارنىڭ قوڭغۇراقتەك ئاۋازلىرىغا قۇلاق سېلىپ، ئاكىسىنىڭ ئارقىسىدىن ئانىسىنىڭ مۇئەزىز رۇخسارىنى ئۆزىگە يوشۇرغان لەرىھىدىنىڭ سارغۇچ تۇپرىقىغا تەلمۈرۈپ ماڭغىنىچە ئارتۇقچە يىغلىمىدى.

ھەر جەھەتتىن سەممىي ۋە پاك بۇ ئايال ھەققىدە ئۇ نېمىنىمۇ بىلەتتى؟ ئۇ بىچارە ئايال ھەمىشە ئىگىلىك تەشۋىشى بىلەن، ئېرىنىڭ دېگەنلىرىنى ھەمىشە سۆزسىز ۋە سەممىيلىك بىلەن ئورۇندايتتى. ئۇ سۆھبەتتە زادىلا بىرىنچى بولۇپ ئېغىز ئاچمايتتى، ئىبىل مۇسۇلمان ئاياللىرىغا خاس ئادەت بويىچە، پەقەت ئۇنىڭ سوئاللىرىغىلا جاۋاب بېرەتتى. بۇ دۇنيادا ئاياللار-نىڭ ئورنى شۇنچىلىك تۇرسا، ئۇلارنىڭ سۆزى قانچىلىك بولاتتى؟

ئاتىسى سۇلتانۇل ئۆلىماغا مۇناسىپ، ئۇ تولىسى زاھىدلار-چە تۇرمۇش كەچۈرەتتى، ھەتتا بالىلىرىنىمۇ بەزى ـ بەزىدىلا چۈچۈپ تۇرۇپ ئەركىلىتىپ قويياتتى. سۇلتانۇل ئۆلىما بالىلى-رىنى ئانىسىنىڭ ئەركىلىتىپ ئۈستۈرۈشى بىلەن ئەركە ـ ناي-ناق بولۇپ قالمىسۇن، دەپ ئەنسىرەيتتى.

ئانىسى كىچە - كۈندۈز بالىلىرىنىم ساقمىدۇ؟ قورسىقى توقمىدۇ، كىيىملىرى پۈتۈنمىدۇ، دەپ كۆيۈپ - پىشىپلا يۈرەتتى. بۇ، ئۇلارنىڭ تېنى ھەققىدىكى غەمخورلۇق ئىدى، ئەمما ئۇ تەبىئىي بولغاچقا، كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە ئۇنچىۋالا تارتىپ كەتمەيتتى.

دەرۋەقە، ئۇ ئانىسىدىن كۆرە ئاتىسىنىڭ ئىنىكئانىسى نەسىبە موماينى كۆپرەك ئەسلەيتتى. ئۇ بالىلارغا ھەر تۈرلۈك زالىم دىۋىلەر، ئاجايىپ سۇمۇرغ قۇشلار ھەققىدە چۆچەكلەرنى ئېيتىپ بېرەتتى. ئۇنىڭ ئېسىدە قالغىنى — ئاتىسىنىڭ خەلق ھېكايەتلىرى ھەققىدىكى پەندۇ نەسىھەتلىرى ئىدى.

بىر مەھەل ئالائىددىن بىلەن خۇدا بىلىدۇ، نېمىشقىدۇر غىژىلدىشىپ قالدى. شۇ چاغدا ئاتىسى ئۇلارغا پارس، تۈرك، ئەرەب ۋە يۇنانلىق ھەققىدە بىر رىۋايەت ئېيتىپ بەرگەنىدى:

كېتىۋاتسا تۈرك، ئەرەب، پارسىۇ يۇنان،
شۇندا بىر كىمسە رەپىقۇ مېھرىبان؛
سەدىقە دەپ، بىر تەڭگە سوۋغا بەردىلەر،
سوۋغا ئەمەس، بەلكى غوۋغا بەردىلەر.
پارس دېدى: «بازارغا بېرىپ شۇ زامان،
تەڭگىگە ئەنگۇر① ئالايلى، دوستى جان.»
«قوي بۇ گەپنى» دەپ سۆزىن كەستى ئەرەب،
«ياخشى بولغاي تەڭگىگە ئالساق ئىينەب②!»
تۈرك دېدى: «قۇرۇق گەپ بۇلارنىڭ ھەممىسى،
مېۋىلەر ئىچرە ئۈزۈمدۇر ياخشىسى.»
شۇندا يۇنانلىق ئۇلارغا قوشتى گەپ:
«تەڭگىگە ستافىل③ ئالغان ياخشى» دەپ.

①، ②، ③ ئەنگۇر، ئىينەب، ستافىل – ئۈزۈم.

بەس ئۇلار بىردەك قاراشقا كەلدىلەر،
ھېچ چۈشەنمەستىن لېكىن تالاشتىلەر.
بارچىنىڭ پىكرى ئۈزۈم ئىدى پەقەت،
ئۆز تىلى بىلەن «ئۈزۈم» دېدى پەقەت.
چۈشتى تىل بىلمەسلىكىدىن ماجىرا،
چىش، قوۋۇرغا مۇشت يېدى، بولدى يارا.
بىل، نادانلىق ـ غەپلىتىڭدۇر ماجىرا،
بىلسە بولغاي بىرلىكۇ سۈلھۇ سالا.

ئاتىسىنىڭ رىۋايەتلىرى، نەسىبە موماينىڭ چۈچەكلىرى ئۇلارغا زور روھىي ئوزۇق بولدى.

تەن ۋە روھ، خۇش خەۋەر ئېلىپ ئالدىراپ ماڭغان ئات بىلەن، شۇ ئاتنى مىنگەن كىشىگە ئوخشاشتۇر. ئەمما ئاتنىڭ ئوزۇقى شۇ ئاتنى مىنگۈچىگە ئوزۇق بولمايدۇ. ھەربىرىنىڭ ئۆز يەيدىغىنى، ئۆز ئىستىۋىسى بار. ئات مىنگۈچى ئاتنى ئۆز يولىغا سالالمىسا، ئات ئىگىسىنى مەنزىلگە ئەمەس، ئوقۇرغا باشلايدۇ.

ئىنسان ئۆمرى كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچىلىكلا ئارىلىقتىكى ۋاقىت، پەقەت ئات ئۆمرىدىن جىنىدەك ئۇزۇن. سىلاپ ـ سىيىپاپ تۇرماي، شىپقاپ ـ قىستاپ تۇرسالىڭ، ئالدىڭدا تەلمۈرۈپ قاراپ تۇرغانلارغا ئىنسان روھى ھەققىدە خۇش خەۋەر يەتكۈزۈش مۇمكىن، بولمىسا يەرگە قاراپ قالىدىغان گەپ.

جالالىدىن ئۆز جىسمىنى ئاتچە ئەتىۋارلاپ كەتمىگىنى ئۇچۈن، كۆڭلەرنىڭ بىرى قېرىغان چېغىدا خىجالەتچىلىك چېكىدىغانلىقىنى نەدىن بىلسۇن؟ ئۇنىڭ يادىدا: ئانىسى ئۇنىڭ جىسمى زەخىملەنمىسۇن، دەپ بەلختىكى ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىدىن ئۇنى قانداق چاقىرغىنى، ئۇنى ئاشۇ ئادەتتىكى بىر ئىش ئۈستىدە قىلغان زور جاسارىتىدىن قايتۇرۇشقا تىرىشقىنى بىلەن ئۇ ئۇلۇش-

كە تاسلا قالغانىدى. ئانىسىغا ۋە ئانىسىغا ئوخشاش ئۆزىدىكى روھىي ئۇچقۇننى يالقۇنغا ئايلاندۇرالماي، دۇنيانى تەرك قىلغۇچىلارغا ئىچىنى ئاغرىتىپ، ئايال قىسمىتى ئالدىدا قورقۇشقا باشلىدى.

«ئايال دېگەن نېمە؟ بۇ — دۇنيا دېگەنگە ئوخشاش گەپ. بۇنى دېسەڭمۇ - دېمىسەڭمۇ ئۇ ئۆز تەبىئىتىنى تاشلىمايدۇ. سېنىڭ سەپسەتىلىرىڭ ئۇنىڭغا پەقەت زىيان يەتكۈزۈشى مۇمكىن. مەسىلەن، بىر ناننى ئېلىپ، قوينۇڭغا تىقىۋېلىپ، ‹ ھەرقانداق چاغدىمۇ ھېچكىمگە بەرمەيمەن، كۆرسەتمەيمەن! › دەپ باق، سەن قانچىلىك خەسىسلىك قىلساڭ ئادەملەر ئۇنىڭغا شۇنچىلىك خېرىس قىلىدۇ. يېلىنىپ - يالۋۇرۇشقا، تەھدىت سېلىشقا، ھاقارەتلەشكە باشلايدۇ. خۇددى شۇنداقلا سەن ئايالىڭغا: باشقىلاردىن ئۆزۈڭنى قاچۇرۇپ يۈزۈڭنى كۆرسەتمە، دەپ قانچە تاپىلىساڭ، ئۇنى كۆرۈش پېيىگە چۈشىدىغانلار شۇنچە كۆپىيىدۇ، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ئادەملەرگە كۆرۈنۈش كويىغا چۈشىدۇ، چۈنكى چەكلەنگەن نەرسە ئىنساننى كۆچەپ تارتىدۇ...

سەن تىنچ ۋە خاتىرجەم تۇرۇۋاتىمەن، دەپ ئويلايسەن، لېكىن ئۆز ئەتراپىڭدا ئۆز قولۇڭ بىلەن نارازىلىق ئوتىنى ياققانلىقىڭدىن ئۆزۈڭ بىخەۋەر. ئۇنىڭ قەلبىگە ياخشىلىق ئۇرۇقى تېرىلغان بولسا، مەيلى قىل، قىلما، ئۇ ياخشىلىق يولىدا ماڭىدۇ، بەس. بۇنىڭغا ئاۋارە بولمايلا قوي! ئۇنىڭ ئەكسىچە بولسا، بەربىر ئۇ ئۆز دېگىنىدىن قايتمايدۇ، سېنىڭ چەكلەشلىرىڭ ئۇنىڭ خاھىشلىرىنى كۈچەيتىدۇ، خالاس. سەن كېچە - كۈندۈز ئۇنىڭ بىلەن بەسلىشىپ، ئۇنى تۇزەتمەكچى بولىسەن. ئۆز قولۇڭ بىلەن ئۇنىڭغا چاپلاشقان مەينەتچىلىكنى سۈرتمەكچى بولىسەن. ئەمما، بۇ سىناق ساڭا سەۋەبسىز بېرىلمىگەن، ئۇنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆزۈڭدىكى مەينەتچىلىكنى سۈرتكىن، دەپ بې-

بىلگەن. ئۇنىڭ دەشنەملىرىنى قوبۇل قىل، كۆڭلىنى ئال، بارلىق مېھرىڭ بىلەن ئۇنى تۈزەت. ئىلاج بار ئەركەكلەرگە خاس رەشك بالاسىدىن خالىي بولغايسەن، قۇرئاننىڭ 1 - سۇرە 34 - ئايىتىدە: «ئەرلەر ئاياللاردىن يۇقىرى تۇرغاي» دېگەن سۆز بار. جاھىللار ھەقىقەتەنمۇ ئاياللاردىن يۇقىرى تۇرىدۇ، نېمىشقىكى، ئۇلار قوپال ۋە باغرى تاشتۇر. ئۇلاردا رەھىم - شەپقەت، مېھىر - مۇھەببەت، ھىممەت - خەيرخاھلىق ئاز بولىدۇ. ئۇلارنىڭ تەبىئىتىدە ھايۋانلىق ھۆكۈمران، شۇ سەۋەب-تىن مۇھەببەت ۋە مۇرۇۋۋەت ئىنسانلىقتۇر، غەزەپ ۋە خىرىس ھايۋانلىقتۇر. بۇنداق ئەركەكلەردىن ئەقىللىق ۋە دىلى گۈزەل ئاياللار خېلىلا ئۈستۈن».

جالالىدىن رۇمى ئۆز ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا قۇرئان، پەيغەم-بەر ھەققىدە شاگىرتلىرىغا شۇنداق جاۋاب بەرگەنىدى. ئەمما ئۇ دەۋردە ئاياللارنى ئەسىرلەردەك ئاسارەتتە تۇتۇشاتتى، ئۇلارنىڭ سۆزى نە خۇدا، نە قازى ئالدىدا ئىناۋەتكە ئۆتسۇن، ئۇلار يۈزىنى ئېچىپ ئادەملەر ئالدىغا چىقىشالمايتتى. يۇقىرى تەبىقىدىكى كىشىلەرنىڭ ھەرەملىرىدە ئونلاپ ئاياللار، يۈزلەپ چۆرە قىزلار بار ئىدىيۇ، كەمبەغەللەر تويلۇققا مادارى يەتمەي، ئۆمۈر بويى بويتاق ئۆتۈشەتتى. پەقەت ئىسلام ئالىمىدىلا ئەمەس، خىرىستىئ-ئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان غەرب مەملىكەتلىرىدىمۇ ئايال ئادەم قاتارى سانالمايتتى.

«ئەسرار كاتىپلىرى①» ئۇنىڭ سۆزلىرىنى «فىھى - مە فىھى» يەنى «بۇنىڭدا نېمىلىكى بولسا شۇ مەۋجۇت» دەپ ئاتال-غان ۋەز - نەسىھەتلەر كىتابىغا پۈتۈشكەنىدى.

ئۇ لەرىندېدە ئاتىسىنىڭ قەبرە بېشىدىمۇ، ھەتتا خېلى كېيىن كونيادا قەلبىنىڭ گۆھىرى بولغان گۆھەر خېنىم كۆ-

① سىرلار كاتىپلىرى - ت.

مۇلگەن تۇپراق ئۈستىدىمۇ بۇ سۆزلەرنى ئېيتالمىغان. لېكىن ئۇنىڭ بۇ قىممەتلىك، كارامەتلىك سۆزلىرى — ئۇلارنى ئۇ ئۆمۈر بويى يەر يۈزىگە ئۇرۇق چاچقاندەك چاچتى — كېيىن پىكىر بولۇپ، كۆكىرەپ ئۈنۈپ چىقىشتى، خېلى يىللاردىن كېيىن شاگىرتلىرى قوللىرى تىترەپ، دەھرىلەرچە روھىتىن يۇرەكلىرى پوكۇلداپ بۇ سۆزلەرنى سەمەرقەندنىڭ ئاپئاق قەغەزىگە يېزىشتى.

چېقىمچىلىق

لەرپەندپەدنكى سۇلتان نائىبى ئەمىر مۇسا مۆمىنە خېنىمنىڭ دەپنە مۇراسىمىغا پائال قاتناشتى. سۇلتانۇل ئۆلىمانى بىرنەچچە ۋاقىت ئوبدانراق ئارام ئالدۇرغاندىن كېيىن، بىر كۈنى بىرنەچچە يېقىن مەھرەملىرى بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا باردى. «ئەگەر ھەزرىتىم ئىجازەت بەرسە، مەرھۇمەنىڭ قەبرىسى ئۈستىگە مەقبەرە ياساتساق، ئەلۋەتتە ئىسلام ئالىمى سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ھۆرمەتلىك مۆھتەرەمىگە مۇناسىپ ھەشەمەتلىك قەبرە ئەمەس، بەلكى ئەمىر خەزىنىسىنىڭ قۇربى يەتكۇدەك گۇمبەز ياساتساق» دېگەن تەكلىپنى بەردى.

جالالىدىن دەرھال، ئاتام تەكلىپنى رەت قىلسا كېرەك دەپ ئويلىدى، چۈنكى ئاتىسى ئۆمۈر بويى ھۆكۈمدارلارنىڭ مەرھەمەت ياردەملىرىنى ھارام ھېسابلايتتى. لېكىن ئۇنىڭ ئويى توغرا چىقمىدى، ئاتىسى رازىلىق بەردى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئوغلى ۋە ئايالىنىڭ ئۆلۈمى سۇلتانۇل ئۆلىمانى خېلىلا ھالىدىن كەتكۈزگەندەك قىلاتتى.

ئۇز قول ئاستىدىكى شەھەردە شۇنداق مەشھۇر ئۆلىما ۋە داق خەيرخاھلىقنى بىكارغا قىلمىغانىدى. ئۇ، ئەمدى سۇلتانۇل

ئۆلىما بۇ ئەزىز قەبرىلەرنى تاشلاپ ھېچقاياققا كەتمەيدۇ، دەپ ئويلايتتى، لېكىن ئىش ئۇنىڭ ئويلىغىنىدىن باشقىچە بولۇپ چىقتى.

ئوردا سارايلىرىنىڭ، ھەتتاكى ئەڭ كىچىك ئوردا سارىيىدىمۇ ئىچكى قىسمىدا ئىغۋا ۋە چېقىمچىلىق ئەۋج ئالغان بولىدۇ.

جەڭچى ۋە ئاق كۆڭۈل تۈرك ئەمىرى مۇسا ئىغۋا ۋە چېقىمچىلىققا ئىنتايىن قارشى بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ بۇ ئوردىسىمۇ بۇلاردىن خالىي ئەمەس ئىدى. سۇلتان نائىبى پەقەت جەڭچىلا ئەمەس، بەلكى ھۆكۈمدار، يەنى سىياسەتچىمۇ ئىدى. شۇڭا، ھەر كۈنى «غىلىڭ» دېمەي زەھەر - زۇقۇم يۇتۇشقىمۇ تەييار ئىدى. بولمىسا، زەھەر - زۇقۇم تۇرماق ھەرقانداق بالايىبەتتەرلەرنىمۇ يۇتۇشقا تەييار تۇرغان باشقا بىر چاققانىنىڭ ئۇنىڭ ئورنىنى تارتىۋېلىشىمۇ ھېچ گەپ ئەمەس ئىدى.

ئەمىر خەزىنىسىنىڭ سەل كەم يېرىمى خەجلىنىپ مۇمىنە خېنىم قەبرىسى ئۈستىدە تىكلەنگەن بۇ گۈمبەز (ھازىرمۇ بار) پايتەختتىكى ئەلا ھەزرەت نامىغا ئەۋەتىلىدىغان شىكايەتلەر ئۈچۈن ياخشى دەستەك بولدى. ئۇ باشقا شىكايەتنامىلەردەك ساۋاتسىزلارچە ئانچە - مۇنچىلا پۈتۈلمەي، غايەت تەقۋادارلىق بىلەن پۈتۈلگەنىدى.

«بەلخ شەھىرىدىن رۇم تۇپرىقىغا بۇ يۇرتنى ئۆز شاراپەت نۇرى بىلەن مۇنەۋۋەر ئەيلەش ئۈچۈن، سۇلتانۇل ئۆلىما باھاۋىددىن ۋەلەد ھەزرەتلىرى بۇ يەرگە تەكلىپ بىلەن تەشرىپ قىلغانىدى. ئەمما سۇلتانۇل دەۋرانىمىز بۇنىڭدىن بىخەۋەردۇر. لېكىن ئۇ ھەزرەتنىڭ قۇلى ۋە نائىبى بولغان ئەمىر مۇسا سۇلتانۇل ئۆلىمانى لەرېندېدە زورلاپ ئېلىپ قالدى ۋە ئۇنىڭغا ئاتاپ مەدرىسە سالدۇردى، ئۇنىڭ يېقىندا ۋاپات بولغان ئاجىزەسىنىڭ قەبرىسى ئۈستىگە زور خىراجەت سەرپ قىلىپ مەقبەرە ياساتتى.

ئەمىرنىڭ بۇ قىلمىشى شۇنىڭدىن دالالەت بېرىدۇكى، ئاللا ھەز-
رەتنىڭ بۇ قۇلى پادشاھ غەزىپىدىنمۇ تەپ تارتمايدىغاندەك».

ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى خەت - چەك ۋە ئەرز - شىكايەتلەر-
نى ئوقۇشنى ئادەت قىلغان ئالائىددىن كەي قۇباد I بۇنىڭدىن
شۇنداق غەزەپكە كەلدىكى، ۋەزىر ئارىغا چۈشۈپ ھاي بەرمىگەن
بولسا، ئەمىر مۇسانىڭ بېشى كېتىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى.
ۋەزىر يوشۇرۇن تەكشۈرۈپ باقايلى، ئاندىن بىر قارارغا كەل-
سەك، دەپ سۇلتاننى تىنچلاندۇردى.
بىر ھەپتىدىن كېيىن نائىبىنىڭ ئۆيىگە سۇلتاننىڭ چاپارمە-
نى كېلىپ، ئۇنىڭ چەمدىن تىكىلگەن غىلاپ ئىچىگە سېلىنىپ،
سۇلتان مۆھۈرى بېسىلغان مەكتۇپنى بەردى. ئەمىر مۇسا ئاۋ-
ۋال مەكتۇپنى پېشانىسىگە يېقىپ، ئاندىن بېسىلغان مۆھۈرنى
سۆيدى، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنى ئوقۇشقا قازىغا بەردى. قازى
مەكتۇپقا بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈپ، كۆزلىرى ئالاق - جالاق
بولغان ھالدا ئەمىرگە قارىدى. گويا ئۇنىڭ ئالدىدا جانلىق ئادەم
ئەمەس، جانسىز بىر جىسىم تۇرغاندەك ئىدى.
سۇلتاننىڭ خېتىدە: «سەن بۇنىڭغا قانداق جۈرئەت قىلال-
دىڭ، ئەۋلىيا شەھىرىگە قەدەم تەشرىپ قىلىپ كەپتۇ يۇ، سەن
بۇنىڭدىن مېنى خەۋەردار قىلماپسەن؟! بۇنداق ئۆز بېشىمچىلىق-
نى ئاللا ئىگەم كەچۈرمىگەي».
ئاخىرىنى مۇسا ئاڭلىمىدى. شەكسىزكى، سۇلتاننىڭ
مەكتۇپىدا سۆز ئۇنىڭ ھايات - ماماتى توغرىسىدا ئىدى.
مۇسا جەڭ مەيدانلىرىدا نى - نى ئۆلۈملەرگە دۇچ كەلگەن.
ئەمما جەڭدىكى جاسارەت بىلەن ھۆكۈمدار ئالدىدىكى جاسارەت
باشقىچە ئىدى. تۈرك - سالجۇقىيلارنىڭ ئادىتى بويىچە، بارلىق
خىزمەتكارلار ۋە بارلىق دۆلەت ئەمەلدارلىرى ئۆزىنى شەرىئەت
ھۆكۈمىگە بويسۇنغۇچى دەپ بىلگۈچى ئازاد دېھقانلاردىن پەرقلىق

ھالدا سۇلتاننىڭ قوللىرى ھېسابلىناتتى، ئۇلارنىڭ مال – مۈلـ
كى، ئار – نومۇسى، ھايات – ماماتى سۇلتاننىڭ ئىرادىسىگە
باغلىق بولاتتى.

كۈنۈم ئاخىرلاشتى، دەپ ئويلىغان ئەمىر مۇسا ئاخىرقى
قېتىم بىر دۇئا ئېلىش ئۈچۈن سۇلتانۇل ئۇلىمانىڭ ھوزۇرىغا
بېرىشقا ئالدىرىدى. چۈنكى، سۇلتاننىڭ قەھر – غەزىپىگە دۇ-
چار بولۇشتا ئۇنىڭمۇ ھەسسىسى بار ئىدى. ئەمىر مۇسا كونياغا
خەۋەر بېرەيلى، دەپ نەچچە قېتىم ئىشارەت قىلسىمۇ، سۇلتانۇل
ئۇلىما ئۇنىڭغا كۆڭۈل بۆلمىگەنىدى، بۇ پانىي دۇنيانىڭ سۇلتا-
نى ئۆزىنى ئۇ دۇنياغا پۈتۈنلەي بېغىشلىۋەتكەن ئاللانىڭ بىر
بەندىسى بىلەن نېمىمۇ كارى بولسۇن؟

ئەمىرنىڭ قولىدىكى مەكتۇپنى كۆرۈپلا، سۇلتانۇل ئۇلىما
ئۇنىڭ كۆڭۈلسىز بىر خەۋەر ئېكەنلىكىنى پەملىدى. مەكتۇپنى
ئالدىرىماي ئوقۇدى – دە، ئۇنى ئۆز غىلاپىغا سېلىپ خىيالغا
چۆكتى.

سالجۇق سۇلتانلىرى ئۇلىما ۋە شەيخلەرنى شۇنچىلىك ئىز-
زەت – ھۆرمەت قىلىدىغانلىقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى. يەرلىرى
ئىسلام دۇنياسىنىڭ بىر چېتىگە جايلاشقان ۋىزانتىيە ۋىلايەتلە-
رىنى كەينىدىن – كەينىدىن قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن مۆمىن
مۇسۇلمانلارنىڭ مۇھەببىتىگە تولاراق ئىگە بولۇشقا ئېھتىياجلىق
ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئېسىل مۇسۇلمان ھۆكۈمدارى بولۇپ
تونۇلۇش زۆرۈر: سۇلتان سەلتەنىتىمۇ خۇدانىڭ ئىرادىسىدىن
ئىكەن، قۇرئان ۋە ھەدىسلەردە پۈتۈلگەن، بۇزرۇكۋار ئۇلىمالار
ئاغزىدا زىكىر قىلىنىدىغان پەرۋەردىگار ئىرادىسىنى ئەمەلگە
ئاشۇرۇشمۇ پەرز ئىدى.

سۇلتانۇل ئۇلىما ساقىلىنى بىر – ئىككى قېتىم سىيپاپ،
ئالدىدا بېشىنى ئېگىپ، ھۆكۈم كۈتۈپ تۇرغان ئەمىرگە قارى-
دى.

— سۇلتان ھۇزۇرىغا دادىل بېرىڭلار! ئۇنىڭغا ھەممە گەپنى ئېيتىپ بەر!

ئەمىر مۇسا خەزىنىنىڭ قالغان - قاتقىنىنى يىغىپ، سۇلتانغا سوۋغات ھازىرلىدى - دە، چاپارمەن ئارقىلىق يازما جاۋاب ئەۋەتىش ئورنىغا ئۈچ ساقچىسىنى ئەگەشتۈرۈپ كونياغا قاراپ ئاتلاندى.

ئالائىددىن كەي قۇباد I ، سۇلتانۇل ئەمىرەل ئىسلامىن، يەمەندىن - گورجىستان ۋە ئابلازىيىگىچە، رۇس يېرىدىن - تارسۇس سەھرالىرىغىچە، ئوتتۇرا يەر دېڭىز ساھىلىدىكى ئەنتالىيىدىن - قارا دېڭىزنىڭ ئۇ چېتىدىكى دەشتى قىپچاق ۋە سۇدەككىچە، ۋىزانتىيە مۈلكى، پەرەڭلەر ۋە ئەرمەنلەر ئۆلكىسىدىن كىتىزىغانغىچە نى - نى بەگلەر ۋە ھاكىملارغا ھۆكۈم يۈرگۈزگۈچى پادشاھ، ئۆز نائىبىنى شاھ ئوردىسىدا قوبۇل قىلدى. مۇسا تىزلىنىپ، پېشانىسىنى ئۈچ قېتىم يەرگە تەگكۈزدى. ھۆكۈمدار ئولتۇرغان تەختىنىڭ پۇتىنى سۆيدى. ئۇنىڭغا ئورنىدىن تۇرۇش ئىجازەت قىلىندى. سۇلتاندىن ۋە قارا تونلارنى كىيىشكەن ئۆلىمالار، ۋالىداپ تۇرغان تونلارنى كىيگەن ئەمىرلەر، ئەمەلدارلاردىن قانداق سۆز بولۇشىنى كۈتۈپ بېشىنى ئېگىپ، قولىنى قوۋۇشتۇرۇپ تۇردى.

تەختنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇرغان ۋەزىر:

— گەپ قىل! — دەپ بۇيرۇدى.

مۇسا يەنە تەزىم قىلىپ، ئەيىبىنى بويىنىدىن ساقىت قىلماي، بولغان ئىشنىڭ ھەممىسىنى باشتىن ئاخىر سۆزلىدى. ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن سالجۇقىيلار زېمىنىغا قەدەم تەشرىپ قىلىپ، ئەلا ھەزرەتنىڭ بۇ ئىتائەتمەن قۇلىنىڭ قەلەم رايى

ئاستىدىكى لەرپەندې شەھىرىنى ماكان تۇتۇشنى ئىختىيار قىلغان شەيخۇل ئەزەم، سۇلتانۇل ئۇلىما شەنىگە ئاشۇرۇپ ھەمدۇ سانا ئوقۇدى.

ئوتتۇز بەش ياشلاردىكى، سېرىق ساقال ئالائىددىن كەي قۇباد I يېقىندا كرايېزۇندىقا قىلغان يۈرۈشىدىن غەلىبە بىلەن قايتقانىدى. ئۆزىنىڭ كۆپلىگەن ئۇنۋانلىرى قاتارىغا «ساھىللار بويى ھۆكۈمدارى» دېگەن نامىنىمۇ قوشۇۋالغان، چىڭگىز قوشۇنى خارەزمنى تارمار قىلغانلىقتىن، ئەڭ قۇدرەتلىك مۇسۇلمان پادىشاھىغا ئايلانغان سۇلتان بۇ كۈنلەردە ئۆزىگە ئىنئام قىلىنغان ھاكىمىيەت ئۈستىدە كۆپ ئويلايتتى، دۇنياغا ھاكىم بولۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. سۇلتانۇل ئۇلىما ئۇنۋانىغا ئىگە بولغان شەيخۇل ئەزەم ئۇنىڭغا — سۇلتانۇل — ئۇ مەراگە ئىنتايىن زۆرۈر ئىدى.

ئەمىر مۇسا ئويلىغىنىدەك بولماي لەرپەندېگە سالامەت قايتتى. قايتقاندىمۇ سۇلتاننىڭ سوۋغا ـ سالاملىرىنى ئېلىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە سارايدىن قوشقان ئىككى ساقچى ۋە ئىككى مەخسۇس ئەمەلدارنىڭ ھىمايىسىدە قايتىپ كەلدى. ئۇلار بوزرۇكۋار ئاتىمىز مەرھەمەت قىلىپ، ئۆز خانىدانلىرى بىلەن كونيا شەھىرىنى خالىسا، سۇلتان ئۇل ھەزرەتنىڭ پەندۇ نەسىھەتلىرىدىن بەھرىمەن بولار ئىدىم، دېگەن ئالىي تىلىكىنى ئېيتىشتى.

جاندىن ئەزىز مەرھۇملىرى ياتقان، ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ھالاۋەتتە ئۆتكەن بۇ شەھەرنى تاشلاپ كېتىش قانچىلىك ئېغىر بولمىسۇن، سۇلتان ئەمىرگە بويسۇنۇشتىن باشقا ئامال يوق ئىدى. سوۋغا ـ سالاملار بىلەن ساقچىلار ھەمراھلىقىدا كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ سۆزى، شەكسىزكى، ئىلتىماس ئەمەس،

بەلكى ئالىي پەرمان ئىدى.

سۇلتانئول ئۆلىما يەتتە يىل ئاۋۋالقىدەك كىتابلار ۋە روزنامىلارنى تاڭدى. ئۆزئارا چىرايلىق سۆزلەر بىلەن خوشلاشتى، قەرزلىرىنى تۆلىدى. لەرىندىدە قىلىپ، ئادەملەرگە ھەق سۆزىنى ئۆگەتكۈچى مۇرىتلىرىغا ھەر خىل تەلىم ۋە تاپشۇرۇقلارنى بەردى.

يەنە مەدرىسە ئىشىكىدە، بىر چاغدا بەلختە ئۇلارنىڭ ئۆيى ئالدىدا تۇرغاندەك، كارۋان سەپەرگە ئاتلىنىشقا تەييارلىنىپ تۇراتتى.

تىنى ياخشى ئوڭشىلىپ كىيتەلمىگەن گۆھەر خىنىم تۆگە ئۈستىگە مەخسۇس پەلەمپەي ئارقىلىق چىقىپ باللىرى بىلەن بىرگە ئولتۇردى. سۇلتانئول ئۆلىما كارۋاننى يولغا سېلىپ، دۇئاغا قول كۆتۈردى.

•

تۆتىنچى باب

قورغان

كۆزۈڭنى يۇم، كۆزگە ئايلانسۇن كۆڭۈل.

— جالالىدىن رۇمى

بەسلىشىش

كۆل رەڭ ھاۋا ئاستا - ئاستا سۇزۇلمەكتە، يۇلتۇزلار كېيىنى - كەينىدىن ئۆچۈپ، كۆزدىن غايىب بولدى. پەقەت تاغ كەينىدىن كۆتۈرۈلۈپ كېلىۋاتقان سارغۇچ شولىغا بەرداشلىق بېرىپ، زۆھرە يۇلتۇزىلا يالتىراپ تۇراتتى.

مەزىنلەر ئەزان توۋلاشتى. مەيىن شامال تامنىڭ كەينىدىكى يوپۇرماقلارنى شىلدىرلاتتى. دەرۋازىۋەنلەرنىڭ ئۇيقۇلۇق، خىرە ئاۋازلىرىنى تۆمۈر شادىلارنىڭ غىچىرلاشلىرى بېسىپ كەتتى.

شەھەر دەرۋازىسى ئالدىدا ئەتراپتىكى دېھقانلار ھەيدەپ كەلگەن بۇقىلار ھۆركىرىشىپ، قويلار مەرىشىپ دېگەندەك ئەتراپنى بىر ئالدى.

ھويلىلاردا ئاياللارنىڭ ئاۋازلىرى چىقىشقا باشلىدى. ئۇلار كەشلىرىنى «تاق - تۇق» قىلىشىپ دەسسەپ، سۇغا مېڭىشقانىدى.

بازاردا دۇكانلار ئېچىلىشقا باشلىدى. ئوقەتچىلەر رەستىسىدە جوتۇلار بىلەن يەر كولىغۇچىلارنىڭ گۇرسۇلدىگەن ئاۋازلىرى، زەرگەرلەرنىڭ دۇكانلىرىدا بولقىلارنىڭ يېنىك توكۇلداشلىرى باشلاندى.

تاغ كەينىدىن قۇياش كۆتۈرۈلدى، پۈتۈن ئەتراپنىڭ باغلىرى، باي، ئەمەلدارلارنىڭ چىمەنزار هويلىلىرى، يوللىرى، ئېرىقلىرى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا خۇددى ئالقىنىدىكىدەك گەۋدىلەندى.

هەربىر هويلا، هەربىر باغ، هەربىر سادا ئۇنىڭغا دوست ئىدى ــ چاقچاق ئەمەس، ئۇ بۇ شەهەردە يېرىم ئەسىر ياشىدى، يەنە كېلىپ قانداق يېرىم ئەسىر! هىجران يېقىن ئىدى، لېكىن ئۇ يەنە شۇ شوللىلار، رەڭلەر، ئەتىر پۇراقلار، هەرخىل ئاۋازلار گىرەلىشىپ كەتكەن بۇ شەهەر هاۋاسىغا تويمايتتى.

كېچىچە مۇئىنىدىن پەرۋانە سارىيىدا بەزمە بولدى. جالالىدىن ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرى، كونيا شەهىرىنىڭ داڭدار شەيخلىرى بەزمىگە تەكلىپ قىلىنغانىدى. مەملىكەتنى ئۇزۇن يىلدىن بۇيان باشقۇرۇپ كېلىۋاتقان پەرۋانە هازىر ياش سۇلتانغا ۋاسىيلىق سۇپىتىدە ئىشنى ماڭدۇرۇپ، دۆلەتنىڭ يېگانە باشقۇرغۇچىسى ۋە تايانچى بولۇپ قالغانىدى. ئادەتتە ئېغىر - بېسىق بولغان بۇ ئادەم بەزىدە خىيالغا چۆكۈپ، بەزىدە ئويۇن - كۈلكىگە بېرىلىپ، بەزىدە ساقىلىنى سىلاپ كۆزلىرىنى تامغا تىكىپ قارىغىنىچە جىمىپ كېتەتتى. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇنىمۇ قانداقتۇر بىر ئىچكى دەرد ئازابلايتتى.

جالالىدىننىڭ سۆزلىرى ۋە شېئىرلىرىدىن مۇئىنىدىن ئۇزىگە تەسەللى ۋە ئىشەنچ ئىزدەيتتى. بۇ نەرسىلەرنى ئۇ يا يۆلەنچۈكى ــ چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل جەڭگىۋار كۈچىدە ياكى

دۈشمەنلىرى — ۋىلايەت بەگلىرىنىڭ ۋە ساراي ئەمەلدارلىرى. نىڭ ئۆزئارا پىچاق كۆتۈرۈشۈپ، ئاخىرىدا خارابلاشقان ھەييار. لىقىدا، ياكى شۇنىڭ بىلەن چىڭگىزخانغا قارشى تىل بىرىكتۈر. گەن مىسىر سۇلتانلىرىنىڭ يوشۇرۇن مەدەتكارلىقىدا، ياكى يۇقىرىلارغا سالىدىغان قورقۇتۇش سىياسەتلىرىدە، ياكى ھېساب. سىز كۆپ مال - دۇنياسىدا، ياكى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىگە چېچىلىپ سېلىنىدىغان مەسچىت، مەدرىس، خانىقا، كارۋان سارايلار قۇرۇلۇشىغا ئاتالغان خەير - ئېھسانىدا تاپالايتتى.

ساراي ۋە دىۋان ئىشلىرىدا پىشقان، تەدبىرلىك ئېسىلزادە پەرۋانىنىڭ ئاتىسى سۇلتانىنىڭ يېقىن ئادىمى ئىدى. شۇنداقلا پادشاھ خاندانى بىلەن قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت ئورناتقان ئە. قىللىق ۋە مەلۇماتلىق كىشى ئىدى. پەرۋانە بەزىدە ئۆزى ھەققە. دىكى ئاچچىق ھەقىقەتلەرنىمۇ جالالىدىن رۇمى ئاغزىدا زىكىر قىلىنسا «غىڭ» دېمەي ئاڭلايتتى، چۈنكى سىياسەتچى بولغانلى. قىدىن قۇدرەتنى، ھەتتاكى روھىي قۇدرەتنىمۇ تەن ئېلىپ، ھۆرمەت - ئېھتىرام بىلدۈرەتتى.

چىڭگىزخانىنىڭ ھۇجۇمىدىن كېيىن، مەملىكەتتە ئاچارچى. لىق يۈز بەرگەن بىر پەيتتە، پەرۋانە ئەمرى - مەرۇپ سوراپ جالالىدىنىنىڭ مەدرىسىگە باردى. مەۋلانە ئىنتايىن خاپا ئىدى. پەرۋانىنىڭ ئاشلىق ساڭلىرىدا ئاشلىق سېسىپ - چىرىپ ياتات. تى، ئەمما ئادەملەر بولسا ئاچلىقتىن كوچىلاردا يېتىپ ئۆلۈۋا. تاتتى.

ئۇ ئالىي مېھماننى تىك تۇرغىنىچىلا قارشى ئالدى، ئۇنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپمۇ قىلمىدى. ھەممە مەھرەملىرىنىڭ ئالدى. دىلا ئۇنىڭدىن سورىدى:

— قۇرئاننى يادقا بىلىدىغىنىڭ، شەيخ سەدرىدىدىن ھۇزۇ.

رىدا ھەدىس ئۆگىنىۋاتقىنىڭ راستمۇ؟

— راست، ھەزرىتىم.

— ئۇنداق بولسا، ئەمرى - مەرۇپىمىز مۇنداق: كىمكى ياخشىلىق ۋە ئىنساپ يولىغا ماڭمىغاي، شۇ زالىمدۇر. ساڭا پەيغەمبەر كالامى تەسىر قىلماپتۇ، مېنىڭ سۆزۈم تەسىر قىلاتتىمۇ. .

پەرۋانە قوشۇمىلىرىنى تۈرۈپ چىقىپ كەتتى. لېكىن ئۇنىڭ مەسلىھەتىنى قوبۇل قىلدى. ئىككى ساڭ ئاشلىقنى كەمبەغەللەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بەردى، شۇنىڭ بىلەن ئوت ئالىمەن دەپ تەييار تۇرغان ئىسيانىڭ ئالدى ئېلىندى. لېكىن پۈتۈن مەملىكەت خانىۋەيران بولغان ئەھۋال ئاستىدا ھەممىنى تەڭ تويغۇزغىلى بولامتى؟

ئاخشامقى بەزمىدە تاڭ ئاتقۇچە پەرۋانە جالالىدىننىڭ سۆزلىرى بىلەن شېئىرلىرىغا قۇلاق سېلىپ، خىيال سۈردى ۋە ئاخىرى دىلىدىكى سۆزنى تىلىغا ئۇزاتتى:

— قانداقلا بولمىسۇن، ھەزرىتىم، ئىشلىرىمىزنىڭ ئاۋۋىلى ئاساسى ئۆزلىرىدىن!

بۇ ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى كونا دەتالاش ئىدى. ئەمىرنىڭ شائىر بىلەن، سىياسەتچىنىڭ دانىشمەن بىلەن، ئەمەلدارنىڭ سۆز ئۇستىسى بىلەن بولغان مۇنازىرىسى ئىدى. دەلىللەر ئۆزگىرىپ، ھادىسىلەر ئۆز نۆۋىتى بىلەن ماڭاتتى، شارائىت ۋە دەلىللەر ئۆتكۈنچى، ئەمما تالاش - تارتىش ئۆز ماھىيىتى بىلەن باقىيلىقچە قالاتتى، ئېھتىمالىم، تاكى سۆز ئەمەلىيەتتىن، ئەمەلىيەت سۆزدىن ئايرىلىدىكەن، ئۇ شۇنداقلىقچە قېلىۋېرەتتى.

پەرۋانە كۈچ ئۈستۈن دېسە، جالالىدىن سۆز ئۈستۈن، دەيتتى. بەس، دەتالاش ھەر ئىككى تەرەپ ئۈچۈن مۇھىم، ئۇلار خۇددى رەقىبلەردەك قارىمۇ قارشى تۇرۇشاتتى.

پەرۋانە مۇسەللەس تەسىرىدىن پارقىراپ كەتكەن ھاۋارەڭ كۆزلىرىنى قىسىپ، بىر قولىنى بېلىگە، بىر قولىنى تىزىغا قويۇپ، بۇنىڭغا مەۋلانا نېمە دەر ئىكىن، دەپ كۈتۈپ تۇراتتى. مەۋلانا بولسا ئۇنىڭ دېگەنلىرىنى بىر - بىردىن خاتىرىسىگە ئورنىتىۋېلىپ، جاۋاب بېرىشكە ئالدىرىمايتتى.

پەرۋانىنىڭ ئاتىسى بىر چاغدا چىڭگىزخان قوشۇنىنىڭ بىر لەشكەر بېشىنىڭ بارگاھىغا دادىللىق بىلەن كىرەلىگەنىدى. بۇ ۋەقە بۇنىڭدىن يىگىرمە بەش يىل ئاۋۋال — سۇلتان قوشۇنلىرى قىياستاغ ئېتىكىدىكى دەھشەتلىك ئۇرۇشتا ئېچىنىشلىق دەرىجىدە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن سادىر بولغانىدى. شۇ چاغدا ئۇ مەسخىرىلىك سۇلھىكە ماقۇل بولۇپ قايتقان؛ سالجۇق سۇلتانى چىڭگىزخان ھاكىمىيىتىنىڭ ۋاسسالىغا ئايلىنىپ قالغان. لېكىن ئۇ شۇ يول بىلەن پايتەختنى ۋە ئۇنىڭ ئاھالىسىنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قالغان.

شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ ئوغلى چىڭگىزخان قوشۇنىنىڭ پاناھىدا مەنسەپنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە كۆتۈرۈلگەن. دەسلەپتە ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن رەقىبى ئەمىر ئىززىدىنجاننى تەختتىن غۇلىتىپ، ئورنىغا ئۆزى ئولتۇردى. كېيىن تەبرىزگە چىڭگىز قوشۇنىنىڭ ئېلخانى ھۇلاكۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ، تەختكە بىراقلا ئىككى ۋارىس — ئىززەتتىندىن بىلەن رۇكنەددىننى ئولتۇرغۇزۇشقا مۇيەسسەر بولدى. ئاكا - ئۇكا ئوتتۇرىسىدا ئەۋج ئېلىپ كەتكەن جېدەللەردە رۇكنەددىننى ياقلىدى. ئۇنىڭ نامىدىن سىنايىنى قايتا ئىگىلەپ ئۆز تەۋەسىگە قوشۇۋالدى. چىڭگىزخان قوشۇنىنىڭ ياردىمى بىلەن ساخاۋەتچىسى رۇكنەددىننى سۇلتانى مۇتلەق قىلىپ ئۆستۈردى. ئۇنىڭ رەقىبلىرىنى ئۆلتۈرگۈزدى، كېيىن رۇكنەددىنىمۇ ئۆلتۈرۈپ، ياش شاھزادە نامىدىن دۆلەت بايرىقىنى ئۆز قولىغا ئېلىۋالدى. بەگلەر ۋە سۇلتانلارنى ئۇجۇق-

تۇرۇش، ئاكا-ئۇكىلارنىڭ تەخت تالىشىش كۆرەشلىرىگە قاتنىشىش پەرۋانە ئۈچۈن يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلۈش ۋاسىتىسىلا ئەمەس ئىدى. شۇنداقلا چىڭگىزخان قوشۇنىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خەلقتىن خىراجەت ئۈندۈرۈشتە، ئۇ ئۆزىنىمۇ ئۇنتۇمىدى، ئۇنىڭ بايلىق كۆپەيتىشتىن باشقا مەقسىتىمۇ يوق ئەمەس ئىدى.

پەرۋانە ۋاستە تاللاپ ئولتۇرمايتتى، لېكىن دۆلەتنى ئۇزۇل-كېسىل بۇزۇلۇپ-بۆلۈنۈپ كېتىشتىن ساقلاشقا بارلىق كۈچى بىلەن تىرىشاتتى. جالالىدىن ئۆز-ئۆزىدىن: بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئۆز سۆزىگە ئىگىمىدۇ؟ دەپ سورايتتى. ئۇنى بۈگۈن بىز «ئۇنىڭ غايىۋى ئاساسى بارمىدۇ؟» دەپ سورىغان بولاتتۇق.

پەرۋانە پەقەت شارائىت ۋە ھادىسىلەرگە قاراپلا ئىش كۆرەتتى. ئۇ بۈگۈنكى ئۆتۈپ كەتسە ئەتىكى پالاكەتنىلا بېسىقتۇرۇش چارىسىنى قىلالايتتى، ئەمما مەملىكەت ھالاكەتكە يۈزلەنگەندى. پەرۋانىنىڭ ئۇنىڭدىن باشقىسىغا قۇربى يەتمەيتتى، ئۇ بۇرۇن قانداق بولغان بولسا شۇنداق — يەنىلا سۇلتان ئەمىر ئىدى.

مەۋلانا خۇددى ئۆز-ئۆزىگە سۆزلەۋاتقاندەك پەس ئاۋاز بىلەن:

— ماڭا ئاشۇ ئىشقا قادىر ئىنساننى كۆرسەتكىنە! قېنى ئۇ ئەزىمەت، ئۇنىڭغا پائالىيەت دېگەننىڭ نېمىلىكىنى كۆرسىتىپ قويايلى. ئۇ نەدە؟ دانىش بىلەن، بۇلۇت بىلەن، روھ بىلەن كېلىشەلەيدۇ. سەن بىزنىڭ يولىمىزدا ئەمەسسەن، بەس، بىزدە ھادىسىلەر بار دېيىلسە، ئۇنى قانداق كۆرەلەيسەن؟ — دېدى.

جالالىدىن قانداقتۇر كۆزگە كۆرۈنمەس بىر كۈچ ئۇنى كۆتۈرگەندەكلا ئورنىدىن دەس تۇرۇپ كەتتى:

— ئىش، ھادىسە ئاۋام خەلق ئويلىغاندەك زاھىرىي بىر

نەرسە ئەمەس. زاھىرىي باتىنىغا باغلانمىغان ئىنسان ئۆزىنى ھە
دەپ ئىشقا ئۇرىدۇ، لېكىن ئاقىۋىتىدە يېتىدىغان جايى باشقىچە
بولىدۇ، — ئۇ ئاۋازىنى قويۇپ بېرىپ، — سەن سۆزنىڭ نېمە-
لىكىنى بىلمەيسەن، ئۇنى نەزەرگىمۇ ئالمايسەن. ھالبۇكى،
سۆز — ئاۋۋال ئاساستۇر. ئۇ ئىش دەرىخىنىڭ مېۋىسىدۇر.
ئۇ شۇنداق مېۋىدۇركى، يېڭى ئىشنى دۇنياغا كەلتۈرىدۇ...
سەن، مۇئىنىددىن پۈتۈن جىسمىڭنى قۇلاق قىلىپ، مەندىن
سۆز ئاڭلاشنى كۈتىسەن. سەن ئۇنى دېمىسەم رەنجىيسەن، —
شائىر خىيالغا چۆمگەن ھالدا سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — مې-
نىڭ سۆزۈم سەن ئۇچۇن بۈيۈك بىر ئىشتۇر. سەن، سۆز
ئاجىز، دېدىڭ، راستىنى ئېيتقاندا، سۆزنىڭ ئاجىزلىقى توغرۇ-
لۇق دېگەن سۆزۈڭنىڭ ئۆزى ئاجىز...

جالالىددىننىڭ ئاۋازىدا شۇنداق ئىشەنچ ۋە قەتئىيەت بار
ئىدىكى، پەرۋانە ئۇنىڭ سۆزلىرىنىڭ مەنىسى نېمىگە قارىتىلى-
ۋاتقانلىقىنى ئويلاپمۇ ئولتۇرمىدى، ئۇ بېشىنى ئېگىپ، گەپنىڭ
داۋامىنى كۈتەتتى. لېكىن مەۋلانا جىم تۇرۇۋالدى.

ئۇنىڭ شاگىرتلىرىمۇ ھاياجانغا تولۇپ، كۆز ياشلىرىنىڭ
ساقاللىرىنى بويلاپ چۈشۈۋاتقانلىقىنى سېزىشمەيتتى. ئۇلارنىڭ
پائالىيىتىمۇ سۆز ئىدى. لېكىن ھازىر ئۇلارغا سۆز كەملىك
قىلاتتى.

جالالىددىن شام، مۇسەللەس، قوي يېغى سېلىنغان ئىسرىق
پۇراقلىرىغا، ئۇسسۇل ئويناپ ھالىدىن كەتكەن دەرۋىشلەرنىڭ
تەر پۇراقلىرىغا تولغان ئۆيدىن چاپسانراق ساپ ھاۋاغا، يۇلتۇز-
لۇق ئاسمان ئاستىغا چىققۇسى، قەلئە سېپىلىنىڭ ئۈستىگە
چىقىپ، ئاشۇ يەردە يېڭى كۈننى قارشى ئالغۇسى كەلدى.

ئۇ ئىشىككە قاراپ ماڭدى. كەينىدىن ئەگەشمەكچى بولۇپ
قوزغالغان ئەمىر - مۇلازىملىرىنى ئىشارەت بىلەن توختىتىپ
قويۇپ تاشقىرىغا چىقتى.

ئۆزىنىڭ ھەقلىق ئىكەنلىكىگە ئۇنىڭ ئىشەنچى كامىل ئىدى: باشتىن كەچۈرگىنى ۋە ھازىرقى پۈتۈن پائالىيەت مەنىسىنى ئۆزىدە جەملەپ، ئۇنى بىر چاپارمەنگە ئوخشاش ئالدىدا كېتىۋاتقانلارغا يەتكۈزۈشكە پەقەت سۆزلا قادىر. لېكىن ئۇ كۆز ئالدىدا بارغانچە كېڭىيىپ كېتىۋاتقان ۋادىغا تەلمۈرگەنسېرى شۇنى سېزەتتىكى، ھەققانىيلىقى ئۇنىڭغا خۇشاللىق ئەمەس، قايغۇ كەلتۈرۈۋاتاتتى.

ھە، سۆز — ئىش دەرىخىنىڭ مېۋىسىدۇر. لېكىن جالالىدىن پەقەت مېۋىگىلا ئەمەس، دەرەخكە جان ئاتا قىلغۇچى يىلتىزلارغىمۇ، ياپيېشىل شاخلارنى كۆتۈرۈپ تۇرغۇچى غولغىمۇ، ئادەملەرنىڭ بېشىغا سايە تاشلىغۇچى يوپۇرماقلارغىمۇ ئىگە بولۇشنى ئىستەيتتى.

ھەممە نەرسىنى بىلىپ تۇرۇپمۇ بىرەر نەرسىنى ئۆزگەرتىشكە قۇربىڭ يەتمىسە! قەلبىڭنىڭ ھەرىكىتى دۇنياۋى ھەرىكەتكە مۇۋاپىقلاشقان ئىنسانلارغا تەۋە بولغۇچى بۈيۈك سائادەت ئۇنىڭغا مۇيەسسەر بولمىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ھەمىشە تىركىشىش ئىچىدە يۈرىدىغانلىقىنى بىلدى. ئۇ ئىنسان مۆجىزىلىرىگە چوڭقۇرراق سىڭىپ، ئۇنىڭ سىرلىرىنى بىلگەنسېرى، يەر يۈزىدە شەرمەندىچىلەردە زوراۋانلىق قانات يېيىپ، ھەممە يەر قانغا بويالغانلىقىنى ئۇقتى. ئۇ ئۆمرىنىڭ باش سۆزىگە يېقىنلاشقانسېرى، تېخىمۇ كۈچلۈكرەك سېزىشكە باشلىدىكى، ئىنسان روھى سىغدۇرالىغان ھەممە نەرسىنى سۆز سىغدۇرالمايدۇ. ھېكمەت كۆپ جايىدا، قايغۇمۇ كۆپ.

ئۇپۇق كەينىدىن لالىدەك قىزارغان بۇلۇتلار كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. ئۇلار بىر - بىرىگە چېتىپ قويۇلغان تۆگە كارۋانلىرىدەك بىر - بىرىنىڭ كەينىدىن مېڭىشاتتى. ئۇنىڭ دۇنيانى ئۆزگەرتىشكە ئىنتىزار بولۇپ، سۆز ئىزدەپ قىلغان

ئىشلىرى ـــ ئۆمرىنى تەشكىل قىلغان ئىش ـ ئىزلىرى
بىر ـ بىردىن يادىغا چۈشۈشكە باشلىدى.
قۇياش خۇددى چۈمبەل ئارىلىقىدىن قاراۋاتقان كۆزگە ئوخ-
شاش بۇلۇتلار ئارىسىدىن لەپپىدە چىقتى ـ دە، قەزەنۆرەنىنىڭ
قاغجىرىغان، پاكار تۆپىلىكلىرىنى يورۇتتى. شۇ چاغدا ئۇ بىر
ئۆمۈر قەلبىگە نەقىشلىنىپ قالغان دەھشەتلىك كۈن ـــ ئالتە
يۈز ئەللىك تۆتىنچى يىل ھىجرىي زۇلقەدە ئېيىنىڭ ئاخىرقى
شەنبىسىنى ئېسىگە ئالدى.

مۆجىزە

شۇ يىلى سۇلتان ئىززەتتىدىن چىڭگىز قوشۇنى بىلەن يەنە
بىر قېتىم جەڭ قىلدى. لېكىن يەنىلا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى،
قوشۇنلىرىنىڭ بىر قىسمى قىرىلىپ، قالغان بىر قىسمى تارقى-
لىپ كەتتى.

چىڭگىز قوشۇنى ئادەتتە قاچقانلارنىڭ يەلكىلىرىگە مىنىپ
شەھەرگە كىرەتتى. ئەمما قورقۇپ كەتكەن سۇلتان لەشكەرلىرى
ئۆزلىرىنى كونيا شەھىرىگە ئەمەس، ئورمانزارلىق، تۆپىلىك-
لەرگە ئۇرۇشتى. چۈشتىن كېيىن چىڭگىز قوشۇنلىرىنىڭ ئىل-
غار ئاتلىقلىرى قەلئەگە يېقىنلاشقاندا، شەھەر دەرۋازىلىرى ھەم
يېپىق ئىدى.

چىڭگىز قوشۇنى بىرئاز ئايلىنىپ، قانداق پەيدا بولۇشقان
بولسا، شۇنداق تېزلىك بىلەن تۆپىلىكلەرنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ
غايىب بولدى.

چىڭگىز قوشۇنى شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىشتىن بۇرۇن
پايتەختتىن چىقىپ كېتىشكە ئۈمىد باغلىغان شەھەرلىكلەر،
شەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا تولۇپ كەتكەنىدى، ساقچىلار بۇ
ئەسەبىيلىشىپ كەتكەن ئادەملەرنىڭ ئالدىنى توسۇپ، قورالل-

رىنى ئىشقا سېلىشتى. خوتۇن - قىزلارنىڭ زارلاشلىرى، يىغلاپ ئاياغ ئاستىدا قېلىپ دەسسىلىۋاتقانلارنىڭ نالىلىرى، ئۆلگەنلەرنىڭ ۋارقىراشلىرى، جان ھەلقۇمىغا كەلگەنلەرنىڭ ئۆلۈم ئالدىدىكى تىلاۋەتلىرى ۋە تىلاۋەت ئارىلاش خىرقىراشلىرى بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ كەتكەنىدى.

لەشكەرلەرگە خەنجەر ۋە ئۇزۇن شەمشەر بىلەن قوراللانغان ھۈنەرۋەنلەر ياردەمگە كېلىشتى، ئۇلار شەھەرنى قوغداشقا قەسەم قىلىشقانىدى. ئۇلار بىر ئوچۇملا ئوردا لەشكەرلىرى ۋە دەرۋازىۋەنلىرى بىلەن قوشۇلۇپ نېمىمۇ قىلالار؟ لېكىن، ھەربىي تەلىم كۆرگەن، تەجرىبىلىك بىرەر سەركەردىگە ئىگە بولمىغان بۇ پىدائىيلار چىڭگىز ئەسكەرلىرىنىڭ قىلىچى ئاستىدا قويدەك قىرىلىپ كېتىشتىن كۆرە، جەڭ قىلىپ قۇربان بولۇشنى ئەۋزەل كۆرەتتى.

كەچكە يېقىن شەھەر جامەسى مەيدانىدا ئون مىڭلىغان خالايىق يىغىلدى. ئۇلار ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، ئەل - ئاغىنىلىرى بىلەن خوشلىشىپ، ئۆلۈم ئالدىدا ئىبادەت قىلىشتى، پۈتۈن شەھەرنى يىغا - زار قاپلاپ كەتكەنىدى. ئالدىدا نېمىنىڭ كۈتۈۋاتقانلىقىنى ھەممەيلەن ياخشى بىلەتتى. كونىيا قولدىن كەتكۈدەك بولسا، ئاياللارنى ئازاب - ئوقۇبەت بىلەن چۆرىلىك، ئەرلەرنى - ئۆلۈم، ھۈنەرۋەنلەرنى موڭغۇل چۆللىرىدە تاكى قەبرىگە كىرگۈچە جاپا - مۇشەققەت كۈتەتتى.

مەۋلانا مۇرىتلىرى يىغىلغان خانىقا ئالدىدا كېتىۋاتاتتى. ئۇ پەردە ئادەمنى تىت - تىت قىلىدىغان ۋەقە يۈز بەردى. سودىگەر قوشنىسى شەھەردىن چىقىپ كېتىشكە تەييارلانغانىدى. ئۇنىڭ گۈزەل ئايالى «شەھەر دەرۋازىسى تاقىلىپتۇ» دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئۆزىنى ئېرىنىڭ پۇتىغا تاشلاپ، «موڭغۇللار نومۇسۇمنى ئاياغ - ئاستى قىلغۇچە مېنى ئۆزۈڭ ئۆلتۈرۈۋەت» دەپ زارلاپ يىغلاشقا باشلىدى. ئۇنىڭ نالىسىگە چىداپ تۇرغىلى

بولمايتتى. سودىگەر خەنجىرىنى سۇغۇرۇپ، ئۇنىڭ بېشىغا تەڭ-لىدى. خۇددى بىرى ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇۋالغاندەك، خەنجەرنى كۆتۈرگىنىچە تۇرۇپ قالدى. كېيىن خەنجىرىنى تاشلىۋېتىپ، ئاجىزانە ھۆركىرەپ يىغلىدى. خوتۇنى ئەھۋالنى كۆرۈپ، ئۇ-نىڭ مېھرىنىمۇ، ئاجىزلىقىنىمۇ قارغىدى - دە، خەنجەرنى قولىغا ئېلىپ ئۆز كۆكسىگە ئۇردى.

موڭغۇللار ئادەتتە شەھەرنى ۋەيران قىلغىنى بىلەن دىنىي زاتلارغا تەگمەيتتى. جەڭچىلەرنى قىرىپ، ھۆكۈمدارلارنىڭ خا-نىدانىنى قىلىچلار بىلەن چاناپ، ئاياللار ۋە ھۈنەرۋەنلەرنى قول قىلىپ، روھانىيلار بىلەن مۇرەسسەلىشىپ قېلىشقا ئىنتىلەت-تى. مۇسۇلمان ۋە خرىستىئان مەملىكەتلىرىدە، ئىران ۋە گۈ-رۇجىستاندا، ياۋروپادا شۇنداق بولغانىدى. ئىش شۇنداق بولغاچ-قا، مەۋلانا ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرىنى، گەرچە ئۇلار رەسمىي دىنىي مەنسەپتە بولمىغان بولسىمۇ، ئەجەل چەتنەپ ئۆتۈشى مۇمكىن ئىدى. لېكىن شەھەرنىڭ بېشىغا چۈشكەن پالاكەت، خالايىقنى باسقان دەھشەت - ۋەھىمىنى كۆرۈشتىن كۆرە، ئۆلۈمنىڭ ئۆزى ئەۋزەل ئىدى.

ھازىر ھەممىلا كۆز ئۇنىڭغا تىكىلگەنىدى. جالالىدىنىنىڭ سۆزىنى — ھەقىقەتنىڭ نىجاتلىق سۆزىنى كۈتۈشەتتى. سۆز — ئەمەل - ئىش. ئەمما ئۇنىڭدىن سۆز چىقمايتتى. سۆز-لەرنى ئېيتقاندا ئۇنىڭ سۆزى شۇنچە كۆپ ئىدىكى، ئۇ سۆز-لەر ئېغىزدىن چىقىسىلا ئۇلار بىر - بىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ، ھەددى - ھېسابسىز پارچىلىنىپ، بۆلۈنۈپ كېتەتتى. ئۇ ئۆز - ئۆزىنى ئۆلچەپ، شۇنى ئېنىق بىلەتتىكى، ھېچقانداق سۆز ئۇنىڭ قەلبىدە ئۆركەشلىگەن سەل ۋە دولقۇنلىنىشنى با-سالمايتتى، بۇنىڭغا ھەرقانداق سۆز ئاجىزلىق قىلاتتى.

قىممەتلىك دەقىقىلەر سۈكۈت ئىچىدە ئۆتتى. كەچنىڭ گۈگۈم قاراڭغۇلۇقى بارا - بارا شەھەرنى كېپەنلەۋاتقاندەك ئۇرد-

ماقتا ئىدى.

مەۋلانا بېشىنى ئېگىپ تەزىم قىلىپ، مۆرىتلىرىنى كۆزدىن كەچۈردى. گويا ئەپۇ سوراۋاتقاندەك، ھەربىرىنىڭ كۆزىگە ئۇزاق تىكىلىپ قارىدى.

كېيىن ئۆيگە كىردى. ئايالى، بالىلىرى بىلەن خوشلاشتى.

ئۇ ۋەلەد بىلەن ئالائىددىن سىريانۇسنى ئەگەشتۈرۈپ خانىقادىن چىقتى، غەم - قايغۇغا چۆمگەن كوچىلاردىن ئۆتۈپ، شەھەرنىڭ شەرقى — ھەلقە بەگۇش دەرۋازىسى تەرەپكە قاراپ ماڭدى.

كۈن بويى كىشىلەرنىڭ ھەلەكچىلىكى بىلەن ئېلىشىپ، نەق ئەزرائىلنىڭ تۇسىگە كىرگەن لەشكەر باشلىقى چىراغ كۆتۈرۈپ كېتىۋاتقان ئۈچ كىشىنى كۆرۈپلا، لەشكەرلىرىگە: بۇلارنىڭمۇ ئەدىبىنى بېرىپ قويۇڭلار، دەپ بۇيرۇشقا تەمشىلىپ تۇراتتى، ئۇن بېشى ئەخمى جالالىددىننى تونۇپ قېلىپ، ئۇنىڭ يېنىدىن تارتتى. لەشكەر باشلىقى خىجالەت بولۇپ، شائىرغا يول بوشاتتى.

دەرۋازىۋەنلەر تۆمۈر شادىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتى. تۆت لەشكەر ئىككى تەرەپتىن ئىتتىرىشىپ، دۇپ دەرىخىدىن ياسالغان ھەيۋەتلىك دەرۋازىنىڭ دەرچىسىنى تاقاپ تۇرىدىغان ئېغىر لۇكىدانىنى بىر ياققا سۈرۈشتى.

جالالىددىن ۋەلەد بىلەن سىريانۇسقا تاڭ ئاتقۇچە شۇ يەردە تۇرۇپ تۇرۇشنى تاپىلاپ، ئېغىشكىنىچە تۈن قاراڭغۇلۇقى قوينىغا كىرىپ كۆزدىن غايىب بولدى.

تىتىلىپ كەتكەن ماز پاختىدەك بۇلۇتلار خىرە ئاي شولىسىدا كۆزگە ئاندا - ساندا چېلىقىپ، ئالدىراشقىنىچە ئۈزۈپ كېتىشەتتى. ئۇلارنىڭ يىرتىقلىرى ئارىسىدىن بەزى - بەزىدە

ماقتا ئىدى.

مەۋلانا بېشىنى ئېگىپ تەزىم قىلىپ، مۇرىتلىرىنى كۆزدىن كەچۈردى. گويا ئەپۇ سوراۋاتقاندەك، ھەربىرىنىڭ كۆزىگە ئۇزاق تىكىلىپ قارىدى.

كېيىن ئۆيگە كىردى. ئايالى، بالىلىرى بىلەن خوشلاشتى.

ئۇ ۋەلەد بىلەن ئالائىددىن سىريانۇسنى ئەگەشتۇرۇپ خانىقادىن چىقتى، غەم - قايغۇغا چۆمگەن كوچىلاردىن ئۆتۈپ، شەھەرنىڭ شەرقى — ھەلقە بەگۇش دەرۋازىسى تەرەپكە قاراپ ماڭدى.

كۈن بويى كىشىلەرنىڭ ھەلەكچىلىكى بىلەن ئېلىشىپ، نەق ئەزرائىلنىڭ تۇسىگە كىرگەن لەشكەر باشلىقى چىراغ كۆتۈرۈپ كېتىۋاتقان ئۈچ كىشىنى كۆرۈپلا، لەشكەرلىرىگە: بۇلارنىڭمۇ ئەدىبىنى بېرىپ قويۇڭلار، دەپ بۇيرۇشقا تەمشىلىپ تۇراتتى، ئۇن بېشى ئەخمي جالالىدىننى تونۇپ قېلىپ، ئۇنىڭ يېڭىدىن تارتتى. لەشكەر باشلىقى خىجالەت بولۇپ، شائىرغا يول بوشاتتى.

دەرۋازىۋەنلەر تۆمۈر شادىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتى. تۆت لەشكەر ئىككى تەرەپتىن ئىتتىرىشىپ، دۇپ دەرىخىدىن ياسالغان ھەيۋەتلىك دەرۋازىنىڭ دەرچىسىنى تاقاپ تۇرىدىغان ئېغىر لۆكىدانىنى بىر ياققا سۈرۈشتى.

جالالىدىن ۋەلەد بىلەن سىريانۇسقا تاڭ ئاتقۇچە شۇ يەردە تۇرۇپ تۇرۇشنى تاپىلاپ، ئېگىشكىنىچە تۈن قاراڭغۇلۇقى قوينىغا كىرىپ كۆزدىن غايىب بولدى.

تىتىلىپ كەتكەن ماز پاختىدەك بۇلۇتلار خىرە ئاي شولىسىدا كۆزگە ئاندا - ساندا چېلىقىپ، ئالدىراشقىنىچە ئۈزۈپ كېتىشەتتى. ئۇلارنىڭ يىرتىقلىرى ئارىسىدىن بەزى - بەزىدە

يۇلتۇزلار كۆز قىسىشىپ قارايتتى. دالا ئوت - چۆپلىرىنىڭ پۇراقلىرىنى ئۇچۇرۇپ كەلگەن شاماللار باغلاردا ئايلىنىپ، يو-پۇرماقلارنى شىلدىرلىتاتتى، قەلئە دەرۋازىسى ئۈستىدە يۇرگەن لەشكەرلەرنىڭ بوغۇق توۋلاشلىرى بىلەن ۋاراڭ - چۇرۇڭ ئىچى-دە ئۆتكەن كۈننىڭ دەھشەتلىرىنى ئۇزاق - ئۇزاقلارغا ئېلىپ كېتەتتى.

ئۇ تۈن قوينىدا يالغۇز ئىدى. باغلارنى ئارىلاپ، تونۇش چىغىر يول بىلەن موڭغۇل ئەسكەرلىرى يوشۇرۇنغان قازانۇيران تۆپىلىكلىرى تەرەپكە قاراپ ئىلدام مېڭىپ كېتىۋېتىپ، ئۆز قەلبىدە سۆز تەييارلىنىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى.

دېڭىز دولقۇنىنى توختىتىش مۇمكىن ئەمەس. لېكىن ئۇ-نىڭغا بەرداشلىق بېرىش مۇمكىن، چىڭگىز قوشۇنىمۇ شۇنداق: ئۇلارغا قارشى كۆرەش قىلىش پايدىسىز، لېكىن ھەر دائىم خەلققە ئوخشاش مەھكەم تۇرۇش مۇمكىن. ھېچنېمىسى يوق نامراتلار ئۇلاردىن چۆچۈپ كەتمىسىمۇ بولىدۇ. دۆلەتمەنلەر، بايلار تۇگۈنلىرىنى تېڭىشىۋېرسۇن. شەخسىي مەنپەئەت يولىدا ھۆ-ھېچ نەرسىدىن تەپ تارتمايدىغان، زۇلۇم پاتقىقىغا پاتقان ھۆ-كۈمدارلار ئەندىشىگە چۈشۈۋېرسۇن. ئاللانى شىپى كەلتۈرۈپ، يالغان سۆزلىگۈچى ئۆلىما، قانۇنچىلار قورقۇپ تىترەۋېرسۇن. پەقىرۇ پۇقرالارغا يەنىلا شۇ ئاسارەت، يېڭىغا ئادەتلەنمىگەن بولغىنى ئۇچۇنمۇ بىر ئاز قورقۇنچلۇق. بىراق ئۆلۈمنىڭ ئېرى-سىدا بارىدىغان مەنزىل يوق. ئۇنىڭدىن كۆرە ھالاكەت ۋە زاۋال تۆپرىقىدىن ئېرىپ - چىرىگەن كونا ئاساس - تەرتىپلەرنىڭ ئورنىغا يېڭىچە ئېتىقاد ۋە يېڭى ئىنسانىيەت تۇغۇلسا، ئەجەب ئەمەس.

ئۇ ئاستا ماڭغىنىچە تۆپىلىككە چىقتى. تۆۋەندە، خېلىلا يىراقتا گۈلخانلار بىلەن ئورالغان چىڭگىز قوشۇنلىرىنىڭ قارار-

گاھلىرى كۆرۈندى. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا لەشكەر بېشى بايجۇ-
نىڭ كاتتا چېدىرى كۆزگە ئايرىم چېلىقىپ تۇراتتى. ئوت يالقۇ-
نى چېدىرنىڭ ئاپئاق كىگىزلىرى بىلەن چېدىر ئەتراپىدىكى
ئاتلارنى، ساقچىلارنىڭ يالىڭاچلانغان قىلىچلىرى ۋە نەيزىلىرىنى
يورۇتۇپ، چاقنـايتتـى. ئـۇنىڭ ئـوڭ ۋە سول تەرەپلىرىگە
كىچىك - كىچىك چېدىرلار تىكىلگەنىدى. گۈلخانلار ئەتراپىدا
يانپاشلىغىنىچە غۇژمەك - غۇژمەك جەڭچىلەر ئۇخلىشىۋاتاتتى.
چىڭگىز قوشۇنلىرى بۇ ئىستىلاچىلىق يولىدا تۈركلەر،
تاجىكلار، خۇراسانلىقلار ۋە خارەزملىكلەر قاتارلىق كۆپلىگەن
قەبىلىلەر، ئۇرۇقلارنى ئۆزلىرىگە قوشۇۋالغانىدى. ھەممە خەلق
ئۇلارغا ئۆز قېنى - جەڭچىلىرىنى بەردى. لېكىن پەيتى كەلگەن-
دە چىڭگىز قوشۇنى ئۆزلىرى ئىستىلا قىلغان شۇ خەلقلەر ئارى-
سىغا ئېرىپ - سىڭىپ كېتىشتى.
قوشۇن ھەتتا ئۇيقۇسىدىمۇ چىڭگىزخان بېكىتكەن يوسۇنلا-
رغا رىئايە قىلغان ھالدا ياتاتتى. بايجۇنىڭ چېدىرىنىڭ ئوڭ قول
تەرىپىدە قوشۇننىڭ ئوڭ قانىتى — جىرانغار، سول قول
تەرىپىدە قوشۇننىڭ سول قانىتى — بىرانغار جايلاشقانىدى.
تۈمەنلەرنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان يوللار بولسا تار-
راق، يۈزلەرنى ئايرىپ تۇرىدىغان يوللار، پىيادىلەر ماڭىدىغان
چىغىر يوللارنى بولسا، ئاران پەرق ئەتكىلى بولاتتى.
شامالنىڭ ئۇچۇرتىشى ئارقىلىق كېلىپ ئاڭلىنىۋاتقان ئې-
گەر - جابدۇقلارنىڭ شاراق - شۇرۇقلىرى (قاراۋۇللار پاكار
بويلۇق يالىلىق ئاتلارنى كېچىسىمۇ ئىگەرلەپ تەق قىلىپ قويات-
تى) ۋە گۈلخان ئوتلىرىنىڭ يالقۇنجاپ كۆيۈشلىرىنى ھېسابقا
ئالمىغاندا، موڭغۇل قارارگاھىنى ئۇيقۇ ئەمەس، ئۆلۈم قوچىقىد-
غا كىرگەن دەپ ئويلاش مۇمكىن ئىدى. ئەتراپتا ئاجايىپ جىم-
جىتلىق ھۆكۈم سۈرەتتى. جەڭدە غەلىبە قىلغانلىقتىن، ئەتىكى
تەنتەنىنى كۈتۈپ، جەڭچىلەرمۇ، مىڭ بېشىلىرىمۇ ئۆز ئىشلە-

رنى ھەقدادىغا يەتكۈزگەن كىشىلەردەك ھۇزۇر قىلىپ ئۇخلى-
شۋاتاتتى.

جالالىدىن چىڭگىز قوشۇنىنىڭ شەھەرلەرنى بۇزۇپ، باغلار
ۋە تېرىلغۇزارلىقلارنى پايخان قىلىشى، بۇ ئۇلارنىڭ تەبىئىتى-
نىڭ زالىملىقىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئات - ئۇلاغلىرىغا
ئوتلاق زۆرۈرلۈكىدىن بولغان، دېگەننى خىيالىغا كەلتۈردى.

ئۆتكەن قىرىق يىل جەريانىدا ئۇلارنى يىلتىزى بىلەن قومۇ-
رۇپ، بەلختىن قوغلىغان باسقۇنچى زوراۋانلىقنىڭ دەسلەپكى
بوران - چاپقۇنىدىن كېيىن چىڭگىز قوشۇنى خېلىلا ئۆزگىرىپ
قالغانىدى. چىڭگىزخان ئالللىبۇرۇن ئۆلگەن، ئۇنىڭ ئەۋلادلى-
رى ئەمدى كۆپىنچە چارۋا ھەققىدە ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ
ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكەن يەر ھەققىدە ئويلىشاتتى: ئۇلارنى تويد-
دۇرىدىغانمۇ، قاندۇرىدىغانمۇ مانا شۇ يەر ئىدى. شەھەرلەرنى
بۇزۇش، قورغۇچى ئادەملەرنى قىرغىن قىلىش بىمەنىلىك ئى-
دى. ئەگەر ئەنە شۇ ئادەملەر پەقەت سان جەھەتتىن ئۇستۇن
تۇرماي، روھىي جەھەتتىنمۇ كۈچلۈك بولىدىغان بولسا، ۋاقىت-
نىڭ ئۆتۈشى بىلەن كىمنىڭ كىمگە بېقىندىلىقى ئېنىقلا بولى-
دۇ. شۇ چاغدا بايجۇ نامىدىن، ھەتتاكى ئېلخان ھۇلاكو نامىدىن
نېمىمۇ قالىدۇ؟

ئۇ تالڭ ئاتقۇچە ئاشۇ تۆپىلىكتە تۇردى. ئۇ قارارگاھقا
قارىغانسېرى ئەتە كونياغا زەخمەت يەتمىگىدى، دېگەن ئەندىشە
ئېشىشۇەردى. ھەتتا سەھەرلىكمۇ دۈشمەن قارارگاھىدا جىمجىت-
لىق ھۆكۈم سۈرۈپ، جەڭ ھازىرلىقى ئالامەتلىرى كۆرۈنمەيت-
تى. دەرۋەقە، ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنىڭ تۇيىقى ئاستىدا چەيلەنگەن
شەھەرگە ھۇجۇمىنىڭ يەنە نېمە كېرىكى بار؟

جالالىدىن يېڭىلىشمىغانىدى. بايجۇ چېدىرىنىڭ بىر تەرە-
پىگە تىكىلگەن چېدىرلارنىڭ بىرىدە سالجۇق دۆلىتىنىڭ بولغۇ-

سى سۇلتانى رۇكنەددىن كىچىچە كىرىپ قاقماي، يۈك كۆرپە ئۈستىدە ئۇيانغا، بۇيانغا ئۆرۈلۈپ چىقتى. موڭغۇل ئېلخانى ئۇنى ئىسيان كۆتۈرگەن ئاكىسىنىڭ ئورنىغا كونيا تەختىگە ئولتۇرغۇزۇشنى بۇيرۇغانىدى. شۇ چېدىردا ئۇنىڭ بىلەن مۇنىددىن پەرۋانىمۇ بىللە ياتاتتى. كەلگۈسىدە جالالىددىن بىلەن قانچە يىللارغىچە سۆز ۋە ئەمەل ھەققىدە تىركىشىدىغان پەرۋانە شۇ ئىدى. بىر چاغلىرى ئۇنىڭ دادىسى چىڭگىز قوشۇنىدىن سۇلھىنامە تەلەپ قىلغانىدى — ئەمدى ئوغلى كونيا ئاھالىسىنىڭ ھاياتىنى سورىغۇلىپ، راستىتىنلا دۆلەتنىڭ ھۆكۈمدارىغا ئايلانغانىدى.

لېكىن تۆپىلىكتە تۇرغان جالالىددىن بۇ ئىشلاردىن خەۋەرسىز ئىدى. ئۇ پەقەت مۇلاھىزە قىلاتتى ۋە كۆزىتەتتى. قۇياش قىبتىمۇ شەپەق نۇرلىرىنى پەلەككە يايغاندا، ئۇ شەھەر بۇ مېڭىپ، قۇشلارنىڭ ئەتىگەنلىك بەزمىسىگە تولغان ۋادىغا چۈشۈپ، ئۇ يەردىن قەلئەگە قاراپ ماڭدى.

ھەلقەبەگۇش دەرۋازىسىدا سانسىزلىغان كىشىلەر توپلانغانىدى: دەرۋىشلەر، لەشكەرلەر، ئەخىيلەر، قانۇنچىلار، موللىلار، كاسىپلار. ئۇلار ساق - سالامەت قايتىپ كەلگەن مەۋلانىنى كۆرۈپ، ھەممىسىلا ھاياجاندىن «ئاھ» دېيىشىپ كەتتى. بۇ بىر مۆجىزە ئىدى.

غالىب ۋە چەپدەس چىڭگىز قوشۇنى ئۆتلىغان يىللار داۋامىدا كىشىلەر قەلبىگە ئالەمچە قورقۇش - ۋەھىمىلەرنى سالغانىدى. بەزىدە چىڭگىز قوشۇنىنىڭ بىر ئەسكىرى ئۇنلارچە مۇسۇلمان ئارىسىدا پەيدا بولۇپ، ئۇلارغا: «سىلەر ئاۋۇ تاشلارغا بېشىڭلارنى قويۇپ يېتىڭلار، مەن بېشىڭلارنى كېسىۋالىمەن» دېسە، ئادەملەر خۇددى بوغما يىلان چىرمىۋالغان توشقانغا ئوخشاش، قىبچىشىنىمۇ ئويلىماي، ئۇنىڭغا ئەلھۆكمۇلىللا، دەپ بويسۇ-

سۇنۇپ يېتىپ بېرەتتى.
مەۋلانا ئۆزى يالغۇز بېرىپ، ئامان - ئېسەن قايتىپ كەل-دى! بۇ بىر مۆجىزە ئىدى ۋە باشقا مۆجىزىلەرنى باشلاپ كېلى-شى مۇمكىن ئىدى.
جالالىدىن بۇنى كۆپچىلىكنىڭ ئۈمىد ۋە ئۈمىدسىزلىكتىن تەلمۈرۈپ تۇرۇشقان چىرايلىرىدىن بىلىپ، ئويلىمىغان يەردىن ئۆز كۆڭلىدە قانداقتۇر بىر زەئىپلىكنى ھېس قىلدى.
ئىنسان قەلبىنىڭ مۆجىزىسىدىن باشقا مۆجىزىلەرگە ئى-شەنمەيدىغان مەۋلانا ئۇنىڭ سۆزىنى ئۇقۇپ، ماھىيىتىنى ئۇقمى-غان، ئۆزلىرىنى ئۇنىڭ خەلىپىلىرى دەپ بىلىدىغان كىشىلەر تەرىپىدىن يېگىراقتىلا ئۆزىغان تۈن ھەققىدە توقۇلغۇسى رىۋايەت-نى گويا ئاڭلىغاندەك بولدى. ئەپسۇسكى، شۇ چاغدا ئۇنىڭ سۆز قىلغۇدەك مادارى يوق ئىدى.
شائىر قازانۋىران ئۈستىدە ئۆتكۈزگەن ئاشۇ كېچىدىن ئات-مىش يىل كېيىن ئۇنىڭ نەۋرىسى — مەۋلەۋىيلەر جامەسى باشلىقىنىڭ پەرمانى بىلەن مۆھتەرەم شەيخ ئەفلاكى ئۆزىنىڭ «تۆھپەتۇل - ئارىفىن»[①] دېگەن كىتابىدا، مەۋلانا «ئۆز ئەۋلىيا-لىق شاراپىتى بىلەن» كونيا شەھىرىنى ھالاكەتتىن قۇتقۇزۇپ قالغانلىقى ھەققىدە رىۋايەت قىلدى. شائىرنىڭ ئەنسىرىگەن تەخ-مىنى يۈز بەردى: پىكىر ئۇرۇقى ئىچىدىن يېيىلىپ، سۆز قاسىرىقىلا ساقلىنىپ قالدى.
ھەسرەتكە چۆمگەن كۆپچىلىك، ئاچ ئادەملەر نانغا قول سۇنغاندەك، جالالىدىنغا قول ئۇزىتاتتى. ئۇلار ئۈمىد كۈتۈشەت-تى، مەۋلانا بولسا جىم تۇراتتى.
ھەربىر ئادەم — بىردىنبىر ۋە تەكرارلانماس بىر ئالەم، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانلار. ئۇ ئۆز - ئۆزىنى بىلگەن-

① ئالىم - بىلىمدانلار تۆھپىسى - ت.

لىنكى ئۇچۇن باشقىلارنىڭ گەپ - سۆزلىرى، پىكىر ۋە تۇيغۇلىرىنى ياخشى ئاڭلايتتى. ئۇلارنىڭ دوزىخى ئۇنىڭمۇ دوزىخى، ئۇلارنىڭ جەننىتى ئۇنىڭمۇ جەننىتى ئىدى. شۇڭا، ئادەملەر نېمىنى ھېس قىلىۋاتقان بولسا، ئۇمۇ شۇنىڭ ھەممىسىنى ھېس قىلاتتى.

جالالىدىن ئىنساننى چۈشەنگەچكە، بۇ خالايىقنىمۇ چۈشىنىلىشى قىيىن ئەمەس ئىدى. پەقەت ئۇچقۇنلا بولسا كۇپايە قىلاتتى. خالايىق چۆلدىكى قاغجىراپ قۇرۇپ كەتكەن ئوت - چۆپلەردەك گۇررىتىلا ئوت ئالاتتى. بىرەر خان ياكى سۇلتاننىڭ پەرمانى ياكى ئىرادىسى بىلەن يولغا سېلىنغان قوراللىق قوشۇننى چۈشىنىش ئاسان ئىدى. سۇلتانلارنىڭ نىيەت ۋە مەقسەتلىرى، ئۇلار ئىگىلىگەن مەۋقە - مەرتىۋىلىرى تۇپەيلىدىن چەكلەنگەن بولاتتى.

موڭغۇللار قارارگاھى يېنىدا ئۆتكەن ئاشۇ كېچىدە، ئۇ مۇنداق ئويغا كەلدى: قىسمەت بۇ قېتىممۇ كونىيانى ساقلايدۇ. ئېلخان ھۇلاكو ئۆزىنىڭ يېقىن تۇغقىنى بايجۇنى يېڭى زېمىنلارنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن ئەمەس، بېسىۋېلىنغان يەرلەرنى بويسۇندۇرۇپ، ئىززەتىددىن سۇلتاننىڭ ئورنىغا ئۆز ئىنىسىنى ئولتۇرغۇزۇپ، باج - سېلىقلارنى تېخىمۇ كۆپەيتىپ، بايلىق يىغۋېلىش ئۈچۈن ئەۋەتكەنىدى. شۇڭا، شەھەرلەرنى ۋەيران قىلىپ، ئادەملەرنى قىرغىن قىلىشنىڭ ھاجىتى نېمە؟

شۇنداقلىقىغۇ شۇنداق، بىراق بىر شەرتى بار: بايجۇدا ئادەملەرگە خاس (ئۇمۇ ھەر ھالدا ئادەم - دە) قەھىر - غەزەپ، ئەلەم ھېسلىرىنى قوزغىتىپ، ئۆزىنىمۇ، ھۇلاكو خاننىمۇ ئۇنتۇشقا مەجبۇر قىلىدىغان بىرەر تاسادىپىيلىق يۈز بەرمىسە بولاتتى. ئۇنداق بولغاندا. . . ئۇ چاغدا خاتالىشىپ قېلىش مۇمكىن. ئەمما ئۇنىڭ، جالالىدىننىڭ خاتالىق ئۆتكۈزۈشكە بولمايتتى. ۋەزىر - ۋۇزرالار، ئەمىر - ئۇمەرالار، ئەمەلدارلارغا

ئەمەس — ئۇلار ئىززەتىددىن سۇلتان باشچىلىقىدىكى جەڭ
مەيدانىنى تاشلاپ، پايتەختنى تەقدىرنىڭ ھۆكۈمىگە
تاپشۇردى — پۇقرا شەھەردە قالامدۇ ياكى ئۇنى تاشلاپ چىقىپ
كېتەمدۇ، جەڭدە چىڭگىز ئەسكەرلىرىنىڭ كالتەكلىرى ئاستىدا
قويدەك قىرىلىپ كېتەمدۇ ياكى تىرىك قېلىپ، جان بېقىش
ئۈچۈن جاھاندارچىلىق قىلامدۇ. . . بۇ نەرسىلەر ئۇنىڭ بىر
ئېغىزلا سۆزىگە باغلىق، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ جىم تۇراتتى.
بىراق، سۆزلەش قانچىلىك قىيىن بولمىسۇن يەنىلا سۆز قىلىشقا
توغرا كېلەتتى.
— قورقماڭلار. ئەمدى موڭغۇللاردىن قورقۇشنىڭ ۋاقتى
ئۆتتى، قېچىپمۇ يۈرمەڭلار، شەھەر ئامان قالىدۇ.
يۈزلىرى تاتارغان، كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتكەن، ئاۋاق،
ئۆزۈنتۇرا دەرۋىش بىرىنچى بولۇپ ۋارقىرىدى:
— مۆجىزە، مەۋلانە مۆجىزە كۆرسەتتى!
شائىر نەپرەتلىنىپ كەتتى. مۆجىزە؟ بۇ قانداق مۆجىزە؟
كۆزىتىش ۋە مۇلاھىزە قىلىش، كۆرگەنلىرى ھەققىدە مۇھاكىمە
يۈرگۈزۈش بىر ئادەم ئۈچۈن مۆجىزە بولامدۇ؟
جالالىدىن سىريانۇس بىلەن ۋەلەدنىڭ ھەمراھلىقىدا كۆپ-
چىلىك ئارىسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، ئىتتىك - ئىتتىك قەدەم
تاشلاپ، ئۆيىگە قاراپ ماڭدى. قارا چىراغنىڭ مېيىغا ئوخشاش
يېپىشقاق ئاشۇ سۆز پۈتۈن شەھەر ئىچىگە تارقىلىشقا باشلىدى:
«مۆجىزە! مۆجىزە! مۆجىزە!»
ئۇ قۇلاقلىرىنى ئېتىۋېلىشتىن ئۆزىنى ئاران تۇتۇپ كېتىۋاتاتتى.
ھويلىغا كىرىپ، ئائىلى بىلەن كېلىنىگە كۆزى چۈشۈپ
قالدى. ئۇ پەيدا بولۇش بىلەنلا ئۇلار يوشۇرۇنۇۋېلىشتى. ئۇ
ئىلدام ماڭغىنىچە مەدرىسىنىڭ مەسچىتىگە كىردى. ئۇنىڭ كې-
لىشىگە ئىنتىزار بولۇپ تۇرغان دوستلىرى، شاگىرتلىرى ئو-

رولىرىدىن تورۇشۇپ تەزىم قىلىشتى. يەنىلا ئۇنىڭ قۇلىقىغا ئاشۇ سۆز ئاڭلاندى:

— مەۋلانا بايجۇنىڭ ئەسكەرلىرىدىن قورقماي مەردلىنىڭ مۆجىزىسىنى كۆرسەتتى! مۆجىزە!

مەردلىكنىڭ مۆجىزىسى ئىمىش! بۇنىڭدا مەردلىك نى-قىلسۇن!

ئۇ ئەجەلدىن ئەمەس، كۆڭۈل ۋە ئەقىلنىڭ كورلۇقىدىن قورقىدۇ. ھەي، ئۆز جاھالىتىگە ئەسىر بولغانلار! ئۆزۈڭدىن قورق، پەلەككە، ھۆكۈمدارلارغا بولغان قۇللۇق ئېتىقادىڭدىن قورق! ئالەمنى زۇلمەت قاپلارمىش، بېشىڭنى زۇلمەت ئورار-مىش! بېشىمۇ، يۈزىمۇ يوق زۇلمەتكە قانداقتۇر بىرەر سۆز، نە بىرەر ئامال تەڭ كېلەلىسۇن!...

ئۇنىڭ پۈتۈن جىسمى شىددەت بىلەن سۆزگە ئايلاندى. قولى ئېگىز كۆتۈرۈلدى:

....

نېمە ئەقلىم، نېمە ئەفلاك ۋە نە ئاللانى بىلمەسمەن،
بىكارغا ئىزدىمە يول — دېيىشەر — تېزراق بۇيان كەلگىن،
ئۇيان بارماق ئۈچۈن مەن قايسىدۇر يول، ئانى بىلمەسمەن.
گاھى كۆڭلۈمنى قان ئەيلەر، تۇتار ياقامنى گاھ مەھكەم،
نە زالىم - جادۇگەردۇرلار، بۇنى مەن زادى بىلمەسمەن.
جاھان بىر شىر ئىمىشكىم، ئالدىدا قوي پادىسى سانسىز،
نېمە شىر، نېمىدۇر قوي، بۇنداق بىر مەنانى بىلمەسمەن.
قېنى ئەنھار① مېنى بىر ئاققۇزۇپ دەرياغا يەتكۈزگەي،
ۋە لېكىن مەن ئاشۇ ئەنھار بىلەن دەريانى بىلمەسمەن.
يۈرەرمەن مەيۇسۇ ئەپكار، قىزار چۆرەمدە بىر بازار،

① ئەنھار — ئېقىن سۇلار، تولۇق ئۇستەڭلار.

گۆدەكتەك پايدا ۋە سودانى بىلمەسمەن.
ئاداشقان بىر ماختاپ، ھېلى قارغاپ، قىلۇرلار بەزىدە تەھقىر،
ھېلى نادان ئەمەس مەلۇم، ئاشۇ دانانى بىلمەسمەن.
ئاشۇ مۇشۇك كەبى ئۆز نەسلىنى يەر، يەر بىلەن ئاسمان،
گويا يەئلىغ ئاتا - ئانا، بۇ كەبى ئەنقانى بىلمەسمەن.
بۇ يەتەر ھەر دەمدە مىلك نەيزە ماڭا قولى ئۆزۈنلاردىن،
شۇ ئۆتكۈر نەيزىنى ھەم شۇ ئۆزۈن قوللارنى بىلمەسمەن.
گۆدەكلىك پەسلىدىن كەتتىم، يۇرۇپ جەڭگاھ تامان يەتتىم،
ئۇرارمەن ياۋنى، لېكىن بىر رەھنەنا دىلخانى بىلمەسمەن.
پەقەت ھەققە ئېگەرمەن باش، خوجام ئەمەس خاقان، شاھلار،
ئاشۇ بايجۇنى، باتۇ، خان بىلەن تۇغرانى بىلمەسمەن.
يۇنانۇ تۈركلە جان قۇربان، قوچاي موغۇلنىمۇ ھەر ئان،
ماڭا كىمتى ھۇلاگۇخان ھەم ئىلخانلانى بىلمەسمەن.
....

بەختكە يارىشا ئۇ شۇ چاغدا يېڭىلىشمىغانىدى. بايجۇ لەشكىرى شەھەرگە كىرمىدى. ۋاقىت زىق بولغاچقا، ھۇلاكو باغدادقا قوشۇن تارتماقچىدى.

پەرۋانىنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئەمەلدارلار، سودىگەرلەر، ھۈنەرۋەنلەر، پۈتۈن شەھەر مال، پۇل، ئالتۇن - كۈمۈش ۋە قىممەت باھالىق نەرسىلىرىدىن زور سوۋغات يىغىپ، بايجۇغا بەردى.

بايجۇ سۇلتان رۇكنەددىننى تەختكە ئولتۇرغۇزۇپ، پۈتۈن سالجۇق شەھەرلىرى ئەتراپىدىكى سېپىللارنى بۇزۇشقا ئەمىر قىلدى. ئۇلار بۇنىڭدىن كېيىن قەتئىي قارشىلىق كۆرسىتەلمەيدىغان ھالغا كېلىشى كېرەك.

پەقەت، ۋىلايەت بەگلىرىنىڭ نەزىرىدە ئابرۇيى چۈشۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈنلا كونيا بۇنىڭدىن خالىي قالدۇرۇلدى. جالا-

لىدىن دەسلەپ كۆرگەن ئاشۇ ھەشەمەتلىك كونيا سىپىللىرى ئەمدى ئۇنىڭ ياشىنىپ قالغان، ئاجىز ئاياغلىرى ئاستىدا يەنىلا مۇستەھكەم تۇراتتى.

سىپىللار

يېگىرمە ياشلىق جالالىدىن، بۇنىڭدىن يېرىم ئەسىر بۇرۇن جەۋزا ئېيىنىڭ بېشىدا تۆگە مىنىپ دادىسىنىڭ كەينىدىن كېلىۋاتقان چاغدا بۇلارنى كۆرگەنىدى. سۇپسۇزۇك سۇ بىلەن تولغان زەيكەشلەرنىڭ ئۈستىدە چاقناپ تۇرغان مەرمەر مۇنارلار ئاجايىپ نەقىشلەر، سۈرەتلەر، ئادەم باشلىق شىرلار، بۈركۈت، غەلىتە كىيىنىپ ئۇچۇۋاتقان ئاياللار، تاش ئويمىلاردا بۇ قەلئە قۇرۇلۇشىغا قاتناشقان بەگلەرنىڭ ئىسىملىرى، سالجۇق سۇلتانلىرى بەكمۇ ھۆرمەتلەيدىغان فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدىن پارچىلار، بۇلارنىڭ ھەممىسى، كونيا سىپىللىرىنى ئادەم ۋە ھايۋانلار تەسۋىرىنى تەھقىقلىگۈچى ئىسلام قورغىنىغا ئەمەس، گۈزەل مەجۇسى[①]، بىر ساماۋى خىيالغا ئوخشىتىپ قويغانىدى.

سەرسانلىق - سەرگەردانلىق يىللىرىدا جالالىدىن روھانىيلارنىڭ دادىسىنى قانداق قارشى ئالىدىغانلىقىغا كۆنۈپ قالغانىدى. لېكىن، بۈگۈن ئۇ قارا پەشمەت چاپان كىيىپ، يوغان سەللە ئورىۋالغانلارنىڭ ئارىسىدا ئوقيا، نەيزە، قالقان تۇتقان نۆكەرلەرنىڭ ھەيۋەتلىك سەپلىرىنى كۆرۈپ ھەيران قالدى. ئۇلار سۇلتاننىڭ مەخسۇس قوغدىغۇچىلىرى بولۇپ، ۋەزىر ئەزەم نىزامۇلمۇلك ئۆزىنىڭ «سىياسەتنامە» دېگەن كىتابىدا مەسلەھەت بەرگىنىدەك غەيرىي قەبىلىلەر — گرۇزىن، رۇس، كۇرد، ئافغان ۋە باشقىلاردىن تاللاپ ئېلىنغانىدى. جالالىدىن

① ئوتپەرەسلەر دىنى، شامانى دىنىنىڭ شەرقلەشكەن بىر بۆلىكى — ت.

قوغدىغۇچى لەشكەرلەر ئارىسىدا سۇلتانىنىڭ يېشىل سايىۋىنىنى كۆرۈپ، ھەيران بولدى.

ئوھۇي، سۇلتانۇل ئۇمەرا — ئالائىددىن كەي قۇبادنىڭ ئۆزى سۇلتانۇل ئۆلىمانى قارشى ئېلىش ئۈچۈن قەلئەدىن پىيادە چىقىپتۇ - دە؟!

سالجۇق سۇلتانىنىڭ دەبدەبىلىك ئوردىسى، سەلتەنىتىنىڭ شان - شۆھرىتى ۋە سارايي ھەشەمەتلىرىگە ماسلاشقانىدى. ئۆزىنىڭ مۇسۇلمانچە ئالائىددىن دېگەن ئىسمىغا «شاھنامە» دە كۆرسىتىلگەن ئىران ھۆكۈمدارى كەي قۇباد نامىنىمۇ قوشۇۋالغان سۇلتان، ئۆز سارىيىدا قەدىمكى ئىران شاھلىرىنىڭ رەسىم - يوسۇنلىرىنى يولغا قويغانىدى. دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرى قارىلىدىغان ئورۇندا سۇلتان باشقىلاردىن پەردە ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇراتتى. ھۆكۈمدارنى كۆرۈش بۈيۈك شان - شۆھرەت سانىلاتتى. تەخت ئەتراپىدا نەيزە ۋە توقماق تۇتقان نۆكەرلەر تۇرۇشاتتى. ئۇلار ھۆكۈمدارغا سايىدەك ئەگىشىپ، بەدنىيەتلىك قىلغۇچىلارنىڭ جېنىنى جەھەننەمگە يوللاشقا ھەمىشە تەييار تۇراتتى. سارايي پاسىبانلىرى، قاراۋۇللار، قورالىق كۈتكۈچىلەر ئۈچۈن قانۇن - قائىدە — سۇلتاننىڭ قارار - ئىرادىسى ئىدى.

كۆپ ساندىكى سارايي مۇلازىملىرى ۋە خىزمەتچىلىرى، ئۇي - يەر باشقۇرغۇچى، ھاممامچى، ساندۇقچى، ئىشىك باقار، قۇشچى، ئوۋچى، باقاۋۇل (تاماق ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى - ت)، داستىخانچى، چىنە - قاچا باشقۇرغۇچى، تېۋىپ ۋە قىزىقچىلارغا سارايي ئەمىرى باشچىلىق قىلاتتى. بەزىملەردە مېھمانلارنى نوپۇز ۋە مەرتىۋىلىرىگە يارىشا ئورۇنلارغا ئورۇنلاشتۇرۇشمۇ، قاچان توخۇ ۋە قىرغاۋۇل، قاچان قوي، كۆكەپتەر ياكى كىيىك گۆشى تارتىشقا ئىشارەت قىلغۇچىمۇ، كۆ-

مۇش كەشتىلىك كىيىملەر كىيگەن، ئاي يۈزلۈك يىگىتلەر مېھمانلارغا شەربەت ياكى قىمىز، قېتىق ياكى مۇسەللەس سۇنۇلسۇن دەپ پەرمان بەرگۈچىمۇ ئاشۇ ئەمىر ئىدى.

ساراي قائىدە - يوسۇنلىرىدىكى دەبدەبە ۋە ھەشەمەتتە قوشنىسى ۋىزانتىيىنىڭ تەسىرىمۇ بار ئىدى. كۆپىنچە سالجۇق سۇلتانلىرى ھۆكۈمدار ئاكىلىرى ۋە ئاتىلىرىنىڭ ھىيلە - مېكىرلىرىدىن چۆچۈپ، تەختنى ئىگىلەشتىن بۇرۇن ئۇزۇن يىل غۇربەتتە ياشاشقا مەجبۇر بولۇشاتتى.

بۇ قىسمەتتىن ئالائىددىن كەي قۇباد I مۇ قۇرۇق قالمىغانىدى. ئۇ ياشلىق باھارىنىڭ ئون يىلدىن كۆپرەك دەۋرىنى كونستانتىنوپولدا، ۋىزانتىيە پادىشاھىنىڭ سارىيىدا ئۆتكۈزدى. ئۇ يەردە دەبدەبىلىك قوبۇل مۇراسىملىرى ئۆتكۈزۈلۈپ، زامانىۋى تېخنىكا مۆجىزىلىرى نامايىش قىلىناتتى، سۇيۇقلۇق بېسىمىنىڭ ياردىمى بىلەن پادىشاھنى ئولتۇرغان تەختى بىلەن تورۇسقىچە كۆتۈرۈشلەر بولغۇسى سۇلتاننى دەسلەپتە ھەيران قالدۇردى. بىراق ئۇ مەلۇم ئۇسۇللارنىڭ بىرلا خىل، تەكرارلىنىشىغا، ئۆزىنى ھەر كۈنى ساختا ئۇلۇغۋارلىققا سالغۇچى پادىشاھنىڭ ئىغۋا، پىتنە - پاسات بىلەن تولغان تۇرمۇشىغا ئوبدانراق زەن سېلىپ، ئەرۋايى ئۇچتى، زېرىكتى.

بولغۇسى سۇلتاننىڭ بىردىنبىر ئاتىدارچىلىق قىلغۇچى بوۋىلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادىتى، قائىدە - يوسۇنلىرى پەقەت «ئوغۇزنامە» دېگەن كىتابتىلا بار ئىدى. بۇ كىتابنى ئۇنىڭغا باش پاناھى ئاتابېك بەدرىددىن گۆھەرتاش تەقدىم قىلغان. ئۇنىڭدا ئۇۋ ئوۋلاش، بەزمە ۋە جاسارەتلىك كۆچمەنچىلەرنىڭ ھاياتى ساددا ۋە گۈزەل تىل بىلەن يېزىلغانىدى.

كونيا تەختىگە ئولتۇرۇش بىلەن ئالائىددىن كەي قۇباد چىشىنى چىشلەپ، شۇ چاغقىچە داۋاملىشىپ كەلگەن رەسىم - يوسۇنلارنى قوبۇل قىلدى. لېكىن ئىمكانىيەت تېپىلسىلا، ما-

رايدىن قاچاتتى. مۇبادا سەپەرگە چىقىشقا باھانە تاپالمىسا، ئىككىنچى پايتەختى قەيسەرىيەگە بېرىشقا، باھار كېلىشى بىلەن جەنۇبقا، دېڭىز بويلىرىغا بېرىشقا ئالدىرايتتى.

سۇلتان بوش ۋاقىتلىرىدا ئوقيا، پىچاق، ئېگەر - جابدۇق ياساش، ياغاچچىلىق قىلىش بىلەن شۇغۇللىناتتى. شاھماتنى ياخشى كۆرەتتى، ئۇ ئويۇندا ماھىر جەڭچى ھېسابلىناتتى. بەزىدە ئىران شاھلىرىغا ئەگىشىپ، بەنائىغا ئوخشاش رۇبائىيلارنىمۇ يازاتتى. لېكىن ئۇنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرگەن مەشغۇلاتى ھەر يىلى ئىككى قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان مەملىكەتنىڭ ئالىي ئەمەلدارلىرى، بەگلىرى، نائىبلىرى، مەشھۇر باتۇرلىرى، شان - شۆھرەتكە تەشنا ياشلىرى قاتناشقان ئاتا - بوۋىلىرىدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئوۋچىلىق ئىدى.

ھەر قېتىملىق ئوۋ ئون بەش كۈن داۋام قىلاتتى. ئاۋۋال تەرەپ - تەرەپتىن قاپساپ، ئاندىن ئوۋلاشقا چۈشەتتى. ئوغۇزلارنىڭ ئادىتى بويىچە، ئوۋدا بىرىنچى بولۇپ سۇلتان ئوق ئاتاتتى، ئاندىن بەگلەر، كېيىن ئوتتۇراھال ئەمەلدارلار، ئاخىرىدا ياشلار ئوق ئېتىشاتتى. بۇنداق قىلىشتىكى مەقسەت بەگ ۋە نائىبلارنىڭ قوللىرىدا كۈچ، كۆزلىرىدە قۇۋۋىتى بارمۇيوقمۇ، ئۇلارنى چاققان ۋە ئەزىمەت ياشلار بىلەن ئالماشتۇرۇش ۋاقتى بولۇپ قالدىمۇ، دېگەننى ئېنىقلاش ئىدى. نېمىشقىكى يەر - مۈلۈكلەر ئەمەلدارلارغا مۈلۈك قىلىپ بېرىلمەي، باشقۇرۇشقا بېرىلەتتى، يەنى مىراس قىلىپ بېرىلمەي خىزمىتىگە قارىلاتتى، خىزمەت — بۇ ھەممىدىن بۇرۇن ھەربىي خىزمەت ئىدى. بىر ئوقتا قۇشنى ئېتىپ چۈشۈرگەنلەرگە سۇلتان تەرىپىدىن بېشىغا تاقاش ئۈچۈن ئۆكە بېرىلەتتى، يولۋاس ئۆلتۈرگەنلەرگە بويىنىغا ئېسىش ئۈچۈن ئالتۇندىن ئىشلەنگەن قوتاس[1] بېرىلەتتى. ئوۋ

① ئاتنىڭ ياپىلىغا ئاسىدىغان بېزەك - ت.

جەريانىدا ئالاھىدە دەم ئېلىش بەزمىلىرى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ قويلار سويۇلاتتى. ھەربىر كىشىگە بەلگىلەنگەن ئادەت بويىچە ئۇنىڭ نوپۇزى ۋە سۇلتانغا قانچىلىك يېقىنلىقىغا قاراپ گۆش تەقسىم قىلىپ بېرىلەتتى. ئەنە شۇ بىر پارچە گۆشنى يېيىش بىلەن ئۇ ئۆزىنىڭ ھۆكۈمدارىغا بولغان ساداقەتمەنلىكىنى يەنىمۇ ھەسلەپ ئاشۇراتتى. شۇ بىر پارچە گۆشكە قاراپ ياش جەڭچى ياكى خىزمەتكارنىڭ يېڭىدىن مەنسەپ دەرىجىسىنى ئۆستۈرگىنىنى ۋە كونا ئەمەلدارنى مەنسەپتىن قالدۇرغىنىنى بىلگىلى بولاتتى.

ئالائىددىن كەي قۇباد روھىي جەھەتتىن كۆچمەنچى - ئوغۇزلۇقى بويىچە، ئەمما دىنىي ئېتىقادقا پەۋقۇلئاددە بىر جىددىيەت بىلەن مۇئامىلە قىلاتتى. قاچاندىدۇر بىر چاغلار ئاتا - بوۋىلىرى تېجىمەل موللىلار قوللانغان يېزىقتا تۇمارغا قارىغاندەك، خۇراپىلىق بىلەن ئىشىنەتتى. ساۋاتسىز تۈرك دېھقانلىرى ھەتتا يەردە بىر پارچە قەغەز كۆرۈپ قالسا، ئۇنى قولىغا ئاۋايلاپ ئېلىپ، بۇنىڭغا كالامى شەرىپ پۈتۈلگەن بولمىسۇن يەنە، دېگەن ئويغا كېلەتتى.

سۇلتان ئالائىددىن كەي قۇبادنىڭ ھەربىر يارلىق، ھەربىر پەرمانى مۇقەددەس ئاللاغا ھەمدۇسانا ئوقۇش بىلەن باشلىناتتى. ھەر قېتىم پەرمانغا قول قويۇشتىن ئاۋۋال ئۇ نامازغا تاھارەت ئالغاندەك تاھارەت ئالاتتى. تەبىئىيكى، سۇلتان روھانىيلارنى ئالاھىدە ھۆرمەت قىلاتتى. ئۇنىڭ مەرھۇم ئاكىسى يەنىلا سەلتەنەت ئىگىسى بولغانلىقتىن، مۇسۇلمان دۇنياسىدا شەيخۇل ئەزەم دەپ داڭقى كەتكەن، ئەسلىدە تەكتى ئىسپانىيىلىك بولغان ئىبن ئەل - ئەرەبىينى كونياغا تەكلىپ قىلغانىدى. ئۇ سوپى - ئۆلىمانى ئاتىسىدەك ئەزىز كۆرەتتى، ئۇنىڭ پەندۇ نەسىھەتلىرىگە قۇلاق سالاتتى، ئەتراپى ناسارالار بىلەن قورشىلىپ قالغان شارائىتتىمۇ سىياسىي ھەم مەنىۋى مەسىلىلەردە ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سورايتتى.

ئاكىسىنىڭ تەختتىكى ئورنىنى ئىگىلىگەن ئالائىددىن كەي قۇباد، موڭغۇل ئىستىبلاسى يىللىرى ئۆزىنىڭ سارىيىي ئەتراپىغا مۇسۇلمان ئېلىنىڭ بىرمۇنچە چولپانلىرىنى يىغقانىدى. لېكىن سۇلتانۇل ئۆلىما دەپ ئاتالغان بەلخلىك ۋائىزنىڭ كېلىشى پەۋ-قۇلئاددە ھادىسە بولۇپ، ئۇنى ئۆزى قارشى ئېلىشقا قارار قىلغا-نىدى.

كارۋان قەلئە دەرۋازىسىغا يېقىنلاشقاندا سۇلتانۇل ئۆلىما ئۆگىدىن چۈشتى. سۇلتانۇل ئۇمەرا پارقىراق كىيىملىرىنى كە-يىپ، قىممەت باھالىق جابدۇقلار بىلەن قوراللانغان مەھرەملە-رى بىلەن، سۇلتانۇل ئۆلىما بولسا ئاددىي تون، پۇشتى رەڭلىك ئۇزۇن يەكتەك كىيىشكەن بىر توپ مۇرىتلىرى بىلەن بىر -بىرىگە قاراپ مېڭىشتى.

ئارىلىقتا ئۈچ قەدەمچە قالغاندا، سۇلتانۇل ئۆلىما توختاپ تەزىم قىلدى. سۇلتانۇل ئۇمەرا يەنە بىر قەدەم تاشلاپ ھۆرمەتە-لىك بوۋاينىڭ قولىنى سۆيۈش ئۈچۈن ئېڭىشتى. لېكىن بوۋاي مەغرۇر تۇرۇپ، ئۇنىڭغا قولىنىڭ ئورنىدا ياغاچ ھاسىسىنى ئۇزاتتى.

سۇلتان ئالائىددىن كەي قۇبادنىڭ سارغۇچ كۆزلىرىدە غە-زەپلىك بىر چاقناش ئەكس ئەتتى. «بۇ نېمىدېگەن مەنمەن-لىك!» لېكىن باشقا چارە قالمىغانىدى، ئۇ ئاچچىقىنى يۇتۇپ ھاسىغا لەۋلىرىنى تەگكۈزدى.

شۇ چاغدا سۇلتانۇل ئۆلىما شەيخ ئۈچۈن ئادەتتىكىدەك، ئەمما سادىدا دىل كىشلەرگە چاقماقتەك تەسىر قىلىش ئۈچۈن كارامەت بىر سۆز قىلدى:

— ھۆكۈمدار، مېنى تەكەببۇر دەپ بىھۇدە ئويلىدىڭ! مۇسەللەملىك[1] — گادايلىق قىلغۇچى ئۆلىمالارنىڭ ئىشى،

---

① تەسلىم بولۇش، خۇشامەتچىلىك - ت.

ئەمما دۇنيانىڭ سۇلتانلىرى بىلەن نەرسىلەرنىڭ ماھىيىتىنى ئالىقىنىدا تۇتقۇچى دىيانەت سۇلتانلىرىغا بۇ مۇناسىپ ئەمەس!

بۇ سۆزلەر ئالائىددىن كەي قۇبادنى گاڭگىرىتىپ قويىدى، مېھمان ئۇنىڭ پىكرىنى بىلىپ قالغاندەك ئىدى. ئۇ ئىھتىرام بىلەن مېھماننى سارايغا جايلىشىشقا تەكلىپ قىلدى.

ئەمما سۇلتانئۇل ئۇلىما سارايدىن كۆرە، ئالتۇنپە مەدرىسى-نى تاللىدى. پايتەختكە ساق - سالامەت يېتىپ كەلگەنلىك شەرىپىگە پادىشاھ تەرىپىدىن سوۋغات قىلىنغان ئىنئاملارنى كەمبەغەللەرگە تارقىتىپ بەردى. بۇ، سۇلتان ئالدىدا ۋە ئۇنىڭ سارىيى ئىچىدە ئۇلىمانىڭ ئېتىبارىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتتى. ئۇنىڭ جامائەتكە ۋەز ئېيتىشقا تەييارلىنىشىغا ئىلھام بەردى.

ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى خېلى ئوبدان جايلاشتۇرۇلدى، پۇختا سېلىنغان، تاغلاردىن ئېقىپ چۈشكەن، ئۆستەڭدە مەۋج ئۇرۇپ تۇرىدىغان سۇلار، باغلار، ئۈزۈمزارلار بىلەن ئورالغان كونيا شەھىرى - شاراپەتلىك پايتەختتە تۇرمۇش ئەنە شۇنداق باشلان-دى.

كونيادا بازارلار ئاۋات ئىدى: ئات بازىرىدا - ئۇچقۇر ئاتلار بىلەن، ئاشلىق بازىرىدا ئارپا ۋە تېرىق بىلەن، قۇل بازىرىدا - ئادەملەر بىلەن سودا قىلىشاتتى. جوھۇت مەھەللىسى-دە مۇسەللەس، يۇنان مەھەللىسىدە نەشە سېتىشاتتى. نان، ھەسەل، ماي، قوي گۆشى تولىمۇ ئەرزان ئىدى. بۇ ئەسلىدە دېھقانىنىڭ مېھنىتىنىڭ تولىمۇ قەدىرسىز بىكارغا دېگۈدەك كې-تىۋاتقانلىقى ئىدى.

مىسكەرلەر، زەرگەرلەر، خام بازىرى، قورال - ياراغ بازىرى ۋە ئۇلاغ بازىرى بىر - بىرىدىن ئالاھىدە ئايرىلىپ تۇراتتى، كەچ بولۇش بىلەن ئۇلارنىڭ دەرۋازىسى مەھكەم تاقى-لاتتى.

دۇنيانىڭ بارلىق بۇرجەكلىرىدىن ئېقىپ كەلگەن ئادەملەر

ھۇنەرۋەن ۋە سودىگەر جامەسى، بەدۆلەت ئەمەلدارلار سالدۇرغان كارۋان سارايلار، مەدرىسە ۋە خانىقالارغا تولۇپ كېتەتتى. شەھەردە مەخسۇس قاراۋۇل، خىزمەتكارلار قويۇلىدىغان قەبرە ۋە گۈمبەزلەر، لەشكەرلەر بىلەن تولۇپ - تاشقان نۆكەرخانىلار، خەتتاتلار، كاتىپلار بىلەن تولۇپ كەتكەن ئىشخانىلارمۇ ھېسابسىز ئىدى. بۇ، ئالىم ۋە ئۆلىمالار شەھىرى ئىدى، شۇنداقلا شاۋقۇن - سۈرەنلىك مەيخانىلىرى، يۈزلەپ چۆرىلىرى بار، ئەيش - ئىشرەتلىك بەزمىخانىلىرى بار شەھەر ئىدى.

بۇ يەردە سۇلتانئول ئۆلىمانىڭ ئۆمرى ئاخىرلىشىۋاتاتتى. كۆڭلىگە ياققان بۇ كونىيا — ئۇنىڭ پانىي دۇنيادىكى ئاخىرقى خوشلۇقى، ئاخىرقى مەنزىلى بولۇپ تۇيۇلاتتى.

بىر قېتىم سۇلتانئول ئۆلىما جالالىدىن بىلەن شەھەر سېپىلى ئۈستىدە، ھازىر ئۇ تۇرغان يەردىن ئوتتۇز قەدەم نېرىراقتا تۇرۇپ شەھەرگە زەن سالغانىدى. شۇ چاغدا ئۇ، سۇلتان سارىيى بىلەن ئەمىر قورغىنىنىڭ ئاسمانغا تاقاشقان گۈمبەزلىرىگە، مەسچىت ۋە مەدرىسەلەرنىڭ پەشتاقلىرى قۇياش نۇرىدا پارقىراپ تۇرىدىغان بۇ شەھەرگە قاراپ، بىردىنلا قوللىرىنى ئالدىغا سوزۇپ، مۇنداق دېگەنىدى:

— ئوغلۇم، قاراپ باققىنا، بۇ سانسىزلىغان ئۆيلەرنى! بۇ شەھەردە نەۋرىلىرىمنىڭ نەۋرىلىرىمۇ ياشاپ قالسۇن!...

سۇلتانئول ئۆلىما ئۆمرىنىڭ كونىيادا ئۆتكەن كېيىنكى ئىككى يىلى، ئەنە شۇنىڭغا — ئەۋلادلىرىم مۇشۇ تۇپراقتا چوڭقۇر يىلتىز تارتسۇن، دېگەن ئارزۇغا سەرىپ قىلىندى.

جالالىدىن ئاتىنىڭ مەيىن سالقىن شامىلىدىن بىر ئاز شۇركۈندى، ياشلىق چاغلىرىدا ئاشۇ مەيىن شامال ئۇنى روھلاندۇراتتى، ئوي - خىياللىرىنى ئويغىتىۋېتەتتى. ئۇ بىر ئاز توڭلىدى، ئاخشام پەرۋانە سارىيىدىن چىققىنىدا يېپىنچىۋالغان تونىغا مەھكەم

ئورنىۋالدى.

ئۇ قاراۋۇللارغا پەرۋامۇ قىلماي، يېنىدىكى مۇنارنىڭ دال-دىسىغا ئاستا ئۆتۈپ شامالدىن دالدىلاندى ۋە شەھەرگە قارىدى.

ئۇنىڭ كۆزى سۇلتان سارىيىغا چۈشتى. ئۇنىڭ يېنىدا ئۇز خانىقاسىنىڭ يېڭى كۆتۈرۈلگەن قۇياش نۇرىدا خىرە يالتىراپ تۇرغان گۈمبىزىنىمۇ بايقىۋالدى.

ئۇنىڭغا ۋە شاگىرتلىرىغا خىزمەت قىلىۋاتقان ئاشۇ مەدرى-سىمۇ سۇلتانۇل ئۇلىما ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى كۆرسەتكەن ئاددىيلا بىر كارامەتنىڭ مېۋىسى ئىدى.

ئاشۇ جۈمە كۈنى سۇلتانۇل ئۇلىمانىڭ ۋەزىنى ئاڭلاش ئۈچۈن كونيانىڭ بارلىق ئېسىلزادىلىرى توپلانغانىدى. دەمەشق مېمارلىرى سالغان، گۈمبىزىنىڭ ئاستىغا مىڭلاپ كىشىلەر سىغىدىغان، يېڭى مەسچىت جامەگە سۇلتان ۋە ئۇنىڭ خانىدانىمۇ قاتناشقانىدى. سۇلتانغا ئەگىشىپ ساراي ئەئيانلىرى، ئەمىرلەر-مۇ كېلىشكەن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا دىۋان بەگلىرى، بەگلەر بېگى، سۇلتاننىڭ مەسلىھەتچىلىرى، ئەمىر كۆتكۈچىسى، ئە-مىر ئىشىك باقارى، ئاتابېك، مۆھرىدار، كاتىپ - مۇنشى، قازىكالان، سودىگەر ۋە ھۈنەرۋەنلەر جامائەسىنىڭ ئاقساقاللىرى بار ئىدى.

سۇلتانۇل ئۇلىما قارا ياغاچتىن ياسىلىپ، قەدىمكى نەقىش-لەر چېكىلگەن مۇنبەرگە چىقىپ، ياراتقۇچىغا ھەمدۇسانا ئېيت-تى، كېيىن سۇلتان ئالائىددىن كەي قۇباد نامىغا خۇتبە ئوقۇ-دى. ئاندىن بىر ئاز جىم تۇرۇۋېلىپ، يىغىلغان كىشىلەرگە زەن سالدى. ئۇ ئۆز - ئۆزىگە دەۋاتقاندەك:

— ۋەما تەدرى نەفسۇن مازا تەكسىبۇ غەدەن ۋەماتەدرى نەفسۇن بىئەيىي ئەرزىن تەمۇتۇ، ئىننەللاھە ئەلىمۇن خەبىر[1].

---

① جان ئەتە نېمە بولۇشىنى بىلمىگەي ۋە قەيەردە ئۆلۈشىنىمۇ بىلمىگەي - ت.

بۇ قۇرئاننىڭ ئوتتۇز بىرىنچى سۇرىسىدىكى ئاخىرقى ئايەت ئىدى. ھەربىر ۋەز قۇرئان سۆزى بىلەن باشلىناتتى. لېكىن ئاتىسى ئۇنى شۇنچىلىك بېرىلىپ ئېيتتىكى، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ يۈرەك - باغرىنى جىغىلدىتىۋەتتى.

ئادەتتىكىدەك ئۇنىڭ ۋەزى بۇ ئايەتنىڭ پەيغەمبەر تەرىپىدىن قانداق ۋەزىيەتتە ئېيتىلغانلىقى ھەققىدە چۈشەنچە ۋە ئۇنىڭ ئىزاھاتلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. سۇلتانول ئۆلىما قۇرئاننى يادقا بىلەتتى، ئۇنىڭ ساغلام ۋە مۇستەھكەم خاتىرىسىدە توم - توم بىلەن تۈرلۈك تەلقىن ۋە ئىزاھاتلار، ھېسابسىز رىۋايەتلەر، شېئىرىي پارچىلار ساقلىناتتى. بىر ئايەتنىڭ ئىزاھاتى - مەزمۇنىدىن يېڭى - يېڭى مەزمۇن، ئىزاھاتلار بىر - بىرىگە ئۇلىشىپ كېتەتتى. بۇ قېتىممۇ شۇنىڭغا ئوخشاش، ئۇ ئەقىل - ئىدراك بىلەنلا ئاڭلىماي، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئاڭلاش كېرەكلىكى ھەققىدە سۆزلىدى، پەقەت چىن قەلبى بىلەن كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلاش لازىملىقى ھەققىدە سۆزلىدى.

ئۇنىڭ سۆزلەۋاتقان ۋەزى شەكلىدىن مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ئىدى. ئۇ ئەقىلگە، مەنتىقىگە ئەمەس، تۇيغۇغا يۈلىنەتتى. ئۇ سۆزنى كۆپىنچە ئوخشىتىش ۋە تەمسىللەرنى شېپى كەلتۈرۈش ئارقىلىق خالايىق بىلەن بىۋاستە سۆزلىشەتتى.

ئۇ ئارىلاپ - ئارىلاپ ئاڭلىغۇچىلارنىڭ بىرىگە زەن سېلىپ، ئۆز سۆزىنىڭ تەسىرىنى ئۇنىڭ يۈز ئىپادىسىدىن بىلىۋالاتتى.

ئىككىنچى قاتاردا ئولتۇرغان سابىق ئاتابېك، بۈگۈن سارايى ئەمىرى بەدرىددىن گۆھەرتاش باشقىلارغا ئوخشاش كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلاۋاتاتتى. ئەمما ئۇنىڭ كۆڭلى كۆپچىلىك پىكرىدىن باشقىچىرەك ئىدى. بولغۇسى سۇلتان بىلەن كونستانتىنوپولدا سۈرگۈندە يۈرگەن يىللىرى ئاتابېك بەدرىددىن گۆھەرتاش ئاجايىپ - غارايىپ ھادىسىلەرنى كۆپ كۆرگەنىدى. غايىباتلار تۈپ

ماھىيىتىدە كۆپىنچە تولۇق ماھارەتنىڭ بارلىقىنى بىلنۋالغان-
دى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭ تەگەجۇپلىنىشىغا ئىستىھزا ئار-
لاشقانىدى. «ئۆلىما بالا - دە! — دەپ ئويلايتتى ئۇ، — لېكىن
خۇدا ئۇنىڭغا ھاپىزلىق ماھارىتىنىمۇ يەتكۈچە بېرىپتىكەن:
شۇنچە ھېكايە، رىۋايەتلەر، شۇنچە تەھلىل ۋە تەلقىنلەرنى يادقا
بىلىدىكەن! ئۆزىمۇ بىر قېتىم ۋەز ئېيتىش ئۈچۈن سائەتلەپ
كىتاب كۆرسە كېرەك».

ئۇ شۇ چاغنىڭ ئۆزىدىلا سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ نەزەر سېلى-
ۋاتقانلىقىنى بايقاپ قالدى ۋە ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىدى:

— ئەمىر بەدرىددىن قۇرئان سۈرىسىنى ئوقۇ!

ۋائىز ئەمەلدارلار ئىچىدە ئەڭ بەدەۋلەت ھېسابلىنىدىغان،
سۆلەتلىك ئەمىرگە كۆزىنى تىكىپ، ئۇنىڭ يۈزىدە بىردەملىك
شۈبھە - ئەندىشە سايىسىنى كۆردى.

قويۇق ساقاللىق، ئېغىر مىجەزلىك ئاتابېك، گۇناھلىق
ئىش قىلىپ قويغان بالىدەك لىككىدە ئورنىدىن تۇردى. تەمتە-
رەپ، «مۆمىنلەر» سۈرىسىنىڭ بىرىنچى ئايىتىدىن ئۆيافقا ئو-
تەلمىدى.

— قەد ئەفلەھەل - مۆئمىنۇ نەللەزىنە ھۇم فى سەلاتىھىم
ھاشىئۇن. . .①

— ئەمىر بەدرىددىن ئەمدى سۆزۈمنى ئاڭلا، — دەپ ئۇنى
توختاتتى ۋائىز، — بىرلا شۇ «قەد ئەفلەھەل» گە مەن تەييار-
لىقسىزلا، پىكىر - مۇلاھىزە يۈرگۈزەي، قانچىلىك تەھلىل
قىلىپ بېرەلەيمەن. . .

ئاتابېك مۇنبەر پەشتىقىغا يۆگۈرۈپ چىقتى، سۇلتانۇل ئۆ-
لىمانىڭ قولىنى سۆيۈپ، خىيالىدىن ئۆتكەن شۈبھە - ئەندىشىگە
كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا ئىقرار بولدى. ئاندىن پەسكە چۈشۈپ،

---

① ئايەت - ئىبادەت ۋاقتىدا تەۋازۇ بىلەن ئاللاغا بويسۇنغانلار جەننەتكە بولغۇسى - ت.

جامائەت تەھسىنى ئاستىدا مۇنبەرنىڭ سۇپىسىنىمۇ سۆيدى. شۇ-
نىڭ بىلەن ئۇ سۇلتانۇل ئۆلىمانى پىرىم دەپ ئاتىدى.

— بەس، ئۇنداق بولسا، — دەپ ئۈنلۈك ئاۋازى بىلەن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى ۋائىز، — ھەق يولىغا قايتقانلىقىڭ ئۈچۈن يارالغۇچىغا شۈكۈر دەپ، ماڭا مەدرىسە قۇرۇشقا ئەمىر قىل! . . .

مانا، ئاشۇ گۆھەرتاش مەدرىسىسى قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا. ئاتابېك تەرىپىدىن ئىنئام قىلىنغان قارا ئارسلان يېزىسىمۇ ئۇنىڭ ۋەقپى ھېسابلىنىدۇ. پەرۋانىنىڭ چېقىمچىلىقى تۈپەيلىدىن چىڭگىز ئەسكەرلىرى بوغۇپ ئۆلتۈرگەن ئاتابېكمۇ، سۇلتانۇل ئۆلىمامۇ ئاللىقاچان دۇنيادىن كۆز يۇمۇشقان. تەڭرى ئۇلارغا رەھمەت قىلغاي. ئەمما ئۇلار تىكلىگەن ئاشۇ قورغان ھازىر يەنىلا قەددىنى كۆتۈرۈپ تۇرماقتا.

دەرۋەقە، ئاتىسى: «ساخاۋەت ئۈچۈن قورغان قۇرغان، دۇنيا بىلەن تەڭ ياشىغاي» دەپ ئېيتمىغانمىدى!

بۇ سۆزنى سۇلتانۇل ئۆلىما ئاۋۇ يەردە، سۇلتان دەرۋازىسىنىڭ مۇنارلىرىنىڭ يېنىدا ئالائىددىن كەي قۇبادقا ئېيتقانىدى، شۇ چاغدا پادىشاھ يېقىندا سېلىنىپ بولغان قورغاننى كۆرسىتىپ، ۋائىزنىڭ ماختىشىنى ئاڭلاشنى تەقەززالىق بىلەن كۈتكەنىدى.

— شاھىم كۆركەم ۋە مۇستەھكەم قورغان سالدۇرۇپسەن، بۇ قورغان شەھەرنى باھار تاشقىنلىرى ۋە دۈشمەننىڭ ھۇجۇملىرىدىن قوغدىغۇسى، — دېگەنىدى سۇلتانۇل ئۆلىما، — ئەمما ئۆزۈڭنى مەزلۇملارنىڭ ئاھىدىن، ئۇلارنىڭ دۇئايىبەتتىدىن[1] قانداق مۇھاپىزەت قىلارسەن؟! ئۇ ئوقلار تاشنى-

① قارغىشىدىن — ت.

مۇ، تۆمۈرنىمۇ، تەننىمۇ تېشىپ ئۆتىدۇ. ئاللا مەدەتكارلىق
بولغاي، ياخشىلىق ۋە ئادالەتتىن قورغان قۇرغايسەن، ئۇ يۈز
مىلڭ تاش قـورغـاندىـن مـۇستـەھكەمرەك بولۇر، چۈنكى
رەئىيەتنىڭ ــ پۇقرانىڭ ئۈمىدىمۇ، پاناھىمۇ شۇ قورغاندۇر!

قارۇنمۇ قارا تۇپراققا بولدى پىنھان،
سانسىز مىلىنى گەرچە تامام قالدۇردى.
ئەل ئىچرە هامان هاياتتۇر شۇ نۇشىرۋان،
چۈنكى ئۆزىدىن ئۇ ياخشى نام قالدۇردى.

كىچىك ئاسىيانىڭ سالجۇق سۇلتانلىرى ئارىسىدا ياخشى
نام قالدۇرغان يالغۇز ئالائىددىن كەي قۇباد I بولدى. شۇڭغىچە
يەرلەر ھېچقاچان شۇنچىلىك ئۈنۈمدار، يوللار شۇنچە بىخەتەر،
كونيادا سوقۇلغان تەڭگىلەر شۇنچىلىك قىممەتلىك، ھۈنەرۋەن-
چىلىك شۇنچىلىك راۋاج تاپقان، شەھەر شۇنچىلىك ھەشەمەتلىك
بولمىغانىدى.

ئالائىددىن كەي قۇباد ئۇرۇشلارنى قىلىپ، يەرگە يەر قوش-
تى، ئەمما بېسىۋالغان يەرلىرىنى خانىۋەيران قىلمىدى، غەيرىي
دىنىدىكىلەرنى قىرغىن قىلمىدى، ئۇنىڭ ئەكسىچە ئۇلارنى دۆلەت
قۇرۇلۇشىغا جەلپ قىلدى.

مۇھەممەد خارەزمشاھنىڭ قورقماس، قەيسەر ئوغلى جالا-
لىدىن چىڭگىزخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن خۇراسان شەھەرلىرىدە
كۆتۈرۈلگەن ئىسياندىن پايدىلىنىپ، موڭغۇللارغا قارشى كۈ-
رەشنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن ھىندىستاندىن قايتىپ كەلدى.
چىڭگىزخان قوشۇنلىرىنىڭ توسۇشلىرىغا قارىماي، خارەزم بەگ-
لىرى ۋە قايتا توپلانغان قوشۇنى بىلەن شىرۋاندا ئورۇنلاشتى.
گۇرجىستاننى بېسىۋالغاندىن كېيىن، سالجۇق دۆلىتىنىڭ چېگ-
رىلىرىغا قەدەم تاشلىدى. ۋەن كۆلىنىڭ ساھىلىدىكى ئاخلەت

نۇرغۇننى ئىگىلىدى. سۇلتان ئالائىددىن ئۇمۇمىي دۈشمەن — چىڭگىزخان قوشۇنى بىلەن توقۇنۇشنىڭ مۇقەررەر-لىكىنى بىلىپ، جالالىددىنغا ئۇرۇشنىڭ ئورنىغا ئىتتىپاق تۈزۈشنى تەكلىپ قىلدى. ئەپسۇسكى، ئاتىسىنىڭ مىجەزىنى شۇ پېتى ئۆزىگە سىڭدۈرۈۋالغان خارەزمشاھ جالالىددىن ئۇرۇشنى تاللىدى ۋە ئەرزىنجاننىڭ يېنىدىكى ياسسىچەمەندە بولغان بىر-نەچچە كۈنلۈك جەڭدە تارمار بولدى. ئالائىددىن كەي قۇباد I دۈشمەندىنمۇ مەرھەمەتنى ئايىمىدى: خارەزم بەگلىرى، ئۇلار-نىڭ قەبىلىلىرى ۋە ئەسكەرلىرىگە ئۆز دۆلىتى دائىرىسىدە يەر ئاجرىتىپ بەردى.

مىسىر پادىشاھلىرى يۈز مىڭ قوشۇن بىلەن كونياغا باستۇ-رۇپ كەلگەندە، ئالائىددىن كەي قۇباد ئۇلارنى تارمار قىلغان بولسىمۇ، لېكىن تەقىب قىلىپلا، خارپۇتدىن نېرىغا ئۆتمىدى، چۈنكى مەملىكەتنىڭ خەۋپسىزلىكى كاپالەتلەندۈرۈلگەنىدى.

شائىر مۇنۇلارنى ئويلىدى: مەملىكەتنىڭ سائادىتىگە ئە-مەس، باشقىلارنى بويسۇندۇرۇش، بېسىۋېلىش شۆھرىتىگە بې-رىلگەن سۇلتانلار ئاياقتىن قورقۇپ يۈگۈرگەن ئېشەككە ئوخ-شايدۇ، ئېشەك بىچارىمۇ ھارۋا تارتىۋاتقانلىقىدىن خەۋىرى يوق ياكى كۆزى باغلاقلىق ئاتقا ئوخشاش، ئۇمۇ بىر دائىرىدە ئايلىنى-ۋېرىدۇ، بىراق ئۇ چاقپىلەكنى چۆرگىلىتىپ چوڭقۇرلۇقتىن سۇ، كۆنجۈتتىن ياغ تارتىۋاتقانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ.

كىمىكى دۇنيانىڭ غېمىنى يېمەي، ئۆز مەنپەئىتىنىلا ئوي-لىسا، بىر ئۆزى ئۈچۈنلا كۆيۈپ - پىشسا، ئۇ ئىنسان ئەمەس، بەلكى بىر قورالدۇر. پەرۋانە غىڭ قىلىپ باقسۇنچۇ! ئۇنداق ھۆكۈمدار، ئېشەك ئاياقنى ئويلىمىغىنىدەك، ئۇرۇشنىلا ئويلاي-دۇ. ئۇلارنىڭ يۈكى نېمىگە ئەرزىيدۇ؟

سۇلتانئول ئۆلىمانىڭ ئېيتقانلىرى سۇلتان ئالائىددىن كەي قۇباد I نىڭ كۆڭلىدىن ئورۇن ئېلىشىغا سەۋەب — ئۇ ئۆز

شان ـ شۆھرىتىنى پەقەتلا ئىستىبلالاردىلا ئەمەس، دۆلەتنىڭ گۈللەپ ياشنىشىدىمۇ كۆرۈپ، ئادىل پادىشاھ، دەپ نام قازىنىشنى ئارزۇ قىلاتتى.

ئەمما ئالائىددىن كەي قۇباد ئۆزى ئانچە يارىتىپ كەتمىسىمۇ، ساراي ھەشەمىتىدىن ۋاز كېچەلمىگىنىدەك، پەندۇ نەسىھەتلەرگىمۇ تولۇق ئەمەل قىلالمايتتى. ئۇ ئۆز نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن پەقەت ھاكىمىيەت كۈچىگىلا يۆلىنەتتى.

جالالىدىن كۆلۈپ قويدى. سۇلتان ھاكىمىيەتنى يۈرگۈزۈۋاتقاچقا، ھاكىمىيەتمۇ سۇلتاننى ئىشقا سالىدۇ! سۇلتان ھاكىمىيىتى قانچىلىك قۇدرەتلىك بولسا، سۇلتان ئۈستىدىكى ھاكىمىيەت قۇدرىتىمۇ شۇنچىلىك قورقۇنچلۇق بولىدۇ. ھاكىمىيەت ئاۋۋال پۇل تەلەپ قىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن جاپاكەشلەرگە سىلىق، ئالۋان سېلىنىدۇ. يا بولمىسا، ئادىل پادىشاھ دەپ نام ئالماقچى ئىكەنسەن، ئۇلۇغ بەگلەرنى قىستاشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ خەتەرلىك، چۈنكى بەگلەر پەقەت دۆلەتمەنلا ئەمەس، شۇنداقلا قۇدرەتلىكمۇ بولىدۇ، سۇلتاننى شۇلار سايلىشىدۇ، ئۇنى قوللىرىدا كۆتۈرۈپ، پەشتاققا چىقىرىدۇ، بىراق ئۇنى پەشتاقتىن ئاغدۇرۇشمۇ ئۇلارنىڭ قولىدىن كېلىدۇ.

ئالائىددىن كەي قۇباد I ئادىل پادىشاھ دەپ نام قازىنىش ئۈچۈن ئۆزىنى شۇنداق خەتەرگە ئۇردى. كۆپ ئۆتمەي، ئۆزىگە قارشى پىتنە تەرگەن ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈشكە مەجبۇر بولدى.

ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كونا دوستى ئەمىر سەيفىددىننىمۇ بار ئىدى، ۋاپات بولغان پادىشاھ ئاكىسىنىڭ بارمىقىدىن سۇلتانلىق ئۈزۈكىنى ئېلىپ، ئالائىددىنغا سۇنغان، شۇنداقلا ئالائىددىننىڭ تەختتە ئولتۇرۇشىنى ئالدىنئالا تەستىقلىغان ئاشۇ ئەمىر سەيفىددىن ئىدى. ئالائىددىن كەي قۇباد I ئۇنىڭغا ئۆز قولى بىلەن يارلىق يېزىپ، ھەرقانداق چاغدا ئۇنىڭ مال، جېنىغا دەخلى قىلماسلىققا قۇرئان نامىدىن قەسەم ئىچكەنىدى.

ئاتىسى قاتارىدىكى بۇ پىشقەدەم ئەمىر تىز چۆكۈپ، رەھىم - شەپقەت سورىدى. تونىنىڭ ئەستىرىنى تىتىشتۇرۇپ، تىترەپ تۇرغان قولى بىلەن ئاشۇ يارلىقنى تېپىپ سۇلتانغا سۇندى. بۇلارنىڭ ھەممىسى بىھۇدە ئىدى. لەشكەرلەر ئۇنى بىر تاغار ئاشلىققا ئوخشاش سۆرىگىنىچە تاشقىرى ئېلىپ چىقتى.

جالالىدىن ئاشۇ چاغدا خۇداغا سادىق ئۇ سۇلتانىنىڭ قۇلىقى-دىن قەدىردان دوستىنىڭ يالۋۇرۇش ۋە قارغىشلىرى ئۇزاققىچە كەتمىسە كېرەك دەپ ئويلىغانىدى. نېمىشقىدۇر ئارىدىن كۆپ ئۆتمەيلا ئۇ ئېلىق - سېلىقنىمۇ، خىيانەتكارلارنى جازالاشنىمۇ ۋەزىرى كۆپەككە تاپشۇردى، كۆپلىگەن ئاقىل پادىشاھلاردەك رەھىم - شەپقەت قىلىش، مەرھەمەت كۆرسىتىشنى ئۆزىگە قال-دۇردى. بويى بىر غېرىچ، زۇلۇم - زەھىرى مىڭ غېرىچ بولغان بۇ ۋەزىر كۆپەك ئادەملەرگە ئەزرائىلدەك ۋەھىمە سالدى. ئۇنىڭ ئۆز شەنىگە قىلچە داغ چۈشۈرمەي، ئىشنى ئالائىددىن كەيقۇباد نامىدىن يۈرگۈزىدىغانلىقىنى ھەممە ياخشى بىلەتتى!

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، نىيىتىگە قارشى ئەمەل يولىدا قويغان ھەربىر قەدىمى سۇلتان ئالائىددىننى قورقۇش ئاستىدا ھارۋا سۆرەۋاتقان، ئەمما ھارۋىدىكى يۈكنىڭ نېمە ئىكەنلىكىدىن ئۆزى بىخەۋەر ئېشەككە ئايلاندۇرماقچىدى. بۇ بىر بەدەۋىينىڭ ئىبراھىم ئىبنى ئەھمەتكە: تەختتە ئولتۇرۇپ ھەقىقەت ئىزدەش — چۆلدە يوقاتقان تۆگىنى ئوردا ئۆيلىرىدىن ئىزدە-گەندەك ھاماقەتلىكتۇر، دېگىنىدەك بىر ئىش ئىدى. ئىلاھا، مۇئمىندىن پەرۋانىنىڭ گېلىغا زىياپەتتە ئۇستىخان تۇرۇپ قال-غاي.

ھارۋىسىدىكى يۈك نېمە ئىدى، سۇلتان نېمە ئۈچۈن شۇن-چىلىك تىرىشىپ، تىرمىشىدۇ؟ مۇرتەد كۆپەكنىڭ كۈچ يىغىشى ۋە نومۇس قىلماي پادىشاھنىڭ ئوغلى، شۇنداقلا ۋارىس بولمىش غىياسىددىننى ئاتىسىغا زەھەر بېرىشكە دەۋەت قىلىشى ئۈچۈنمۇ؟

ئاتىسىنى ئۆلتۈرگۈچى قاتىل تەختتە ئولتۇرۇپ، ئاتىسى تەرەت ئېلىپ قول قويىدىغان پەرمانلارغا مەست ـ ئەلەس ھالدا ئىمزا قويۇشى ئۈچۈنمۇ؟ قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان پاراسەتسىز ئوغلىنىڭ سەكسەن مىڭ قوشۇنىنىڭ باشلىقى بولۇپ تۇرۇپ، موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇز مىڭ قوشۇنىدىن قورقۇپ، جېنىنى قولىغا ئېلىپ توشقاندەك قېچىشى، ئاتىسى ئالائىددىن كەي قۇبادنىڭ ياخشى نامىنى بۇلغاش ئۈچۈنمۇ؟ ئىلاھا، ئەمەل ھەققىدە گەپ ساتقان مۇئىنىددىن پەرۋانىنىڭ گېلىغا يەنە بىر قېتىم ئۇستىخان تۇرۇپ قالغاي!

ھەقىقىي ھاكىمىيەت ئادەملەر ئۈستىدىن ئەمەس، ئۇلارنىڭ قەلبى ئۈستىدىن قارار تاپىدۇ: «ساڭا قانداقلا پەتىۋا بېرىشمىسۇن، ئۇ كىم توغرىسىدا بولمىسۇن، ئاۋۋال قەلبىڭ بىلەن كېڭەش!» دەپ بىكار ئېيتىلمىغان.

ھۆكۈمدار بىلەن ئۈچرىشىش خەۋپلىك، ھالاكەتلىك، بۇنىڭ سەۋەبى، ھە دېمەيلا بېشىڭدىن ئاجراپ قېلىشىڭدا ئەمەس ـ ئاخىر بىر كۈن ئۆلىدىغانلىقىڭنىڭ مۇقەررەرلىكىدە. ئاساسىي سەۋەب شۇكى، پادىشاھنىڭ دۆتلۈكى ئەجدىھاغا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ تەرىپىدە تۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۈچۈن نېمىلا ياخشى بولسا شۇنى ياخشى دەپ قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولىسەن. ئېھتىرام يۈزىسىدىن، ئۇنىڭ بولمىغۇر گەپلىرىنىمۇ قارشىلىقسىز قوبۇل قىلىۋېرىسەن. ئاستا ـ ئاستا ئۆز ئىمانىڭ، ئۆز ئېتىقادىڭدىن ئايرىلىسەن، ھۆكۈمدارغا قانچىكى يېقىنلاشساڭ، قەلبىڭدىن، ھەقىقەتتىن شۇنچە يىراقلىشىسەن. ئەڭ ئادىل پادىشاھنىڭ كۆز ـ قۇلىقى بولۇشتىن كۆرە، ئىشق بىلەن مۇنەۋۋەر ئازاد قەلبكە قۇل بولغىنىڭ مىڭ مەرتىۋە ئەۋزەل...

كۈچلۈك پەرۋانە قورغىنىنى ئۆز ۋاقتىدا تاشلاپ چىققىنىدىن خۇرسەن بولغان جالالىددىن 1270 ـ يىلى ياز ئايلىرىنىڭ بېشىدىكى بىر ئەتىگەنلىكى مۇشۇنداق ئويلىغانىدى. ئۇ قەلئەنىڭ

ئۈن بۇرجەك شەكىلدە سېلىنغان سەكسەن مۇنارىسىدىن بىرىگە
يۆلىنىپ، بۇنىڭدىن يېرىم ئەسىر ئاۋۋال دادىسى بىلەن قاراپ
تۇرغاندەك، شەھەرگە تىكىلىپ قارايتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا
ئەمەلدار - ئېسىلزادىلەرنىڭ قەسىرلىرى، موڭغۇللارنىڭ ئىگە-
لىۋېلىشلىرىغا قارىماي سودىگەرلەرنىڭ قورغانلىرى ئۈستىدىن،
سودىگەرلەرنىڭ قورغانلىرى بولسا، بايلىق، پۇل كۈچىگە ئە-
مەس، بەلكى قول كۈچىگە يۆلەنگۈچىلەرنىڭ ئۆيلىرى ئۈستىدىن
مەغرۇر كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى.

ئۇنىڭ خىيالىنى تۇمۇرنىڭ «تاراق - تۇرۇق» قىلغان
ئاۋازى بۆلۈۋەتتى: كېچىچە جىبەكتە تۇرغان چالا مەست لەش-
كەرلەرنىڭ ئورنىغا كۈندۈزى جىبەكتە تۇرىدىغان دەرۋازىۋەنلەر
ئالمىشىۋاتاتتى. ھەممىشە ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەرنىڭ ئەتراپىغا
ئولىشىپ ھەسەل ھەرىلىرىنىڭ غۇڭغۇلدىشىنى ئەسلىتىدىغان بۇ
ئاۋۇش ئۇنى مۇنارنىڭ گۈگۈم قاراڭغۇ تار يول تەرىپىگە ئۆتۈشكە
مەجبۇر قىلدى.

ئۇ تىك پەلەمپەينى بىردىن - بىردىن دەسسەپ پەسكە چۈش-
نى - دە، تۆپىلىكتىكى چېغىدىلا ئۆزى مۆلچەرلەپ قويغان،
مۇنارى كەمبەغەلنىڭ شامىدەك ئىنچىكە، كونىرىغان، كىشىنى
ھەيران قالدۇرىدىغان سەنجەرى مەسچىتى تەرەپكە قاراپ ماڭدى.

شەھەردە ھايات ئادەتتىكىدەك ئۆز يولى بىلەن كېتىۋاتاتتى.
يۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىدىغان چىڭگىز ئەمەلدارلىرى ۋە ئۇلار-
نىڭ مالايلىرى، ئەتىسىنى ئويلىمايدىغان پەرۋانە تەرىپىدىن ئاياغ
ئاستى قىلىنغان ھايات. . . ھارۋىلارغا كۈنجۈت شاخلىرى ۋە
قاپ - قاپ ئارپا بېسىۋالغان ھارۋىكەشلەر، ھەر خىل ئىشلارنىڭ
تەشۋىشلىرى بىلەن قاتىرىشىپ يۈرگەن خەلپىلەر، چىۋىقلارنى
ئات قىلىپ مىنىپ، چېپىشىپ يۈرگەن ئۇششاق باللار شائىرنى
تونۇپ قېلىپ سالام بېرىشەتتى. ئۇ سالاملارغا سالام قايتۇرۇپ،
ئۆز يولىنى داۋاملاشتۇرۇپ كېتىۋاتاتتى، ئەمما ئۇنىڭ بېشىدا

بىر چاغلاردا يازغان مۇنۇ مىسرالار چۆرگىلەيتتى:

مانا سۆز ئاچمىغىن جەبرى مەلامەتتىن،
مەلامەت شۆھرىتىمگە بىر شاراپەتتۇر.
دېمە ئاسرا شۆھرىتىڭنى ھالاكەتتىن،
مېنىڭ شان - شۆھرىتىم — كانى مەلاماتتۇر...

نە ئاشىقلار، نە «كاتىبۇل ئەسرار»① ھېساسىدىن كۆرۈنمەيتتى. لېكىن ئۇ بىلەتتىكى، ئۇلار مۇشۇ ئەتراپتا، ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلمەسلىك ئۈچۈن يىراقتىن كۆزىتىپ يۈرۈشەتتى. ئۇنىڭ ھالىدىن ئۈيدىكىلەرنى خەۋەردار قىلىشقا، ئىلاج قىلىپ خىزمىتىنى قىلىشقا، سۆزلىرىنى يېزىۋېلىشقا تەقمۇتەق تۇرۇشاتتى. ئۇ، ئۇلار تېخى كېرەك بولىدۇ، ئەمما ھازىر ئەمەس، دەپ قارايتتى.

يان كوچىدىن ئۇنىڭغا قاراپ قارا رىدا② كىيگەن پراۋسلاۋ پوپى چىقىپ كەلدى. جالالىدىن ئۇنى تونۇدى: بۇ سىللادىكى دانىشمەن پلاتون موناستىرىنىڭ مۆتىۋەللىسى دىمىترى ئىدى، مەۋلانا ئۇنىڭ بىلەن بىرنەچچە كۈن سۆھبەتلىشىپ ھۇزۇر قىلغانىدى.

پوپ دىمىترى ئېگىلىپ سالام بەردى، خرىستىئان دىنىدىكى يەھۇدىي روھانىيلىرى مۇسۇلمان ئۆلىمالىرىنى كۆرگەندە شۇنداق تەزىم قىلىش رەسىم ئىدى. ئۇلار جاۋابەن باش قىمىرلىتىپلا قويۇشاتتى.

پوپ قانداق ئېگىلگەن بولسا، جالالىدىنمۇ ئۇنىڭغا شۇنداق ئېگىلدى. پوپ دىمىترى تېخىمۇ ئېگىلىپ تەزىم قىلدى. ئە

① شائىرنىڭ ئەسەرلىرىنى يېزىپ توپلىغۇچى - ت.
② ئۇزۇن قارا يېپىنچە - ت.

ۋالدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ مەۋلانا بىلەن گەپلەشكۈسى بار ئىدى.
ئەمما مەۋلانانىڭ سۆھبەتكە مەيلى يوق ئىدى. شۇڭا ئۇ
ئۇيان - بۇيان ئۆتۈۋاتقان كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرۇپ، پوپقا
ئوخشاش ئېگىلىپ تەزىم قىلدى - دە، ئۆز يولىغا ماڭدى.

ئۇ ئۆزىنى بەند قىلىۋالغان نەرسىدىن باشقا نەرسە توغرىسى-
دا گەپلىشىشنى خالىمايتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتىنى،
پۈرسىتىنى ئاز قىلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلاتتى. ئۆمۈر كىتابى
«مەسنەۋى» نىڭ بەش جىلدى ئاخىرلاشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆز
ئادىتى بويىچە يېڭى كىتابنى باشلاشتىن بۇرۇن ئۆز قەلبى بىلەن
خالىي بىر جايدا يالغۇز تۇرۇشى كېرەك ئىدى.

كونىراپ قالغان سەنجەرى مەسچىتى بۇنىڭغا قولاي جاي
ئىدى. بۇ يەردىكى تاشلاندۇق ھۇجرىلاردا ئۇ قەلبى بىلەن خالى-
غىنچە مۇڭدىشالايتتى. ھەممىدىن مۇھىمى — بۇنىڭدىن قى-
رىق يىل بۇرۇن ئاشۇ مەسچىتتە ئۇ ھېكمەتلىك سىرلار يولىغا
بېرىلگەن. بۇ يولغا ئۇنى بىر چاغلاردا بەلختە زاھىرىي ئىلىملار-
نى ئۆگەتكەن ئۇستازى، ئاشۇ تىنىم تاپماس سەئىد بۇرھانىددىن
باشلىغانىدى.

ئۇ ئالدىرىغىنىچە ھالسىراپ، پۇتلىرىنى سۆرەپ، قورغان
سارايلىرى ۋە ئاشلىق بازىرى يېنىدىكى ھۈنەرۋەنلەر مەھەللىسى-
نى ئارىلاپ، بالىخانىلارنىڭ ئايۋانلىرىدىن چۈشكەن سايىلەر بى-
لەن ئاپتاپتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ ماڭدى. كوچا تار، يانمۇ يان
سېلىنغان ئىمارەتلەر شۇنچىلىك زىچ ئىدىكى، ئۇلارنىڭ بىرىدە
تۇرۇپ، ئىككىنچىسىگە قول سوزسا بىمالال يېتەتتى. بۇ يەردى-
كى ھەربىر تام، يولدىكى ھەربىر ئويمان - چوڭقۇر ئۇنىڭغا
تونۇش ئىدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن ئۆمرىنىڭ كونيادا ئۆتكەن
ئەڭ ئېغىر يىللىرى ئۆتەتتى، شۇ چاغدا ئاتىسى ئۆلۈپ كېتىپ،
ئۆزى مۇرىتلارغا ئۇستاز ۋە گۆھەر تاش مەدرىسىگە ۋائىز بو-
لۇپ، بىرىنچى قېتىم ئىختىيارلىقى ئۆزىدە بولغانىدى.

لەرزە

شۇ چاغدا ئۇ ئەمدىلا يىگىرمە تۆت ياشتا ئىدى. ئۇنىڭ قىزغۇچ ساقال - بۇرۇت باسقان ئورۇق يۈزىدە خىيال - تەپەككۇر ئەكس ئېتىپ تۇراتتى. قەدەملىرى ھازىرقىدەك ئېغىر ئەمەس بولۇپ، ئورۇق گەۋدىسىنى يەڭگىللا ئېلىپ ماڭاتتى.

ئۇ ياشلىقىغا قارىماي، كاتتا ئالىم سانىلاتتى: بەلختىكى چېغىدىلا قۇرئاننى ۋە كۆپلىگەن ھەدىسلەرنى يادلىۋالغان، ئۇلاردا يېزىلغان باب - باب تەلقىن ۋە تەھلىللەرنى ئوقۇپ بىلىۋالغان، ئىران شاھلىرىنىڭ تارىخىنى، تەسەۋۋۇپ ئىلمىنىڭ ئۇلۇغ سىمالىرى — سابىت بايەزىد بەستامى، دانىشمەن جۇنەيد، زىرەك ئەل ھەللاج تەرىقەتلىرىنى ياخشى بىلىۋالغان، سوپىيە شائىرلىرى ۋە ئالىملىرى ياقلىغان سىمۋوللۇق ئىشارەتلەردىن ئوبدان خەۋەردار ئىدى.

دەمەشق ۋە ھەلەبنىڭ مەشھۇر مەدرىسلىرىدە ئۇ داڭدار ئۆلىما ۋە شەيخلەرنىڭ سۆھبىتىنى ئاڭلىغان، ئىلمي نۇجۇم، ئىلمي خىمىيە، ئالگېبرا، ئىلمي ھەندىسە[1]، ئىلمي تېبابەت ئاساسلىرىنى ئۆگەنگەن، پارس تىلىدىن باشقا ئەرەب ۋە يۇنان تىللىرىنى بىلەتتى.

سۇلتانۇل ئۆلىما ئوغلىنى پەتىۋا تۇزۇش، ۋەز ئېيتىش سەنئىتىنىڭ سىرلىرىدىن خەۋەردار قىلغانىدى. جالالىدىن يەگىرمە تۆت يېشىدا ۋەز ئېيتىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ھەممە نەرسىگە، ئىلمۇ مەلۇمات، كۈچلۈك ھاپىزلىق ماھارىتى، خىيال - تەسەۋۋۇر ۋە ناتىقلىق ماھارەتلىرىگە ئىگە ئىدى. ئۇ ئۇرغۇنلىغان خەلق ھېكايە، رىۋايەتلىرى، قوشاق، ناخشىلىرىنى يادقا بىلەتتى ھەم پەيتى كەلگەندە ئۇلارنى ئۆز ئورنىدا ئىشلە-

---

[1] گېئومېترىيە - ت.

تمشنى بىلەتتى. ئۇنىڭ تىلىغا ئاتەشتەك رابىيە، شىددەتلىك
مەنايى، جانىجان پەرىندىدىن ئەتتارنىڭ شېئىرلىرى ئېقىپ كەل-
گەندەك كىلەتتى. ئۇلارنىڭ ھېكمەت داستانلىرىنى قايتا - قايتا
ئوقۇپ ھاياجانلانغان، ئۇلار بىلەن بىرگە روھىي چوققىلارغا
قانچىلاپ پەرۋاز قىلغان، ئۇلارنىڭ پىكىرلىرى، تەمسىللىرى،
سۆزلىرىنى دىلىغا سىڭدۈرۈۋالغانىدى. شۇڭا، ئۇ زۆرۈر بولسا،
ئۇلارنىڭ روھىغا كىرىپ، ئۆزى شېئىر توقۇيالايتتى.

لېكىن ئىلىم باشقا، تەجرىبە باشقا، ئۆگىنىۋاتقان تالىپچاق
بىلەن باشقىلارنى ئۆگەتكۈچى ئۇستازنى باراۋەر قويۇشقا بولماي-
دۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە كونىيادا ئۇنى ئوبدان بىلىدىغان، ئاتىسى-
نىڭ مۇرىتلىرىدىن پەرق قىلىدىغان، ئۇنىڭغا ھەسەت قىلىدىغان
ئۆلىمالارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئۇلار ياش ئالىمنىڭ ئېقتىدارى-
دىن شۈبھىلىنەتتى. گەرچە ئۇ سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئوغلى ۋە
ۋارىسى بولسىمۇ، قولىدا ئۇستاز - شەيخلەرنىڭ يازما شاھادەت -
نامىسى — ئىجازىتى يوقلۇقىنى پەش قىلىشاتتى.

شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئاتىسىنىڭ قىرقىنى ئۆتكۈزۈپ، مەس-
چىت جامەسى ئالدىدا مەرھۇمنىڭ خاتىرىسىگە ئاتاپ بىرنەچچە
قېتىم ۋەز ئېيتىپ، ئاندىن يولغا راۋان بولدى.

ئۇنىڭ يولى يەنە مۇبارەك شەھەرلەر — ھەلەب ۋە دەمە-
شىققە چۈشتى. شۇ ئەسىر دانىشمەنلىرى بىلەن بولىدىغان ئۈچ-
رىشىشلاردا ئۆزىنى ۋە بىلىمىنى يەنە بىر قېتىم سىناپ بېقىش-
نىڭ مۇشكۈللۈكىنى گەدىنىگە ئالدى. ھەلەبتىكى مەشھۇر ھەلە-
ۋىيە مەدرىسىدە بۈيۈك ئەرەب ئالىمى، قازى ۋە ۋەزىر كامالىد-
دىن ئىبنى ئەل - ئەدىم بىلەن توققۇز قەۋەت ئاسمان، ئۆزگىرا
كىرىشىپ، زاھىرىي دۇنيانى پەيدا قىلغان كۈچ - ئوت، ھاۋا،
تۇپراق ۋە سۇ ھەققىدە سۆھبەتلەشتى. ئۇلار تامچىلاردىن پەيدا
بولغان دەريادەك كۆز يۇمۇپ - ئاچقۇچە بولغان دەملەردىن
يارىلىدىغان ۋاقىت - زامان ھەققىدە سۆزلەشتى. دەريادا سۇ

ئاققان تامچىلار قايتمايدۇ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا دائىم ئاقىدۇ. لېكىن بىز تولۇق بايقىمايمىز، چۈنكى ئېقىم-پېشىمىسى كېلىدۇ. ئۇنىڭ ھاياتىدىن دالالەتتۇر.
ىنىڭ دائىملىقى ئۇنىڭ ھاياتىدىن دالالەتتۇر.
ئەل - ئەدىم يارىتقۇچى ئىگەم ۋۇجۇد، بارلىق ئالەم مەۋ-جۇت بولۇپ ياشمايدۇ، دولقۇن دېگىنىز ماھىيىتىنىڭ كۆرۈنۈشى بولغىنىدەك، ئالەم پەقەت قادىرۇل ھەق ھاياتىنىڭ نامايەندى-دۇر، دېگەن قاراشنى ياقلايتتى.
دەمەشقنىڭ مەرتىۋەتلىك، دۇنياغا مەشھۇر مەقدەسىيە مەد-رىسىدە جالالىددىن ئالىملار بىلەن بىرلىك، يەككىلىك، يەنى ۋاھىدى مۇتلەق ھەققىدە مۇنازىرىلەشتى. دەرەخ ئۇرۇقىدا بىر پۈتۈن دەرەخ يىلتىزلىرى، تېنى (غولى)، پۇتاقلىرى، مېۋىسى بىلەن قوشۇلغان ھالەتتە بولغىنىدەك، ئاشۇ ۋاھىدى مۇتلەقتە كۆپلۈك ئۇرۇقى قوشۇلغان بولىدۇ.
پەلسەپە، مەنتىق، ئىلاھىيەتنىڭ ئەڭ مۇرەككەپ مەسىلە-لىرى ئۈستىدە مەشھۇر ئۆلىمالار بىلەن مۇھاكىمە قىلىپ، جالالىددىن ئۆزىنىڭ ئىدراكى ئۈچۈن قاراڭغۇ نەرسە قالمىغانلى-قىنى سەزدى، ئۆلىما ۋە شەيخلەر ياش ئالىمنىڭ زېرەكلىكىدىن ھەيران بولۇشۇپ، ئۇنىڭغا ئۆزلىرىنىڭ ئادىتىگە خىلاپ ھالدا بىرنەچچە ئاي بولغاندىن كېيىن ئىجازەت بېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتانۇل ئۆلىما نامى بار مەشھۇر باھاۋىددىن ۋەلەد بەلخى-نىڭ ئوغلى جالالىددىنغا «بىز باشقا ھېچ نەرسە ئۆگىتەلمەيمىز» دەپ ئېتىراپ قىلىشتى.
1232 - يىلىنىڭ كۈز پەسلى، ئۇ ئاتىسىنىڭ ئىككى مۇرى-تىنىڭ ھەمراھلىقىدا كونياغا قايتقانىدى. ئاتلىرىنىڭ ئايغى ئاستىدا شام سەھرالىرىنىڭ تىكىنىدەك باسقان قۇملىرى ئاقاتتى، قۇم كىرىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن يۈز - قوللىرىنى ئورىشۋالغان بەدەۋىلەر ئىنچىكە پۇتلۇق تۆگىلىرىنى ھەيدىشىپ كېتىپ باراتتى، يىراقتا قاغجىرىغان، قىزغۇچ دۆڭلۈكلەرنىڭ يانباغىرلى-

رىدا يۇمشاق يۇڭلۇق قوي پادىلىرى ئوتلاپ يۈرەتتى.

ئالدىدا قىزغۇچ ئېگىز تاغلار كۆتۈرۈلۈپ تۇرماقتا.

چۈشتىن كېيىن كۆكۈچ - قارامتۇل بۇلۇت كۆتۈرۈلۈپ ئاسماننىڭ يېرىمىنى قاپلىدى. ئۇ ھەممىلا ياققا ھەيۋە قىلىپ، شىددەت بىلەن باستۇرۇپ كېلىپ، گويا يەرۇ ئاسماننى زۇلمەت قاراڭغۇلۇققا ئايلاندۇرىدىغاندەك ئىدى. لېكىن بۇلۇت ئاسماننىڭ يېرىمىنى بېسىپ بولغاندا بىردىنلا شىمال تەرەپكە قاراپ سۈرۈلدى. ئاسماننىڭ غەربىي قىسمىدا قۇياش يەنىلا چاقناپ تۇراتتى. بۇلۇت جالالىدىنغا چىڭگىزخان قوشۇنىنى ئەسلەتتى. ئۇلارمۇ ئۇنىڭ يۇرتىنى ئاياغ - ئاستى قىلىپ، ھازىر شىمالغا قاراپ بۇرۇلغانىدى. قۇياش پەقەت سالجۇق سۇلتانلىقى دۆلىتىدە نۇرىنى چاچاتتى، لېكىن بۇ ھال ئۇزاققا سوزۇلارمۇ؟

يوللار ئۇلار ئاتىسى بىلەن بۇنىڭدىن ئون يىل ئىلگىرى ئۆتكەن ۋاقىتتىكىگە قارىغاندا خېلىلا مەمۇرچىلىق ئىدى. ئىككى قېتىم دەپسەندە قىلىنغان خۇراساندىن قاچقۇدەك ئادەم قالمىغان، قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن شەھەرلەرنىڭ كۆلى كۆككە سورۇلغان، چىڭگىزخان قىسىملىرى ھەممە يوللاردا پىستىرمىلار قويۇشقانىدى. . . مۇھەممەد خارەزمشاھنىڭ ئوغلى سۇلتان ئالائىددىن كەي قۇباد تەرىپىدىن ياسىچەمەن جېڭىدە يېڭىلگەنلىكى ئۈچۈن، كۆپ ئۆتمەي ئۇنىڭ ۋەيران بولغان بەگلىرى خارەزمىنىڭ تىكلىنىشىدىن ئۈمىد ئۈزۈپ، سالجۇق ھۆكۈمدارى ئاجرىتىپ بەرگەن يەرلەرگە ئىلاجسىز ئورۇنلاشقانىدى.

جالالىدىن جىممىدە كېتىپ باراتتى. ئەقىل - ئىدراكى يېتۈك ۋە روشەن، كۈچلۈك ئەستە تۇتۇش قۇۋۋىتى ھېسابسىز بىلىملەرنى ئۆزلەشتۈرگەن، ئۇلۇغ ئالىملار تەرىپىدىن بېرىلگەن ئىسپاتلارنى نەيچە قىلىپ ئوراپ، مەخسۇس خۇرجۇنلاردا ساقلاۋاتقانلىقى شۇنىڭدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى. ئەمما نېمىشقىدۇر كۆڭلى غەش ۋە پاراكەندە ئىدى.

ئىنسان نېمىشقا ئازاب ئىچىدە تۇغۇلۇپ، قورقۇش ئىچىدە ياشاپ، ئەپسۇس ـ نادامەت چېكىپ ئۆلىدۇ؟ نېمىشقا ئەقىل ـ ئىدراك ئەھلىدىن بىر چىشلەم ناننى ئاياپ، بىرىشكە كۆزى قىيمايدۇ يۇ، جاھىللارنى بولسا، مال ـ مۈلۈككە كۆمۈۋېتىدۇ؟

ئۇ شەيخلەر، ئۆلىمالارنىڭ جاۋابلىرىنى ياخشى بىلەتتى، ھەتتا بەزىلىرىنى ئەقلەن قوبۇل قىلاتتى، ئەمما ئۇلارنىڭ ھېچ قايسىسىنى قەلبەن قوبۇل قىلمايتتى.

نامازشامغا يېقىن ئۇلار قىيا تاشقا ئويۇپ ياسالغان كونا گەمە ئۆينىڭ ئالدىدا توختاشتى. بۇ يەردە ئون يىل ئاۋۇالقىدەك سوپى، زاھىدلار ياشايتتى. جالالىدىن قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرۇپ، ئۇلارنى تاماقنى بىللە يېيىشكە تەكلىپ قىلدى.

زاھىدلار ئۆلىما، فەقىھ ۋە رەسمىي روھانىيلارنى رىياكار ھېسابلاپ، ئۇلارغا نەپرەت بىلەن قارايتتى. ئەمما تەكلىپنى ئۇلار قوبۇل قىلىشتى، ئون يىل بۇرۇن ئۇلارغا ياخشى گەپلەرنى قىلىپ، پۇل ئىنئام قىلغان سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئوغلىنى تونۇپ قېلىشتى. لېكىن ئۇلار تەڭرى تائاللا بەندىلىرىگە جائىز بولغىنىدەك، ۋەلىنېمەتكە بېرىلگەن سوۋغاتلارغا رەھمەت ئېيتىشمىدى: سۇلتانۇل ئۆلىمامۇ، ئۇنىڭ ئوغلىمۇ، باشقىلارمۇ ئۇلارغا بىرلا ۋاستە ئىدى. ھەقىقىي ۋەلىنېمەت خۇدا بولۇپ، پەقەت ئۇنىڭغىلا شۈكرانە ئېيتىشتى.

قاش قارايدى. ئىككى شام چىراغ غارنى يورۇتۇپ تۇراتتى. زاھىدلار نامازغا تۇرۇپ، يولۇچىلارنى، پۈتۈن ئالەمنى ئۇنتۇشتى. چۈنكى، ئۇلار ئۈچۈن دۇنيا يوق ئىدى، ئۇلار ئۈچۈن پەقەت ئاللالا بار ئىدى. ئۇلار پۈتۈن پىكىر ـ زىكرىنى شۇنىڭغا بېغىشلىشاتتى، ئۇلار ئاشۇ بىردەملىك ئىبادەتنى بىلەن كۆز ئالدىمىزدا ھەقىقەت يورۇتۇلۇپ قالار، دەپ ئۈمىد قىلىشاتتى.

ئۈچ رەكەت ناماز ئوقۇلۇپ بولۇش بىلەن يول مېڭىپ ھارغان جالالىدىننى ئۇيقۇ باسقىلى تۇردى.

ئۇ كۆزىنى ئاچقاندا تالڭ سۇزۇلۇپ قالغان، زاھىدلار بامداتنى ئەمدىلا ئوقۇپ بولۇشقانىدى. جالالىدىن ئۇلارنىڭ جىددىي، خىيالچان يۈزلىرىگە قاراپ، ئۇلاردىن سوئال سورىغۇسى كەلدى. بۇ زاتلار ھەقىقەتەنمۇ روھىي كامالەتكە يېتىشكەن بولسا، بەلكى ئۇنى قىينىغان مەسىلىلەرنى ئېيتىپ بېرىشەر، ئۇ جۇلدۇر كىيىم كىيگەن زاھىدلارغا تىكىلدى. ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئۇلار تەننىڭ تەشۋىشلىرى بىلەن بولۇپ كېتىپ، تەڭرى ھەققىدىكى ئويلىرىنى بۇزۇپ قويماسلىق ئۈچۈن يۇيۇنۇش، چاچ - ساقاللىرىنى ئالدۇرۇشتىن پۈتۈنلەي ۋاز كەچكەندەك ئىدى، جالالىدىن ئۇلارنىڭ كۆزى بىلەن كۆزى ئۇچرىشىپ قالسا، سوراپ بېقىشنى جەزم قىلدى:

— ھەزرىتىم، سوراپ بېقىشقا بولارمۇ؟ نېمىشقا كۆڭۈل ھەسرەت چېكىدۇ؟

بوۋاي ئۇنىڭغا ھەيران بولۇپ قارىدى: ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلگەن بۇ كىشى كىمدۇر؟ ئۇ جىم تۇراتتى. جالالىدىننىڭ نەزىرىدە ئۇ سورىلىۋاتقان بۇ سۆزگە گويا ئۇزاق جايلاردىن كەلگەن ئەكس ساداغا قۇلاق سېلىۋاتقاندەك قىلاتتى. ئۇ يىللاپ سۆز قىلمىغاندەك، بوغۇلۇپ - خىرقىراپ ئاخىر سۆزلىدى:

— كۆپلىگەن قەلبلەردىن قايغۇ ساداسى چىقىدۇ، بەزىلىرىدىن داقا - دۇمباق ئاۋازى. قەلبىمگە ھەرقانچە ئېھتىيات بىلەن قۇلاق سالسام، يەنىلا ئاڭلىغىنىم، قايغۇ ئاۋازى، داقا - دۇمباق ئاۋازىدىن ئەسەر يوق!

— بەندىسىنىڭ تىرىشىشى، ھەرىكىتى بىلەن بىرەر نەرسىگە ئېرىشكىلى بولامدۇ؟ — دەپ سورىدى جالالىدىن يەنە. زاھىدنىڭ قايتا ئوي - خىيال دەرياسىغا غەرق بولۇشىدىن ئەنسىرەپ.

— ياق! لېكىن، تىرىشىپ ھەرىكەت قىلمايمۇ بىرەر نەرسە روياپقا چىقمىغاي! بىراۋنىڭ ئىشىكىدە بىر يىل ئولتۇر-

ساڭا، ئېھتىمال ئۇ: «ئۇيگە كىرىپ خالىغىنىڭنى ئال!» دەر، ئەگەر ئىشىكىدە ئەللىك يىل ئولتۇرۇپ باققىنا — مانا مەن كېپىل!

زاھىد جىم بولۇپ قالدى. جالالىدىن ئۇنىڭ دەرەخ يىلتىزىدەك قاپقارا قولىنى سۆيدى. پېشقەدەم بۇ گاداي ساخاۋەتلىك ئىدى: ئۇ كاپالەت ئۈچۈن ھەممە بىساتىنى بەلكىم ئۆزىنى بېغىشلىدى.

زاھىدنىڭ بۇ سۆزلىرى مۇجمەل ئىدى. لېكىن جالالىدىن ئۇلاردىن ئۆز قەلبىنىڭ ئەكس ساداسىنى ئاڭلىدى. بىر چاغلاردا — بالىلىقىدا، كېيىن لەرىندىدە ياڭرىغاندەك، خۇشال ۋە بەختىيار داپ ساداسى ئۇنىڭ قەلبىدە يەنە ياڭرىشى لازىم. ئۇ ئەللىك يىل ئەمەس، يۈز يىل كۈتۈشكىمۇ رازى. پەقەت قايسى ئىشىكتە كۈتۈش كېرەك؟ قانداق كۈتۈش كېرەك؟

جالالىدىن كونياغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بىلدىكى، مۇشۇ ئارىلىقتا گۆھەرنىڭ ھايات شېمى ئۈچۈپتۇ، قانداق ياشىغان بولسا، شۇنداق زارلاپ - قاقشىماي، ئۇنىڭ يوللىرىغا تەلمۈرۈپ، دۇنيادىن كۆز يۇمۇپتۇ. ئۇنىڭ گۆھەرى، قەلبىنىڭ ئاپئاق، نۇرلۇق چىرىغى. ئۇنىڭ قىياپىتىنى بالىلىرىغا كۆچۈرگەنمۇ شۇ ئىدى: ئايال كىشىنىڭ سۆيگەن يارىغا بولغان ھىممىتى بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق بولارمۇ؟ ئۇ ئەنە شۇ گۆھەرنىڭ سەۋەبى بىلەن دۇنيانى بىلگەن، ئۆز قەلبىدە بىر مەزگىل دەريا شاۋقۇنىنىڭ ساداسىنى ئاڭلىغاندەك بولغانىدى!

ئەرزىمەس گۇناھى ئۈچۈن ئۇنىڭ قەلبىدە قايغۇ ساداسى شۇنداق قانات يايدىكى، ئۇنىڭ قىلغان ۋەزلىرى، پەندۇ نەسىھەتلىرىگە قۇلاق سالىدىغان كىشىلەر ئۇنى ئاڭلايدىغان بولدى. دانىشمەنلەر: «دىل — دېڭىز، تىل — قىرغاق. دېڭىز دولقۇن كۆتۈرسە، ئۆز قوينىدا بارىنى قىرغاققا سۈرۈپ چىقىرىدۇ» دېگەنىدى.

جالالىدىنغا دەمەشق ۋە ھەلەبدىن ئەۋەتىلگەن ئىجازەتنى كۆرۈپ، ئاغزىلىرىنى يۇمغان ھەسەتخور ئۆلىمالار قايتىدىن يەلاندەك كۆشۈلدىشىپ قالدى. ئۇلارچە، ئاللانىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، ئۇنىڭ بەندىسىنىڭ ئۆلۈمىگە، يەنە كېلىپ ئايال كىشىنىڭ ۋاپاتىغا شۇنچىلىك داغلىنىپ كېتىش ئۆلىماغا مۇناسىپ ئەمەسمىش! سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ۋارىسى تېخى كامالەتكە يەتمىگەن، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئورنىنى بېسىشقىمۇ ياشلىق قىلارمىش.

قايغۇ ئۇنىڭ قەلبىنى قاتتىق ئازابلىدى. راست، ئۇ تېخى كامالەتكە يەتمىدى، ئۆزى توغرۇلۇق ھېساب بەرمەي تۇرۇپ، باشقىلارنى ئويلىيالمايتتى.

ئۇنىڭ گۆھەرىنى يۇتۇۋالغان يەر پۇتلىرىنى كۆيدۈرۈشكە باشلىدى. شەھەردە تۇرۇشقا تاقىتى تۈگەپ، بىر چاغلىرى ئۆزى بەختكە چۆمگەن يەرگە قاراپ يالغۇز پىيادە ماڭدى. ئۇ يەتكۈچە قايغۇرۇپ ئۆلۈش ياكى لەرھىندىنى قورشاپ تۇرغان قارلىق تاغلار قوينىدا، ساپ، سالقىن ھاۋالىق جىلغىلاردا روھىي جەھەتتىن تىرىلىش ئۈچۈن ماڭدى.

دەرۋىش ئۇنىڭغا ھېلىقى نەيچە قىلىپ ئورىغان مەكتۇپنى شۇ يەردە، قارا تاغ يايلىقىدىكى سۇزۇك بۇلاق بويىدا تاپشۇردى.

بىر ئاز ئالدىراپ يېزىلغان، زىرۇ زىۋەرسىز، چوڭ ھەرپلەر ئۇنىڭغا قانداقتۇر قەدىردان، ئەمما ئاللىقاچان ئۇنتۇلغان بىر ئىشنى ئېسىگە سالدى. بۇنى ھېلىقى تاقەتسىز سەئىد بۇرھانىددىن يازغانمىدۇ؟ ئۇنىڭ بۇنداق ھۆسن خەتنى كۆرمىگىنىگە ئون يىلدىن ئاشتى... مەكتۇپ چىڭگىزخان قوشۇنى ئاللىقاچان بېسىۋالغان تېرمىزدىن ئالەمنىڭ بۇ چېتىگە قانداقمۇ يېتىپ كەلگەندۇ؟ سەئىد بۇرھانىددىن تىرىكمىدۇ، ياكى بۇ ئۆچكەن يۇلتۇزنىڭ شولىسىمىدۇ؟

سەئىد بۇرھانىددىن مۇنداق يازغانىدى: ئۇستازى سۇلتانۇل

ئۇلىمانىڭ ۋاپاتىنى تىرمىزدا ئاڭلاپ، زارۇ زار يىغلاپ، كۆز
يېشلىرىنى تۆكۈپتۇ، مەرھۇمنىڭ روھىغا ئاتاپ قۇرئان ئوقۇپ-
تۇ، كېچىلىرى ئۇخلىماي، قىرىق كۈن ماتەم تۇتۇپ،
نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈپتۇ.
سۇلتانۇل ئۇلىمانىڭ ئوغلى، ئۇنىڭ شاگىرتى ۋە سۆيۈم-
لۈك تالىپى يالغۇز قالغان. ھازىر سەئىد بۇرھانىددىن ئۇنىڭغا
ئاتا بولۇشى لازىم ئىدى، چۈنكى ئۇستاز ئۇنى خەلىپە ئورۇنباسار
دەپ ئاتايتتى. قانداقلا بولمىسۇن، ئۇ جالالىددىننى تېپىشى،
ھەقىقەتنىڭ خەتەرلىك ۋە جاپالىق يوللىرىدا ئۆز ھالىدىن كەت-
كەن مىنۇتلىرىدا يۆلەنچۈك بولۇشى كېرەك. لېكىن ئۇ چۆللەر-
نى، دەريا ۋە تاغلارنى ھالقىپ، كونياغا يېتىپ كەلگۈچە، ئارى-
دىن بىر يىل ئۆتكەنىدى. مانا ئەمدى سەئىد ئۆز شاگىرتى ۋە
شەيخزادىسىنى سۇلتان پايتەختىدە، سەنجەرى مەسچىتىنىڭ بىر
بۇلۇڭىدا كۈتۈپ ئولتۇرماقتا.

جالالىددىن مەكتۇپنى ئاۋۋال كۆزىگە، كېيىن پېشانىسىگە
ياقتى. ئۇنىڭ ئۇستازىنى سىرداش دەپ بىكارغا دېمىگەنىكەن.
جالالىددىن ئۆزى تېخى ئانچە - مۇنچە تاللىغان يوشۇرۇن ئېھتىيا-
جىنى ئۇ قانداق سېزىپ، قانداق بىلىۋالغاندۇ؟ مۇشۇ يورۇق
ئالەمدە ئۇنىڭ ئالدىدا قەلبىدىكىنى تۆكۈپ، قەلبىگە قۇۋۋەت
بېرىدىغان كىشى — پەقەت ئاشۇ سەئىد ئىدى.

جالالىددىن مەكتۇپنى ئېلىپ كەلگەن دەرۋىش بىلەن شۇ
زامانلا لەرىندىگە قاراپ ماڭدى. ئاتلار تەييار ئىدى. ئۇلار شۇ
كېچىسىلا كونياغا قاراپ ئالدىراش يۈرۈپ كېتىشتى.

سەئىد ئۇنى مەسچىتتىن چىقىپ قارشى ئالدى. ئۇلار قۇ-
چاقلىشىپ، بىر - بىرىنى باغىرلىرىغا بېسىپ ئۇزاق تۇرۇپ
قېلىشتى. بۇ ياش، مەيۇس، خۇش پېئىل ئۆلىما بىلەن قېرىپ
قالغان، ئۇستىگە جەندە چاپان كىيگەن سوپى ئىدى. جالالىددىن

بۇ قاراڭغۇ كېچىدىمۇ ئۇستازىنىڭ جۇدەپ قۇرۇق ئۇستىخان بولۇپ قالغىنىنى سەزدى. ئۇنىڭ يۈزىگە تىكىلدى: گۆشلىرى ئۇستىخىنىغا چاپلىشىپ، قاڭشارلىق بۇرنى تېخىمۇ چوقچىيىپ چىقىپ كېتىپتۇ، ئاغزىدا چىشلىرى قالماپتۇ. ئەمما ئولتۇرۇ. شۇپ كەتكەن كۆزلىرى ھۇرپىيىپ تۇرغان ئاپئاق قاشلىرىنىڭ ئاستىدا يەنىلا چاقناپ تۇراتتى.

ئۇ سەئىدنى ئۆز ئاتىسىدەك ھۆرمەتلەپ، گۆھەرتاش مەدرە. سىگە باشلىدى. ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ ھۇجرىسىنى بوشىتىپ بەر. دى.

سەئىد دەرھاللا جاۋابنى قويۇپ سوئالغا ئۆتتى: شەرىئەت قانۇنلىرى، ھەدىس تەلقىنلىرى، ئىلمى نۇجۇم ۋە تېبابەت ئىلمىگە دائىر سوئاللارنى ياغدۇرۇۋەتتى. ئۇ تېبابەت ئىلمىدە يۇقىرى پەللىگە چىققان، شۇنداقلا ئابۇ ئەلى ئىبن سىنانىڭ شاگىرتلىرىدىن ساۋاق ئاڭلىغانىدى. جالالىدىن ھېچقاچان بۇن. داق ئېغىر ئىمتىھاندىن ئۆتمىگەنىدى.

شاگىرتىنىڭ بەرگەن جاۋابلىرىدىن سوپىنىڭ رەڭگى ئېچىد. لىشقا باشلىدى. ئاخىر ئۇ ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ، ياش ئۇلىماغا ئېگىلىشىپ تۇرۇپ، ئالدىرىغىنىچە دېدى:

— ئىلمى ئىمان ۋە ئىلمى زاھىردا ئاتاڭدىنمۇ زۇل - جالال[①] ئىكەنسەن. لېكىن پەدەرى بۇزرۇكۋارىڭ ساھىبى ئىلمى ئەسرار[②] ئىدى. مەن ئول زاتى شەرىپىنىڭ شاراپىتىدىن ئەنە شۇ ئىلمىگە ئىگە بولدۇم، ئۇمىدىم شۇكى، ئەمدى سېنى ئۇ يولغا باشلىغايمەن تاكى ئىلمى ئەسرارىدىمۇ ئاتاڭغا ۋارىس، بەلكى باراۋەر بولغايسەن. . .

جالالىدىن خۇشاللىق ۋە قەتئىيەت بىلەن تىزلىنىپ تۇۋا

① ئۇلۇغۋار، بىلىملىك ـ ت.
② سىرلىق ئىلىملار ئىگىسى، بىلىمدان ـ ت.

كامالەت يولىغا باشلىغاي، دەپ ئۆزىنى ئۇستاز قولىغا قىلدى.
تاپشۇردى.

ئۇنىڭ يولى ئەنە شۇنداق باشلاندى.

بىلىش ۋە ياشاش

ئېگىز كۆتۈرۈلگەن قۇياشنىڭ نۇرلىرى قۇمتاش ياتقۇزۇلغان كوچىلارنى بارغانچە قىزدۇرماقتا ئىدى. جالالىددىن ھاسىرىغىنىچە سەنجەرى مەسچىتىگە يېتىپ كەلدى - دە، ئېرىدىن ياسالغان ئىشىك پەردىسىنى قايرىپ ئىچكىرى كىردى. نەمخۇش ھاۋا، غۇۋا يورۇقلۇقتا ئۇنىڭ كۆزلىرى بىر مەھەل ھېچ نەرسىنى كۆرەلمىدى. ئۇ ئۆزىنى توختىتىۋېلىپ، نەپسىنى رۇسلىدى، قۇياش نۇرىنىڭ تەپتى ئۇنىڭ گەجگىلىرىنى كۆيدۈرگەنلىكىدىن خۇشال بولۇپ، يەڭگىل نەپەس ئالدى. بىر چاغلاردا سەئىدنىڭ سۆزلىرىنى خۇشاللىق بىلەن قارشى ئالغىنىدا مانا شۇنداق نەپەس ئالغانىدى، بۇنداق بولۇشى، شۇ چاغدا ئۆز ئۈستىگە يۈكلىگەن مەسئۇلىيەت يەنە ئۇستازىنىڭ ئۈستىگە كۆچكەنىدى. ئەمدى قېرىغان چېغىدا ھەق تائالادىن باشقا ھېچكىمنىڭ ئالدىدا جاۋابكار ئەمەس.

جالالىددىن گۈگۈم قاراڭغۇلۇقىغا تىكىلىپ قاراپ، تاپتاقىر گىلەم ئۈستىدە ئۇخلاۋاتقان مۇساپىرنى تونۇدى. ئۇ كىيىملىرىنى بېشىغا ياستۇق قىلىپ قويۇپ، تۈگۈلۈپ يېتىپ قاتتىق ئۇيقۇغا كېتىپتۇ.

مۇنبەرگە يېقىن يەردە قېرى دەرۋىش بەداشقان قۇرۇپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بارماقلىرى ئالدىدىكى ئوچۇق تۇرغان كىتاب قۇرلىرىدا سۇرۇلەتتى، لەۋلىرى ئۈنسىز شىۋىرلايتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ساۋاق يادلاۋاتقان بىر - ئىككى تالىپمۇ بار ئىدى. شائىر سىلىق بورا ئۈستى بىلەن مېڭىپ ئوڭ تەرەپتىكى

دەھلىزگە يېقىنلاشتى. ئۇ يەردىن ھۇجرىلارغا ئۆتكىلى بولاتتى.
سەئىد بۇرھانىددىن كونياغا كەلگەندە ئەنە شۇ ھۇجرىلارنىڭ
بىرىدە ئىستىقامەت قىلغانىدى.

جالالىددىن ئىشىكنى ئىتتەردى. ئىشىك ئېچىلمىدى، ئى-
شىك ئاچقۇدەك ماغدۇرىمۇ قالمىغانمۇ نېمە. ياق، ئىشىك مىخ-
لىنىپ، ئېتىۋېتىلگەنىكەن. ھەي ھۇجرىلارمۇ ئاللىقاچان بۇزۇ-
لۇپ كەتكەن ئوخشايدۇ. بۇنىڭدىن قىرىق يىل بۇرۇنلا بۇ ھۇج-
رىلار بىر يەرگە بېرىپ قالغانىدى. ئۇ ئېچىنغان ھالدا ئويلى-
دى، ئۇمۇ ھەممە بوۋايلارغا ئوخشاش ئاللىقاچان تۈگىشىپ كەت-
كەن نەرسىلەرنى بار دەپ ئويلاپ، كېيىن سۈرۈشتۈرۈپ، تاپال-
مىغاندا ھەيران بولۇپ تۇرۇپ قالاتتى.

ئەيلى مانا مۇشۇ دالان ئۆيمۇ بولىۋېرىدۇ. بۇ يەردە ئۇنىڭ
تىنچلىقىنى ھېچكىم بۇزمايدۇ، ئۇ ھېرىپ قالغان ئاتقا ئوخشاش
ئاخىرقى داۋان ئالدىدا بار كۈچىنى يىغىپ، ھاردۇق يەتكەن
بولۇچىدەك ئۆزى بېسىپ ئۆتكەن يوللارنى، سوقماقلارنى، ئاۋات
كوچىلارنى خىيال قىلدى، ئەگەر مەنزىلنىڭ يېقىنلىقىغا ئىشەنچ
قىلالمىسا ئۇ مۇشۇ يەردە قالىدۇ.

ئۇ ئاستا تىزلىنىپ ئولتۇردى.

كېلىڭ كىتابخان، پېشقەدەم شائىرنى 1270 - يىلى ياز
كۈنلىرىنىڭ بىرىدە كونيادىكى سەنجەرى مەسچىتىدە خالىي قال-
دۇرايلى، ئۇ ئۆزى بىلەن ئۆزى ئوبدان سۆزلىشىۋالسۇن. چۈن-
كى ھېكايىنى داۋاملاشتۇرۇشتىن بۇرۇن سوپىلار ئىلمىي ئەس-
رار، دېگەندە نېمىنى كۆزدە تۇتۇشقان، ئۇستازى سەئىد بۇرھا-
نىددىن ياش جالالىددىننى قايسى يولغا باشلىۋىدى دېگەن نۇقتىلار-
نى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىم.

تەسەۋۋۇپ ئۆز - ئۆزىنى ئىدراك قىلىش ۋە ئۆز - ئۆزىنى
كامالەتكە يەتكۈزۈش يولىنى ئۈچ ئاساسىي باسقۇچقا بۆلەتتى.

بىرىنچى باسقۇچ — شەرىئەت، يەنى قۇرئان ۋە مۇھەممەت
پەيغەمبەر ھەققىدىكى رىۋايەتلەردە ئەكس ئەتتۇرۇلگەن قانۇن-
قائىدىلەرنى ئىشقا ئاشۇرۇش دەۋرى، ئىنىقراقى، تەييارلىق
باسقۇچى، لېكىن بۇ تېخى يولغا چۈشتى دېگەنلىك ئەمەس،
چۈنكى ئۇلارنى قىلىش ھەربىر مۇسۇلمان ئۈچۈن پەرز. سوپىلار
ئۈچۈنمۇ شۇنداق. پەقەت ئىسلام قانۇن - قائىدىلىرىنى ئۆزلەش-
تۈرگەندىلا، ئاندىن ئالغا بېسىشتا ئىككىنچى باسقۇچ — تەرى-
قەتكە ئۆتۈشكە مۇمكىن بولىدۇ.

بىرىنچى تەييارگەرلىك باسقۇچ — شەرىئەت، سوپىلاردا
مەنتىقىي بىلىملەرگە ئوخشاپ كېتىدىغانلارنى ئىلمىي زاھىرى،
دەپ ئاتىلاتتى. سوپىلار مەنتىقىي بىلىملەرنىڭ ئەھمىيىتىنى
رەت قىلغان ئەھۋالدا، ئۇنى مەھدۇد — چەكلەنگەن دەپ قارى-
شاتتى. چۈنكى، ئۇ پەقەت ئالامەتلەر، يەكۇنلەر، خۇسۇسىيەت-
لەرنى تاللايدۇ، ئۇلارنىڭ تەبىرىچە جەۋھىرى زاتقا ئەمەس،
سۈپەتكە قارىلىدۇ، شۇڭا ئۇنىڭ مەھسۇلى «ھەقىقەت ئەمەس،
بىلھەقىقەت» ئىدى. مەنتىقىي بىلىم پۈتۈنىنى بۆلەك-
لەرگە بۆلۈش — تەھلىل ۋە ئۇششاق پارچىلارغا بۆلۈپ تەكشۈ-
رۈش بىلەن بارلىققا كېلىدۇ. ئىلاھىي ھەقىقەت بولسا، ئۇنى
ماھىيىتىنىڭ مۇتلەق بولۇش ئېتىبارى بىلەن تەھلىل ۋە ئۇش-
شاق پارچىلارغا بۆلۈپ تەكشۈرۈشكە يول قويمايدۇ، پەقەت ئۇنى
مەنتىقىي يوسۇندا ئىدراك قىلىش مۇمكىن.

سوپىلار ئەقلىي كۆزىتىش ئارقىلىق يەنە بىر كۆزىتىش بار
دەپ ھېسابلىشىدۇ، ئۇلار ئۇنى ئىلمىي غەيىب دەپ ئاتىشىدۇ.
پەقەت ئىلمىي غەيىب ۋاستىسى بىلەن سىرلار ئېچىلىدۇ، شۇ
يول بىلەن قولغا كىرگەن نەرسە ئىلمىي ئەسرار دەپ ئاتىلىدۇ.
تاشقى تۇيغۇ ۋاستىسىدە مەنتىقىي قانۇنلارنى بىلگىلى بولمىغى-
نىدەك، ئىلمىي غەيىب ئاچىدىغان نەرسىلەرنى مەنتىقە ئاچال-
مايتتى.

سوۋېت ئالىملىرى، بولۇپمۇ ئاتاقلىق ئىرانشۇناس ئې. ئە. بېرتېلىسنىڭ تەتقىقاتلىرى[1] شۇنى كۆرسىتىدۇكى، سوپى - شەيخلەر ئەسلىدە ئىلمىي تەجرىبىگە ئائىت پسىخولوگىيە بىلەن شۇغۇللىنىشقان. ئۆزىنى ئۆزى قاتتىق چەكلەش، قىيىن ۋە ئۆزىنى - ئۆزى كۆزىتىش - ھېسابلاش يولى بىلەن مەقسەتكە مۇنتىزىم ئىنتىلىش ئارقىلىق، ئۇلار ئۆزلىرىدە سۇناس ئىرادە، ئۆلۈمگىمۇ كۈلۈپ تۇرۇپ قارايدىغان جاسارەتكە ئوخشاش سۈپەتلەرنى، باشقىلارنىڭ «ئوي - خىيالىنى بىلىۋېلىش»، ئۆزىدە ۋە باشقىلاردا گىپنوتىك[2] ھالەتلىرىنى يارىتىش خۇسۇسىيەتلىرىنى تەربىيىلەشكەن. شەكسىزكى، بۇ نەرسىلەر ئاشۇ دەۋر كىشىلىرى نەزىرىدە غەيرىي تەبىئىي ۋە غارايىپ بولۇپ كۆرۈنگەن ۋە شەيخ - سوپىلارنىڭ مۆجىزىكارلىق شۆھرىتىنى ئەل ئارىسىدا كەڭ تارقاتقانىدى. سوپىلارنىڭ تەسەۋۋۇرىدا ئىدراكتىن سىرت يەنى يۇزەكى ئاڭ ھادىسىسى بولۇپ كۆرۈنگەن نەرسە ئەسلىدە ئىدراك دائىرىسىدىكى، يەنى ئاڭنىڭ ئاساسىي ھادىسىسى ئىدى. تەرىقەت، سوپىلارنى ھازىرقى زامان ئىلمىي ئىبارىسى بىلەن ئېيتقاندا، ئۆزىدە ۋە باشقىلاردا كۆرۈلىدىغان ئاڭسىزلارچە قاراش جەريانلىرىنى باشقۇرۇشقا ياردەم بەرگەن. ياش جالالىدىننى ئۇنىڭ ئۇستازى ئەنە شۇ يولغا باشلىغانىدى.

ئې. ئە. بېرتېلىسنىڭ قارىشىچە، ھەقىقەت تەرەپكە باشلىغۇچى يول مەسىلىسى، قاتمۇقات مەسىلىلەرنى كەلتۈرۈپ چىققارغان، ئۇلارنىڭ ھەربىرى يولنىڭ ئاشۇ باسقۇچىدا يولۇچىغا خاس بولغان كۈچلۈك بىر روھىي ھالەتنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. يول بېشىدىكى بىرىنچى مەقام — «توۋا» ھېسابلىنىپ،

① ئې. ئە. بېرتېلىس ئاللانما ئەسەرلىرى. سوپىزم ۋە سوپىزم ئەدەبىياتى. 1965.

② ئىلھاماتى بىلىۋېلىش، سېھرىي كۈچ - ت.

بۇ روھىي ھالەت يۈنىلىشىنى تامامەن ئۆزگەرتىدۇ، يولغا كىر-
گۈچى ئەمدى پۈتۈن خىيالىنى پەقەت ھەقىقەتكە، مۇتلەقلىككە
قارىتىدۇ. يىگىرمە بەش ياشلىق جالالىدىن ئۇستازى بىلەن
كونيادا دەسلەپكى ئۇچراشقان كۈنى يۈكۈنۈپ تۇرۇپ ئەنە شۇنداق
تۇۋا قىلغانىدى.

«تۇۋا» مەقامىدىن كېيىن «ۋەرەئ» — ھوشيارلىق مەقا-
مى كېلىدۇ، ئۇ ھارام بىلەن ھالالنى قەتئىي ئاجرىتالايدىغان
بولۇشتا كۆرۈلەتتى. ۋەرەئ، ئاۋۋال تائامغا مۇناسىۋەتلىك ئى-
دى.

ھوشيارلىقتىن، ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش، يەنى «زۇھد»[1] گە
ئۆتۈلىدۇ. ھارامدىن ھەزەر قىلغان يولۇچى ئەنە شۇ قائىدىگە
قاتتىق رىئايە قىلىپ، زىبۇ زىننەت ھېسابلىنىدىغان ياخشى
كىيىم، ياخشى تائام، يىغىپ ئېيتقاندا ئۇنىڭ دىققەت - ئېتىبا-
رىنى ھەقىقەتتىن چالغىتىدىغان ھەرقانداق پانىي ۋە مەڭگۈلۈك
بولمىغان نەرسىلەردىن ئۆزىنى تىيىدۇ، تىيىش دائىرىسى شۇ
يوسۇندا كېڭىيىپ، ھەرقانداق تىلەكتىن ۋاز كېچىشكە بېرىپ
تاقىلاتتى.

«زۇھد» يولۇچىنى «پەقىر»لىك مەقامىغا يېتەكلەيتتى.
بۇ دۇنياۋى نېمەتلەردىن ۋاز كېچىشتىن ئىبارەت بۇنداق پەقىر-
لىك ئۆزىنى تىيىش قائىدىسىگە ئىزچىل رىئايە قىلىشتىن كې-
لىپ چىققان. لېكىن كېيىنرەك پەقىر پەقەت ماددىي پەقىرلىك
ئەمەس، ئاڭ - ئىدراكلىرىنىمۇ ھېسابقا ئالىدىغان، پۈت-
كۈل ئاڭ - ئىدراك، روھىي - ھالەتلىرىنىڭچە، ئۇ يولۇچىنىڭ
شەخسىي بىساتى ھېسابلانمايتتى.

پەقىرلىك ۋە ئۆزىنى تىيىشنى بىلىش يېقىمسىز ئوي -
خىياللار بىلەن باغلىق بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ

[1] دۇنيادىن ۋاز كېچىپ، تائەت - ئىبادەت بىلەن شۇغۇللانماق - ت.

«سەۋر» مەقامى كىرەتتى. بۇ يەردە سوپى مۇشەققەتلەرگە چىداشقا ئۆگىنەتتى. تەسەۋۋۇر ئۆلگىلىرىدىن بىرى جالالىددىننىڭ ئېيىتىشىچە: «سەۋر — قىلچە پەرۋا قىلماي قەلەمپۇرنى يۇتۇشقا باراۋەر» ئىدى.

يولۇچى «سەۋر» مەقامىدىن «تەۋەككۇل» مەقامىغا قاراپ ماڭاتتى. ئۇنىڭدا ئۆمۈر بىر كۈن، ھەتتا بىر نەپەس ئېلىش دەپ تەسەۋۋۇر قىلىناتتى، ئەتىكى كۈن تەشۋىشىدىن تامامەن ۋاز كېچىش كېرەك. شۇ بويىچە سوپىلار ئۆزلىرىنى «ھازىرچىلار»، يەنى ھازىرقى دەقىقە بىلەن ياشىغۇچىلار دەپ ئاتىشاتتى. ئۆتكەن دەقىقىمۇ، كەلگۈسى دەقىقىمۇ ھېسابقا ئېلىنمايتتى. بۇ يەردە ئالەم ھەر دەمدە يېڭىرىلىپ تۇرىدۇ، دېگەن تەسەۋۋۇر بىلەن ئالاقىدارلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

كېيىنكى ئىككى مەقام تەرىقەتنىڭ ئاخىرقى مەنزىلى — «رىزا»غا باشلايدۇ. بۇ «تەلەي ئالدىدا خاتىرجەملىك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ شۇنداق روھىي ھالەتكى، ھەرقانداق زەربە ۋە ھەرقانداق زەپەر خاتىرجەملىك بىلەن قارشى ئېلىنىدۇ، ئۇلار يولۇچىغا خۇشاللىقمۇ، قايغۇمۇ بېغىشلىمايدۇ. شەخسىي تەلەي - تەقدىر ۋە ئۆپچۆرىدىكى ۋەقەلىكمۇ بىرەر ئەھمىيەتنى كەسىپ قىلمايدۇ. بۇ ھالەت قەدىمكى يۇنانلارنىڭ «مۇستەھكەملىك» دەپ ئاتىغان ھالىتىگە بەكمۇ يېقىن كېلىدۇ.

تەسەۋۋۇپ ئالىملىرىنىڭ پىكرىچە، شۇ يەردە تەرىقەت تۈگەپ، كامالەتكە يېتىشنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى — «ھەقىقەت»، يەنى ھەقىقىي ھايات باشلىنىدۇ. شۇنىڭغا يەتكەن سوپى «ئارىف»[1] دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ ھەقىقەتنىڭ ماھىيىتىگە گويا تەبىئىي ھېسسىيات بىلەن يېتەلەيدۇ. شۇنىڭغا بىنائەن سوپىلار ئۆزلىرىنى «ھەقىقەتكە يەتكەنلەر»، يەنى ھەقىقەتنى تەبىئىي

① مەرىپەتلىك، بىلىمدان، دانا - ت.

ھېسسىيات بىلەن بىلەلەيدىغانلار دەپ ئاتىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئەنئەنىۋى تەسەۋۋۇپ، ئىدېئالىستىك تەلىمات سۈپىتىدە تەبىئىي ھېسسىيات بىلەن بولسىمۇ، مۇتلەق ھەقىقەتنى بىلىش مۇمكىن دەپ ھېساپلايدۇ ۋە شۇ جايدا دىئالېكتىكىدىن چەتنەپ بىراقلايدۇ. ئەسلىدە ئالغاندا سوپىلار ھەقىقەت باسقۇچىدا ئۆز روھىي ھالەتلىرىنى شۇنداق دەرىجىگە يەتكۈزۈشەتتىكى، ئۇلارنىڭ ئېنىق كۆرۈش تۇيغۇسى بىلەن كىرىشىپ كېتەتتى.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگىنىمىز ئۈچ باسقۇچ — شەرىئەت، تەرىقەت ۋە ھەقىقەت. سوپىلاردىكى بىلىشنىڭ ئۈچ باسقۇچىغا مۇۋاپىق كېلىدۇ. بىرىنچىسى — ئىشەنچلىك بىلىملەر، «ئىلمۇل-يەقىن». ئۇنى مۇنداق ئىزاھلىشىدۇ: «ماڭا نەچچە قېتىم ئىسپات قىلغان، گەرچە تەجرىبەمدە سىناپ كۆرمىگەن بولسامۇ ئەمما ياخشى بىلىمەن، ئوغا زەھەرلەيدۇ، ئوت كۆيدۈرىدۇ». بۇ ئادەتتىكى مەنتىقە بىلىش باسقۇچى ئىدى.

ئىككىنچى باسقۇچى — تولۇق ئىشەنچ، «ئەينەل-يەقىن». «مەن ئۆز كۆزۈم بىلە كۆردۈم، ئوغا زەھەرلەيدۇ، ئوت كۆيدۈرىدۇ» بۇ تەجرىبىگە تايانغان بىلىش ئىدى.

ئەمدى ئاخىرقى باسقۇچ — كامىل ئىشەنچ، «ھەققەل-يەقىن». «مەن ئۆزۈم ئوغا ئىچىپ، ئوتتا كۆيۈپ كۆردۈم. ئىشەندىمكى، ئوغا زەھەرلەيدۇ، ئوت كۆيدۈرىدۇ». ھەقىقەت باسقۇچىغا لايىق كېلىدىغان بۇ باسقۇچتا سوپىلارنىڭ قارىشىچە، سۇبيېكتىپنىڭ ئوبيېكتىپ بىلەن، كۆزەتكۈچىنىڭ كۆزىتىلگۈچى بىلەن تولۇق بىرلىشىشى، بىرىنىڭ ئىككىنچىسىگە سىڭىپ كېتىشى كېلىپ چىقىدۇ.

ئۈچ باسقۇچنىڭ ھەممىسىلا پېئىلدىن ئىبارەت ئۈچلۈك: «بىلىش، كۆرۈش، ياشاش» بىلەن ئىزاھلىنىدۇ. ئۈچلۈكنىڭ ئىككى بېشىدىكى «بىلىش» ۋە «ياشاش» ئارىسىدىكى ئالاقىدارلىققا دىققەت قىلايلى. كامىل ئىنسان، سوپىلارنىڭ قارىشىچە،

ئۇلار بىلىملەرنى ئىگىلىۋالغاچقا، ئۆزىنىڭ مەنىۋى ۋە مەئىشى تەجرىبىسىنى ئۇلارغا ماسلاشتۇرۇشى لازىم. ئارىفنىڭ شەخسىي ئەخلاقى بىلەن بىرلەشمىگەن بىلىملەر ئېھتىمال پايدىسىز، بەلكى ھالاكەتلىكتۇر. ئۇلار ئۇنى رەسمىي ئۆلىمالار چۆككەن رىياكارلىق پاتقىقىغا باشلايدۇ.

سوپىلار شۇ يوسۇندا ئىلىم بىلەن ئەخلاق، ئەقىل بىلەن تۇيغۇ، ھەقىقەت بىلەن ئادالەت ئوتتۇرىسىدا باغلىنىش بار دەپ قارىشاتتى.

تەرىقەتنى سۆزلەش مەخسۇس كەڭ بىلىملەرگە ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلاتتى. سوپىلارنىڭ تەبىرىچە، ئۆزى بىلگىنىچە تەۋەككۇل قىلىپ، ئەڭ ئاساسىي سىرلارنى بىلمەكچى بولغانلار ۋە ئىلمىي ئەسرارلارنى ئىگىلىمەكچى بولغانلار سالامەتلىك ۋە ئەقىل - ئىدراكىنى زايا قىلىپ، ئۆزىنى ھالاكەتكە دۇچار قىلىشلىرى ھېچ گەپ ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، «پىرى يوقنىڭ، پىرى — شەيتان» دېيىشەتتى.

غەيرىي سېزىم ھادىسىلىرىنى ئۆگىنىشتە ھېسسىي ھايات ئاساسلىرىدىن بىرى بولغان شەھۋانىيەتكىمۇ تايانغۇچى ھازىرقى زامان پسىخولوگلىرىغا[①] ئوخشاش، سوپى - شەيخلەر شەرىئەتتە رەھنەما[②] ئەقىل بولسا، تەرىقەتتە رەھنەما مۇھەببەتتۇر دەپمۇ قارىشاتتى. سوپىلارنىڭ ھەقىقەتنى — مەھبۇب، مەشۇقە، ئۆزلىرىنى ئاشىق دەپ ئاتاشلىرىنى ئەسلىسەك، ئۇلار ئۇلارنىڭ ھېسسىياتىنىڭ مەنىۋىلىككە ئۆتۈشكە ئىمكانىيەت بەرگۈچى پسىخوفىزىئولوگىيىلىك ھادىسە — سۇبىماتسىيىدىن[③] نەقەدەر نەتىجىلىك ئىش قىلغانلىقلىرى مەلۇم بولىدۇ.

---

① پسىخولوگىيە بىلىمى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار - ت.
② يول كۆرسەتكۈچى، ئۆگەتكۈچى - ت.
③ قاتتىق جىسىمنىڭ گازغا ئايلىنىشى؛ بىر خىل جىسىمنىڭ ئىككىنچى خىل جىسىمغا ئايلىنىشى - ت.

سوپىلار ھېسسىي - ئىنتوئىتتىۋ بىلىشنى ئومۇمەن بىلىش-
نىڭ ئالىي شەكلى دەپ ئويلىشاتتى. شۇ بويىچە ھەربىر
سوپى - شەيخ ئۆز شاگىرتلىرىدا چېقىشتۇرما تەپەككۇر قابىلىيە-
تىنى ئۇستۇرۇشنى زۆرۈر دەپ ھېسابلايتتى.

لېكىن چېقىشتۇرمىلىق، مىساللىق تەپەككۇر سەنئەت مەي-
دانى ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ سوپىيانە غايىلەر قانۇنىي رەۋىشتە
ئۆز ئالىي ۋە مۇكەممەل ئىپادىسىنى شېئىرىيەتتە تاپالايتتى.
پەيلاسوپلار ئۈچۈن ئۆز پىكىرلىرىنى ئومۇمىي - مەنتىقىي مە-
ساللاردا ئىپادىلەش قانچىلىك تەبىئىي بولسا، شېئىرىي نۇتۇقمۇ
ئاتاقلىق شەيخلەر ئۈچۈن شۇنچىلىك تەبىئىي ئىدى.

ئەلۋەتتە، تەرىقەت يولىغا كىرگەنلىكى ئادەم ئاخىرىغا يې-
لىپ چىقالمايتتى. سوپىلار: «نېسىۋە ھەممىگە باراۋەر بېرىل-
دۇ. ئەمما ھەر كىم قۇربى يەتكۈچە ئالىدۇ» دېيىشەتتى. بىرلا
يول — تەرىقەتنى تۇتۇش ئاقىۋىتىدە تۈرلۈك تەبىئەتلەر ئوتتۇ-
رىغا چىقاتتى. تەسەۋۋۇپ تارىخى داۋامىدا بىز شىددەتلىك ۋە
جىمجىت، قاتتىق قوللۇق ۋە يېقىنچىلىق، ئەسەبىي ۋە يالغۇز
ئۆزىنىڭ خۇدا بىلەن مۇناسىۋىتىنى ئويلىغۇچى، ئېغىر - بېسىق
ۋەزمىن شەيخلەر، ناتىق، ۋائىزلار — جەڭچى پالۋانلارنى كۆ-
رىمىز.

بۇ ئورۇندا ئەلۋەتتە، دەۋر، مۇھىت، سوپى ۋە ئۇنىڭ
ئۇستازىغا خاس پسىخوفىزىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر، ئىنتىلىشلەر-
مۇ ئەكس ئېتەتتى.

جالالىدىننىڭ ئۇستازى قاتتىق قول ۋە ئەسەبىي مىجەزلىك
كىشى ئىدى. بەلكىم سۇلتانۇل ئۇلەمانىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ،
ئۇ بەزەن شۇنداق ئەسەبىيلىشىپ كېتەتتىكى، ئۆزى سەزمىگەن
ھالدا داد - پەرياد سېلىپ، شەيخنىڭ سۆزىنى بۆلەتتى، ياكى
سەۋر - تاقىتى تۈگىگەن سۇلتانۇل ئۇلەما مۇرىتلىرىغا: «سە-

ئىدنى سىرتقا چىقىرىۋېتىڭلار، يەنە مەجلىسىمىزگە دەخلى قىلـ
مىسۇن!» دەپ بۇيرۇيتتى.

سەئىدنىڭ سۇلتانۇل ئۆلىمادىن پەرق قىلىدىغىنى، ئۇنچىـ
لىك سەپرا ئەمەستى. رەسمىي ئۆلىمالارغا ئوخشاش سۇلتانۇل
ئۆلىما شاراب ئىچىش ھەممە ئۈچۈن، شۇ جۈملىدىن سوپىلار
ئۈچۈنمۇ ھارام، دەپ ھېسابلايتتى. ئۇ: «شاراب ئىنساننى غالـ
جىر ئىت، ئىپلاس چوشقىغا ئايلاندۇرىدۇ» دەيتتى. بۇنىڭغا
جاۋابەن سەئىد بىر قېتىم: «ئىچكەنگە ھالال، ئىچمىگەنگە ھاـ
رام» دېگەنىدى. ئۆز پىرىغا ئوخشاش ئۇ ۋائىز بولمىدى، زاھىد
بولدى. گاھىدا ئوي - خىيال دەرياسىغا شۇنچىلىك غەرق بولاتـ
تتىكى، بارلىق دۇنيانى ئۇنتۇيتتى. قېرىغان چېغىدا ئۇنى قەيـ
سەرىدىكى مەسچىتلەرنىڭ بىرىگە ئىمام قىلىپ قويۇشتى. بەزىدە
شۇنداق بولاتتىكى، ناماز ۋاقتىدا باشقىلارنى ئۇنتۇپ، ئۇ سائەتـ
لەپ سەجدىدىن بېشىنى كۆتۈرمەيتتى. ئاخىرىدا ئىماملىقتىن
ئۆزى ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولدى:

— مۆمىنلەر، ئەيىبلىمەڭلار! پىغانىم بېشىمغا چىقىپ،
سىلەرنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن! ئۆزۈڭلارغا ئەقىل - ھوشى جايىداـ
راق بىر ئىمام تېپىۋېلىڭلار...

سىناش

جالالىدىن ئورنىدىن تۇردى. سەئىد ئۇنىڭغا قول ئۇزاتتى،
ئۇنىڭ قولىدا خىرقە چاپان[1] بار ئىدى. ئۇنى ياش ئۆلىماغا
كىيدۈرۈپ قويدى، بېلىنى رىدا[2] بىلەن باغلىدى، ئاندىن جالالـ
دىنىنىڭ قىزغۇچ، بۇدۇر ساقىلىنى قىرىپ، قاشلىرىنى تېرىپ

① قوپال رەختتىن تىكىلگەن چاپان - ت.
② بەلۋاغ، رەختتىن ياكى شويىندىن توقۇلغان بەلۋاغ - ت.

چاچلىرىنى چۈشۈردى. سەئىد ئۇنىڭ بېشىغا دەرۋىشلەرنىڭ قالپىقى — سەرپۇش تۇماق كىيدۈردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ ئۆلىمامۇ، ۋائىزمۇ، مۇددەرىسمۇ ئەمەس، بەلكى سەئىد بۇرھانىددىن سىردانىنىڭ① كۆپ سانلىق مۇرىتلىرىدىن بىرىگە ئايلاندى.

مۇرىت — ئۆزىنىڭ ئىختىيارىنى ئۆزگىگە تاپشۇرغان كىشى دېگەن سۆز بولۇپ، ئۇ شەيخكە ھەممە نەرسىدە سۆزسىز بويسۇنۇشى، مەقسەتكە مۇۋاپىقمۇ - ئەمەسمۇ، زۆرۈرمۇ - زۆرۈر ئەمەسمۇ، ئۇنىڭدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ ھەربىر سۆزى، ھەربىر پەرمانىنى ئورۇندىشى لازىم ئىدى.

سىناقنى ئادەتتە مۇرىتنىڭ پىرىنىڭ ئىرادىسىگە قانچىلىك بويسۇنۇشىدىن ئىمتىھان ئېلىشتىن باشلايتتى. ئاتىسىدىكى كۈچلۈك غۇرۇر جالالىددىنغىمۇ مىراس قالغانىدى. بۇنى ياخشى بىلىدىغان شەيخ دەسلەپ ئۇنى ئەنە شۇ جەھەتتىن ئاجرىتىۋالماقچى بولدى.

مانا، سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئوغلى، مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ پايتەختىدە مەسچىتى جامە ۋائىزى، مەدرىس مۇتەۋەللىرىنىڭ ھاجەتخانىسىنى تازىلاشقا باشلىدى. شەيخ شۇنداق بۇيرۇغانىدى. ئۇ جالالىددىننى ئاياپ ئولتۇرمىدى، شاگىرتىدىكى تەكەببۇرلۇقنى باشقىلارغا قارىغاندا قاتتىقراق تۇتتى. جالالىددىن بۇنىڭدىن ئالاھىدە مېھىر - مۇھەببەت بەلگىسىنى كۆردى.

باھار يېتىپ كەلدى. تاغدىن ئېرىپ چۈشكەن سۇلار ئېرىقلار، ئۇستەڭلەرنى تولدۇردى. ئاغزى - بۇرنىنى بىر پارچە ئاق لاتا بىلەن ئورىۋالغان جالالىددىن كۆندىن ياسالغان چېلەكلەردە ئەخلەت توشۇۋاتاتتى. ئەخلەتخانىلار خۇددى تۈۋى يوقتەك تۇيۇلاتتى. نېمىشقىكىن بۈگۈن تازىلانغان خەندەكلەر ئەتىگىچە ئەگىز سۇلار بىلەن لىق تولۇپ قالاتتى. ئۇ كېچىسى ھامامدا ئۇخ

① خىسلەتلىك، سىرلىق، سىرداش - ت.

قىيتىم چۈمۈلۈپ، تاكى تالڭ خورازلىرى چىللىغۇچە، ئاتىسىنىڭ «ماتارىپ» دېگەن كىتابىدا يىغىنچاقلانغان مەسىلىلەرنى ئوقۇيت-تى. پىرى ئەتە شۇ كىتابنى بىر يۈز بىر قېتىم ئوقۇشنى بۇيرۇغانىدى.

جالالىددىن ساۋاقلىرىنى خۇشاللىق ۋە قەتئىيلىك بىلەن ئۆگىنەتتى. ئۇ ئۆز جىسمىنى تاشلىغان ئاشۇ قىيىنچىلىق ۋە مەھرۇم بولۇشلار ئۇنىڭ قەلبىدە گۆھەرنىڭ ئۆلۈمىنى ئاڭلىغان-دىن كېيىن قوزغالغان ئوتنى پەسەيتكەندەك بولدى. لېكىن، باھاردا قەلبىنىڭ چوڭقۇر يېرىدە ئاشۇ شەيخنىڭ «ئەمدى بەس، كۇپايە» دېيىشىنى كۈتتى. ئەمما سەئىد گەپ قىلمايتتى.

جالالىددىننى دائىم ئاچلىق قىينايتتى. بىراق دىمىغىدا تو-رۇۋالغان بىر خىل بەدبۇي پۇراقتىن ئۇ ئاغزىغا چىمدىم نەرسە سالمايتتى. ئۇنىڭ كۆزلىرى جاپا - مۇشەققەت، ئۇيقۇسىزلىق-تىن ئولتۇرۇشۇپ كەتكەنىدى.

ئەتىيازنىڭ قىيان ۋە ئەگىز سۇلىرى بېسىققاندىن كېيىن، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىشىنى ئادا قىلىپ بولغانلىقىنى ھېس قىلدى، لېكىن پىرى يەنىلا بىر نېمە دېمەيۋاتاتتى. جالالىددىن كۈندۈزى يىغىلىپ قالغان ئەخلەتلەرنى كېچىچە توشۇشتىن بوشىيالمايت-تى. يەنىلا ئىشنىڭ يېنىك بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىلغان سەئىد ئۇنىڭغا يېڭى ساۋاق بەردى: جالالىددىننى يەنە ئىككى مۇرىت بىلەن شەھەرگە كىرىپ سەدىقە تىلەشكە بۇيرۇدى.

بۇ ھاجەتخانا تازىلاشتىن قىيىن ئىدى. ساۋاقنى ئۆز ئادەم-لىرى ئالدىدا ئورۇنداش باشقا گەپ، چۈنكى ئۇلار بۇ شەيخنىڭ بۇيرۇقى ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ. لېكىن ياتلار ئالدىدا، يەنە كې-لىپ، ئاۋۋالقى مۇخلىسلارنىڭ ئالدىدا ئىككى پۈكلىنىپ تىلەم-چىلىك قىلىش نېمىدېگەن قىيىن.

ھەممىدىن قىيىنى شەيخلەر، فەقىھلەر، ئۆلىما ۋە قارىلار-دىن سەدىقە سوراش ئىدى. ئۇلار ھەمىشە ئۇنىڭغا يوشۇرۇن

زەھەرخەندىلىك بىلەن سەدىقە بېرىشىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. ئەمما ساقال - بۇرۇتى چۈشۈرۈلگەن ئاۋاق بۇ دەرۋىشنىڭ سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى ھەممىلا كىشى بىردەك تونۇپ كېتەلمەيتتى.

كېچىدىكى ئۇيقۇسىز ۋە جىسمانىي جەھەتتىكى يوقىتىشلار تۈپەيلىدىن جىددىيلىشىپ قالغان سەزگۈسى ئۇنىڭغا ئادەملەرنىڭ سۆزى، قارىشى، كۆزگە كۆرۈنەر - كۆرۈنمەس قىلىقىدىن ئۇلارنىڭ ئادىتى، مەيلى ۋە تەبىئىتىنى بىلىۋېلىشنى ئۆگىتىشكە باشلىدى. ئۇلار بارغانسېرى ئۆز ھاۋايى - ھەۋەسلىرىنىڭ جانسىز قورالى بولۇپ تۇيۇلاتتى، ئۇلار خۇددى تاش ئاتىدىغان مەنجانىققا[1] ئوخشايتتى: تاشنى قويۇپ، تەپكىسىنى باسساڭلا بولدى، تاشنى قارسىلدىتىپ ئېتىۋېرىدۇ. ئۇ ھەممىشە مەلۇم تەسىر، مەلۇم نەتىجە بېرەتتى.

ئۇ شۇنداق مەھەللىلەردە بولدىكى، بۇرۇن ئۇنداق يەرلەرنىڭ بارلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمەيتتى. مەيخانىلاردا مەئىشەتكە دۇم چۈشكەنلەر خۇددى ئىتقا ئۇستىخان تاشلاپ بەرگەندەك ئۇنىڭ خۇرجۇنىغا پارچە پۇللارنى تاشلايتتى. قىمارخانىلاردا بولۇشىچە قاشلىق ۋە پەرداز قىلىپ نايناقلاپ يۈرىدىغان، ئارغا[2] چالىدىغان ئاياللار ئۆز گۇناھلىرىنىڭ يېنىكلىشى ئۈچۈن سەدىقە بېرىشەتتى. كارۋان سارايلار ۋە سودا دۇكانلىرىدا سەدىقە بۇرۇندىنلا ھېسابلىق بولاتتى — بۇ يەرلەردە كۆپىنچە كەسىپىي تىلەمچىلەر تۇراتتى. شەرىئەت بويىچە دارامەتنىڭ ئوندىن بىر ئۈلۈشى خەيرىيەت ئىشلىرىغا بېرىلىشى لازىم ئىدى. ئۇ بىردە بولسا سودىدا زىيان تارتقان كۈنلىرى؛ بىردە بولسا، شەرىئەت بويىچە ئوندىن بىرى تارقىتىلىپ بولغاندىن كېيىن كېلەتتى.

---

① قەدىمكى زامان ئۇرۇشلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان تاش ئېتىش قورالى - ت.

② بىر خىل چالغۇ ئەسۋابى - ت.

سودىگەرلەر ھەر ھالدا ئىلىپ – ساتارلارغا قارىغاندا سېخىيراق
ئىدى: ئۇلار ھۈنەرنىڭ سەدىقىسى ۋە دەرۋىشلەرنىڭ دۇ-
ئاسى مال – مۈلكىنى ۋە ئۇزاق يولدىكى كارۋانلارنى بالا –
قازادىن ئاسرىغاي، دەپ ئۈمىد قىلىشاتتى.

ئۇنى نامرات – كەمبەغەللەرنىڭ قەلبى ئۆزىگە تارتاتتى.
ئۇلارمۇ ياخشىلىقنى بۇ دۇنيادا كۆرمىسەم، ئۇ دۇنيادا
كۆرەرمەن دەپ سەدىقە بېرەتتى. كۆپىنچە ئورۇق تىلەمچى دەر-
ۋىش بىلەن بىر ئوچۇم گۇرۇچنى تەڭ تالىشىپ يېيىشەتتى.
بەزىدە بۇ ئىشنى بىر ئاز تارتىنىپ – قورۇنۇپ يۇرۇپ قىلىشات-
تى. توپىلاڭ يەردە، چىرىپ كەتكەن بورىدا يېتىپ، كوچا –
كوچىدىكى ۋەيرانىلىقلاردا، ياق، قىش، ياز پاسكىنىچىلىق ئاقى-
دىغان زەيكەشلەرنىڭ بويىدا ياتقۇچىلارنىڭ سەمىمىيتى ۋە كۆ-
ڭۈلچەكلىكى ئۇنى پات – پاتلا شەھەرنىڭ چېتىدىكى مەھەللىلەر-
گە باشلايتتى. ھۈنەرۋەنلەرنىڭ مەھەللىلىرىگە بېرىشقىمۇ كۆڭ-
لى مايىل ئىدى: خەلىپە – ئەخىيلەر بىر داستىخان ئەتراپىغا
يىغىلىپ بىرلىكتە تاماق يېيىشەتتى، دائىم تىلەمچى دەرۋىشكە
تاماقنى باشقىلارغا ئوخشاش بۆلۈپ بېرىشەتتى.

ئىمتىيازلىق كىشىلەرنىڭ ئەھۋاللىرى باشقىچە ئىدى. باي-
لار ۋە ئەمىلى يۇقىرىلارنىڭ خىزمەتكارلىرى تولىمۇ يۈزسىز ۋە
تەكەببۇر ئىدى. پىچىۋېتىلگەن قۇللار ئۆز پادىشاھىنىڭ ئەۋرىتى
بىلەن ماختانغىنىغا ئوخشاش، ئۇلارمۇ ئۆز خوجايىنلىرىنىڭ
سەدىقىسىنى «ھەمىن قەدەر»[①] دېيىشىپ ئاغزىلىرىنى كۆپتۈرۈ-
شەتتى. بۇ جالالىدىننىڭ ھەۋىسىنى ئەمەس، ھايۋانلىق تۇيغۇ-
سىنى قوزغايتتى.

جالالىدىن بۇ يىلنىڭ باھار ۋە ياز ئايلىرىدا شەھەر ۋە ئۇنىڭ
يۇقرالىرىنى ئۆتكەن يىللارغا قارىغاندا ياخشىراق بىلىۋالدى.

① مانا شۇ قەدەر، شۇنچىلىك – ت.

ئۇ كۈن ئىچىدە شۇنداق بۇزۇقچىلىقلارنى كۆرەتتىكى، بەزىدە بىر كېلىپ ئىچىدە ھاجەتخانىلارنى شۇنداق ئال- خانىقاغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھاجەتخانىلارنى شۇنداق ئال- دىراپ - تېنەپ تازىلىغىنىغا پۇشايمان قىلاتتى: ئەگەر ئۇ ئىشى- نى تۈگىتەلمىگەن بولسا، ھەر ئەتىگىنى شەھەرگە كىرمىگەن بولار ئىدى.

سەئىدنى بىكارغىلا سىرلىق دەپ ئاتاشمىغان. جالالىدىن شۇنداق پىكىرگە كەلگەندە، ئۇنى ھاجەتخانىلارنى تازىلاشتىن توختاتتى.

— سەن ساۋاقنى ئاخىرىغا يەتكۈزدۈڭ، لېكىن يادىڭدا بولسۇن: كۆڭۈلنى تازىلاش ھاجەتخانىنى تازىلاشتىن مۈشكۈل- رەك.

ئۇنىڭ پىرى، كۆپلىگەن زاھىدلارغا ئوخشاش، ئاچلىقنى ھېكمەت خەزىنىسىنىڭ ئاچقۇچى دەپ بىلەتتى. دۇنيادا روزا تۇتمايدىغان خەلق يوق، لېكىن ئۆزىنى بىلىشنى خالايدىغان ئادەم، شەيخلەرنىڭ پىكرى بويىچە، ھەر كۈنى روزا تۇتۇشى لازىم.

— بەل گۇرجەك تۇپراق قەۋىتىنى كولاپ سۇ چىقارغىنى- دەك، ئاچلىق ئىدراك ۋە پاراسەت بۇلىقىنىڭ كۆزىنى ئاچىدۇ، — دەيتتى سەئىد بۇرھانىددىن، — ئاچلىق - يولۇچى- نى ئاداشماي مەنزىلگە يەتكۈزگۈچى ئات. لېكىن ئۇنى ئاز - ئازدىن مىنىپ، ئاستا - ئاستا ئۆگىتىش كېرەك.

كېچە - كۈندۈز دىمىغىغا ئۇرۇلۇپ تۇرىدىغان بەدبۇي پۇ- راقتىن قۇتۇلغان جالالىدىن ئۆزىنى قېلىن قار ياغقان قىش كۈنى ئۆۋىدىن چىققان ئاچ بۆرىدەك ھېس قىلدى. لېكىن پىرىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئۇ، تۈت كۈنلەپ ئاغزىغا سۇ ۋە بىر چىشلەم قورۇق نان، بەزىدە خام ياكى قېرىق چامغۇردىن باشقا ھېچ نەرسە سالمايتتى. شەيخ بۇنى كۆزنى روشەن قىلىدۇ، دەپ ئويلايتتى.

ئاچلىق ئازابى ئۇنىڭ مادارىنى تۈگەتتى، شۇ كۈنلەرنىڭ

بىرىدە، پىرى ئۇنى شەھەرگە باشلاپ كىردى.
ئۇلار سۇلتان سارىيى جايلاشقان دۆڭلۈكنى يانداپ، ھەيۋەت-لىك ئاۋات رەستىلەردىن ئۆتتى. ئۇلۇغ تەرەپتىكى بازارغا بۇرۇ-لۇپ، قاساپلىق رەستىسىنى بويلاپ مېڭىشتى. كاللا - پاقال-چاق ساتىدىغان دۇكاننىڭ ئالدىدا توختاشتى. دۇكاننىڭ ئالدىدى-كى پېشايۋاندا قوي ۋە قوشقار كاللىلىرى، جىگەر، بۆرەك، يۈرەك ۋە قېرىنلار ئېسىقلىق تۇراتتى. يوغان ياغاچ تۆگىدا ئىت-لارغا دەپ تاشلاپ قويغان ئۈچەي - قېرىن تاشلاندۇقلىرى تۇرات-تى.
قاساپ ھەيرانلىق ۋە ئېھتىرام بىلەن شەيخنى قارشى ئال-دى. ئۇلىمالارمۇ بۇياقلارغا ئاياغ باسمايتتى. پەقەت قازى سىرا-جىددىن ۋە شەيخ سەدىرىددىن كۇنياۋى خىزمەتكارلىرىنى ئەۋەت-تى. سەئىد جالالىددىننى ئىشارەت بىلەن توختاتتى. ئۈچەي - قېرىن تاشلانغان، ئۈستىدە يېشىل، كۆك رەڭ چىۋىنلار غوژۇل-داپ يۈرگەن تۆگنى كۆرسىتىپ، ئۇنىڭغا دېدى:
— سەۋر - تاقىتىم تۈگىگەندە، مەن مانا مۇشۇ يەرگە كېلىپ، ئۆز - ئۆزۈمگە: «ھەي كۆزى كور نەپس! مەن ساڭا ئەنە شۇ ئىت يېمىدىن باشقا ھېچ نەرسە بېرەلمەيمەن، خالىساڭ، ئال، يە!» دەيتتىم! — دېدى.
جالالىددىننىڭ خىيالىغا دەرھاللا، تۆت پۇتلاپ تۇرۇپ، خىرقىراشقان ئىتلارنى ئۇيان - بۇيان قوغلاپ، باشتىن - ئاياغ-قىچە قانغا مىلىنىپ، ئەنە شۇ بوتقىغا ئايلانغان ئىپلاس يۈندىنى يالاش كېرەكمۇ، دېگەن ئوي كەلدى.
ئۇنىڭ ئۈچ كۈنگىچە كۆڭلى ئاينىپ، گېلىدىن ھېچ نەرسە ئۆتمىدى. . .
كۆز كۈنلىرى كەلگەندە ئۇ ئاچلىقتا خېلىلا كۈنۈپ قالدى. شەيخنىڭ مەسلىھەتى بىلەن قورساقتا تاش باغلاپ، ئاچلىقنى تىزگىنلەشنى ئۆگىنىۋالدى. ئەنە شۇ چاغدا پىر يەنە بىر ساۋاق بەردى. ئاتا مۇلاقەتلىرى دېگەن كىتاب يۈز بىر قېتىم تەكرار

ئوقۇلغاندى. ئەمدى شەيخ ئۇنىڭغا ئەڭ تەس شەكىلدە ئولتۇرۇپ - مۈكچىيىپ، بىر پۇتىنى سوزۇپ، ئىككىنچىسىنى يىغىپ، ئۇخلىماي، سائەتلەپ قۇرئاننىڭ گاھ ئۇ، گاھ بۇ سۈرىسىنى ئوقۇشنى بۇيرۇدى. تاكى شېئىرىي ئاھاڭ ۋە سادا تەسەۋۋۇرىدا تىمسال - سۈرەت پەيدا قىلمىغۇچە، سۈرىنى تەكرارلاۋېرىشى شەرت ئىدى.

شەيخ مۇرىتىنىڭ ئىرادىسىنى چېنىقتۇرۇپ، بۇنىڭدىن كېيىن دىققىتىنى بىر نۇقتىغا يىغىشقا ئۆگىتەتتى.

بىر قېتىمقى سۆھبەتتە بىر مۇرىت سەئىدتىن سورىدى:

— كىم ئۆزىنى ئاللاغا بېغىشلىغان دەپ ئېيتالايدۇ؟

— بۇرنىدىن چىققان ھەر نەپەس «ئاللاھ! ئاللاھ!» دېگۈچى زات، — دەپ جاۋاب بەردى شەيخ.

كېيىن ئىلاھى ئىسىم ئاللاھنىڭ يوشۇرۇن مەنىسىنى چۈشەندۈردى: دەسلەپكى ئەرەبچە «ئەلىف» ۋە «لام» ھەرپلىرى ھەممىسى بىرلا شەكىل - ئىسىمنىڭ ماھىيىتىنى ھەربىر جانلىق نەپەس ئېلىپ، نەپەس چىقارغان چاغدىكى «ئاھ» بىلەن ئىزھار قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەربىر نەپەس خۇداغا ھەمدۇسانادۇر، دەپ ئەمرۇ - مەرۇپ قىلدى شەيخ، مەشىق قىلىپ شۇنداق يەرگە يېتىش لازىمكى، ھەربىر نەپىسىمىز ئىبادەت بولسۇن.

پىرنىڭ سۆزلىرى بارغانچە مەۋھۇم تۈس ئېلىپ كېتىۋاتاتتى. مۇرىتلار كېچە - كۈندۈز باش قاتۇرۇشى جائىز بولغان رەمزۇ ئىشارىلەر ئارقىلىق ئۇ ئىنساننىڭ كەشىپ قىلغان قۇدرەتلەر تەسەۋۋۇرىنى سىزىپ بېرەتتى. سەكسەن يىلدىن كېيىن دانتېنى جەھەننەمنى سەيىر قىلدۇرغان ۋېرگىلىيگە ئوخشاش، سەئىد سىردان بولغۇسى بۈيۈك شائىرنى سىرلار ئالىمى، ناباتات ۋە ھايۋانات دۇنياسىدىن - ئەقىل - ئىدراك ۋە ھەقىقەت مەنزىلى تەرەپكە يېتەكلەيتتى. ئۆسۈملۈك دۇنياسىنى ئۆزىنىڭ ئۈنۈپ ئۆسۈشىدىن ئىختىيارسىز راھەتلىنىدىغان مايسىغا ئوخشاتاتتى.

ھايۋانات دۇنياسىنى سەنائى ئۆزىنىڭ «سەيرەل - ئىباد» دېگەن
داستانىدا تەسۋىرلىگىنىدەك، سىرتى گۈزەل، ئىچى خۇنۇك شە-
ھەرگە قىياس قىلاتتى. پەقەت ئۆزىنىلا ئويلاپ كۈن كەچۈرىدى-
غان ئادەملەرمۇ ئەنە شۇ دۇنياغا مەنسۇپ ئىدى. ئۇلارنىڭ يا-
شاشتىن مەقسىتى — ياشاش ۋە نەسىل قالدۇرۇش. ئۇلارنىڭ
ئۆلۈمىگىمۇ شۇ كېپىل، پەقەت، ھايات ئادالەتتە ئىدى. بۇ
شەھەردە قوش ھۆكۈمدار — قاراڭغۇلۇق ۋە كۆلەڭگە بولۇپ،
ئۇ كۆڭۈللىنىڭ قاراڭغۇلۇقى ۋە ھاۋايى - ھەۋەسلەرنىڭ كۆلەڭگە-
سىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاق ۋە قارا بىر جۈپ تۇلپارى
بولۇپ، بۇ كېچە ۋە كۈندۈز ئىدى. شەھەر ھۆكۈمدارلىرى
نوقۇل ئۆز پايدىلىرىنى ئويلىشىدۇ، ئەمما ئاخىرىدا ئۆزلىرىنىڭ
شۇ ئاتلىرىغا يەم بولىدۇ.

جالالىددىن ئۇستازى ئۆز پىكىرلىرىنى ئېيتقاندا، كۆپىنچە
سەنائى ۋە ئەتتارغا مۇراجىئەت قىلغىنىنى يات - پاتلا بايقاپ
قالاتتى. ئەمما ئۇنىڭغا ھەيران قالمايتتى، بەلكى ئىچىدە مەمنۇن
بولاتتى. چۈنكى، بۇ شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۇ دېگەندەك
يادلايتتى ۋە ئۇستازىنىڭ نېمە دېمەكچى ئىكەنلىكىنى ئايرىۋالات-
تى. ئەمما سەئىد بۇرھانىددىن سىردانىنى نوقۇل باشقىلارنىڭ
پىكرىنى تەكرارلايدىغان تۇتى، دەپ ئويلاش توغرا بولمايتتى.
ياۋروپا يىپنى ئۈچۈن پەلسەپە ئاتالغۇلىرى قانداق خىزمەت قىلسا،
سەئىد بۇرھانىددىن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شەيخلەر ئۈچۈن سوپى
شائىرلارنىڭ مىسال ۋە ئوخشىتىشلىرى شۇنداق خىزمەت قىلات-
تى. بىز مەزكۇر تېرمىنلارنى ئىشلەتكەندە، ئۇلارنىڭ مۇئەل-
لىپلىرىگە يۆلەنمەيلا ئىشلىتىۋېرىمىزغۇ.

شەھەرنىڭ ئاساسىي ئىللىتى بولغان ئاچ كۆزلۈكنى شەيخ
بىر كۆزلۈك، يەتتە يۈزلۈك، تۆت ئېغىزلىق دەھشەتلىك ئەجدى-
ھا قىياپىتىدە تەسۋىرلەيتتى؛ ھەسەت — كۆزى بويىنىدا، تىلى
يۈرىكىدە بولىدىغان دېۋە سۈرىتىدە؛ ھايۋانىي ھېسلارنى بولسا،
ئىس — تۈتەك قاپلىغان سازلىقلاردا ئەمتىرەپ يۈرىدىغان ياۋايى

مەخلۇقلارغا ئوخشاش گەۋدىلەندۈرەتتى. ئۇلار ھەمىشە تەمتىرەپ يۈرۈشەتتى، باشلىرى بىرلا كۆزدىن، تەنلىرى ھەددى - ھېسابسىز قوللاردىن ئىبارەت ئىدى.

شەيخ ئۆز مۇرىتلىرىنىڭ تەپەككۇرىنى مەجاز يولىغا باشلايتتى. ئىنسان بېشىدىن كەچۈرۈش مۇمكىن بولغان ھەممە نەرسىنى كەچۈرۈپ بولغاچقا، ئۇلارنى ئۇسۇملۇك ۋە ھايۋانات، مەۋھۇم ئېھتىراس ۋە تىلەكلەر روھىغا كىرىشكە مەجبۇرلايتتى. خىيال - تەسەۋۋۇرى چەكسىز بولغان جالالىدىن ھەممىنىڭ ئالدىدا ماڭاتتى.

قىش ئۆتتى، باھار يەنە ياز بىلەن ئالماشتى. جالالىدىننىڭ چېچى ئۆسۈپ، ساقىلى يەنە كۆكسىگە چۈشتى. ئەمدى ئۇ بۇدرە ئەمەس، بەل گۈرجەكتەك ياپىلاق ۋە يىرىك ئىدى. ئېگىز بويلۇق، قاتما گەۋدىلىك جالالىدىن ھەمىشە ئوي - خىيالغا چۆكۈپ، ئەتراپىدا نېمىلەرنىڭ بولۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەرسىزدەك كۆرۈنەتتى. لېكىن ئۇ كېچىسى تۇساتتىن قورۇغا چىقىپ، يۇلتۇزلۇق ئاسمانغا قارايتتى، ياكى باھار شاماللىرىنىڭ ئۇنى سىپاپ ئۆتۈشى خۇددى قۇياش نۇرىنىڭ ئەتىگەندە تام تۈۋىدىكى تاشقا چۈشكىنىگە ئوخشاش، ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى بىر خىل ئەندىشە، ھاياجان ياكى بىر خىل ئالدىراش - ئىنتىلىشقا ئوخشاش بىر نېمە ئوراپ، ئاجايىپ بىر خىل تىترەك ئىچىدە قالاتتى. بۇ نېمىدۇ؟

بۇنداق دولقۇنلىنىشلار ھە دېگەندە ئۇنىڭ زوھد، پەقىر ۋە سەۋر مەقاملىرىدا كۆرۈلدى. تەرىقەتنىڭ ئىككىنچى يېرىمى - تەۋەككۇل ۋە رىزا مەقاملىرى روھىي ئاسايىش ۋە مۇشاھەدەكارلىق[1] بىلەن ئۆتتى. ئۇ ھەيرانلىق قىياپەتلەرگە كىرىپ، بەزىدە

① قاراپ تۇرۇپ تەكشۈرۈش، كۆزىتىش - ت.

ەھۋەت كۆرۈنۈشلىرى، بەزىدە ئۆركەشلەپ تۇرغان دېڭىز، بە-
زىدە يالقۇن، بەزىدە قاتار تىزىلغان چىراي - قىياپەتلەرنىڭ
ئۇسىنى ئالاتتى. ئەمما باشقا مۆرىتلارغا كۆرۈنىدىغان باش-
نىن - ئاخىر ئاپئاق كىيىنگەن نۇرانە مويسىپىتلار ئۇنىڭغا
كۆرۈنمەيتتى. پىر شاگىرتىنىڭ مەقامدىن مەقامغا شىددەت بە-
لەن ئۆتۈشىنى يوشۇرۇن بىر قانائەت بىلەن كۆزىتەتتى. ئۇنىڭ
ئەڭ مۆرەككەپ كەچۈرمىشلىرى ۋە ھالەتلىرىنىمۇ دۇنياۋى ئۇ-
لۇغ ئىشلار تەرىقىسىدە تەسۋىرلەش قابىلىيىتىگە ھەيران قالات-
تى.

شەيخ بىر كۈنى ئاخشىمى مۆرىتلىرى بىلەن بولغان سۆھ-
بەتتىن كېيىن، خىيالغا چۆكۈپ قالدى. سىرتتا ئىزغىرىن
شامال چىقىۋاتاتتى، ئىچكىرى ئۆيدە ئوت يالقۇنجاپ يانماقتا
ئىدى.

شەيخ ئوتتىن كۆزىنى ئۈزمەي، تۇيۇقسىزلا بۇيرۇدى:
— زىياغا كاۋاب ئەكىلىپ بېرىڭلار! — دېدى. زىيا -
ھەممىنىڭ كەينىدە ئولتۇرغان ياش مۆرىت گۇناھ قىلىپ قويۇپ
قولغا چۈشكەندەك ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ ئالدىغا
بېرىپ تىزلىنىپ ئولتۇردى. ئۇ سەندەلدە كۆيۈۋاتقان ئوتقا تى-
كىلىپ، قانداق قىلىپ شەيخنىڭ كۆڭلىگە بۇ ئوي كېلىپ
قالدىكىنە؟ دېگەنلەرنى خىيالىدىن كەچۈردى.

مىسىردىن كېلىپ مەدرىسىگە چۈشكەن، سىردانىنىڭ سۆھ-
بىتىنى ئاڭلاۋاتقان دەرۋىش تەكەللۇپسىزلا بۇنىڭ سىرىنى سو-
راپ قالدى.

— بۇنىڭدا سىر يوق، — دەپ جاۋاب بەردى سەئىد، —
مانا بىگىرمە يىلدىن بېرى ھەرقانداق تىلەكتىن خالىيمەن.
كۆڭلۈم پاك ۋە يوپيورۇق بىر ئەينەكتەك. ئۇنىڭ يۈزىدە بىرەر
تىلەك پەيدا بولىدىكەن، بۇ — باشقىلارنىڭ تىلىكىنىڭ سايە-
سىدۇر. ئۇ كىمنىڭ تىلىكى، بۇنى بىلىش قىيىن ئەمەس.

بۇلار مېنىڭ مۇرىتلىرىمغۇ!
جالالىدىن شەيخنى بىرقانچە قېتىم ھەيران قالدۇردى. ئۇ-نىڭ پىكرى ۋە روھىي ھالىتى كۆپىنچە پىرغا تېپىشماق بولۇپ قالاتتى. سۇلتانۇل ئۇلىمانىڭ ئوغلى ئۇز تەسەۋۋۇر كۈچى بىلەن تۇيغۇلارغا ئۇزىنى بېغىشلىغان مىساللار شەيخنىڭ خىيالىغىمۇ كەلمەس ئىدى.

بۇ — جالالىدىننى باشلاپ كېتىۋاتقان يولنىڭ ئاخىرى كۆرۈنۈپ قېلىۋاتقانلىقىنىن بېشارەت ئىدى. ئۇ ھېسابلاپ باقتى، دەرۋەقە، ھە، دېمەيلا سوپىنىڭ سىناق يولىغا كىرگىنىگە بىر مىڭ بىر كۈن توشقانىدى.

ئۈچىنچى يىلى باھاردا سەئىد جالالىدىننى ئالدىغا چاقىر-دى.

— ئۆمرۈم ئاخىرلىشىپ قالدى، — دېدى ئۇ، — كۆ-زۈمنىڭ ئوچۇقىدا سېنىڭ يالغۇزلۇقنىڭمۇ سىنىقىدىن ئۆتۈشۈڭ-نى ئۈمىد قىلىمەن. غارابىيات دېڭىزىغا چۆمۈلۈپ، ئىلھام دۇردانىلىرىنى سۈزگەيسەن. . .

جالالىدىن بۇنىڭدىن بىر يىل بۇرۇن بۇ سۆزلەرگە قانداق خۇش بولغان بولار ئىدى. تەنھالىق - يولۇچىغا ئاخىرقى سى-ناق. ئەمما ئارىلىقتا ئۆتكەن ئىككى يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت بىھۇدە ئۆتمىدى. ئۇ ئەمدى بۇ يولنىڭ ئاخىرى يوقلۇقىنى بىلەت-تى. ھەقىقەتلەرنى ئىزدەپ ئالغا ئىنتىلىسەن، لېكىن ھەقىقەت-لەرگە قاچان يېتىسەن، ئومۇمەن يېتەلمەيسەن، بۇنى بىلمەي-سەن. بىراق ئاۋۋالقى ھالىتىڭگىمۇ ئەمدى قايتالمايسەن.

ئۇ رازىلىق ۋە قايىللىق مەنىسىدە بېشىنى ئەگدى.

سەئىد ھۇجرا ھازىرلاپ، گىلەم سېلىشنى، بىر كوزا سۇ ۋە ئارپا نان ئەكىرىپ قويۇشنى بۇيرۇدى. ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەندە ھۇجرىغا جالالىدىننى ئۇزى باشلاپ كىردى. دۇئا بەر-

دى ـ دە، ئىشىكنى مەھكەم قىلىپ ئېتىپ، ئۇنى يالغۇزلا قالدۇرۇپ چىقىپ كەتتى.

تەنھالىق سىنىقى قىرىق كۈنگە سوزۇلدى. بۇ جەرياندا شەيخ ئىككى قېتىم كىرىپ، كوزىنى ئالماشتۇردى. ئاستا كىرىپ، مۇرىتىغا قارىماسلىققا ھەرىكەت قىلىپ ئاستا چىقىپ كەتتى، جالالىدىنمۇ بۇنى بايقىمىدى.

بىرىنچى قېتىم ئۇ ئوي ـ خىيال بۇلۇڭىدا تاشتەك قېتىپ، سوپىلارنىڭ تەبىرى بويىچە، بېشىنى ھەيرانلىق ياقىسىغا تىقىپ ئولتۇردى. شۇ چاغدا شەيخنىڭ يادىغا ئىختىيارسىز قۇرئاننىڭ ئايىتى چۈشتى: «سىزگە بۇ دەستۇر، لېكىن سىز بۇنىڭدىن خەۋەرسىز» .

ئىككىنچى قېتىم شەيخ جالالىدىننى كۆزلىرى لىق ياشقا تولغان ھالدا كۆردى. ئۇ يۈزىنى تامغا قارىتىپ تۇراتتى. كۆز ياشلىرى ئۇنى قىستايتتى. شەيخ ئۇنى ئاۋارە قىلمىدى، دەردمەنلەرنىڭ ئاھى ئاللاغا يېتىدىغان بولسا، يەرۇ ئاسمانمۇ قانلىق ياشلارنى تۆكۈپ، يىغلىغان بولار ئىدى.

ئاخىر مۆھلەت تولدى. شەيخ مۇرىتىنى ئويلاپ، ئاخىرقى كېچىنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزدى. ئەتىگەندە ئىشىكنى بۇزدۇرۇپ، ھۇجرىغا بىرىنچى بولۇپ ئۆزى كىردى.

جالالىدىن ئوتتۇرىدا تۇراتتى. ئۈستىدىكى تۆكۈلۈكتىن چۈشكەن نۇر ئۇنى يېرىم ـ يارتا يورۇتۇپ تۇراتتى، ئۇنىڭ لەۋلىرىدە بىلىنەر ـ بىلىنمەس، مەيۈس تەبەسسۇم ئوينايتتى.

ھېچ نەرسە يوقكى، تاشقىرى ئالەم ئىرۇر،
ھەرنە ئىستەرسەن، ئۆزۈڭدە جەم ئىرۇر...

جالالىدىننىڭ قىرىق كۈن ئىچىدە ئېيتقان ئەنە شۇ دەسلەپكى سۆزى پىرنى ئىنتايىن ھاياجانلاندۇردى. قوللىرى قاناتتەك

سىلكىنىپ، كۆك سەللىسىنىڭ دەستى يەلكىسىدىن كۆكرىكگە، كۆكرىكىدىن يەنە يەلكىسىگە ئىرغىدى. كۆكسىدىن بوغۇق بىر پەرياد ئېتىلىپ چىقتى. ئۇ جالالىددىننى قۇچاقلىدى.

شەيخ ھۇجرىغا كىرگەندىلا ئۇنىڭ يادىغا چۈشكەن قۇرئاننىڭ سۆزىگە مۇرىتى جاۋاب بەرگەنىدى. شەيخنىڭ پىكرىنى بىلىۋالغان مۇرىتى — مۇرىت ئەمەس، ئارىپ سانىلاتتى.

— سەن ھەممە بىلىملەر — ھەم ئىلمىي زاھىرى، ھەم ئىلمىي باتىننى ئىگىلىدىڭ، — دېدى شەيخ ئۆزىنى بىرئاز بېسىۋېلىپ، — ئىككى ئالەم سەرۋەرىگە ھەمدۇ شۇكرانىكىم، مەندەك پەقىر ۋە ئاجىز بىر بەندىسىنى ئۆز كۆزى بىلەن سېنىڭ كامالىتىڭنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر قىلدى. بۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ نامى بىلەن قەدەم باسقايسەن، ئىنسانلارنىڭ يولىنى مۇنەۋۋەر ئەيلەپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى شەۋكەت ۋە ھالاۋەتكە تولدۇرغايسەن. . .

شۇ كۈنى شەيخ جالالىددىنغا ئۆلىمالىق دەستۇرىنى ئوراپ، دەستىسىنى ئۇنىڭ ئوڭ يەلكىسىگە ئارتىپ قويدى. ئارىفلار كىيىدىغان يەڭلىرى كەڭ تون — خىرقە كىيدۈردى. ئۆزىنى پىرى - مۇرشىدلىكتىن ئازاد قىلىپ، بۇ ۋەزىپىنى سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئارزۇلۇق ئوغلىنىڭ ئۈستىگە يۈكلىگەنلىكىنى مۇرىتلىرىغا ئېلان قىلدى، ئاندىن كونياغا كەلگەندە جالالىددىن ئۇنى دەسلەپ ئورۇنلاشتۇرغان ھۇجرىغا كۆچۈرۈپ چىقتى.

جالالىددىن يەنە گۆھەرتاش مەدرىسىدە مۇددەررىس ۋە خانىقا پىرى بولدى. يەنە ئۇ مۇرىتلار بىلەن سۆھبەتلىشىپ، ۋەز ئېيتىپ، شاگىرتلىرىغا پەندۇ نەسىھەت قىلىپ، ئۆلىمالار بىلەن بەس - مۇنازىرىلەر قىلىشىپ، ئىشىكى ھەممە خالايىققا ئوچۇق مەجلىسلەرنى ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى.

ئۇنىڭ نەزىرىدە ئادەملەر روشەنلىشىپ قالغان، ئۇ ئۇلارنىڭ قەلبىنى كىتاب ئوقۇپ بىلگەندەك بىلىدىغان بولدى؛ پە-

قەستە ئۇلارنىڭ بېشىدىن كەچۈرۈش مۇمكىن بولغان ھەممە
ئىشلارنى كەچۈرگەن، بىلگەنىدى. ئۇز تەسەۋۋۇرىدا ئىنسان
ئىنسان بولغۇچە بېسىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بولغان بارلىق بول-
نى بېسىپ ئۆتكەنىدى. ئۇنىڭ نۇتقى ئىخچام ۋە ئىشەنچلىك
جارالايتتى، ئەڭ مۇھىمى، ئۇنىڭ نۇتقى ئاڭلىغۇچىلارنىڭ
يادىدا قالاتتى، مەجلىسلەردە مۇخلىسلار، خانىقادا مۇرىتلار بار-
غانچە كۆپىيىشكە باشلىغانىدى.

قايغۇ ساداسى

ئارىدىن يەنە بىر يىل ئۆتتى. جالالىدىن ئۇستازى بىلەن ھەر كۈنى كەچتە يولۇقۇپ، سۆھبەتلىشەتتى، شۇ بىر كۈن ئىچىدە، تۇغۇلغان نۇرغۇنلىغان ئويلار، كۆرۈلگەن ئەھۋاللار ئۈستىدە ئۇنىڭ بىلەن پىكىرلىشەتتى، مۇزاكىرە قىلىشاتتى. كېيىنرەك بۇنداق سۆھبەتلەر كېمىيىشكە باشلىدى. سەئىد بۇر-ھانىددىن كەچلىرى ياكى تائەت - ئىبادەت بىلەن بەند بولاتتى، ياكى ئوي - خىيال دەرياسىغا غەرق بولۇپ ئولتۇراتتى. ئاخىرىدا ئۇ ئۇچرىشىشلار بىراقلا توختىدى.

سەئىد ئاخىر قۇشقا ئوخشاش قانات چىقاردى، شاگىرتىنىڭ ھەمىشە ئۇستازىنىڭ ئالدىدا بولۇشى ئۇنىڭ پەرۋاز قىلىشىغا دەخلى قىلىدۇ، دېگەن ئەندىشىدە بولدى.

بىرنەچچە قېتىملىق سۆھبەتتە ئۇ جالالىدىنغا قەيسەرىگە كېتىش نىيىتىنىڭ بارلىقىنى ئېيتتى. لېكىن جالالىدىن ئۇنى-مايتتى. ئۇنىڭ ئۇستازىدىن ئايرىلغۇسى كەلمەيتتى. ئۇستاز-نىڭ ھېكمەت ۋە تەجرىبىسىگە تايىنىش، كۆڭلىدە نېمە بولسا شۇنى ئۇستازىنىڭ ئالدىغا تۆكۈپ، ئەينەككە قاراپ ئۆزىنى كۆز-رۈش ئىمكانىيىتى ئۇنىڭ كۈچىگە كۈچ قوشاتتى. چۈنكى، جەڭ-چىنىڭ كەمىرىدىكى شەمشەر غىلابىدا تۇرۇپمۇ ئۇنىڭغا كۈچ

بېغىشلايدۇ.
يازنىڭ ئىسسىق كۈنلىرىنىڭ بىرىدە مۇرىتلار بوۋاينىڭ كۆڭلىنى ئالماقچى بولۇپ، ئۇنى قېچىرغا مىندۈرۈپ، شەھەر سىرتىدىكى بىر باراقسان باغقا ئېلىپ مېڭىشتى. ئۇلار شەھەرنىڭ شەرقىدىكى ھەلقەبەگۇش دەرۋازىسىدىن ئۆتۈشتى. بۇ جالالىدىن ئون يەتتە يىلدىن كېيىن موڭغۇللار بار جايغا چىقىدىغان دەرۋازا ئىدى. يول مەملىكەتنىڭ ئىككىنچى پايتەختى قەيسەرگە تۇتىشاتتى. سەئىد بۇرھانىددىن تەسەۋۋۇرىدا كىشىلەر ئېغىزىدا دارۇل - فەتھ («غەلىبە ئۆيى») دەپ ئاتىلىدىغان، ھەر دائىم سۇلتان قوشۇنلىرى يۈرۈشتىن بۇرۇن يىغىلىدىغان ئاشۇ شەھەر كۆرۈندى. ئۇ بۇ شەھەردە قانداق ئىستىقامەت قىلىدىغانلىقى ھەققىدە ئويغا چۆمۈلۈپ كەتتى. قېچىرنىڭ يول ياقىسىغا چىقىپ، ئوتلاشقا باشلىغانلىقىنىمۇ سەزمەي قالدى. قېچىر يول ياقىسىدىكى بىر ئېرىقتىن سەكرەپ ئۆتۈشى بىلەن، سەئىد بۇرھانىددىن يانپىشچە قاتتىق يىقىلىپ چۈشۈپ ھوشىدىن كەتتى.
مۇرىتلار ئۇنى ئاران ھوشىغا كەلتۈرۈپ، قېچىرغا مىندۈرۈپ، ئەمىر لەشكەر ئىسفەھسالارنىڭ بېغىغىچە ئېلىپ باردى. بۇ يەردە شەھەر سىپىلىدىن يېرىم پەرسەخ بېرىدا شەيخنى قېچىردىن چۈشۈرۈشكە مەجبۇر بولۇشتى. چۈنكى چامدالغان ھەربىر قەدەم ئۇنىڭغا چەكسىز ئاغرىق - ئازاب كەلتۈرەتتى.
ۋەقەنى ئاڭلاپ، جالالىدىن يېتىپ كەلدى. ئۇ پىچاق بىلەن شەيخنىڭ مەسىسىنى تىلىپ پۇتىدىن چىقاردى. بوۋاينىڭ پۇتى سۇنغانىكەن. ئۇنىڭغا ئاغرىق باسىدىغان مەلھەم سۈرۈپ، ئۇستىخانىنى توغرىلاپ دورىلىق ئۆسۈملۈكنى ئۇنىڭغا ئوراپ، سىرتىدىن قارىغاي قوۋزىقى قويۇپ تېڭىپ قويدى.
سەئىد بۇرھانىددىن ھەممىسىگە غىڭ قىلماي چىدىدى. لېكىن ئاخىرىدا تەنە گەپ قىلىشتىن ئۆزىنى تىيەلمىدى:
— بارىكاللا مۇرىدىت! ئاۋۋال شەيخنىڭ ئىشتىياقىنى

يۈزلەۋرەۋالا، تاڭدىن ئۇ تىلىمىزگە يېتەلمىسۇن دەپ ئايغانىدى! . . .

جالالىدىن خىجالەتچىلىكتە قىپقىزىل قىزىرىپ كەتتى:

— شەيخنىڭ ئۆزى سەپەرگە چىقىشنى قارار قىلغانىكەن، ئۇنى توختىتىۋېلىشقا ئۆزىنىڭ نېمە ھەددى بار ئىدى!

شەيخ يۈزنى تۈزلىۋېلىپ، ھاسا تايىنىپ ھۇجرىدىن سىرتقا چىقىپ يۈرەلىگۈدەك بولغاندا، جالالىدىن ئۇنىڭ قېشىغا بېرىپ:

— شەيخىم، نېمىشقا مېنى ئۇستازدىن مەھرۇم قىلماقچى بولىسىز؟ كەمىنىگىز بىلەن بىرگە بولۇش ھەزرىتىمگە خوپ كەلمىدىمۇ يا؟ — دېدى.

— بىر غاردا ئىككى ئارسلان بىرگە تۇرالماس، — دەپ جاۋاب بەردى سەئىد بۇرھانىددىن، — سېنىڭ پات ئارىدىلا دوستلىرىڭ كۆپىيىدۇ!

جالالىدىن بۇۋاي بىلەن يۈرىكى مۇجۇلغان ھالدا خوشلاشتى، ئۇنىڭغا گويا قايتا دىدار كۆرۈشۈش نېسىپ بولمايدىغاندەك تۇيۇلۇپ كەتتى. سەئىد خېلىلا ئاجىزلاپ قالغانىدى.

راستتىنلا ئارىدىن كۆپ ئۆتمەي قەيسەرى شەھىرىدىن كۈتۈلمىگەن خەۋەر كەلدى: سەئىد بۇرھانىددىن سىردان پانىي ئالەمدىن باقىي ئالەمگە سەپەر قىلغانىدى.

جالالىدىن شۇ كۈنىلا زەرگەر سالاھىددىننى ئەگەشتۈرۈپ، قەيسەرىگە قاراپ ماڭدى. سالاھىددىن ئۇنىڭ بىلەن بىرگە مەرھۇمنىڭ پاناھىدا تەرىقەت سىلسىلەسىدىن ئۆتكەن، بۇرھانىددىننىڭ ياخشى كۆرىدىغان مۇرىتى ئىدى.

«بىرىم سۇلتانۇل ئۇلەمادىن، — دەيتتى سەئىد بۇرھانىددىن، — ئىككى بىباھا خەزىنە ئىنئام ئالدىم — بىرى پاساھەت، بىرى ئىلھام. پاساھەتنى جالالىدىنغا بەخش ئەتتىم، چۈنكى ئۇنىڭدا ئىلھام ھەددىدىن زىيادىدۇر، ئىلھامنى بولسا سالاھىددىنغا».

ئالەمدىن گۈزەرمۇ، سۇلتانۇل ئۆلىمامۇ ئۆتۈپ، ئەمدى نۆۋەت سەئىد بۇرھانىددىنغا كەلگەچكە، ساقىلىغا بۇرۇنلا ئاق كىرگەن ئوتتۇز ئۈچ ياشلىق جاللادىن بۇ دۇنيادا ئۆزىنى ھېچكىمى يوق، يېتىم، ھايات بازىرىدا ئادىشىپ قالغان بالىدەك ھېس قىلدى.

قىش شىپقاپ كېلىۋاتاتتى. تاغ داۋانلىرى تورالغان. ئالدىدا ئەگرى - توقاي مۇشەققەتلىك يول. بۇ يولدا شامالغا ئۇچرىغان شامدەك ئۆچۈپ قالماسلىق ئۈچۈن ئۇ سالاھىددىنغا، ئۇ يەردىكى جىمجىتلىق ۋە خاتىرجەملىككە موھتاج ئىدى.

كونيا ۋادىسىنى ئارىلاپ، ئالدى تەرەپتىن ئۇرۇۋاتقان يامغۇر ئارىلاش قاتتىق شامالنى كېسىپ، ئىككى ئاتلىق كىشى كېتىۋاتاتتى. بىرى ئورۇق، يېنىپ تۇرغان كۆزلىرى خىيالغا تولغان، ئىسسىق تون كىيىپ، ھەيۋەتلىك دەستار ئورىغان، دەستارنىڭ پېشى شامالدا ماتەم تۇغىدەك يەلپۈنۈپ كېتىۋاتقان جاللادىن؛ يەنە بىرى، يوغان گەۋدىلىك، قويۇق ئاق ساقاللىق، پاختىلىق قارا چاپان كىيگەن سالاھىددىن ئىدى. ئۇ يېغىۋاتقان يامغۇرغا پىسەنت قىلماي، ئىگەردە قەددىنى راۋۇرۇس تۇتۇپ تىك ئولتۇراتتى. ئاپئاق ئۆسۈك قاشلىرى ئاستىدا مەسۇم بالىلارنىڭكىدەك كۆزلىرى بىلەن ئەتراپقا خاتىرجەم قارايتتى.

ئۇلار نەگە ئالدىراپ كېتىۋاتقاندۇ؟ ئۇلارنىڭ پىرى سەئىد بۇرھانىددىن تۇپراق ئاستىدا ئەمەسمىدى؟

كەچكە يېقىن تاغقا تۇتاش تۆپىلىكلەرگە ئورناشقان يېزا كۆرۈندى. ئۆيلەر خۇددى يان باغىرلاردىن تۆۋەنگە قاراپ يۈگۈرۈپ چۈشۈۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. ھەربىرى قىزغۇچ لاي سۇۋاق كۆملاچ تاملىرى بىلەن دۇنياغا تەتۈر قارىغان بىر مۆجىزىدەك تۇرغان. سول تەرىپىدە قومۇش ئۆسكەن كۆل كۆزگە چېلىقاتتى. چاتقاللىق ئىچىدە ئۇزۇن تۇمشۇقلىرىنى سىلكىپ ئاپئاق

قاقىرلار سەيلە قىلىپ يۈرۈشەتتى، بەزى ئەتراپىدا ئۈزۈمزار-لىق، يوپۇرماقلىرى سولىشىپ خازان بولغان تاۋۇز پېلەكلىرى، شالاڭ زەيتۇنزارلىقلار سوزۇلۇپ ياتاتتى.

بۇ زەرگەر سالاھىددىن تۇغۇلۇپ ئۆسكەن كامىل يېزىسى ئىدى. بۇ يەردە ئۇ ئاتىسى بىلەن تور توقۇيتتى. كۆلدىن بېلىق تۇتۇپ ساتاتتى. ئاتىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇ ھۈنەرۋەنلەر توپىغا كىرىپ، زەرگەرچىلىكنى ئۆگىنىشكە شاگىرت بولۇپ شەھەرگە كىرىپ كەتكەن، بۇنىڭغا خېلى ئۇزۇن بولغانىدى.

ئۇلار زەيتۇن يېغىدا پىشۇرۇلغان مەززىلىك ناننىڭ پۇرىقى بىلەن تېزەك ۋە نەم تارتىپ كەتكەن يۇڭنىڭ پۇرىقى بىر ئالغان، ئۇ يەر - بۇ يەردە ئىتلار قاۋاۋاتقان كوچىلاردىن ئۆتۈپ، ئەخىي-لەر شەيخىنىڭ خانىقاسى ئالدىغا يېتىپ بارغاندا، دۈگىلۈكلەرنىڭ ئۈستىدە يۇلتۇزلار كۆرۈنۈشكە باشلىغانىدى.

بۇ يەردىكىلەر ئۇلارنى كۈتۈپ تۇرۇشقان بولسا كېرەك، دەرۋازا بىردىنلا يوغان ئېچىلىپ، ئىككى خىزمەتكار ئۇلارنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن تۇتۇپ مېھمانخانىغا باشلىدى. خانىقانىڭ ئىچكىرىسى چوڭ - كىچىك بىرنەچچە ھويلىغا بۆلۈنگەنىدى. تاغ سۈيى ئېقىپ كېلىدىغان ئېرىق ھەممە ھويلىلاردىن ئېقىپ ئۆ-تۈپ، ھېلىقى قومۇشلۇق كۆلگە چۈشەتتى.

خانىقا سالاھىددىنغا ياخشى تونۇش ئىدى. بىر چاغلاردا شەيخ ئۇنى شۇ يەردە ھۈنەرۋەنلەر جامائەسىگە قوبۇل قىلغانىدى.

يۈز - كۆزلىرىنى يۇيۇپ، ئۆزلىرىنى بىرقۇر تەرتىپكە سالغاندىن كېيىن ئۇلارنى تاماققا ئېلىپ مېڭىشتى. قېرى ئاش-پەز، سېمىزلىكىدىن لىغىرلاپ تۇرىدىغان ئەرەب موماي — سالاھىددىننى تونۇپ، خۇشخۇي تەبەسسۇم قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ ئالدىغا بىر دەستە نان بىلەن تاش تاۋاقتا تەرخانە — ئۇن ۋە قېتىقتىن تەييارلانغان تۈركچە تائام ئەكىلىپ قويۇشتى.

مېھمانلار يول ھاردۇقىنى چىقىرىپ، تاماق يەپ بولۇشقان-

ئۇلارنى شەيخ قېشىغا كىرىشكە تەكلىپ قىلىشتى.
دىن كېيىن ئۇلارنى كۆلچىكى بار ھويلىدىن ئېلىپ ئۆتۈشتى. بۇ يەردە
ئېگىز ئۆسكەن چوڭ چىنار دەرىخى بار بولۇپ، ئەھۋالدىن
قارىغاندا شەيخ ھاۋا ياخشى كۈنلىرى مېھمانلارنى ئەنە شۇ چىنار
سايىسىدە كۈتسە كېرەك. خىزمەتكار ئىشىك ئالدىدا توختاپ،
مېھمانلارغا يول بەردى. ئۇلار كەپىشلىرىنى يېشىپ، يېنىك
مەسە بىلەن بوسۇغىدىن ئاتلاپ ئىچكىرى كىرىشتى. قول قو.
ۋۇشتۇرۇپ تەزىم قىلىشتى.

سالاھىددىننى ئەخمىلەر جامەسىگە قوبۇل قىلغان شەيخ ئال.
لىقاچان ئالەمدىن ئۆتكەن، لېكىن يېڭى شەيخ ئۇ مەرھۇمغا
شۇنچىلىك ئوخشايتتىكى، بۇ ھال سالاھىددىنغا بىرقانچە يىل
ئالدىغا ئەمەس، ئارقىسىغا كەتكەندەك تۇيۇلدى. شەيخ كونىيا
ئۆلىمالىرىغا ئوخشاش قارا ئەمەس، سۆسەر ياقىلىق يېشىل
چاپان كىيىپ، تاغ ئۆشكىسى تېرىسىنىڭ ئۈستىدە باداشقان
قۇرۇپ ئولتۇراتتى. ئۇ ساقىلىنى سىپاپ، مېھمانلارنى ئولتۇ.
رۇشقا تەكلىپ قىلدى ۋە تەزىيە بىلدۈردى:

— مەرھۇملارنىڭ ئارقىسىدىن بىرگە كەتكىلى بولمايدى.
كەن! دۇنيا پانىي، خۇدايىم سىزگە سەۋر - تاقەت بەرگەي.

بۇ يەردىكىلەر ئۇلارنىڭ پىرى سەئىد بۇرھانىددىن ۋاپاتىنى
ئاللىقاچان ئاڭلاشقان، خەۋەردارلىق خىزمىتى بۇ يەردە سۇلتان
سارىيىدىكىدىن قېلىشمايتتى. خىزمەتكار ئاستا كىرىپ، ئوتتۇ.
رىغا بىھى شەربىتى قاچىلانغان كوزىنى قويدى.

— مەرھەمەت! — دەپ تەكلىپ قىلدى شەيخ، ئۆزى پىيا.
لىنى قولىغا ئېلىپ ۋە خىزمەتكارنىڭ ئىشىكتىن چىقىپ كېتە.
شىنى كۈتۈپ، داۋام قىلدى، — بۈگۈن كەچقۇرۇن جامائەگە
بىر دېھقاننى قوبۇل قىلىمىز. ئىشتىراك ئەيلەپ، خۇش قىلغاي.
سىز.

سالاھىددىن ئىلاج بارىچە يۇمشاقلىق بىلەن سورىدى:

— ئەجەبا، جامائەگە دېھقانلارمۇ قوبۇل قىلىنامدۇ؟
شەيخ تەبەسسۇم بىلەن:
— مۇھتەرەم ئۇستا، سىز بىر چاغلاردا دېھقان بولغان بولسىڭىز، ئۇمۇ شۇنداقلا دېھقان. بىزنىڭ ئېتىز - ئېرىقلىرىمىزدا ئىشلەپ، بېلىق تۇتۇپ، تەر تۆكۈپ تىرىكچىلىك قىلىدۇ.
شەيخ ھەممىدىن خەۋەردار ئىدى.
جالالىدىن بۇ كېچىسى يالغۇز ئارام ئېلىشنى ئىستەيتتى. لېكىن مېھماندوستلۇق ۋە ئېھتىرام بىلدۈرگەن شەيختىنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلالمىدى.
ئۇلار ھويلىغا چىقىشقاندا، جامائەت جەم ئىدى. مەشئەل بىلەن يورۇتۇلغان سەھنىدە ئەخىيلەر تام ياقىلاپ يېرىم دائىرە بولۇپ، ئۆلۈك تىزلىرىنى قۇچاقلاپ ئولتۇرۇشاتتى. ھويلا ئىشىكى ئالدىدا قوللىرىنى ئۆز يەلكىلىرىگە گىرەلەشتۈرۈپ ئىككى جارچى قېتىپ تۇرۇشاتتى. شەيخ پەشتاققا چىقىپ، مېھمانلارنى ئىككى تەرىپىگە تەكلىپ قىلىپ، باشلاڭلار، دەپ ئىشارەت قىلدى. جارچىلار يۈگۈرۈشۈپ ئەخىيلەر ئاقساقىلىنىڭ يېنىغا كېلىشتى: بىرىنىڭ قولىدا بىر پىيالە سۇ، يەنە بىرىنىڭ قولىدا چەمدە ياسالغان تۇزلۇق قاچا بار ئىدى. ئاقساقال سۇغا تۇز سېلىپ، پىيالىنى ئېگىز كۆتۈردى:
— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ھەقىقىي شاگىرتلار! ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ھۈنەرۋەن كاسىپلار!
— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام! — جاۋاب بەردى شەيخ.
— ئارىپ ۋە زاھىدلارنى رەھمەت قىلسۇن، كېلىپ كەتكەنلەرنى رەھمەت قىلسۇن، جۈملەئى مۆئمىنلەرنى رەھمەت قىلسۇن!
ئەخىيلەر ئاقساقىلى شەيختىن باشلاپ ھەممىسىگە قولىدىكى پىيالىنى بىر - بىردىن تۇتتى. ئۇلار پىيالىنى ئىككى قوللاپ

ئېلىپ، ئاز - ئازدىن ئىچىشەتتى. ئاخىرىدا ئاقساقال پىيالىنى جارچىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆزى ئوتتۇرىغا چىقتى.
— ھەزرىتىم، بىر بۇرادىرىمىز ھۈنەرۋەنلەر يولىغا كىرمەكچى!
— ئىسمى نېمە؟ — سورىدى شەيخ.
— مۇھەممەد ئوغلى ئەلى.
— ئۇستازى كىم؟
— بۇرادەر فەخرى.
— ھەمراھلىرى كىملەر؟
— ئاكا - ئۇكا پەررۇخ ۋە كامال!
— مۇناسىپ كىشىلەر! ئېلىپ كېلىڭ!
ئۈچ ئەخىي ئورنىدىن تۇرۇپ ئىشىككە قاراپ ماڭدى. جارچىلار بوسۇغا ئالدىغا بىر جۈپ گىلەم سېلىپ، ئۇنىڭ بىرىنىڭ ئۈستىگە قىزىل كەمەر ۋە خەنجەر قويۇپ قويۇشتى.
ئىشىكنى ئۈچ قېتىم تاقىلداتتى.
— كىرىڭ! — دەپ ئىجازەت بەردى شەيخ.
ئىشىك ئاستا ئېچىلىپ، ئۇستازىنىڭ كەينىدىن ئېگىز بويلۇق، ئورۇق، ئېڭىكىدە مېڭى بار بىر يىگىت كىردى. ئىككى بۇرادەر - ھەمراھلار ئۇنىڭ ئېتىكىدىن تۇتۇۋېلىشقانىدى.
ئۇلار كاتتا يېقىنلاشقاندا، ئۇستازى جارچىلارغا ئوخشاش قوللىرىنى بويىنىغا گىرەلەشتۇرۇپ تۇتۇپ، تەزىم قىلدى - دە:
— ئەخىيلەر شەيخى ۋە ئاقساقىلى، بۇرادىرىمىز ئەلى پۈتىڭىزغا باش قويۇشقا ئىجازەت قىلىشىڭىزنى سورايدۇ. ئۇنىڭ نىيىتى — كارۋىنىمىزغا قوشۇلۇپ، ئەخىيلەر يولى بىلەن مېڭىش، بېلىنى بۇرادەرلىك كەمىرى بىلەن باغلاشتۇر. پەرمايىشىڭىز نېمىدۇر؟ — دېدى.
— قائىدە بويىچە سىناق قىلىنسۇن!
ئۇستاز تىزلاندى. ئەخىي ھەمراھلار قورقۇپ - چۆچۈپ

قالغان دېھقاننى ئىككىنچى گىلەمگە ئۆتكۈزدى. ئۆزلىرىمۇ ئۇنىڭ يېنىدا تىزلىنىشتى، ئۇلار ھامان ئۇنىڭ ئېتىكىنى ئۇتۇپ تۇرۇشاتتى.

ئەخىيلەر ئاقساقىلى سۆزلەشكە باشلىدى:

— بىزگە مەلۇم بولۇشىچە، سەن ئەخىيلىك يولىغا كىرمەكچىسەن، ئايا، قەلبىڭ قۇلىقى ھوشيار تۇرغاي، مەلۇم بولغايكى، ئەخىيلىك يولى ئېغىر ۋە مۇشەققەتلىكتۇر. قەلبى ۋە قولىنىڭ قاتتىقلىقىغا ئىشەنمىگەنلەر بۇ يولغا كىرمىسۇن، ئەللا، زىيادە① ئەمەس، زەبۇن② بولغايلار. بىزنىڭ يولىمىز — رىئايە، ئىمان ۋە ئىرپان يولى. كۆڭلۈڭ نېمە دەيدۇ! ئەقىدىلەرگە رىئايە قىلىشقا قۇربىڭ يېتەرمىكىن؟

سۆز بېسىپ، تەمتىرەپ قالغان دېھقان مۇشتۇمى بىلەن بۇرنىنى ئېرتتى، ئەخىيلەر ئوتتۇرىسىدا غۇلغۇلا كۆتۈرۈلدى.

— يېتىدۇ! — دېدى ئۇ ئارانلا بوغۇق ئاۋاز بىلەن.

— سىناشقا رازىمۇسەن؟

— رازىمەن!

— ئۆزۈڭ «رازىمەن» دېدىڭ. ئىللا، بىزدىن گۇناھ ساقىت. خۇدا ھەققى، ئېيتقىنا، ئەخىيدە يېپىق ۋە يۇمۇق نەچچە؟

— ئۈچ.

— قايسىلار؟

— تىل، كەمەر، كۆز.

— كۆز نېمىشقا يۇمۇق بولۇر؟

— باشقىلارنىڭ گۇناھى، باشقىلارنىڭ ئۇياتلىق ئىشلىرىنى كۆرمەسلىك ئۈچۈن.

---

① باي، بەختىيار، كەڭتاشا — ت.

② ئاجىز، زەئىپ، مەغلۇپ — ت.

— ئەخىيدە ئوچۇق بولۇش قانچە؟
— تۆت!
— قايسىلار؟
— قول، يۈز، داستىخان، كۆڭۈل.
— تائام - يېمەك قائىدىسىچۇ؟
— ئون ئىككى.
— قايسىلار؟
— سول پۇتىنى بېسىپ، ئوڭ پۇتىنى تىزدىن پۈكۈپ، سەل ئۈزۈتىپ ئولتۇرۇش. تاماقنى چايناپ يۇتۇش. ئاۋۋال ئېغىزنىڭ ئوڭ تەرىپى بىلەن چايناش، قولنى مايغا چىلىماسلىق... شۆلگىينى ئاققۇزماسلىق... باشقىلارنىڭ ئېسىۋۇسىگە قارىماسلىق، بېشىنى قاشلىماسلىق، كۈلمەسلىك... تاماقنىڭ ئەڭ ياخشى يېرىنى مېھمانغا قويۇش. تاماقتىن كېيىن قولنى يۇيۇش.
— توغرا يۈرۈش قائىدىسى قانچە؟
— بەش.
— قايسىلار؟
— ماڭغاندا كىبىرى - هاۋا قىلىپ ماڭماسلىق، ئەتراپىغا هاڭۋېقىپ قاراۋەرمەسلىك... ئاشىقلارنىڭ كەينىدىن مارىماسلىق... ياشقا چوڭلارنى يانداپ ئۆتۈپ كەتمەسلىك... شېرىنكلىرىنى كۆتتۈرۈپ قويماسلىق...
ئۇستاز شەيخكە بۇرۇلۇپ قاراپ:
— داۋاملاشتۇرايمۇ؟ — دېدى.
— بولدى، كۇپايە! — دېدى شەيخ.
— مۇناسىپ! يارايدۇ! — دېگەن خىتابلار هەر تەرەپتىن ئاڭلاندى.
شەيخ ئورنىدىن تۇردى. ئۇستاز ئەلىنىڭ قولىنى قىيىقچە ياغلىق بىلەن ياپتى. بۇرادەر - قېرىنداشلار ئۇنىڭ ئېتىكىنى

تۇيۇپ بېرىپ، قىيىقچە ياغلىق ئۈستىدىن ئالقانلىرىنى يېقىشتى.

— ئەزىز ئوغلانىمىز! ھۆرمەت ئەيلەكىم، ھۆرمەتكە نائىل بولارسەن. مېنىڭ كېيىمنى ئاقلاقلار دېمەكچى بولساڭ، سۆزۈڭنىڭ سالمىقى بولسۇن. بۇنىڭدىن كېيىن ھەسەتخورلۇق، ھاكاۋۇرلۇق، چېقىمچىلىق، ئەنبىھ – پىسەندە، نەپرەت ساڭا يات بولغاي. ھەممىدىن ئۇياتلىقى — باشقىلارنى ئېزىپ - خورلاش ۋە سۆزىدىن تېنىۋېلىش. بىلىڭگە باغلىنىدىغان كەمەرنىڭ شەرىپىنى ئۇلۇغ بىلگەيسەن! پەيغەمبەر شەمشىرىدەك شەمشەر، ئارىفلار ئەقلىدەك ئەقىل يوق! شۇلارنىڭ كامالىغا يەتكەيسەن! قېنى، تۇر!

ئەلى ئورنىدىن تۇردى. مەشئەل نۇرى يورۇتۇپ تۇرغان گۇگۇم قاراڭغۇلۇقىدىمۇ ئۇنىڭ يۈزى ھاياجاندىن قىزىرىپ، يۈرىكى مېڭىسىنىڭ كۆپچۈپ كەتكەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى.

— بۇرادەرلەر ئېيتىڭلار، ئۇ بۇ كەمەرنى باغلاشقا لايىقمۇ؟ — دەپ سورىدى كۆپچىلىكتىن شەيخ.

— لايىق! بولىدۇ!

ئۇستاز كەمەرنى گىلەمدىن ئېلىپ، ئۇنىڭغا دەم سېلىپ سۈپكۈچلەپ دۇئا ئوقۇدى.

شۇ چاغدا ئەلى ئىشنى بۇزۇشقا تاس قالدى. ھاياجاندىن مودۇقۇپ، ئۇ يەنە مۇشتۇمىنى بۇرنىغا ئېلىپ باردى، قارىغاندا بۇ ئۇنىڭ ئادىتى ئىدى. لېكىن ئۇستازىنىڭ كۆزىگە كۆزى چۈشۈشى بىلەن شاپپىدە توختىۋالدى ۋە قولىنى تۆۋەن چۈشۈردى.

ئۇستازى كەڭ، ئۇزۇن كەمەر بىلەن ئۇنىڭ بېلىنى سىقىپ باغلاپ، ئۇچىنى تۈگۈپ قويدى. گىلەمدىن خەنجەرنى ئېلىپ كەمەرگە قىستۇردى.

— ھەق يولىغا كىردىڭ، بۇرادەر ئەلى مۇھەممەد! ئىلا-

ھا، بۇ ئەستايىدىللىقنىڭ قوبۇل بولغاي! ئىلاھا، مۇرادىڭغا يەت-
كەيسەن! شەرەپكە يار، ئەخىيلەرگە مەدەتكار بولغايسەن! —
دەپ ئىلان قىلدى ئەخىيلەر ئاقساقىلى.

ئەخىيلەر بىردەك: «ھۇ - ئۇ - ۋا» دەپ تۇۋلاشتى، ئۇلار
ئاللانى ئەنە شۇ نام بىلەن ئاتىشاتتى.

جالالىدىن ئەخىيلەرنىڭ كونىيانىڭ ھۇنەرۋەنلەر رەستىلىرى-
دە بولىدىغانلىقىنى بىلەتتى. ئۇلاردىكى ئاددىيلىق ۋە ئادىللىقنى
ھۆرمەت قىلاتتى. لېكىن بۇ جامائەتنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ قۇتلۇق
مەرىكىسى — قوبۇل مەرىكىسىگە بىرىنچى قېتىم قاتنىشىشى
بولۇپ، ئۇنىڭغا ئەخىيلەرنىڭ ئۆز ئادىمى، مۇھتەرەم زەرگەر-
نىڭ شاراپىتى بىلەن قاتنىشىۋاتقانلىقىنى ياخشى چۈشىنەتتى.

ئاشۇ ئاخشىمى چارسىلداپ يېنىۋاتقان مەشئەلنىڭ يورۇقىدا
دېيىلگەن سۆزلەر جالالىدىننىڭ پىغانلىق كۆڭلىدە ئاجايىپ بىر
ئىز قالدۇردى. ئاشۇ تور توقۇپ، بېلىقچىلىق قىلىدىغان،
ساۋاتسىز، ئەمما ئومۇمەن ئەمگەك ۋە ئومۇمىي بۇرادەرلىك
بىلەن بىرلەشكەن كىشىلەر ئارىسىدا، ئىرادىسى مۇستەھكەم،
لېكىن ئادالەت ئۈچۈن كۆكسىنى كەرگەن ئاشۇ سالاھىدىننىڭ
يېنىدا، ئۇ ئۆزىنى قايغۇ بىلەن ئادىشىپ قالغاندەك، يالغۇزلۇقتا
قالغاندەك ھېس قىلمايتتى.

ئەتىسى ئەتىگەندە ئۇلار يېزىنىمۇ، ئەخىيلەرنىمۇ پىنھان
تۇتقان دۆڭلۈكلەرنىڭ يېنىدىن ئاتلىرىنى يۈگۈرتۈپ ئۆتۈۋې-
تىپ، جالالىدىننىڭ كۆڭلىگە ئۆزى بىلەن ياندىشىپ كېتىۋاتقان
مۇشۇ سادىدا، لېكىن دانىشمەن ئۇستاز مېنى ئاشۇ يار لېۋىدىن
ياندۇرالايدۇ، دېگەن خىيال كەلدى. ئۇ يەنىلا ئويلايتتى، ئەجە-
با، ئۇلار سەئىد بۇرھانىددىننىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلىشقا
كېتىۋاتقاندەك قىلاتتى. بۇلار ئەمدى ئۆزلىرى تەرەپكە قاراپ
كېتىۋاتىدىغۇ.

شائىرنى ئۆزىنىڭ سەزگۈسى ئالدىمىغانىدى. ئۇ ئۇستاز-

ئايرىلدى. ئەمما ئۇنىڭ قەبرە تەرەپكە بارىدىغان يولدا مەن ئۆزىگە ھەمداش، ئۆمۈرلۈك سادىق دوستى بىلەن دوستلۇقى ئۆزۈلمەس كۆچەيدى. ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئەخمىلەر ئارىسىدا مىڭلاپ ئەخلاسمەنلەرگە ئىگە بولدى. لېكىن شۇ چاغقىچە ئۆزى خېلى يول مېڭىشى لازىم ئىدى.

قەيسەرىدىكى سۇلتان نائىبى ساھىپ شەمسىددىن شەخسەن ئۆزى سەئىد بۇرھانىددىننىڭ دەپنە مۇراسىمىنىڭ ئانچە ھەشە-مەتلىك ئەمەس، ئەمما مەرھۇمغا لايىق ئىززەت - ئىكرام بىلەن ئۆتۈشىگە كۆز - قۇلاق بولۇپ تۇردى. شەيخ ئۆمۈر بويىچە ھەر تۈرلۈك تاشقى، نامايىشكارانە ھەرىكەتلەردىن ھەزەر قىلىپ، ئىنتايىن تەشنالىق بىلەن ھەقىقەتكە ئىنتىلگەنىدى.

جالالىددىن ئۇنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىدە ئۇنىڭغا يۆلەنچۈك بولغان نائىبقا خاتىرە ئۈچۈن پىرىنىڭ بىر - ئىككى كىتابىنى بەردى - دە، قالغانلىرىنى ئېلىپ سالاھىددىن بىلەن كونياغا قايتتى.

سەئىد بۇرھانىددىننىڭ ئۆلۈمى جالالىددىن ئۈچۈن شۇنچە-لىك زەربە بولدىكى، ئۇنىڭ تەرىقەت يوللىرى شۇنچە جاپا - مۇشەققەت بىلەن تىكلىگەن قانائەت قورغىنى، يەر تەۋرەپ ئۆرۈ-لۈپ چۈشكەندەك، بىر دەمدىلا يىمىرىلىپ، غۇلاپ چۈشتى. كۆ-ئۆل خاتىرجەملىكىنى ساقلاپ تۇرغان قورغانلارنىڭ توپىسى ئاسمانغا توزۇدى: بۇ، ئۇنىڭ قەلبى بىلەن ئارام، ئاسايىشلىق ئەزەلدىن دۈشمەن ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى.

سەئىد نەچچە قېتىم: «مەن بىر سارائگەدەك ئادەم. خوتۇن، بالا - چاقىلار ھەققىدە ئەنسىرەشكە زادىلا ۋاقتىم يوق. لېكىن سەن ئۇنتۇمىغىنكى، ئىسلام دىنىدا ئائىلە ۋە نىكاھ ۋاجىپ» دېگەنىدى.

بىر ئاز تەسەللى تېپىش ۋە بىرىنىڭ پەرمايىشىنى يەردە قالدۇرماسلىق ئۈچۈن جالالىددىن ئۆيلىنىش نىيىتىگە كەلدى.

ئۇ سودىگەر مۇھەممەت شاھنىڭ تۇل قالغان ئايالى كىرە خېنىمنى ئاللىدى. ئۇنى بىر چىملە سۇ بىلەن نىكاھ قىلدۇرۇپ، ئۆيىگە ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭ بەش ياشلىق ئوغلى يەھيانى ئۆزىگە ئوغۇل قىلىۋالدى.

ئەسلىي تەبىئىتى سىلىق ۋە خۇشخۇي كەلگەن كىرە خېنىم مەۋلانىنى ئىنتايىن ھۆرمەتلەيتتى، ئۇنىڭغا مۇناسىپ ھالال جۈپ ئىدى.

ئۇ بىر قىز، بىر ئوغۇل تۇغۇپ بەردى. لېكىن بۇ نىكاھ لەرھىندىدە ئۇنىڭ گۆھەر بىلەن ئۆتكۈزگەن كۈنلىرىگە ئوخشىمايتتى.

جالالىددىن كېچىلەرنى شام يورۇقىدا ئاتىسىنىڭ ئىشلىرى ۋە سەئىد بۇرھانىددىننىڭ سۆزلىرىنى ئوقۇپ ئۆتكۈزەتتى. كۈندۈزلىرى ئىلاھىيەت ئەسەرلىرى، سەنائى ۋە ئەتتارنىڭ دىۋانلىرى، ئىنسان ئۆمرىنىڭ پاكلىقى ۋە پارچە - پۇرات تەشۋىشلەر بىلەن تولۇپ كەتكەنلىكى ئۈستىدىن مەسخىرە قىلىپ كۈلگەن ئەرەب شائىرى مۇتەنەببىنىڭ شېئىرلىرىنىڭ مۇتالىئەسىگە بېرىلەتتى. لېكىن يا كېچىسىدىكى ئۇيقۇسىزلىقلار، ياكى جىسمىنى جاپا - مۇشەققەتلەرگە سېلىشلار، ياكى ئاچلىق، ياكى نىكاھ، ياكى كىتابلار ئۇنىڭ قەلبىدىكى قايغۇنى باسالمايتتى.

پەقەت ئۇنىڭ مەسچىتتە جامائەتكە دەيدىغان ۋەزلىرىگە ئاۋۋال يۈزلەپ، كېيىن مىڭلاپ كىشىلەر يىغىلىدىغان، مەدرىسە، خانىقالار شاگىرتلار بىلەن مۇرىتلارغا تار كېلىدىغان بولۇپ قېلىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، ئۆز قەلبىدە ياڭرىغان قايغۇ - ئەلەمنىڭ باشقىلارنىڭ قەلبىدە ئەكس سادا بېرىۋاتقانلىقىنى ئۆزىلا بايقاپ قالدى. بۇنىڭ سەۋەبى، ئۇ تولىمۇ ئۆزى بىلەن ئۆزىلا بولۇپ كەتكەن يىللىرى خانىقا قورۇسىنىڭ سىرتىدا بولۇۋاتقان ۋەقەلەر

سالجۇق دۆلىتى يۇقىرالىرىنىڭ قەلبىنى ھەسرەت - نادامەتكە تولدۇرىۋەتكەنىدى.

سۇلتان ئالائىددىن كەي قۇباد I ئاللىقاچان ئالەمدىن ئۆتكەنىدى. ئۇنى كۆڭلى خىياسىددىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرگەنلىكىنى ھەممە بىلەتتى. ئەمما كىشىلەر بۇ ھەقتە ئىما - ئىشارە بىلەنلا سۆزلىشەتتى. قورقۇش، تەھلىكە پايتەختنى خۇددى زەھەرلىك تۇماندەك ئورىۋالغانىدى. ۋەزىر كۆبەك يېڭى سۇلتاننى قورچاقتەك ئوينىتاتتى. يېڭى سۇلتان ئالائىددىننىڭ يېقىنلىرىنى ۋە ئۆزى خەۋپلىك دەپ سانىغان ئادەملەرنى ئىنتايىن رەھىمسىزلىك بىلەن ئۆلتۈرىۋەتتى. بەزىلەرنى ئۆز ئۆيىگە قاماپ، ئەتراپىغا ئوتتۇن دۆۋىلەپ ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتەتتى، بەزىلەرنى زىياپەتكە تەكلىپ قىلىپ ھەر خىل ئۇسۇلدا ئۆلتۈرەتتى، بەزىلىرىنى خىيانەتچى دېگەن قالپاق بىلەن قىلىچ بىلەن چاپاتتى. يېڭى سۇلتان ئۆز سەلتەنىتىدىن مەست بولۇپ، مەي، مۇسەللەس ئىچىپ، ھۆرلىقالار بىلەن بەند ئىدى. كۆبەك ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرى قەتل قىلىنغانلارنىڭ مال - مۈلۈكلىرىنى تالان - تاراج قىلاتتى. سودىگەرلەرگە ئېغىر سېلىقلارنى سالاتتى، ھۈنەرۋەنلەرنى سىقىپ قېنىنى شورايتتى.

ئادەملەرنى بىرىنچى قېتىملىق چېقىمچىلىق تۇپەيلىدىنلا كوچا - بازارلاردا تۇتۇۋېرەتتى. ئۆيلەردىن سۆرەپ ئاچىقىپ دارغا ئاساتتى. كۆبەكنىڭ بۇ قاباھەتلىك قىلمىشلىرىغا پەتىۋا چىقىرىپ بېرىدىغان ئۆلىمالارمۇ تېپىلىپ قالاتتى. بۇ زاتلارنى كۆبەك ئەلۋەتتە قۇرۇق قول قويمايتتى.

سەئىد بۇرھانىددىن ۋاپاتىدىن ئىككى يىل كېيىن، كونيادا ئۆزۈندىن بىرى قورقۇپ تۇرغان ۋەقە يۈز بەردى. بۇ خۇددى مەملىكەتتە ئەۋج ئالغان قاباھەتكە تىغمۇ تىغ قارشى يۈز بەرگەندەك قىلاتتى: چىڭگىزخاننىڭ ئوتتۇزمىڭ قوشۇنى گروزىن ۋە ئەرمەنلەرنىڭ ياللانما قوشۇنلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن سالجۇق

دۆلىتىنىڭ چېگرىسىغا باستۇرۇپ كىردى. ئەرزىرۇم شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، ئاھالىسىنى قىرغىن قىلدى.

مەرھۇم سۇلتان ئالائىددىن كەي قۇباد يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئەنە شۇ ۋاقىتقا قارشى ئۇمۇر بويى تەييارلىق قىلغانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ قاتىلى بولغان ئوغلىغا مىراس قىلىپ مۇستەھكەم قورغانلارنى، ئۇزۇن يىللاپ مەغلۇبىيەتنىڭ نېمىلىكىنى بىلمىگەن چىڭگىزخانىنىمۇ ئەندىشىگە سالغان مىڭلىغان قودرەتلىك قوشۇننى قالدۇرغانىدى.

يەتمىش مىڭ جەڭچىدىن ئىبارەت بۇ قوشۇن چىڭگىز قوشۇنىغا قارشى چىقىپ سىۋەس شەھىرىنىڭ يېنىدا دۈشمەنىنىڭ يولىنى توستى. تەجرىبىلىك سەركەردىلەر تېخى ياش غىياسىددىنغا تاغ - داۋانلارنى ئىگىلەپ، دۈشمەنىنىڭ يولىغا تۇرغۇنلىغان پىستىرمىلارنى قويۇش، ئۇنىڭ ئاساسىي كۈچى — چىڭگىز ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ھەرىكەت قىلىشىغا ئىمكانىيەت بەرمەي، ھەربىر تاش، ھەربىر قىيانى مۇداپىئە قىلىش كېرەكلىكى ھەققىدە مەسلىھەت بېرىشتى. بۇ ئاقىلانە مەسلىھەت ئىدى. لېكىن غىياسىددىن بۇنى قوبۇل قىلمىدى. كۆپەككە ئەگىشىپ سارايغا تولغان خۇشامەتچىلەر ھەربىي ۋە ئۇرۇش ئىشلىرىدىن خەۋىرى بولمىسىمۇ، سۇلتانىنىڭ يوشۇرۇن نىيەتلىرىنى بىلىۋېلىشقا ئىنتايىن ئۇستا ئىدى. ئۇلار ھۆكۈمدار يالغۇز مەي - مۇسەللەستىنلا ئەمەس، جەڭگىۋار شان - شۆھرەت ئارزۇسىدىنمۇ مەست ئىكەنلىكىنى بىلىشەتتى. شۇڭا ئۇلار ئۇنىڭ كۆڭلىگە ياقىدىغان: «ئىسلام سۇلتانىغا ياۋايى كوردلارغا ئوخشاش تاغدا پىستىرما قۇرۇپ، چىڭگىزخانىنىڭ ھۇجۇمىنى كۈتۈپ ئولتۇرۇش مۇناسىپ ئەمەستۇر. جەڭ مەيدانىغا چىقىپ، ئۇنى تارمار قىلىش كېرەك» دېيىشتى.

تاجۇ تەختىنى چىرمىغان خۇشامەتگۈيلۈق زەنجىرى بىلەن سالجۇق دۆلىتىنىڭ ئىشىمۇ تۈگەشتى.

1243 - يىلى 23 - ئىيۇن كۈنى كۆسەتاغ ۋادىسىدا ئىككى بايراق توقۇنۇشتى: سالجۇق - ئابباسىيلارنىڭ قارا بايرىقى بىلەن چىڭگىزخان قوشۇنىنىڭ قىزىل بايرىقى.

ئۇلارنىڭ ھەربىي ئادەتلىرى بويىچە، چىڭگىزخان قىسىملىرى ئولۇك قاناتقا گروزىن ۋە ئەرمەنىيلەرنىڭ خىللانغان باتۇرلىرىنى قويۇشتى. سالجۇقلاردىمۇ گروزىن دەرلەن شەرۋەنزادە ۋە ئەرمەن شاھزادىسى ۋەن باشچىلىقىدا خرىستىئان ياللانما كۈچلىرى بار ئىدى. لېكىن شەۋكەتلىك گروزىن سەركەردىسى ئۆزىنى بىرىنچى بولۇپ دۈشمەن سېپىگە ئۇرۇپ، شۇ زاماتلا ھالاك بولدى. ئۇنىڭ لەشكەرلىرى پاراكەندىچىلىككە چۈشۈپ قالدى.

روھىي جەھەتتىن ئاجىز كىشىلەرگە خاس بولغىنىدەك سۇلتان غىياسىدىننىڭ كۆرەڭلىك بىردەمدىلا قورقۇپ تىترەش بىلەن ئالماشتى. قوشۇنىنىڭ ئالدىنقى سېپىدىكى پاراكەندىچىلىك ئۇنىڭغا مەغلۇبىيەت بولۇپ تۇيۇلدى. ئۇ جانىنى قولغا ئېلىپ قوشۇنىنى ئۆز ھالىغا تاشلاپ، ئاددىي جەڭچى كىيىمىنى كىيىپ تاقەت دېگەن تەرەپكە قاراپ قاچتى. قوشۇنى تەھلىكە باستى. تېخى قىلىچىنى قىنىدىن چىقارماي تۇرۇپلا، تۇشمۇ تۇشتىن قېچىشقا باشلىدى. چىڭگىز ئەسكەرلىرى قاچقانلارنى ئىزمۇ ئىز قوغلاپ، قارارگاھقا باستۇرۇپ كىرىشتى. ئۇلارنى مول نازۇ نېمەت، ھېسابسىز قورال - ياراغ، ئوتقاشتەك كىلەملەر، ھەشەمەتلىك چېدىرلار كۈتۈۋالدى.

سۇلتاننىڭ چېدىرگاھى ھەشەمەتكە تولغانىدى. ئۇنىڭ ئالدىغا سەلتەنەت ۋە قۇدرەتنىڭ مىسالى سۈپىتىدە شىر، يولۋاس ۋە قاپلان باغلاپ قويۇشقانىدى. توشقان يۈرەك پادىشاھقا شاھانە ئىشارەت، تىمساللارنىڭ نېمە پايدىسى بولسۇن؟

شۇنداق بولسىمۇ موڭغۇللار قاپقانغا چۈشۈش ياكى پىستىرمىغا دۇقۇرۇپ قېلىشتىن چۆچۈپ، ئۈچ كۈنگىچە جايلىرىدىن

قوزغىلىشىدى، سۇۋەس قەلئەسى يېنىدا ئۇلارنى مول سوۋغا ـ سالاملار بىلەن قازى نەجمىددىن قارشى ئالدى. بىر چاغلاردا ئۇ خارەزمدە موڭغۇللاردىن يارلىق بىلەن ئالتۇن تاختا ـــ قوغدىنىش تاختىسىنى ئالغانىدى. ئۇ تاختا ۋە سوۋغا ـ سالاملار موڭغۇل ئەمەلدارلىرىنىڭ كۆڭلىنى يۇمشاتتى: ئۇ شەھەرنى ئۈچ كۈنگىچە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشقا بۇيرۇپ، ئاھالىلەرنىڭ جېنىنى ئامان قالدۇردى.

چارەك ئەسىرلىك باسقۇنچىلىق داۋامىدا چىڭگىزخان ئەمەلدارلىرى بىر ئاز چۈشىنىپ قېلىشقانىدى: قاتتىق دەھشەت ـ ۋەھىمە سېلىشنىڭ ئۆزىلا كۇپايە، شەھەر تەسلىم بولسىلا، ئۇنىڭغا ئاز تولا شەپقەت ـ مەرھەمەت قىلىشقا بولىدۇ. چۈنكى ئۆلۈشتىن سېلىق ئۈندۈرەلمەيسەن ـ دە، لېكىن دارۇل ـ پەتھ، ئاتالمىش قەيسەرى تەسلىم بولمىدى. ئۇنىڭ قىسمىتىمۇ باشقىچە بولدى. يەنى چىڭگىز ئەسكەرلىرى ئەرلەرنى قىلىچ بىلەن چاناپ ئۆلتۈردى. ئاياللار، باللار ۋە ھۈنەرۋەن ئۇستىلارنى قۇل قىلىپ ئېلىپ كېتىشتى. يولدا ھېرىپ ھالىدىن كەتكەنلەرنى نۆكەرلەر ئۇدۇللۇق ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى.

موڭغۇللار ئۈچ ئاي دېگەندە مەملىكەتنى خانىۋەيران قىلىپ، قىشلىق قارارگاھلىرى ـــ كافكازغا چېكىنىشتى. ئۇلار ئۆز ئولجىلىرىغا ئاشۇ يەردىن كۆز تىكىپ قاراپ تۇرۇشتى. پۈتۈن سالجۇق دۆلىتى ئۈستىدە چىڭگىز قوشۇنىنىڭ بايرىقى لەپىلدەپ تۇراتتى.

زىرائەت تېرىلىدىغان يەرلەر دەشت ـ جەزىرىگە ئايلاندى. ھۈنەرۋەنلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا ھەيدەپ كېتىلدى، قالغان ـ قاتقان ئاھالىگە ئېغىر سېلىقلار سېلىندى. دالالار ھۇۋلاپ، باغلار، ئۈزۈمزارلار قاقاسلىققا ئايلاندى. بىر چاغلاردا باي، پاراۋان بولغان مەملىكەتتە ئاچارچىلىق، قەھەتچىلىك باشلاندى.

باسقۇنچىلار ئۆزلىرىنى مەملىكەتنىڭ خوجايىنى بىز دەپ

ھېس قىلىشاتتى. جالالىددىن قازانئۇىرەن تۆپىلىكىدە تۇرۇپ، كونىيا ئاھالىسىنىڭ ئامان قېلىشىنى كارامەت قىلىشى ئۈچۈن يەنە ئون بەش يىل ئۆتۈشى زۆرۈر ئىدى.

ئەمما ئاشۇ بىرىنچى قېتىملىق يۈز بەرگەن ئاچارچىلىقتىن ھەپسلى قۇرۇغان ئادەملەر توپ - توپ بولۇپ غەربكە، ۋىزانتىيە چېگرىلىرىغا قاراپ كېتىشىۋاتاتتى. ئۇلار بىر چاغلىرى قاچقان خارەزملىك ۋە خۇراسانلىقلارغا ئوخشاش، يوللارغا سىغىشماي كېتىشىۋاتاتتى. تۈركلەرنىڭ ئالتۇن - كۈمۈشلىرى، يىپەك ماللىرى، قىممەتلىك نەرسىلىرى ۋىزانتىيىلىك كېنىز ۋە سودىگەرلەرنىڭ قولىغا ئەرزانلا چۈشۈپ كېتەتتى. چۈنكى بىر سىقىم بۇغداينىڭ باھاسىمۇ ھەيران قالارلىق دەرىجىدە يۇقىرى ئىدى.

ئېغىر، مۇشەققەتلىك يىللار باشلاندى. چىڭگىزخان ئەمەلدارلىرى قارشىلىق كۆرسىتىشنىڭ يىلتىزىنى تۈپ ئاساسىدىن قومۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن مەملىكەتنى پارچىلاپ، ھۆكۈمدارلار ئارىسىدا نىزاھ - تەپرىقىچىلىك ئۇرۇقىنى چېچىشتى. كونىيادا بىر قېتىمدىلا ئۈچ سۇلتان — غىياسىددىننىڭ ئۈچ ياشلىق ئوغلى تەخت ۋارىسى ئىدى. ئۇلار چىڭگىزخان ھۆكۈمرانلىقىغا ۋاسسال — قارام ئىدى. ئۆزىنى سۇلتان ئالائىددىننىڭ ئوغلى دەپ ئېلان قىلغان تۈركمەن باسمىچىلىرىنىڭ توپى پايتەخت ئەتراپىنى ئاھۇ زارغا تولدۇرغانىدى. ھېچقانداق چىقىش يولى يوق، ھېچكىمدىنمۇ مەدەت كۈتكىلى بولمايتتى.

ئېغىر ۋە داۋالغۇش يىللىرىدىكىگە ئوخشاش پۇقرالار ئۆز-لىرىنىڭ ئۈمىدىنى خۇداغا قاراتتى. ئۇلار تەسەللى ۋە روھىي تۇرغۇنلۇقنى رەسمىي روھانىيلاردىن ئەمەس، سوپى، شەيخلەر-دىن، ۋائىز ۋە زاھىدلاردىن ئىزدەشتى. ئۇلىما ۋە فەقىھلەر ئەمەلدار، بەگلەرگە ئوخشاش، سالجۇقىيلار پاناھلىقىدىمۇ، موڭغۇللارنىڭ قول ئاستىدىمۇ ئوخشاشلا باياشات ياشاۋەردى.

سوپىلار بولسا، ئۆزلىرىنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن تۈرلۈك تەجرىبىلەردىن ئاچلىقنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. ئۇلار نەپرەت ۋە نىزاھلار ئالدىدا بىر - بىرىنى ئاسراشقا دەۋەت قىلىشاتتى، زوراۋانلىق ۋە ئەجەلدىن جېنىنى قۇتقۇزۇپ قېلىش قىيىن بولسا، ئىلاج بار كىشىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ ئىنسانىي قەدىر - قىممىتىنى ساقلاپ قېلىشقا ئۈندەيتتى. مەلۇمكى، سوپى، شەيخلەرنىڭ نىيىتى ئۇ دۇنياغا باشلاش ئىدى. ئەمما ئۇلار شۇنداق پەزىلەتلەرگە ئىگە ئىدىكى، بۇنداق پەزىلەتلەرگە ھېچكىم، ھەتتاكى موڭغۇللارمۇ تەڭ كېلىشەلمەيتتى.

ئەنە شۇ يىللىرى جالالىددىن كونيانىڭ ئەڭ مەشھۇر، ئەڭ قەدىرلىك سوپى ۋائىزلىرىدىن بىرىگە ئايلاندى.

ئۇ دۇنيا ھەققىدە بىلىش مۇمكىن بولغان كۆپ نەرسىنى بىلەتتى، ئەقىل - ئىدراك ئېرىشكەن ھەممە نەرسىگە ئۇمۇ ئېرىشكەنىدى. ئەمما ئۇ ئۆز يۈرەك ھاياجىنىنى تىزگىنلىيەلمەسە قانداق قىلىدۇ؟

ئۇ ئۆز - ئۆزىنى چۈشەندى، باشقىلارنىمۇ چۈشەندى، لېكىن بۇ ئۇنىڭغا خۇشاللىق كەلتۈرمىدى.

بىلىمدان كىشى، تاماق ئىزدەپ ئۇۋىسىدىن ئۇچقان، لېكىن ئوزۇق تاپالماي ئۇۋىسىغا نائىلاج قايتماقچى بولغاندا، خۇددى يولىدىن ئېزىپ ئارىسالدىلىقتا قالغان قۇشقا ئوخشايدۇ.

ئۇ دەمەشقتىن قايتقاندا يولدا ئۇچرىشىپ سۆھبەتلەشكەن ئاشۇ زاھىدنى پات - پاتلا ئېسىگە ئالاتتى: چۈنكى، ئۇنىڭ قەلبىدە خەلق قايغۇسىمۇ قوشۇلۇپ، ئۇ بارغانچە كۆچىيىپ، نادامەتكە تولۇپ جاراڭلايتتى. ئەمما داپ ساداسىدىن ئەسەر يوق ئىدى. تەبرىزدىن چىققان قۇياش كونيا ئۈستىدە نۇر چاچقان ئاشۇ ئۇلۇغ كۈنگىچە، ئۇستازى سەئىد سىردانىنىڭ «سەن پاتلا دوستلىرىڭنى كۆپەيتەلەيسەن» دېگەن كارامىتى ئەمەلدە كۆرۈلمىگۈچە داپ ساداسىنى ئاڭلىمىدى.

ئۇ ئەنە شۇ كۈنگە ئاتاپ ياندۇرۇشقا تەق قىلىپ ئىسىپ قويغان چىراغدەك تەييار ئىدى. پەقەت ئۇ تاشتۇرغۇچى، هايات بېغىشلىغۇچى ئۇچقۇنىنىلا كۈتەتتى.

ئەنە شۇ كۈنىلا ئۇ مەڭگۈ ئۆچمەس بولۇپ ياندۇ. ئەگەر ئۇ كۈن كەلمىسە، ئۇ ئۆزى نېمە بولىدۇ؟ ئۆزىنىڭ ئاتىسى سۇلتانۇل ئۇلامادا ئوخشاش مىڭلىغان هەتتا ئونمىڭلىغان شەيخلەرنىڭ بىرى، مۇسۇلمان دۇنياسىدىكى دانىشمەن ۋە سەۋدايى، ئالىم ۋە جاهىل، ئەسەبىي هەم سالماقلىق ئون مىڭلىغان ئاشۇ شەيخلەرنىڭ بىرىلا بولىدۇ.

ئاشۇ كۈنى ئۇ تائەت - ئىبادەت، ۋەز - نىياز، زاهىدلىق - جاپاكەشلىك، ئىلمۇ ئىلاهىيەت هەممىسىنى تەرك ئەتتى. ئىشقىدىن باشقا، ئىنسانغا مۇهەببەتتىن باشقا هەممىسىدىن ۋاز كەچتى.

ۋاھ، ماڭا مەشرىقۇ مەغرىب هەممەبىر،
بەلكى ئۇچساممۇ كۆككە، بەرىبىر.
بولمىسا ئۇ يەردە سېنىڭدىن نىشان،
نە كېرەك ماڭا ئەبەدلىك ئۆمرۇ جان.
ساهىبى تائەت ئىدىم، زاهىت ئىدىم.
ساهىبى مۇنبەر ئىدىم، مۇرىت ئىدىم،
ئەمرى دىل بولدى، قويۇندەك چۆرگۈلۈپ،
قالدىم ئاخىر بىر ساڭا ئاشىق بولۇپ...
قوللىرىمدا دائىما «قۇرئان» ئىدى،
ماڭا هەمراھ هەر نەپەس، هەرئان ئىدى.
تىللىرىمدا دەممۇ دەم زىكرى خۇدا،
ئەمدى بولسا قوللىرىمدا دائىما
يارى مەهبۇبىم جاراڭلىق بىر راۋاب،
تىتىرۇ رۇبائىي ماڭا بىر ئاپتاپ...

جالالىدىن ئورنىدىن تۇردى. ئاشۇ كۈن گويا ئارىدىن چا.
رەك ئەسىر ئۆتمىگەندەك، كۆز ئالدىدا شۇنداقلا نۇرلىنىپ تۇرا.
تتى.

ئۇ خىزمەتكارنى ياڭراق ئاۋازدا چاقىردى:

— ھىساممىدىننى چەلەبىينى چاقىرىۋەت!

ئۇ تەييار تۇراتتى. مۇھەببەت قۇياشىنىڭ شەرىپىگە ئۆمۈر
كىتابىنى تۈگىتىشكە تەييار ئىدى.

خىزمەتكار ئۇيقۇلۇق كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ، سەنجەرى مەد.
چىتىگە كاتىبۇل ئەسرار ھىساممىدىننى باشلاپ كىردى. شەھەر.
نى يەنە كېچە قاراڭغۇلۇقى باسقان، ئىككى ئۇچى كۆككە قادالغان
يېڭى ئاي ئۇپۇقتىن نەيزە بويى كۆتۈرۈلگەنىدى.

ھىساممىدىن مەسچىتكە قەدەم قويۇپلا، سالام - سائەت
ئورنىغا مۇنۇ سۆزلەرنى ئاڭلىدى:

— ھەي، ھىساممىدىن ھاياتبەخش! ئالتىنچى كىتابنى
باشلاشنى قانچىلىك ئىنتىزارلىق بىلەن كۈتىسەن...

«مەسنەۋى» نىڭ ئاخىرقى جىلدى باشلانغانىدى.

بەشىنچى باب

قۇياش بىلەن ئۇچرىشىش

ئاھ، يەر ئۈستىدە يۈرگەن بەزى ئادەملەرنى بىز تىرىك ھېسابلايمىز، ئەسلىدە ئۇلار ئۆلۈك. يەر ئاستىدا ياتقان بەزى زاتلارنى ئۆلۈك ھېسابلايمىز، ئەسلىدە ئۇلار تىرىك.

— ئەبۇلھەسەن ھەرەقانى

يولۇچى

ھىجرىيە، 642 - يىل ئەقرەپ ئېيىنىڭ جۇمادۇل ئاخىرى ياكى مىلادىيە 1244 - يىل، 25 - نويابىر كۈنى قەيسەرىيدىن كونيا تەرەپكە بارىدىغان يولدا يالغۇز بىر يولۇچى كېتىۋاتاتتى. ئۇ پاكىنەككىنە كەلگەن، كۆل رەڭ ئېشىكىنىڭ مېڭىشىغا چىداپ، بىر قىبلىپىتا چايقىلىپ، ئىللىق كۆز قۇياشىدىن نۇر ئېمىپ ياتقان ۋادىغا سىنچىلاپ قاراپ كېلىۋاتاتتى.

ئۇ سالجۇق دۆلىتىنىڭ قانچىلىغان شەھەرلىرىنى بېسىپ ئۆتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇزۇلۇپ، خانەۋەيران بولۇپ ياتاتتى. ئادەمسىز، چۆلدەرەپ كەتكەن يوللارنىڭ چېتىدە ئادەملەرنىڭ ئۇستىخانلىرى دۆۋىلىنىپ كەتكەنىدى. سەمىرىپ كەتكەن قاغا - قۇزغۇنلار يولۇچىنى كۆرۈپ تۇرۇپمۇ ئۈركۈپ قويماي، ئىرىنچەكلىك بىلەن سەللا ئارقىغا چېكىنىشىپ قوياتتى. ئارىلاپ ئۇقيا-

ھاۋادا قۇرغۇيلار، سارلار ئۇچۇپ يۈرەتتى.

لىرىنى قاسقان لەشكەرلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، ئارقىسىدا بىر غۇلاچ ئۇزۇنلۇقتىكى ئۆرۈمە چاچلىرىنى تولغىتىپ، تۇمۇق كۆزلۈك چاپارمەن ئۆتۈپ قالاتتى. ئۇنىڭ بىرەر مەخپىي خەۋەرنى ئېلىپ، قاياققا كېتىۋاتقانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيتى. چىن تەرەپتىن كەلگەنمۇ ياكى سەھرالار ئارىسىدىكى قاراقۇرۇم تەرەپتىنمۇ، قەدىمكى ئىراقى تەرەپتىنمۇ، ياكى رۇسلارنىڭ چەكسىز ئورمانلىرى ئىچىگە يوشۇرۇنغان، كۆكۈم قاراڭغۇلۇقى ئىچىدىكى ياغاچ ئۆيلەر بىلەن تولغان شەھەرلەردىنمۇ، بۇنى بىلگىلى بولمايتتى.

كارۋان سارايلارنىڭ تاملىرى ئۆرۈلگەن، كېچىلىرى يېقىن ئەتراپتىكى ئېدىر - تاغلار ئەتراپىدا بۆرىلەر گويا غالىب موڭغۇللارغا ھەمدۇسانا ئوقۇغاندەك ھۇۋلىشاتتى.

يولۇچى ئەرزىرۇمدا بىرنەچچە يىل بالىلارغا ساۋاق ئۆگىتىپ يۈرگەن بولسىمۇ، بىرەر تونۇش چىراي كىشىنى كۆرەلمىدى. ۋەيرانىلىقلار ئارىسىدا قورقۇش - ۋەھىمىدىن چىرايلىرى تاتىرىپ كەتكەن كىشىلەر سۆرىلىشىپ يۈرۈشەتتى. ئاخشاملىرى ئاشۇنداق مەيدانلاردا تىكىلگەن ئوتاۋ[1]لاردا قىمىز ئىچىپ، شىركەيىپ بولغان موڭغۇل جەڭچىلىرىنىڭ قانداقتۇر بىر خىل سوزۇپ ئېيتىلىدىغان مۇڭلۇق ناخشىلىرى ئاڭلىناتتى.

مۇبادا ئىخلاسمەن ھۈنەرۋەنلەر، ئۇلارنىڭ مەسلىھەت ۋە مەدەتلىرى بولمىغان بولسا، يولۇچىمىزنىڭ بۇ ۋادىغا يېتىپ كېلەلىشى دەرگۇمان ئىدى. شۇلار ئۇنى تەبرىزدىن بۇياققا قولدىن - قولغا ئۆتكۈزۈپ ئەكىلىشكەنىدى.

بۇ يەرلەردە كونيا ئەتراپلىرىدا، دەسسەپ - چەيلەنگەن بولسىمۇ، ھەر ھالدا يەنىلا مېۋىلەر، مول ھوسۇللۇق باغلار ئۇچرايتتى، ئېزىلىپ - ئېزىلىپ كېلىپ قالغان، ئەمما تېخىچە

[1] ئاقنى كىگىز ئۆي، چېدىر، كەپە — ت.

ئەنسىزچىلىكتىن قۇتۇلۇپ كېتەلمىگەن دېھقانلار ئېتىزلىقلاردا بۇرۇنقىدەك تىرىشىپ - تىرمىشىپ ئۆمىلەپ يۈرۈشەتتى. ئارپا سوقۇپ، ماللارنىڭ تېزەكلىرىنى قۇرۇتۇشۇپ يۈرەتتى. ئەتراپتىكى ئېدىرلىقلاردا بۇرۇنقىدەك بولمىسىمۇ، ھەر ھالدا يەنىلا ئۇرغۇنلىغان قوي پادىلىرى ئوتلاپ يۈرەتتى. يوللاردا ئات تۇياقلىرىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭلار ئۆرلەيتتى.

چۈشتىن كېيىن ئاۋۋال مۇنارلار، كېيىن كونيا قەلئەسىنىڭ سېپىللىرى كۆرۈنۈشكە باشلىدى. شىر ۋە پەرىشتىلەرنىڭ سۈرىتى بىلەن بېزەلگەن مەرمەر گۈمبەزلەر پارقىرىغىنىچە كۆزگە چېلىقاتتى. قەلئە ئەتراپىدىكى خەندەكلەر سۇ بىلەن تولدۇرۇلغانىدى. بۇ سۇدا ئاسمان ئەكس ئېتەتتى. گويا ھەممە ياق مەمۇرچىلىق دېگەندەك، سۇ تولدۇرۇلغان خەندەكلەر ئۈستىدىكى زەنجىرلىك ئاسما كۆۋرۈكلەر چۈشۈرۈلۈپ قويۇلغانىدى.

پۈتۈن مەملىكەت بويلاپ قاپلىغان دەھشەتلىك بوراندىن بۇ شەھەرنى قانداق كۈچ ساقلاپ قالدىكىن؟

يولۇچى يوغان، قېرى چىنار دەرىخىنىڭ سايىسىدە ئېشەكىنى توختاتتى. شەھەرگە كىرىشتىن بۇرۇن ئۈستۈبېشىنى بىر قۇر تۈزەشتۈرۈپ، پىكرىنى بىر ئاز يىغىنچاقلاپ ئالماقچىدى. ئۇ ئېگەرگە ئېسىقلىق تېرە خۇرجۇننى يېشىۋېتىپ، چىنار سايەسىدە خۇددى ئۆزىنىڭ پاكار ئېشىكىگە ئوخشاش ئېشەكنى يېتەلەپ ئۆتۈپ كېتىۋاتقان دېھقاننى كۆرۈپ قالدى. ئېشەككە ئىككى دانە سوغا سېۋەت ئارتىلغانىدى. ئۇنىڭدىن نېرىراقتا — قوغۇنلۇقنى، ئۇنىڭ بىر چېتىگە خامان قىلىپ دۆۋىلەنگەن تاۋۇزلارنى كۆرۈپلا، يولۇچى ئېشەكنىڭ بېشىنى شۇياققا بۇرىدى.

ئېشەكنىڭ تۇياق ئاۋازىنى ئاڭلاپ، دېھقان خۇدۇكسىرەپ كەينىگە بۇرۇلۇپ قارىدى ۋە ھەيران بولغىنىچە تۇرۇپلا قالدى. ئۇ شالۋۇرى سۆڭكىچىگە چۈشۈپ تۇرغان، كەڭ، قىزىل كەمەر باغلىغان بىر تۈرك ئىدى. ئۇنىڭ يۈزى كونيانىڭ تۇپسىغا

ئوخشاش جىگەر رەڭ بولۇپ، گويا ئۇنى ئاپتاپقا قاقلاپ قاق قىلىپ قورۇتۇپ قويغاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ ياڭىقىدا يىرىك، تۇغما مېڭى قاپىرىپ چىقىپ تۇراتتى. يولۇچى يېقىنراق كېلىپ ئۇنىڭدىن تاۋۇز سورىدى.

دېھقان دۆۋىلەنگەن تاۋۇز تەرەپكە يۈگۈرۈپ بېرىپ ئىككى دانە قوزىۋاي تاۋۇزنى تاللىدى ـ دە، ئۇلارنى سالماقلاپ، شاپىلاقلاپ ئۇرۇپ كۆرۈپ، ئىشەنچ قىلغاندىن كېيىن ئەكىلىپ يولۇچىغا ئىككى قوللاپ تۇتتى. لېكىن پۇل ئالمىدى ۋە ئۇزۇن يول يۈرۈپ كەلگەن مۇساپىردىن پۇل ئېلىش مۇسۇلمان ئادەمگە ياراشمايدۇ، دېدى.

يولۇچى رەھمەت ئېيتىپ ئېشىكىنى چىنارغا باغلىدى. سايىگە بورىنى سېلىپ، خالتىسىدىن ئارپا نان، بىر كىچىك كومزەك ۋە بىر پىچاقنى ئالدى. شۇ ئارىلىقتا ئارقا تەرەپتىن دېھقاننىڭ:

— ئىسسىپ قېلىۋىدى، سوۋۇتۇش كېرەك ئىدى! قۇدۇق مانا بۇ يەردە! — دېدى ئۇ ئېشەككە تاۋۇز ئارتىۋېتىپ. ئۇ يولۇچىنىڭ ھەربىر ھەرىكىتىنى كۆزىتىپ تۇرۇۋاتاتتى، — شۇغىنىسى قۇدۇققا سالىدىغان بۇ چېلەك بەكمۇ كېلەڭسىز، ئاسانلا ئاغدۇرۇلۇپ كېتىدۇ! — دېدى ئۇ ئۆز ـ ئۆزىگە سۆزلەۋاتقاندەك.

— بۇنىڭ يولى ئاسان! — دېدى يولۇچى. ئۇ خالتىدىن ئۇزۇن تانىنى ئېلىپ، تاۋۇزلارنى چىرماپ باغلىدى ـ دە، ئاندىن بىر ئۇچىنى تۇتۇپ، ئۇنى سالماقلاپ كۆرۈپ دېھقانغا بەردى.

— پەمىڭىزگە قايىلمەن! — ماختاشتىن ئۆزىنى تۇتالمىدى دېھقان. يولۇچى گەپ قىلمىدى.

ئۇ تاۋۇزلارنىڭ قۇدۇق ئىچىدە سوۋۇشىنى كۈتۈپ، چىنارغا يۆلەنگىنىچە زوڭزىيىپ ئولتۇردى. ئۇ كۆزلىرىنى يۇمۇۋال-

ەدى، ئېھتىمال ئۇنى يول ئازابى ھاردۇرغان بولسا كېرەك.
ئۇنىڭ يېشىنىڭ قىرىقتا ياكى ئەللىكتە ئىكەنلىكىنى بىلـ
گىلى بولمايتتى. يۈزى قارامتۇلراق كەلگەن، شالاڭ ساقاللىق،
بۇخاراچە ئالاباللاق تون كىيگەنىدى. ئايىغىدا يۇمشاق ئۆتۈك،
بىر ئەنلىك سەللە ئورىغان. ئۇنى بۇ سىرتقى قىياپىتى بىلەن
ئوتتۇراھال بىر سودىگەر دېيىشكە بولاتتى. لېكىن كۆزقارىشى
سودىگەرنىڭكىگە ئوخشىمايتتى. ئۆلچەپ ئىش قىلىدىغان، تەش-
ۋىشلىك، كېبىرى يوق، نەزىرى ئۆتكۈر بىر ئادەم ئىدى. ئۇ
ھېلىراقتا تانىنى ئېلىۋاتقاندا، دېھقان ئۇنىڭ خالتىسىدا شەيخ-
لەرنىڭ ھاسىسىغا قادىۋالىدىغان تۆمۈر قوبىچاق — ئەلەم ۋە
مۇقەددەس ئايەتلەر يېزىلىپ، قىيىققا ئوخشىتىپراق تىكىلگەن
قالپاقنى كۆرۈپ قالدى. ياكى ئۇ دەرۋىشمىدۇ؟

ياق، ئۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ، ئۇنىڭ قولى دەرۋىشلەرنىڭ
قوللىرىغا ئوخشىمايدۇ، ئەمگەك سۆيەر قول، تىرناقلىرى قوپال
ۋە ياپىلاق. ئۇ تاۋۇزلارنى كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ئەپچىل
چىرماپ باغلىدى. ھەي، بىلىش تەس. ھازىر بۇ يوللاردا كىم-
لەر تەمتىرەپ يۈرمەيدۇ دەيسىز.

يولۇچى يەنىلا كۆزلىرىنى يۇمۇپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ خىيا-
لىغا خىلمۇ خىل ئىشلار بىر - بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتمەك-
تە ئىدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن قويۇق ساقاللىق، ھىيلىگەر،
جاھىل، باغرى تاش، ئاق كۆڭۈل كىشىلەرنىڭ قىياپەتلىرى،
چىرايلىرى ئۆتەتتى. شەھەرلەردىكى كوچا - كويلار، ۋەيران
قىلىنغان قەسىرلەر، قورۇلار، يول - رەستىلەر ئۆتەتتى.
ئۇنىڭغا ھاردۇق يەتكەنىدى. لېكىن پىكرىنى يىغىۋېلىش قانچە-
لىك زۆرۈر بولسىمۇ، ئۆزىنى ئۇنىڭغا زورلىمايتتى: ئا-
شۇ بىر - بىرىگە كىرىشىپ كەتكەن ئېقىمدىن كېرەكلىك سۆز،
كېرەكلىك مىساللارنىڭ ئۆزلۈكىدىن چىقىپ كېلىدىغانلىقىنى
بىلەتتى. روھىنىڭ ئۇچقۇر ئاتقا ئوخشايدىغانلىقىنى ئوبدان بىلە-

تى. ئۇ ئاتنى ياخشى ئۆگەتسە، مەنزىلگە ئۆزى يەتكۈزىدۇ، ئۇنى قىستاش، بىقىنداش ھاجەتسىز ۋە زىيانلىق.

ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا تەبرىز كوچىلىرى نامايان بولدى. خان ھۆلاكۇ ئاياغ ئاستى قىلىپ، ئۆز قارارگاھىغا ئايلاندۇرغان ھا- زىرقى تەبرىز ئەمەس، خۇشال، شوخ باللىق چاغلىرى ئۆتكەن تەبرىز. ئۇ ئاددىي سېۋەت توقۇيدىغان ئاتىسىنى كۆردى — ئۇنىڭ ئاتىسى رەھىمسىز ۋابا كېسىلى تارقالغان يىلى ئانىسى بىلەن بىرگە قازا قىلغانىدى.

ئەنە ئۇ يەتتە ياشار بالا ئاتىسى بىلەن كۆل بويىدا ئولتۇرات- تى. بىچارىدە ئىشتانمۇ يوق، يېڭى جاراھەتنى غاجاپ قويىمـ- سۇن دەپ باشتىن بويى بىرلا ئۇزۇن خالتا كۆڭلەك كىيگەن. ئۇنى تۈنەك كۈنى سۈننەت قىلىشقانىدى. شۇ چاغدا ئۇ ھەتتا «ئېھ» مۇ دېمىگەنىدى. مانا ئەمدى ئۆزىنى يېتىلگەن ئەرلەر قاتارىدا كۆرۈپ، ئاتىسى بىلەن بىللە مەغرۇر ئولتۇرىدۇ.

كۆلدە ئۆردەك بالىلىرى ئۈزۈپ يۈرۈشەتتى، ئۇلار تېيىز- رەك يەرلەردە باش چۆكۈرۈپ، تۇمشۇقلىرىنى شاپىلدىتىپ، پاتقاقلارنى سۈمۈرۈشەتتى. قىرغاقتا بولسا، ئۇلارنى تۇخۇمدىن چىققارغان ئانا توخۇ قانات قېقىپ پالاقلاپ يۈرەتتى. ئۇ بالىلىرى- نى روكۇلداپ چاقىراتتى، قاناتلىرىنى قېقىپ باقاتتى...

مانا كۈتكەن بىر ئەمەلىيەت توغرا كەلدى... ئۇ ئۆمۈر بويى، تاكى چاچ — ساقىلى ئاقارغۇچە ئۆزىنى توخۇ بېسىپ چىققارغان ئۆردەك بالىسى دەپ ھېس قىلاتتى. يىراق قىرغاقلاردا قانات قېقىشىپ، ئۇنىڭغا ھاياتلىق بەرگەن ئاتىسى بىلىم بەرگەن شەيخ ئەبۇبەكرىلا قالغانىدى.

ئۇستازى ئەبۇ بەكرىمۇ سېۋەت توقۇپ تىرىكچىلىك قىلات- تى. ئۇ ئادەتتىكىلا ئۇستا بولماي، ھۈنەرۋەن ئەخىلەر جامائەسـ- نىڭ ئاقساقىلى ئىدى. ئەبۇبەكرى ئۇنىڭغا نۇرغۇن نەرسە ئۆگەت- تى. ئۆزى نېمىنى كەشىپ قىلسا، باشقىلاردىن نېمىنىلا ئۆگەن-

گەن بولسا، شۇنىڭ ھەممىسىنى: ئەخلاق ئاساسىنى، ئادالەت تەسەۋۋۇرىنى، ئىقبال ۋە ھەقىقەت ماھىيىتىنى ئۆگەتتى.

ئاشۇ ساددا دىل دېھقاننى ھەيران قالدۇرغان ھۈنەرنىمۇ شۇ ئۆگەتكەنىدى.

ئەمما ئۇنىڭدا ئەبۇبەكرى ئاجرىتالمىغان، بىلەلمىگەن بىر نەرسە بار ئىدى. ھېچكىم ھازىرغىچە ئۇنىڭدىكى يوشۇرۇن ئوتنى بايقىمىغانىدى. ئۇنى زامان گويا توخۇلار ئارىسىدا ياشايدىغان كۆرۈمسىز ئۆردەك بالىسىنىڭ قىسمىتىگە مەھكۇم قىلغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ شەيخ ئەبۇبەكرىنى تاشلىدى. ئۆزىنى چۈشەنىدىغان دوست، ئۇستاز ئىزلىدى. قەدىردان جامائەت، ئانا شەھىرىنى تاشلاپ چىقتى. ئۇ قانچىلىغان يوللارنى بېسىپ، قانچىلىغان شەيخلەر بىلەن ئۇچراشتى. لېكىن ھېچكىم ئۇنىڭ سوئاللىرىغا جاۋاب بېرەلمىدى، ھېچكىم ئۇنىڭ ئىسيانكار روھىنى بايقىيالمىدى. ئۇنىڭ مۇرەسسەسىز پىكىر - مۇلاھىزىلىرىنى سەۋر - تاقەت بىلەن ئاڭلىمىدى. ھەتتاكى ئۇ ئالدىدا خېلى ۋاقىت ساۋاق ئالغان ئالىم ۋە دانىشمەن ئىبنى ئەل ئەرەبىيمۇ بايقىيالمىغانىدى. ئۇ ئۆز ئىلمى، زېرەكلىكى بىلەن ئۆز يولىدا ئۇستۇن تۇراتتى. ئۇ ئەلۋەتتە ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈمىدى. بىراق پەن ۋاستىسىدىن مەقسەتكە ئايلانغانىكەن، ئۇ ھەقىقەت يۈزىگە پەردە تارتىدۇ. ئۇ شۇ توغرۇلۇق ئىبنى ئەل ئەرەبىيگە ئېيتقاندا ئۇ بېشىنى ئېگىپ:

— ئوغلۇم، سۆزلىرىڭ قامچىغا ئوخشاش شەپقەتسىز!... — دېگەن.

باغدادتا مەشھۇر شەيخ ئەھۋەدىددىن كىرمانى بىلەن ئۇچراشقاندا:

— نېمە قىلىۋاتىسىز؟ — دەپ سورىدى.

— سۇ قاچىلانغان كۈپتە ئاينى كۆرۈۋاتىمەن! شەيخ ھەر

ئارىغلارنىڭ گۆڭگا تىلى ئۇنىڭغا مەلۇم ئىدى.

قەترە سۇ، ھەر زەررە تۇپراقتا ھۆسنى مۇتلەق، ھۆسنى ۋەھدەتنى كۆرمەن دېمەكچىدى، يەنى ھۆسنى ئىنكاسىنى كۆرمەن دېمەكچىدى.

— مۇبادا بوينۇڭغا چىققان بولسا، بېشىڭنى كۆتۈرا — دېدى يولۇچى، — ئاسمانغا قارا، نېمىشقا شۇ ئاينى ئاسماننىڭ ئۆزىدىلا كۆرمەيسەن؟

بۇنى ئىبنى ئەل ئەرەبىيمۇ چۈشىنەلمىگەن، كىرمانىمۇ ئاڭلىمىغانىكەن، باشقىلاردىن نېمە كۈتۈشكە بولىدۇ؟ لېكىن، مۇشۇ يورۇق ئالەمدە ئۇنى چۈشىنىدىغان، ئۇنىڭ كۆڭلىگە ئارام بولىدىغان بىرى بولۇشى كېرەك. بەلكى ئۇ ئىمارەتلىرى چىڭگىزخان قوشۇنى كېلىشتىن ئاۋۋالمۇ، ھازىرمۇ مۇستەھكەم تۇرغان ئەنە شۇ شەھەرلەردىدۇر. دۇنيانى قۇپقۇرۇق، ھېچ نەرسە يوق دېيىش ئەقىلگە سىغمايدۇ. ئۇ خۇددى توخۇنىڭ قوينىدىن ئۈمىلىگىنىچە چىقىپ، ئۆزىنى سۇغا ئاتقان ئۆردەك باچكىلىرىدەك ئۆزىگە ئوخشاشلارنى ئۇچرىتالماي سەرسان بولۇپ يۈرىدۇ. ئاخىرىدا ئۇنىڭ قەلبىنى غاجىغان ھەقىقەت دۇنيا يۈزىنى كۆرمەي، پىنھانلىقىچە قالىدۇ...

— مەرھەمەت!

يولۇچىنىڭ ئالدىدا، ئۇ ئاللىقاچان ئۇنتۇپ قالغان دېھقان سۈيى تەپچىرەپ تېمىپ تۇرغان ئاۋۇزىنى تۇتۇپ تۇراتتى. ئېشەككە ئارتىلغان، يەرگە تېگەي - تېگەي دەپ تۇرغان سېۋەتلەرمۇ ئاۋۇزغا لىق تولدۇرۇلغانىدى.

— مەن بىللە ناشتا قىل بۇرادەر، — دېدى يولۇچى ئارپا نېنى بىلەن كوزىنى كۆرسىتىپ.

دېھقان رازى بولدى. بورىنىڭ بىر چېتىگە يەكتىز بولۇپ ئولتۇرۇپ، بىر بۇردا ناننى ئىنتايىن ئېھتىيات بىلەن ئالدى. يولۇچى ئۆز نېسىۋىسىنى چىشلىمىگۈچە، ئۇنى ساقلاپ كۈتۈپ ئولتۇردى. كېيىن بىر ئاز تارتىنىپ، لېكىن ئەستايىدىل چاي-

ناشتا باشلىدى.
ئۇنىڭ ئولتۇرۇشى، ناننى چاينىشىغا قاراپ (ئاۋۋال ئۇلۇ قوۋۇزى تەرەپتە چاينايتتى، تاماقتا باشقىلاردىن بۇرۇن قول ئۇزاتمايتتى) يولۇچى ئۇنىڭ ئەخىيلەر جامەسىنىڭ بىر ئەزاسى ئىكەنلىكىنى بايقىدى، بىر چاغلاردا ئۆزىمۇ شۇنداق قىلغانىدى.
يولۇچى تاۋۇزنىڭ ساپىقى تەرەپتىن بىر پارچىنى كېسىپ ئېلىۋېتىپ، ئاندىن تىلىم - تىلىم قىلىپ تىلىپ، ئۇنى بورا ئۈستىگە بىر - بىرلەپ تىزدى. دېھقان بەلۋېغىدىن پىچىقىنى ئالدى (راست، ئەخىيلەرنىڭ تىغى). ئۇنى شىمىغا سۈرتۈۋې-تىپ، تىلىنغان تاۋۇزنى كېسىپ - كېسىپ پارچىلىدى - دە، ئۇنى بىردىن - بىردىن ئاغزىغا سېلىپ، نان بىلەن قوشۇپ چايناشقا باشلىدى.
ئۇلار گەپ - سۆز قىلىشماي غىزالاندى. دېھقان بىرئاز ئەدەپ ساقلاپ، ئاندىن سورىدى:
— جانابلىرى ئۇزاق يول بېسىپ كېلىۋاتقان ئوخشايلا، دۇنيادا نېمە گەپلەر بار؟
— دۇنيادا سەۋر - بەرداشلىق تۈگىگەن، مەستلىك - سەرمەستلىك[1] چېكىگە يەتكەن، — دەپ جاۋاب بەردى يو-لۇچى، — ياكى سىلەردە باشقىچىرەكمۇ؟ — ئۇ ئەتراپنى ئىشا-رەت قىلدى.
— بىزدىمۇ توپتوغرا ئىككى يىل ئاچارچىلىق بولدى، — دېدى دېھقان ئەدەپ يۈزىسىدىن سۆھبەتدىشىنىڭ يۈزىگە تىكىلىپ قارىماي، — بىزنىڭ كامىل دېگەن بۇ يېزىدا بار - يوقى ئۇن ئىككىلا جان تىرىك قالدۇق، قالغانلىرى قازا تاپتى. ئاللانىڭ مەرھەمىتى بىلەن بۇ يىل خېلى ياخشى كەلدى.
— ئاللا مەرھەمەتلىك، لېكىن ئادەملەر غاپىل!

① ئېغىر مەست بولماق، مەستلىكتىن ھوشىنى يوقاتماق — ت.

دېھقان سۆھبەتدىشىنى باشقىچە كىيىنىۋالغان سوپى دەپ ئويلىدى، ئېھتىمالكى، سۆزلىرى دەرۋىشلەرگە ئوخشاش مەجھۇل ئىدى. دېھقان يولۇچىنىڭ تەلەپپۇزى بىلەن:
— توغرا، غاپىل، لېكىن ھەممىلا ئادەم ئۇنداق ئەمەس. كونىيادا خۇدانى بىر دەپ تونۇيدىغان شەيخۇ - قەلەندەرلەرنىڭ ھەددى - ھېسابى يوق!
يولۇچىنىڭ يۈزىدە ئاۋۋال ئۆچمەنلىك ئالامىتى كۆرۈندى.
شەيخلەر ئىمىش! ئۇ يول بويى قانچىلىگەن شەيخلەرنى كۆرمىدى. ئۇلار بازاردىكى جارچىلارغا ئوخشاش ۋارقىراشقىنى ۋارقىراشقان: «ھاي، بۇياققا كېلىڭ، چېچىڭىزنى قىرىپ، ساقىلىڭىزنى يۇلۇڭ، مېنىڭ قولۇمدىن مۇبارەك جەندىنى ئېلىڭ!» نوقۇل ئۆزلىرىنىڭ شۆھرىتى، ئۆزلىرىنىڭ كارامەتلىرىنىلا ئويلىشىدۇ! زاھىدلار ئىمىش! ئۇلارنىڭ دۇنيا بىلەن ئىشى يوق، نوقۇللا ئۆزلىرىنى، ئۆزلىرىنىڭ پاكلىقىنىلا ئويلىشىدۇ. ئۆزلىرىنىڭ تەقۋادارلىقلىرىنى بارلىق كۈچى بىلەن كۆز - قىلىشىدۇ. تەقۋادارلىقنىڭ تەقۋاسىدىنمۇ ئېغىرراق ئىللەت يوق!
— شەيخلەر ۋە سوپىلار دىن بىلەن دىيانەتنىڭ ئۇلۇغ سەپىرى يولىدىكى قاراقچىلاردۇر! — دېدى يولۇچى كەسكىن ئاھاڭدا، — ياخشىسى مۇنۇ سۇدانىدىن مەي سۇمۇر!
دېھقان يۈزىدىكى تەبەسسۇم بىلەن قېتىپلا تۇرۇپ قالدى. مۇشتۇمى بىلەن بۇرنىنى سۇرتتى. شەيخلەر ھەققىدە شۇنداق گەپنى قىلغانمۇ بارمۇ! تېخى ئۆزى دەرۋىش ئىمىش! تېخى مەي ئىچىشنى تەكلىپ قىلىشىچۇ. . .
بەلكى، ئەخىي - سەربازدۇر؟ شۇلار مەي ئىچىشىدۇ. سوپىلارنى ياخشى كۆرۈشمەيدۇ. ئېھتىمالكى ئۇ يەردە ئەخىيچىسىگە ئولتۇرمايدۇ، تاماقنى ئۇلۇغ قوۋۇزى بىلەن چاينىمايدۇ؟
— ھېچ بىلەلمىدىم. . . لېكىن بىزنىڭ سالاھىدىدىن زەر-

گەر تەقۋادار شەيخ، مەدەتكار. ئۇ بولمىغان بولسا، ئاللىقاچان ئاپلىقتىن ئۆلـۈپ كېتـەر ئىدىـم. بىز ئۇنىڭ بىلەن بىر يېزىلىق...

زەرگەر سالاھىددىن يېزىدا تۇغۇلغان. بەلكى ئەخىيلەرنىڭ شەيخىدۇر. ھەي بۇرادەر، بۇرادەر! شەيخ، دەرۋىشلەر ئىككى قوللاپ سۇرەتكە يېپىشىپ، مەزمۇنىنى كۆرمەيدۇ. ھەتتا بۇ دۇنيادىن قاچماي، مۇشۇ دۇنيادا ياشايدىغان، ئۆزىنى ئادەملەردىن چەتتە قويماي، خەلق بىللە ئەمگەك قىلىدىغان ئەخىيلەرمۇ، ھۈنەرۋەنلەرنى بەگلەر ۋە ئۇلارنىڭ يۆلەنچۈكى موڭغۇللارنىڭ ئەلىمىدىن ھىمايە قىلىدىغان، ئۇلارغا بىردىنبىر يۆلەنچۈك ئاشۇ ئەخىي بۇرادەرلەرمۇ ۋاستىسىنى — مۇراسىم، مۇقەددەس كىتابلار، ئەنئەنىلەرنى مەقسەتكە ئايلاندۇرۇۋېلىشقان، ئۇلارنىڭ جامائەسى بولسا، بىر يەردە بولۇپ، ھەقىقەت يۈزىنى توسۇپ تۇراتتى. شۇڭىمۇ ئۇ ئەخىيلەردىن ئايرىلىپ كەتكەنىدى.

دېھقان بىر ئازدىن كېيىن قوشۇمچە قىلدى:

— سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئوغلى مەۋلانا جالالىددىنمۇ ھەقىقەتچى شەيخ.

بولۇچىنىڭ يۈرىكى قىنىدىن چىقىپ كەتكۈدەك بولدى. ئۇ ھاياجىنىنى سەزدۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن سۇدانىنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ، ئۇنىڭدىن مەي ئىچكەن بولۇپ تۇرۇۋالدى.

— ئۇلارنى سەن بىلىسەن! بىز بولساق مانا بۇ ئابىي زەمزەمنى ئىچىمىز، شۇنىڭ بىلەن كەيپىياتىمىز دەررۇ ئۆز جايىغا چۈشىدۇ. قانمۇ، تاۋۇز شەربىتىمۇ، مۇسەللەسمۇ — بىزگە بەربىر.

ئۇ بېشىنى ئارقىغا تاشلىدى.

نامەشرۇ ئىچىملىكنى سۇدەك غورتۇلدىتىپ ئىچىۋاتقان بولۇچىغا قاراپ، ئۇ سودىگەرمۇ، سوپىمۇ، ئەخىيمۇ ئەمەس،

دېگەننى ئويلىدى دېھقان. ئۇنىڭ ئالدىدا بابا ئىسھاقنىڭ قىرغىز-چىلىقىدىن ئامان قالغان مۇرىت ئولتۇراتتى.

چىڭگىزخان قوشۇنى كېلىشتىن بەش يىلچە بۇرۇن تەقۋا-دارلىق بىلەن كۆن كۆرۈپ يۈرگەن بابا ئىسھاق دېھقانلارنى ئاسىي سۇلتان، ئۆز ئاتىسىنىڭ قاتىلى غىياسىددىنغا قارشى تورۇشقا قوزغىدى. ئۆزىنى رۇسۇلىللا — ئاللانىڭ ئەلچىسى دەپ ئاتىدى. داڭدار بەگلەرنى قىلىچلار بىلەن چانىدى، سەلتە-نەتنى قولغا ئېلىشقا تاسلا قالدى. جەڭچىلەر، مۇرتەد ۋە كاپىر بابا ئىسھاقنى ئەمەسيا قەلئەسىنىڭ مۇنارىغا ئېسىپ ئۆلتۈر-دۈق، دەپ قايتا - قايتا جار سېلىشسىمۇ، ئادەملەر ئىشەنمىدى. ئاللانىڭ پەيغەمبىرىنى ئاسقىلى بولاتتىمۇ!

دېھقان يەنە باشقا خىيالغا چۆشتى: شەيخلەرگە قارشى غە-زەپ، قان ۋە مەي ھەققىدىكى سۆزلەر — يوشۇرۇن ئىشارەت. ئۇنىڭ سۆھبەتدىشى پايتەخت ئەتراپلىرىنى ۋەيران قىلىپ، «ئالائىددىن كەي قۇبادىنىڭ ئوغلى، ھەقىقىي سۇلتان بىز بىلەن!» دەپ ۋارقىراپ يۈرگەن تۈركمەنلەرنىڭ مەخپىي ئادەم-لىرىدىنمىدۇ؟

دېھقان تۇيۇقسىز بۇنداق خىيالنىڭ يادىغا كېلىپ قېلىشى بىلەن بىرئاز تېتىكلىشىپ قالدى. ئۇنىڭ يۈزلىرى قىزاردى، چېكىسىدىكى مېڭى بىلەن قوشۇلۇپ يۈز - كۆزلىرى ھۆپپىدە ئوت ئالغاندەك بولدى. ئۇ سۇدانغا قولىنى سۇندى.

— كىم بىزگە دوست بولسا — شۇ ئولجىغا شېرىك!

بۇ بابا ئىسھاق ئىسيانچىلىرىنىڭ شوئارى ئىدى، ئۇلار شۇ شوئار بىلەن مەلەتيا، سىۋەس، تاقەت، ئەمەسيا شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلىپ، غىياسىددىن قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىشقان، ئۇنىڭ بايرىقىنى تارتىۋېلىشقانىدى. غىياسىددىن شۇ چاغدا ھازىر موڭغۇللار بىلەن بىرلەشكەندەك، پەرەڭلەر بىلەن بىر-لەشمىگەن بولسا، سۇلتان ۋە ئۇنىڭ بەگ - ئەمەلدارلىرىمۇ ساق

قالمايتتى. قىر شەھەر يېنىدىكى جەڭدە ئىسيانچىلارنىڭ قاتارىدا ھەتتا ئاياللارمۇ جەڭ قىلىشقانىدى، پەقەت ياللانما پەرەڭلەرنىڭ ياردىمى بىلەنلا غىياسىددىن غەلىبە قازانغان. ياش باللاردىن باشقا، بارلىق دېھقانلار قىلىچلار بىلەن چانالغان، خۇددى غەيرىي دىنىدىكىلەرگە ئوخشاش ئۆلىمالارنىڭ مال - مۈلكىنىڭ بەشتىن بىر قىسمى ھۆكۈمەت خەزىنىسىگە ئېلىنغانىدى، قالغان قىسمىنى، ئاياللارنىمۇ قوشۇپ ئەسكەرلەرگە بۆلۈپ بېرىشكەنىدى.

شۇ چاغدا ئەخىيلەر دېھقانلارنى قوللىماي خاتا قىلغانىدى. ئەگەر بابا ئىسھاقنىڭ دېھقانلىرى، ھەقىقىي سۇلتان (مەملىكەتنى ياتلارغا ئاياغ ئاستى قىلدۇرغان ئۇلار ئەمەس) ۋە ئەخىي بۇرادەرلەر بىرلىشىدىغان بولسا، موڭغۇللاردىن نام - نىشانمۇ قالمايتتى!...

يولۇچى خۇشمۇ بولمىدى، ئەجەبلىنىپمۇ كەتمىدى، ئۇ ئۇزىنىڭ ئاۋۋالقى بىپەرۋالىقى بىلەن سۇدانىنى دېھقانغا بەردى. ئاق كۆڭۈل دېھقان ئۇنى باسمىچىلارنىڭ ئايغاقچىسى ياكى بىرەر دېھقانلار سەركەردىسىنىڭ يوشۇرۇن ئەلچىسى، دەپ ئويلىدى. بىراق ئۇ پەقەتلا ئۆز قەلبىنىڭلا ئەلچىسى ئىدى.

ئۆتكۈر خورما شارابىغا كۆنۈكمىگەن دېھقان بىر ئوتلاپ يۇتۇپلا، چىرايىنى پۈرۈشتۈردى. ئۇنى كۆزىتىپ ئولتۇرغان يولۇچى:

— يىگىتكە ئولجا، ئۇنىڭ يۈرىكىلا بولىدۇ. بۇ ئولجا شېرىنكچىلىكنى خالىمايدۇ، ئۇ پەقەتلا دوستىغا بېغىشلىنىدۇ، — دېدى.

شۇ سۆزلەرنى دەپ سۆھبەت تۈگىدى دېگەندەك ئورنىدىن تۇردى ۋە ئاستىغا سېلىپ ئولتۇرغان بورىنى يىغىشتۇردى. قۇدۇققا يېقىنلىشىپ قالغاندا ئۈستۈۋېشىنى قېقىشتۇردى، قوللى-

ـرىنى يۇدى. دېھقاندىن شەھەردىكى كارۋان سارايلارنى سۇرۇپ
تۇرۇپ، ھەلقەبەگۇش دەرۋازىسى تەرەپكە — ئۆز قىسمىتى
تەرەپكە قاراپ ماڭدى.

مەرجەئەل - بەھرەيىن

يولۇچى كۆزىنى ئاچقاندا، قۇياش گۇرۇچ سودىسى قىلىنى
دىغان كارۋان سارىيىنىڭ گۇمبىزىدىكى تۆگلۈكتىن مارىلاپ
قاراپ تۇراتتى. ھويلىدىن سۇنىڭ شىرىلدىشى، «تاق - تۇق»
قىلغان ئاياغ تىۋىشلىرى، سەرراپلارنىڭ سۆزلىشىۋاتقان ئاۋاز
لىرى ئاڭلىناتتى. شەنبە كۈنى ئىدى. لېكىن يېڭى سودا ھەپتى
سىنىڭ بىرىنچى كۈنى بولۇشىغا قارىماي، كارۋان ساراي خېلىلا
جىمجىت ئىدى. مېھمانلار ئاز، ھۇجرىلارنىڭ يېرىمى بوش
تۇراتتى.

ئۇ خانىقا، مەدرىسىلەرگە كۆنەلمەيتتى. خانىقالاردا شەيخ
تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان تەرتىپلەرگە بويسۇنۇش، يىغىنلارغا قاتـ
نىشىشقا توغرا كېلەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەركىنلىكىنى بوغۇشنى
خالىمايتتى، بىرەر سوپىلىق ئېتىقادىغا چېتىشلىق يېرىمۇ يوق
ئىدى، ئۇ ئۇلارنىڭ ئادىمى ئەمەس ئىدى.

مەدرىسىدە كۇتكۇچىلەر ئۆز ھوقۇقلىرىغا تايىنىپ، ئۇنىڭغا
سوئال بېرىپ، ئىلاھىيەت يۈزىسىدىن بەسلىشىشكە مەجبۇرلىشى
مۇمكىن ئىدى. ئۇ بەزى ئۆلىمالارغا ئوخشاش، خالىغان چاغدا،
خالىغان سوئالغا جاۋاب بېرىشنى ياقتۇرمايتتى، بەلكى جاۋابىنى
بېرەلمەيتتى. ئەگەر ئويلىغانلىرىنى ئۆز سۆزى، ئىبارىسى بىـ
لەن ئېيتىدىغان بولسا، ئۇنى كاپىر ۋە دەھرىگە چىقىرىۋېتىشلـ
ـرى مۇمكىن ئىدى. بۇ توغرىدا ئۇنىڭ تەجرىبىسى بار، ئۇ بىر
جايدا ئۇزۇن تۇرماي، كۆپلىگەن مۇسۇلمان شەھەرلىرىنى كې
زىپ چىققاندى، ئۇنى بىكارغىلا «ئۇچار» دەپ ئاتىمىغانىدى،

ئۇنىڭ ئۈستىگە، خانىقا ۋە مەدرىسىلەردە ئۇنى تونۇپ قې-لىشلىرىمۇ مۇمكىن ئىدى، بۇنداق بولۇشىنى ئۇ زادىلا خالى-مايتتى. ئۇ ئەركىن يۈرۈشنى، ئاتاق ۋە شان - شۆھرەتتىن، مەرتىۋە، تەرتىپ - قائىدىلەردىن، قۇرۇق گەپ سېتىش ۋە مەۋھۇم ئۇچرىشىشلاردىن خالىي بولۇشنى ئىستەيتتى: ئۇ سەي-ياھ ئىدى، سەييياھلارغا ئەڭ قولاي قونالغۇ — كارۋان ساراي ئىدى.

ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ ئولتۇردى. ساقىلىنى تارىدى، بەلۋې-غىنى باغلىدى. ھەم داستىخان، ھەم كۆرپە ئورنىدا خىزمەت قىلىدىغان بورىنى يىغدى. باش تەرەپتىكى خالتىدىن دەمەشق كىمخابىدىن تىكىلگەن تونىنى ئېلىپ كىيدى. خالتا ئىچىنى ئىزلەشتۇرۇپ، كاشكۇل ۋە ئاللانىڭ ئىسمى يېزىلغان ئەلەم بىلەن بىللە لاتا قالپاق تۇرغانلىقىغا ئىشەنچى كامىل بولدى. ئۇنىڭ ئىچىدە تەبرىزلىك ئەخىيلەر شەيخىنىڭ كونيالىق ئەخىي-لەر شەيخىگە يوللىغان مەكتۇپىمۇ بار ئىدى. ئۇ ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالدا قالغاندا ئەخىيلەردىن ياردەم سورايتتى.

ھەممە نەرسىنىڭ جاي - جايىدا ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، قولتۇقىدىكى كىچىك خالتىدىن بىر دانە ئالتۇن پۇل، بىر كۈمۈش تەڭگە ئېلىپ بېلىگە تۈگدى. يەنە خالتىنى ئاختۇرۇپ، زەر ۋە كۈمۈش بىرلەشمىسىدىن ئىشلىگەن ئۈزۈن يىپنى ئې-لىپ، ھويلىغا چىقتى. سۇيى ئېتىلىپ چىقىپ تۇرىدىغان جۇ-مەك قېشىغا بېرىپ تەرەت ئالدى. ئاندىن ياتىقىنىڭ ئىشىكىگە قۇلۇپ سالدۇرۇش ئۈچۈن خوجايىنىنىڭ قېشىغا باردى. خوجا-يىن ئۇنىڭ ئۈستىدىكى دەمەشق كىمخابىدا تىكىلگەن تونىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ دىگىنىنى شۇ زامات ئورۇندىدى، ساندۇقتىن قىممەت باھا قۇلۇپلارنى ئېلىپ، بىردەمدىلا ئالدىغا تىزىۋەتتى. بۇ ھەلەب ۋە گېنۇيا ئۇستىلىرى ياسىغان، ئەرمەنچە، گروزىن-چە، سەمەرقەندچە، بۇخاراچە ئۇسۇللاردا ئىشلەنگەن ياپىلاق،

يۇمىلاق، ئىلمەكلىك ۋە ئىككى تىللىق قۇلۇپلار ئىدى. ئۇ ئەڭ ئېغىر، ئىچىلىپ ئېتىلىشى قىيىن، ئاچقۇچى ئۈچ چىشلىق قۇلۇپنى تاللىدى. خوجايىن بىر تىللا سورىدى. ئۇ سودىلىشىپ ئولتۇرماي، ئالتۇننى ساندۇق ئۈستىگە تاشلىدى - دە، ئاشقىنىغا بىر بورا بېرىشنى ئېيتىپ، ئاچقۇچنى ئالا - بۇلماي بىر يىپقا ئۆتكۈزۈۋېلىپ ماڭدى. ئۇنىڭ ھازىرقى تۇرقىدىن بەدەۋلەت دەمەشق سودىگەرلىرىدىن قېلىشمايتتى. ئۇنىڭ دەرۋىشلەرنىڭ ھۇجرىسىغا ئوخشاش خانىسىدا كاشكۇل، قۇرئان، كىچىككىنە بورا ۋە چاپاندىن باشقا ھېچقانداق نەرسىنىڭ يوقلۇقى كىمنىڭمۇ يادىغا كەلسۇن؟

دەرۋازا ئالدىدا سەرراپلار ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلاردا ھەرقانداق تەڭگىنى - مىس تومپۇرلار، ئالتۇن دىنارلار، مىسىر ياكى ھەلەب يۇسۇپىيلىرى، گېنۇيا فلارىنلىرى، ۋېنىتسىيە دوكاتلىرى[1]، كۈمۈش تەڭگىلەرنى سۇلتان ئاقچىسىغا تېگىشىۋېلىش مۇمكىن ئىدى. سۇتخورمۇ، دەللالمۇ، كۆپىنچە جەللاپمۇ يەنىلا شۇ سەرراپلارنىڭ ئۆزى ئىدى. ئۇلارغا خالىغانچە پۇل بېرىلىپ، پەقەت سەرراپلار ۋە ئۇلارنىڭ شېرىكلىرىلا چۈشىنىدىغان، سىرلىق بەلگىلىرى بار بىر پارچە چەمدىن ئىشلەنگەن بىلەت ئېلىناتتى. كېيىن بۇ بىلەتكە قاھىرە ياكى بۇخارا، دەربەند ياكى گېنۇيادىكى خالىغان بىر سەرراپتىن شۇ مەبلەغنى قايتۇرۇۋېلىشقا بولاتتى.

يولۇچى سەرراپنىڭ گىلىمىنىڭ ئۈستىگە كۈمۈش دەرھەم تاشلاپ، ئۇنىڭدىن ئون ئاقچا ئالدى - دە، بېلىگە تۈگدى، ئاندىن پېشايۋان ئاستىغا بورىسىنى يېيىپ، يۈكۈنۈپ ئولتۇردى.

ئۇ ئالدىرىمايتتى. ئۇزۇن پاراكەندىچىلىك يىللىرىدا بىرەر

① پۇل، تەڭگە، ئاقچا ئىسىملىرى – ت.

ئىش باشلاشتىن بۇرۇن، بىر كۈننى ئەنە شۇنداق كوچىدا ئولتۇرۇپ، ئىككىنچى كۈننى بازار ئارىلاپ ئۆتكۈزۈش ئۇنىڭغا ئادەت بولۇپ قالغانىدى. ئەنە ئاشۇ ئىككى كۈن داۋامىدا كۆپنى كۆرگەن سەيياھنىڭ سىنچى نەزىرىگە ئاساسىي نەرسە — بۇ شەھەر نىمە بىلەن، قانداق تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتىدۇ — بۇ ئايان بولاتتى. كۈتمىگەندە بەزىدە ئاللىكىملەرگە ئۇچرىشىپمۇ قالاتتى.

سودىگەرلەر جامائەسى بىرلىشىپ سالغان گۇرۇچپۇرۇشلۇق كارۋان سارىيى ئىككى چوڭ كوچا كېسىشكەن جاي — چارسۇغا يېقىن يەردە ئىدى. دەرۋازىنىڭ دەل ئۇدۇلىدا ھەشەمەتلىك مەدرىسە قەد كۆتۈرگەن، ئۇنىڭدىن سەل نېرىراقتا يەنە باشقا بىر مەدرىسە ئۆزىنى كۆز - كۆز قىلغاندەك تۇراتتى. يان كوچا تەرەپتىن ھاممامنىڭ گۈمبەزلىرى كۆزگە چېلىقاتتى. يىغىپ ئېيتقاندا، بۇ يەر تازا ئاۋات بىر جاي ئىدى.

پېشىن نامىزىدىن كېيىن كوچا - كويىنى مەدرىسە تالىپلىرى قاپلىدى. بىرلىرى قارنىنى تويدۇرۇش غېمىدە بازار تەرەپكە — كۆپلىرى ئاشخانا ۋە يېمەكلىكلەر سېتىلىدىغان جايلارغا، ئايرىملىرى بولسا، سىلىق - سىپايىلىك بىلەن مۇدەررىسلەرگە ئەگىشىپ، مەخسۇس يىغىلىشلار، دىۋانخانىلارغا قاراپ مېڭىشاتتى.

مۇساپىر سودىگەرلەر بازاردىن ئانچە رازى بولۇپ كەتمىسەمۇ، ھەرھالدا ئوچۇق چىراي قايتىشاتتى. ھەپتىنىڭ بىرىنچى سودا كۈنى زادىلا كېلىشمىگەندەك ئىدى. ئۇلار ھە - ھۇچىلار، جەللاپلار، كارۋان بېشىلار، سەرراپلار بىلەن بىر قەپەس غىژىلدىشىۋالاتتى. دەرۋىشلەر ئەگرى تاياقلىرىنى توكۇلدىتىپ، كاشكۇللىرىدىكى مىس پۇللارنى شاراقلىتىپ، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە يوپۇرۇلۇپ كېلىشىپ، ئالىدىغانلىرىنى ئېلىپ، ئۆز يولىغا راۋان بولۇشاتتى.

كوچا - كويىنى تولدۇرغان توپ - توپ كىشىلەرنى ئارىلاپ،

ئوتۇن ـ سامان، خالتا ـ سېۋەت، بۇلاق سۈيى لىق تولدۇرۇل-
غان تۇڭكە تۇڭلار ئارتىلغان ئېشەكلەر غىرقىرىشىپ ئۆتۈشمەك-
تە ئىدى. سۇ توشۇغۇچىلار، ھالۋا ساتقۇچىلار، تەنزىكەشلەر
خېرىدارلارنى توۋلاپ چاقىرىشاتتى. ئومۇمەن تىرىكچىلىك ئۆز
قىنىدا ئاقماقتا ئىدى. ئەگەر شۇ ئالدىراشچىلىق ئىچىدە كىشى-
لەرنىڭ چىرايىدىن چىقىپ تۇرغان بىر خىل مەيۈسلۈكنى ھې-
سابقا ئالمىغاندا، بۇ يەردە چىڭگىزخان قوشۇنىنىڭ ئاپتىمۇ،
ئاچارچىلىقنىڭ پالاكىتىمۇ بولمىغاندەكلا ئىدى. سودىگەرلەر
روھلۇق ھالدا ئەمەس، ئانچىكى پەس ئاۋازدا توۋلاپ قويۇشاتتى،
سەرراپلارمۇ ئادەت بويىچە، ئالىقانلىرىنى بىر ـ بىرىگە سۈركەپ
قويۇشاتتى. ئايرىم ئوتۇنچىلارنىڭ چىرايلىرىدا كۆپرەك قايغۇ ـ
ھەسرەت ئالامەتلىرى بار ئىدى.

توساتتىنلا كىشىلەر ئارىسىدا غۇلغۇلا باشلاندى. قومۇشلۇق
ئۈستىدىن شامال ئۇرغاندەك، ھەممە باشلار بىر تەرەپكە بۇرۇل-
دى. يا سۇلتان، ياكى موڭغۇل ئەمەلدارى، ياكى باشقا بىر
ئەمەلدار كېلىۋاتقانغا ئوخشايدۇ، دەپ ئويلىدى يولۇچى. شۇ
چاغدا ئۇنىڭ قۇلىقىغا:

— مەۋلانا جالالىدىن كېلىۋاتىدۇ! — دېگەن ئاۋاز ئاڭلان-
دى.

ئۇ بۇ نامنى بۇنىڭدىن ئون يىلچە بۇرۇن دەمەشقتە ئاڭلىغا-
نىدى. كېيىن، بەزىدە ھەلەبتە، بەزىدە ئەرزىرۇمدا، بەزىدە
قەيسەرىدە ۋە تەبرىزدە بۇ نام پات ـ پاتلا ئۇنىڭ قۇلىقىغا كىرىپ
تۇرغانىدى. مانا مۇشۇ نام ئۇنى سەپەرگە چىقارغانىدى.

ئۇ ئورنىدىن قوزغىلىپ، يول ئوتتۇرىسىغا قاراپ ماڭدى.

كېلىشكەن يوغان قېچىر مىنگەن ئۆلىما، خۇددى پىيادە
ئەسكەرلەرنىڭ قورشاۋىدا كېلىۋاتقان داڭلىق چەۋەنداز-
دەك، ئوڭ ـ سول تەرىپىگە لىق تولغان مۇرىتلار، شاگىرتلار
بىلەن تۆت كوچىغا يېقىنلىشىپ قالغانىدى. ئۇ قويۇق قارا

ساقىلى كۆكسىگە چۈشكەن، بېشىغا ئورىغان دەستارىنىڭ ئۇچى ئۇنىڭ مۈرىسىگە ساڭگىلىغان، ئۇزۇن يەڭلىك خىرقە چاپان ـ پېرىجە كىيگەن بۇغداي ئۆڭلۈك كىشى ئىدى. ئۇ كىشى ئۆزىگە تىكىلگەن كۆزلەرنى كۆرمەيۋاتقاندەك، ئۇنىڭ نامىنى ئاتاپ ۋارقىرىشىۋاتقان ئاۋازلارنى ئاڭلىمايۋاتقاندەك، كۆزىنى يەرگە تىككىنىچە كېلىۋاتاتتى. ئۇ ياكى راستتىنلا چوڭقۇر خىيالغا پاتقان ياكى ئادەملەرنىڭ بۇنداق قىلىشلىرىدىن خىجىللىق ھېس قىلىۋاتقاندەك قىلاتتى.

يولۇچى ئادەملەرنى جەينەكلىرى بىلەن نېرى - بېرى ئىتتىرىپ، ئىبتىلغىنىچە ئۇنىڭ ئالدىغا چىقتى. قولىنى قېچىرنىڭ تۇمشۇقى ئالدىدا پۇلاڭلاتتى، ئۇنىڭ چاپىنىنىڭ يەڭلىرى جەينەكلىرىگىچە سۇرۇلۇپ، تومۇرلىرى ئېشىلگەن يىپلاردەك چىرمىشىپ كەتكەن قولى كۆرۈندى — ئۇ قېچىرنىڭ تىزگىنىنى مەھكەم تۇتتى.

ئاشۇ خەيرلىك شەنبە كۈنى جالالىدىننى پاختا سودىگەرلەرىنىڭ ياردىمى بىلەن قۇرۇلغان پەمبە فۇرۇشان مەدرىسىگە يەنە مۇنازىرىگە تەكلىپ قىلىشقانىدى.

مۇنازىرە ماۋزۇسى ئىككى ھەدىس ئىدى. مۇھەممەد پەيغەمبەر مۇنداق دىگەن: «ئاللا ئاۋۋال ئاق گۆھەرنى ياراتتى». يەنە: «ئاللانىڭ ئاۋۋال ياراتقىنى ئەقىلدۇر» دىگەن.

«ئاق گۆھەر» ئىبارىسى ئەرەب تىلىدا «ئەل - ئەقىل - ئەۋۋەل» دەپ يۈرگۈزۈلىدىغان ئاشۇ بىرلەمچى ئەقىلگە باراۋەرمۇ؟ مۇنازىرە ئەنە شۇ ھەقتە قىزىپ كېتىۋاتاتتى. مۇتلەقلىك، ئۇنىۋېرساللىق، پوتېنسىئاللىق[1] «ئەل - ئەقىل — ئەل - ئەۋۋەل»نى ئۈچ جەھەتتىن شەرھلىگۈچى ئۈچ جەھەتتىمۇ ياكى

---

① نامايان بولماق، كۈچ - قۇۋۋەت دەرىجىسى - ت.

ئۇنىڭ نۇرلۇق چىرايىمۇ؟

ئىككى ھەپتىدىن بۇيان داۋام قىلىۋاتقان مۇنازىرە جالالىدىننىڭ زىيىنىغا راسا تەگكەندى. بۇ مۇنازىرە ئىشتىراكچىلىرى — ئالىم ۋە ئۆلىمالار بىر - بىرىنى چۈشىنىش، باشقىلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلاش، ئۇنىڭ مەنىسىنى بىلىۋېلىش ئۈچۈن ئەمەس، ئەكسىچە رەقىبىنىڭ بىرەر خاتالىقى — كەتكۈزۈپ قويغان جايىنى تۇتۇۋېلىش، شۇ ئارقىلىق ئۇنى مات قىلىپ، ئۆز ئۆلىمالىقىنى كۆز - كۆز قىلىش ئۈچۈن يىغىلىشاتتى. سۆزلەۋاتقان ئۆلىما، سۆز ئارىسىدا نەپەسىنى رۇسلىۋېلىش ئۈچۈن بىردەملا توختاپ قالسا، باشقا بىرى شۇئانلا سۆزنى ئەپقاچاتتى، ھەدىس ۋە ھېكمەتلەرنى ياغدۇرۇۋېتەتتى. بۇ جانىنى تىكىپ، ھەقىقەت ئىزدەش ئەمەس، بەلكى ھەر كىم بىلىمدانلىقى، مەنتىق كۈچى ۋە ئۆتكۈر زېھنى بارلىقى بىلەن ماختىنىدىغان بىر مەيدان ئىدى.

بۇ نەرسە جالالىدىننىڭ تاقىتىنى تاق قىلاتتى، لېكىن مۇنازىرىنى مەدرىسىنىڭ مۆتىۋەللىسى، بىر چاغلاردا ئۇنىڭ ئەشەددىي رەقىبى بولغان سەيفىددىن ئۇيۇشتۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا قاتناشماسلىققا ئىلاج يوق ئىدى. سەيفىددىن ئاخىر پەسكويغا چۈشۈپ، جالالىدىنغا تەن بەرگەنىدى، شۇڭا ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلماسلىق قىساسكارلىق ياكى تەكەببۇرلۇق بولۇپ كۆرۈنۈشى مۇمكىن ئىدى.

جالالىدىن كوچىدا كېتىۋېتىپ، ئۆز - ئۆزىدىن خىجالەت بولاتتى. بۇنداق ھالەت كېيىنكى يىللىرى پات - پاتلا يۈز بېرىپ تۇراتتى. مىڭلىغان ئادەملەر ئالىم ۋە ئۆلىمالارغا ئۈمىد بىلەن كۆز تىكىپ، ئۇلاردىن تىرىكچىلىك مۇشەققىتى ئالدىدا رىغبەت ۋە مەدەت كۈتۈپ تۇرغاندا، ئاق گۆھەر نىمە، ئۇ ئەل - ئەقىل — ئەل - ئەۋۋەلگە تەڭمۇ، دەپ بەس - مۇنازىرە يۈرگۈزۈشنىڭ نىمە ھاجىتى؟ ئۇ ھەر كىشىگە ئۆلچەپ بېرىلگەن

ئەزىز ئۆمۈرنى نېمىلەرگە سەرپ قىلىۋاتىدۇ؟

ئۇ خىجالەتچىلىكنى ئاشۇ كۈزنىڭ ئىللىق ئاپتاپلىق كۈنى شاگىرتلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا پەمبە فۇرۇشان مەدرىسىدىن قايتىۋاتقان چاغدىكىدەك كۈچلۈك ھېس قىلمىغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئادەملەر مىغىلدايدىغان تۆت كوچىغا يېقىنلاشقانچە ئۇنىڭ بېشى تېخىمۇ تۆۋەنگە ساڭگىلىماقتا ئىدى.

قىچىر چىپپىدە توختىدى. جالالىدىن بېشىنى كۆتۈردى. ئۇ سودىگەر لىباسىنى كىيگەن سەيياھنىڭ قىچىرنىڭ تىزگىنىنى مەھكەم تۇتقان، جەينەككىچە يەڭلىرى تۈرۈلگەن قولىنى، تال - تال ساقىلىنى كۆردى، ئۇنىڭ تىكەندەك سانجىلىدىغان نەزىرىگە دۇچ كەلدى.

1244 - يىلىنىڭ 26 - نويابىرى. كۈزنىڭ ئادەتتىكى بىر كۈنى. بۇ كۈنى سەلتەنەتلەر تەقدىرىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن چوڭ قوشۇنلار مەيدانغا چۈشمىدى. مىليونلىغان كىشىلەرنى ئۆز ھۆكمىگە ئالغان سۇلالىنىڭ ئاساسچىسى تەختكە چىقمىدى. يېڭى قىتئە ئېچىلىپ، يېڭى بىر قۇدرەت كەشپ قىلىنمىدى. ئاردىن ئۇزۇن كۈنلەر ئۆتكەندىن كېيىنمۇ ئادەملەرنى ھەيران قالدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ يۈرەكلىرىدە بىر ئۆمۈر نەقىشلىنىپ قالىدىغان پەۋقۇلئاددە بىر ھادىسىمۇ روي بەرمىدى. پەقەت ئىككى ئىنسان ئۇچراشتى، خالاس.

لېكىن ئۇ كۈن يىراقلىشىپ، ئەسىرلەر زۇلمىتىگە قوشۇلغانسېرى بۇ ئۇچرىشىش نەتىجىسىنىڭ ئۇلۇغۋارلىقى تېخىمۇ روشەن بولۇپ كۆرۈنىدۇ.

ئىككى ئىنسان ئۇچرىشىپ، بىرى ئىككىنچىسىدە ئۆزىنى كۆرۈپ، بىر - بىرىنى چۈشىنىپ، بىر - بىرىنى ياخشى كۆرۈشسە — بۇ ھەممىشەم ئالامەت ھادىسە، ئېھتىمالكى، دۇنيادىكى ئەڭ ئاجايىپ مۆجىزىلەردىن بىرى. لېكىن ئۇلارنىڭ ئۇچ-

رىشىدىغان كۈنى پەقەت شۇلارنىڭلا شەخسىي قىسمىتىدە ئۇلۇغ كۈن بولۇپلا قالىدۇ.

بۇنىڭدىن يەتتە يۈز يىلدىن كۆپرەك بۇرۇن كونيا شەھىرىدە ئۇچراشقان ئىككىيلەن بىرى ئىككىنچىسىدە يالغۇز ئۆزىنىلا ئەمەس، بەلكى يەنە بىر بۈيۈك ھادىسىنى — ئىنسانىيەت ئۈچۈن ئىنسانىنى كەشپ قىلدى. ئەنە شۇ ئۇچرىشىش بولمىغان بولسا، شىمالدا ئوتتۇرا ئاسىيادىن تارتىپ، جەنۇبتا ئەرەبىستانغىچە، شەرقتە ھىندۇنېزىيىدىن تارتىپ، غەربتە تاكى شىمالىي ئافرىقىغىچە بولغان مەيداندا ياشىغۇچى ئادەملەر ئۆزلىرىنى باشقىچە ھېس قىلىپ، باشقىچە تەپەككۇر قىلىشاتتى.

ئۇ كۈن «مەدەنىيەتلىك» ئاتىلىدىغان ئىنسانىيەتنىڭ ئىككىنچى تەبىئىتى ئۈچۈن، سوقرات ۋە ئەپلاتون، گيوتې ۋە شىللېرنىڭ ئۇچرىشىش كۈنلىرىدەك ئەھمىيەتكە ئىگە بىر كۈن بولدى.

شۇ كۈنى ناھايىتى چوڭ مەيداندىكى خەلقلەرنىڭ ئىشەنچ - ئېتىقادلىرىنى، ھېس - تۇيغۇلىرىنى، ھېكمەت - رىۋايەتلىرىنى ئۆز شېئىرىيىتىدە گەۋدىلەندۈرۈپ، ئىنسان روھىنى، ئۇنىڭ كامالەتكە يېتىشكە ئىنتىلىشىدىكى ئۇلۇغۋارلىقىنى ئاجايىپ بىر قۇدرەت بىلەن ئىپادىلەپ بېرەلىگەن جالالىدىن رۇمى دۇنياغا كەلدى.

شۇنىڭدىن بۇيان نى - نى ئۇلۇغ ۋەقەلەر، نى - نى شەۋكەتلىك ناملار ئۇنتۇلدى. زامان تاشلارنى ئۇۋۇتۇپ، كۈل قىلىپ كۆككە سورىدى. بىز ھەتتا ئاشۇ كۈنى ئەتىگەندە جالالىدىن قاتناشقان پەمبە فۇرۇشان مەدرىسىسى نەدە ئىكەنلىكىنىمۇ ئېنىق بىلمەيمىز. لېكىن جالالىدىن رۇمى بىلەن شەمشىدىن تەبرىزى ئۇچراشقان جاي ئىنسانلارنىڭ قۇتلۇق خاتىرىسىدە ساقلىنىپ قالدى.

ئەگەر كونياغا بارىدىغان بولۇپ قالسىڭىز، مەركەزگە يېقىنلا يەردىكى «سالجۇقپەلەس» مېھمانخانىسىنى ئىزدەپ تې-

پىلى. ئۇنىڭ ماتارىپ نازارىتىگە ئۇدۇل چۈشكەن بۇرجىكىگە بېرىپ تۇرۇڭ. ئادەملەر بۇ جايىنى «مەرجە - ئەل بەھرە - بىن» — «ئىككى دېڭىزنىڭ قوشۇلۇشى» دەپ ئاتاشقان. بۇ ۋەقە 1244 - يىلى 26 - نويابىردا يۈز بەرگەنىدى.

ئىنسان ئەينەك بولمىسا (ئۇ سىلىقلانغان تۆمۈرمۇ ياكى سۇنىڭ يۈزىمۇ، بەربىر) ئۆز چىرايىنى كۆرەلمەيدۇ. ئۇ باشقا بىر كىشىسىز ئۆزىنىمۇ بىلەلمەيدۇ، چۈنكى جامائەت ۋەكىلى ھېسابلىنىدىغان ئىنسان ئۆزىنى باشقىلارنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن بىلىدۇ، ئۆزىنى باشقىلارنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن چۈشىنىدۇ.

ئەمما ئىنسان ئەينەك ئەمەس. ئۇ ئەكسىمۇ ئەتتۇرىدۇ ھەم يورۇتىدۇ. سۇبيېكتمۇ ئۆزى، ئوبيېكتمۇ ئۆزى. دېمەك، ئىك-كى ئىنسان، بولۇپمۇ، جالالىدىن ۋە ئۇنىڭ يېقىن دوستىغا ئوخشاش كىشىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت، ئۆز - ئۆزىنى بە-لىشنىڭ غايەت مۇرەككەپ پسىخولوگىيىلىك جەريانىدۇر.

شائىرنىڭ دوستى بىلەن مۇتلەق ئوخشاشلىقى، ئۆزىنى ئېرىتىپ ئۇنىڭغا سىڭدۈرۈۋېتىشكە ئىنتىلىشى ئۆزىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى، ئۇنىڭ ئۆز تەبىرى بىلەن ئېيتقاندا ئىلاھىي ھەقى-قەتنى بىلىشكە ئىنتىلىش ئىدى. لېكىن بىر شەخسنىڭ ئىككىن-چى شەخس بىلەن قوشۇلۇپ — كىرىشىپ كېتىشىگە يەتكىلى بولمايدىكەن، ھەقىقەتنى بىلىشمۇ نىسپىي بولىدۇ. ئوخ-شاشلىق - ئوخشىماسلىق ئارىسىدىكى زىددىيەت، دېمەك، ئۇنى بىر تەرەپ قىلىشقا قارىتىلغان ئىنتىلىشمۇ قىلىۋېرىدۇ.

قىچىرنىڭ تىزگىنىنى تۇتقان سىرلىق سەيياھ بىلەن دوستلىشىش جالالىدىن رۇمى ئىنسانپەرۋەرلىك دىئالېكتىكىسى-نىڭ رېئال ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

لېكىن باشقا كىشىدە بىزنى، بىزنىڭ كەلگۈسىمىزنى ئەنئە-نىۋى تەبىر بىلەن ئېيتقاندا، روھىي دۇنيايىمىزنى ئېچىپ بېرى-

دىغان سۆز غەلىتە، بەزىسى ئەرزىمەس بىر سۆز بولۇشى غەلىتە. لىك ھېس قىلدۇرمامدۇ؟! ئۇلار كۆپىنچە پەقەت بىر بەلگە، سىر تىتىن قارىغاندا كۆزگە چېلىقمايدىغان بىر نىشانە بولۇپ خىز. مەت قىلىدۇ. «سۆز — لىباس، — دېگەنىدى جالالىدىن رۇ. مى، — مەنە — ئۇنىڭدىكى يورۇشۇن سىر».

ئاشۇ 1244 - يىل 26 - نويابىر ئۇلار دەرھال تۈپ مەسىلە ھەققىدە گەپ باشلاشتى. بىراق ئۇلار ئۈچۈنمۇ، بىز ئۈچۈنمۇ غايەت مۇھىم بولغان سوئال شۇنداق سۆز لىباسىدا بېرىلدىكى، ئارىدىن ئۆتكەن يەتتە يۈز يىل مابەينىدە ئۇ ئۇپراپ - توزۇپ، مەنە يۈكىنى كۆتۈرەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. ئۇنىڭدىكى سىرنى ئاجرىتىۋېلىش ئۈچۈن ئالاھەزەل ئاشۇ دەۋر تەپەككۇرىنىڭ ئۇس. لۇبىنى بىرقەدەر تەسەۋۋۇر قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئاشۇ چاغدا يولۇچى قېچىرىنىڭ تىزگىنىنى مەھكەم تۇتۇپ، جالالىدىندىن كۆزىنى ئۈزمەي تۇرۇپ:

— ھەي، ئۇ دۇنيا بىلەن بۇ دۇنيا ماھىيەتلىرىنىڭ سەر. رافى[1]! ئېيتقىنا، كىم ئۈستۈن — مۇھەممەد پەيغەمبەرمۇ ياكى بايەزىد بەستامىيمۇ؟

IX ئەسىردە ياشىغان سوپى بايازىد بەستامىي تەسەۋۋۇپ ئەللامىلىرىدىن بىرى ئىدى. ۋەھدەتۇل ئىلاھى[2] ھەققىدە چوڭقۇر ئوي - خىيالغا پېتىش، ئاشىق بىلەن مەشۇقنىڭ قوشۇلغىنى. دەك، شەخسنىڭ تامامەن يوقىلىپ كېتىش ھېسسىنى تۇغدۇ. رۇشنى بىرىنچى بولۇپ ئاشۇ بايقىغانىدى. ئۇ: «يىلان پوستىنى تاشلىغىنىدەك، مەن ئۆزۈمنى ئۆزۈم تەرك ئەتتىم. بىر چاغدا

---

① سەرراف — پۇل ئالماشتۇرغۇچى. بۇ يەردە سىر يەشكۈچى ئۇلۇغ ئالىم مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن - ت.

② ئاللاناڭ بىرلىكى - ت.

ئۆز ماھىيىتىمگە قارىسام. . . ئاھ، مەن ئۇنىڭغا ئايلىنىپتىمەن!» دېگەنىدى. بۇ ھالەتنى بايازىد فەنا[1] دەپ ئاتىغان. كېيىنچىرەك كۆپلىگەن سوپىلار ئۇنى تەرىقەتنىڭ مەقسىتى، دەپ ئېتىراپ قىلىشقانىدى. مۇتەئەسسىپ روھانىيلار بايازىدنىڭ سۆزلىرىنى ئىلاھىيلىقنى دەۋا قىلغانلىق دېيىشىپ، ئۇنى كاپىر، دەپ ئېلان قىلىشقان ۋە ئۆز شەھىرىدىن قوغلاندى قىلغانىدى. ئەمما سوپىلار ئۈچۈن بەستامىي ئىنتايىن پاك، نوپۇزلۇق بولۇپ، «سولتانۇل - ئارىفىن» ئۇنۋانىغا ئىگە بولغانىدى.

شۇنىڭغا قارىماي ناتونۇش سەيياھنىڭ ئادەملەر مىغىلداپ تۇرغان يول ئۈستىدە ئاشۇنداق سوئال بېرىشى يولسىزلىق ئىدى. سۇلتانۇل ئارىفىن بولغان سوپى كىم، خۇدانىڭ رەسۇلى بولغان مۇھەممەد كىم! جالالىدىن باشقا ھەرقانداق تەقۋادار شەيخ ياكى ئۆلىماغا ئوخشاش جاۋاب بەردى:

— بۇ قانداق سەپسەتە؟ ئەلۋەتتە مۇھەممەد ئۈستۈن!

شەمسىددىن شەكسىز شۇنداق جاۋابنى كۈتكەنىدى. لېكىن ئۇنىڭ قىلتىقىمۇ ئەنە شۇ سوئالدا ئىدى. ئاخىر ئۇنىڭ لەۋلىرىدە بىر خىل نازۇك تەبەسسۇم ئويىنىدى.

— دۇرۇس، — دېدى ئۇ، — ئۇنداقتا نېمىشقا مۇھەممەد: «دىلىمنى غەم بېسىپ، ئىگەمنىڭ ئالدىدا ھەر كۈنى يەتمىش قېتىم توۋا قىلىمەن» دەيدۇ، بايازىد بولسا: «مەن ئۆزۈمدىكى ھەرقانداق قۇسۇرلاردىن قۇتۇلدۇم، جىسمىمدا خۇدادىن بۆلەك ھېچ نەرسە قالمىدى. ئۇلۇغمەن، ئۇلۇغمەن شانۇ شەرەپكە تولۇقمەن!» دەپ ھۆركىرەيدۇ؟

جالالىدىن تۇيۇقسىزلا زەربە يېگەن كىشىدەك قەددىنى

---

① يوق بولماق، يوقالماق. ئۆزىدىن ۋە پۈتۈن بارلىقتىن كېچىپ، ئىلاھىيەتكە سىڭىنىش – ت.

روٞسلىدى. بۇ ناتونۇش كىشى قوپاللىقىغۇ قوپال، ئەمما ھاما. قەت ـ نادانلاردىن ئەمەس ئىدى. قارىغاندا، ئۇمۇ جالالىددىن باش قاتۇرۇۋاتقان مەسلىدە باش قاتۇرغانلىقى تۇرىدۇ، يەنى ھەقىقەت. نىڭ مۇتلەقلىكى ۋە بىلىملەرنىڭ نىسپىيلىكى توغرىسىدا.

جالالىددىن جاۋاب بېرىشتىن بۇرۇن، ئۆز ھاياجىنىنى بو. شۇرماي ناتونۇش كىشىنىڭ كۆزلىرىگە ئۇزاق تىكىلدى. ئۇنىڭ ھاياجانلانغىنى يولۇچىغىمۇ ئۆتتى. كېيىنرەك شەمسىددىن مۇن. داق دېگەنىدى: «ئۇ مېنىڭ سۆزلىرىمدىكى بالاغەتنى[1] دەرھال بايقىۋالدى، مەن بولسام ئۇ سۆزىنى تۈگەتمەيلا، ئۇنىڭ دىلىنىڭ ساپلىقىدىن مەست بولدۇم».

— مۇھەممەد ھەر كۈنى يەتمىش خىل يولنى بېسىپ ئۆتەتتى، — دەپ جاۋاب بەردى جالالىددىن، — ۋە ھەر قېتىم يېڭى باسقۇچقا بېرىپ، ئالدىنقى باسقۇچتا ئېرىشكەن بىلىملىر. نىڭ ھېسابىغا توۋا ـ تەزەررۇ قىلاتتى. بايەزىد بولسا، پەقەت بىرلا باسقۇچقا ئۆلىشىپ، شۇنىڭ مەرتىۋىسىدىن بېشى ئايل. نىپ، گاڭگىراش ئىچىدە شۇنداق سۆزلەرنى قىلغاندۇ...

كىم يۇقىرى، مۇھەممەدمۇ ياكى بايەزىدمۇ؟... بۇ سۆز. لەرنىڭ تۈپ ماھىيىتىدىكى يوشۇرۇن مەنە ئۇقۇلمىغانلىقتىن سوئال خىرىستىئان دىنىنىڭ پېشىۋالىرىنىڭ، يېڭىنىڭ ئۈچىدا نەچچە پەرىشتە تۇرالايدۇ، دېگەن ياكى مۇسۇلمان ئۆلىمالىرىنىڭ شۇ كۈنى جالالىددىن قاتناشقا ئاق گۆھەر ۋە ئەل ـ ئەقىل ـ ئەۋۋەل ھەقىقىدىكى مۇنازىرىلىرىگە ئوخشاش، مەنىسىز تۈيۈلۈ. شى مۇمكىن. ئەمما، ئەسلىدە شەمسىددىن باشقا نەرسىنى سورى. غانىدى: مۇتلەق ھەقىقەتنى بىلىشكە قارىتىلغان دەۋالار توغرىسىدا

[1] بۇ يەردە «تولۇق، يېتۈكلۈك...» مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن ـ ت.

ياكى ھەرقانداق بىلىم نىسپىي بولۇپ، ھەربىر يېڭى باسقۇچ ئالدىنقىسىنى ئىنكار قىلىشتىن ئىبارەتمۇ؟ ئۇ بەرگەن سوئال- نىڭ مەنىسى، ھازىرقى زامان تىلىغا كۆچۈرگەندە، ئەنە شۇنداق ئىدى. مانا بۇ سوئالغا جاۋابنىڭ ھېچكىم قانائەتلەندۈ- رەرلىك جاۋاب بېرەلمىگەنىدى.

جاۋابنى ئاڭلىغان شەمسىددىن، بىر ئاھ ئۇردى - دە، ھوشىدىن كېتىپ يىقىلدى.

ھەر ھالدا، قەدىمكى سالنامىلاردا شاھىدلارنىڭ سۆزلىرىگە تايىنىپ، ئاشۇنداق يېزىشىدۇ.

ئادەتتە «ھوشىدىن كېتىپ يىقىلدى» ئىبارىسى ئانچىكىملا بىرەر ۋەھىمە ياكى ھاياجانلىق ئىشلار شائىرنىڭ روھىي قۇدرى- تىنى تەشكىللەپ كۆرسەتكۈچى بىر ئۇبدان مۇبالىغە ئورنىدا قوبۇل قىلىنىدۇ.

لېكىن ئويلىساق، ھەقىقەتەنمۇ شۇنداق بولغان. ئۇ زامان- لاردا كىشىلەر سۆيۈپ، سۆيگۈدىن كېسەل بولۇپ، شۇ كويدا ئۆلۈپ كېتىشكەن. دوستى بىلەن ھەپتىلەپ سۆھبەتلىشىپ تو- يۇشمىغان، چوڭقۇر مەنىلىك پىكىر ياكى ئۆتكۈر بىر ماقال ئاڭلىغاندا، كۆز يېشى تۆكۈشكەن، داد - پەرياد چېكىشكەن. بىز ھازىر ئانچە پەرۋا قىلماي كەتمەيدىغان ھاقارەتلەر ئۈچۈن ئۇلار ھەتتا شۇ ھاقارەت قىلغۇچىنى ئۆلتۈرۈشكە، ياكى ئۇنىڭ قولىدا ئۆلۈشكە تەييار تۇرۇشقان. ئادەتتىكىدىن سەل غەيرىيە- رەك بىرەر ھادىسىنى كۆرسە، ئۇنىڭدىن قورقۇپ، ئۇنىڭغا باش ئۇرۇشقان. ئۇلار بۇلارنىڭ ھەممىسىنى مۇنداقلا مۇھەببەت، غەيرىي مۇبالىغە دەپ بىلمىسە كېرەك.

سىۋىلىزاتسىيە[1] ئىنسانلارنى ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادى-

---

① مۇئەييەن ئىجتىمائىي تەرەققىيات باسقۇچىدا ئېرىشكەن مەدەنىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت باسقۇچى. مەدەنىي تەرەققىيات - ت.

لەشتە ئېغىر - بېسىق بولۇشقا ئۆگەتتى. ئەمما شەكىلنى مەزمۇندىن ئاجراتقىلى بولمايدۇ. بىز ياشاۋاتقان ئەسىردىكى كىشىلەر ھەددى - ھېسابسىز كۆپ نەرسىلەرنى بىلىدۇ. ئېھتىمال بۇلارنىڭ تەپەككۇرىدا مەنتىقىلىق ۋە مەۋزۇنلۇق[1] نەچچە ھەسسە ئۈستۈندۇر. لېكىن بۇلار ئاشۇ ئون ئۈچىنچى ئەسىردىكىلەرگە ئوخشاش كۈچلۈك ھېس قىلالامدىكىن؟ «ھەرقانداق مەھرۇمىيەت[2] — مۇيەسسەرىيەت[3]، ھەرقانداق مۇيەسسەرىيەت — مەھرۇمىيەت» دېگەنىدى جالالىدىن رۇمى.

ئۇ يەرگە سەكرەپ چۈشۈپ، يولۇچىنىڭ ئالدىدا ئېگىلىپ، ئۇنىڭ بىلەكلىرىنى سىلاپ، قوللىرىنى بىرنەچچە قېتىم كۆكسىگە يىغىپ - ئېچىپ ھەرىكەتلەندۈردى.

شەمسىددىن كۆزىنى ئاچتى. ھوشىغا كېلىپ، ئورنىدىن تۇردى. ئۇلار قۇچاقلىشىپ كېتىشتى. خالايىق، ئالىم - ئۆلىمالار، جالالىدىننىڭ مۇرىتلىرى ھېچنېمىنى چۈشەنمەي، ھەيران بولغىنىچە تۇرۇشاتتى.

جالالىدىن يولۇچىنى يۆلەپ، زەرگەر سالاھىددىننىڭ ئۆيىگە باشلىدى. ئۇلار سۆھبەتلىشىش ئۈچۈن ئاشۇ يەرگە، خالىي ئورۇنغا قايتىشتى.

ئىنسانىي كامىل

جالالىدىن رۇمى بىلەن شەمسىددىن تەبرىزىنىڭ سۆھبىتى توختىماي ئۈچ ئاي داۋام قىلدى. بۇ ئايلار ئۆتۈپ، كونيادا دەسلەپكى باھار شاماللىرى ئۇچۇشقا باشلىدى، جالالىدىننى بىلىدىغانلار ئۈچۈن ئۇ ئۆلۈپ، ئۇنىڭ قىياپىتىدە باشقا بىر ئادەم

---

① ئۆلچەملىك، ۋەزىنلىك... — ت.
② يوقىتىش، ئايرىلىپ قېلىش، مەھرۇم بولماق — ت.
③ مۇيەسسەر بولماق، ئىگە بولماق، ئېرىشمەك — ت.

ئۆرلىگەندەك تۇيۇلدى.

«قاچانكى شەمسىدىن پەيدا بولدى، — دەپ ئەسلىگەنىدى كېيىنچىرەك شائىرنىڭ ئوغلى ۋەلەد، — ئۇنىڭ بىلەن بىرلەشتى، ئۇنىڭ شولىسىدىن مەۋلانىنىڭ سايىسى يوقالدى... ئۇ شەمسىنىڭ سىياقىغا قاراش بىلەن يېشىلمىگەن سىرلار كۈندەك ئاشكارا بولدى. ئۇ ھېچكىم كۆرەلمىگەننى كۆرۈپ، ھېچكىم ئاڭلىيالمىغاننى ئاڭلىدى. ئۇ شەمسنى: «شاھىم، دەرۋىشنىڭ سۆزىنى ئاڭلا. مېنىڭ ئۆيۈم ساڭا لايىق بولمىسىمۇ، مېنىڭ ساڭا بولغان كۆڭلۈم ئۈچۈن بولسىمۇ بۇ ئۆينى ئال. قولىنىڭ بىساتى ئۇنىڭ خوجايىنىغا تەۋەدۇر، شۇڭا بۈگۈندىن ئېتىبارەن بۇ سېنىڭ ئۆيۈڭدۇر!» دېدى. مەۋلانا ئۇنىڭ سىماسىغا، تەڭداشسىز پاكلىقىغا، جەۋھەر دېڭىزىغا ئوخشاش سىرلارغا كان نۇتقى بىلەن ئادەمگە جان بېغىشلىغۇچى سۆزلىرىگە ئەسىر بولغانىدى... ئۇ ئۇنىڭسىز ھېچقاياققا بارالمايتتى. ئۇنىڭ يۈزلىرىگە قارىمىسا، گويا نۇر مەنبەسىدىن ئايرىلىپ قالغاندەك بولاتتى... كېچە - كۈندۈز ئۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇنىڭدىن ئايرىلىشقا تاقەت قىلالمايتتى. گويا ئۇ بىر بېلىق ئىدىكى، شەمسى بولسا، دېڭىز ئىدى. شەمسىدىن ئۇنى شۇنداق بىر دۇنياغا باشلىدىكى، ئۇ يا تۈرك، يا ئەرەبنىڭ چۈشىگىمۇ كىرمىگەنىدى. ئۇ ھەر كۈنى ئۇنىڭغا ساۋاق بېرەتتى، يېڭى بىلىملەرنى ئېچىپ بېرەتتى. مەۋلانامۇ باتىنى① بىلىملەردىن تولۇق خەۋەردار ئىدى. لېكىن شەمسى يېشىپ كۆرسەتكەن نەرسە باشقىچە، پۈتۈنلەي يېڭىچە ئىرفان② ئىدى...»

جالالىدىننى سىرلىق دوستى باشلىغان دۇنيا قانداق دۇنيا، ئۇ بەرگەن بىلىملەر قانداق بىلىملەر ئىدى؟

① روھى، كۆڭۈل، ئىچكى تۇيغۇ — ت.
② بىلىش، تونۇش (تەپەككۇر بىلەن) — ت.

ئۇلار خالىي ئورۇنغا بېكىنىپ، نېمىلەر توغرىسىدا سۆز-لەشكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. ئۇلارنىڭ سۆزلىرىدىن ھەتتا شائىرنىڭ ئوغلىمۇ خەۋەرسىز. ئەمما جالالىدىننىڭ پەرمايىشى بىلەن «ئەسرار كاتىپلىرى[1]» شەمسىددىننىڭ جامائەت ئىچىدە ئېيتقان ھەممە ھېكايەت ۋە رىۋايەتلىرىنى، ھەربىر سۆزىنى بىر يىلدىن كۆپرەك مۇددەت ئىچىدە يېزىپ تۇرغان. بۇ يېزىلغان خاتىرىلەرنىڭ نامى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان «مۇلاقات» دېگەن كىتابتا جەملەنگەن. بۇ كىتاب بىرنەچچە نۇسخىدا يېزىل-غان. ئۇنىڭدا قىلىنغان سۆز، كەلتۈرگەن مىساللار گۇڭگا ۋە كىنايىلىك ئىدى. بۇنى ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ئېتىراپ قىلاتتى: «مۇ-قەللىد[2]مېنىڭ سۆزلىرىمنى يا تەكرارلىيالمايدۇ، يا ئۇلارغا مەنە بېرەلمەيدۇ. ئۇلار مەۋھۇم ۋە مۇرەككەپتۇر. مەن ئۇلارنى يۈز ھەسسە ئېيتىپ بەرگۈم، ھەر قېتىمدا بىر يېڭى مەنىنى يېشىپ بەرگۈم كېلىدۇ، لېكىن ئاساسىي مەنىنىڭ ھېچكىمگە ئايان بولمىغىنى، دەخلىسىز ۋە ساپلىقىچە قالغىنى ياخشى» دېگەندى.

ئۇنىڭ سۆزلىرىدىكى مەۋھۇملۇق مەلۇم دەرىجىدە مەجبۇرىيەتنىڭ تۇپەيلىدىندۇر. ئۇ ئىسلامنىڭ رەسمىي ئەقىدىلىرىنى سەگەكلىك بىلەن قوغداپ تۇرغان روھانىيلارنىڭ تەقىبىدىن چۆچۈپ، پىكىرلىرىنى ئاشكارا ئېيتمايدۇ.

لېكىن ھەر ھالدا شەمسىددىن تەبرىزىنىڭ ھېكمەتلىرى ۋە جالالىدىننىڭ شېئىرلىرى ئۇنىڭدىن مەلۇم خۇلاسە چىقىرىشقا ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

شەمسىددىن ئالىملار ھەققىدە كىنايە بىلەن سۆزلەيدۇ. قۇرۇق كىتابىي ئالىملىق ئۇنىڭ نەزىرىدە ئاجىزلىق ئالامىتىدۇر. (جالالىدىننىڭ سۆزلىرىنى ئەسلەڭ: «ئالىملىرىمىز ئۆز

---

① يوشۇرۇن ئىشلار كاتىپلىرى، سىرلار كاتىپلىرى ـ ت.
② تەقلىد قىلغۇچى ـ ت.

ئىلالىرىدا قىلنى قىرىق يېرىشىدۇ، لېكىن ئۆزلىرى ئۈچۈن ەڭ مۇھىم بولغان ئاساسىي نەرسىنى بىلىشمەيدۇ!») شەمسىد-دىن ئېتىقادنى بۇرمىلىغۇچى ئۆلىما ۋە فەقىھلەر، سوپى - شەيخلەر ھەققىدىمۇ كەسكىن ھالدا: «شەيخلەر ۋە سوپىلار — دىن ۋە ديانەتنىڭ ئۇلۇغ يولىدىكى قاراقچىلاردۇر» دېگەنىدى. ئالىملار ئىلىمنى، شەيخ ۋە ئۆلىمالار ئېتىقادنى مەقسەتكە ئايلان-دۇرۇۋالغان. ئۇ ئالىم ۋە ئۆلىمالارنىڭ قولىدىكى ئىلمۇ ئىمكان «ھەقىقەتنى يوشۇرىدىغان پەردىلەر». چۈنكى ئىلىممۇ، ئىمانمۇ - مەقسەت ئەمەس، ۋاستە.

بۇنىڭدىن مەقسەت نېمە؟ «دۇنيادىكى بارلىق نەرسە ئىنسان ئۈچۈن، پەقەت ئىنسان ئۆزى - ئۆزى ئۈچۈندۇر» دەيدۇ شەمس. ئاشۇ دەۋر كىشىسى ئۈچۈن تەبىئىي بولغىنىدەك، ئۇ ئۆزىنىڭ پىكىرلىرىنىڭ تەستىقىنى قۇرئاندىن ئىزدەيدۇ. قۇر-ئاننىڭ ئون يەتتىنچى سۈرىسىدىكى يەتمىشىنچى ئايەتتە: «ۋەلە-قەد كەررەمنا بەنى ئادەمە. . .»① دېيىلگەن. ئاللاھى كەرىم نە تەخت، نە سەماۋاتنى ئۇنداق ئەزىزلىمىگەن، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ بەس، يەتتە قەۋەت ئاسمانغا يېتەمەن ياكى يەتتە قەۋەت يەر ئاستىغىمۇ، بۇنىڭدىن نېمە پايدا؟ كۆڭۈل رايىنى سۆيۈشۈڭ، ئۇنىڭغا مەدەتكار بولۇشۇڭ كېرەك. ئۆزىنى ئۆزى بىلگەن ئادەم ھەممە نەرسىنى بىلىدۇ» دەيدۇ يەنە شەمس. (جالالىددىننى ئەسلەڭ: «سەن ساماۋى ۋە زېمىننى ئىككى ئالەمگە باراۋەرسەن، ئەمما ئۆز باھايىڭنى بىلمىسەڭ، بولمىغىنىڭغۇ؟»)

شەمسىددىن تەبرىزى يەنە مۇنداق دەيدۇ: «ھەممىنىڭ يۈزى كەبىگە قارىغان. كەبىنى ئېلىۋەتسەڭ مەلۇم بولىدۇكى، ئىنسان-لار بىر - بىرىنىڭ قەلبىگە سېغىنىدۇ، بىرىنىڭ قەلبى، باش-قىسى ئۈچۈن سەجدىگاھ». لېكىن كەلىمە - كەلىمەس ئىنسان. مەقسەت — ئىنسان.

① بىز ئادەم ئەۋلادىنى بارلىق مەخلۇقلاردىن ئۈستۈن قىلىپ ياراتتۇق - ت.

ئەمەس. پەقەت ئۆز مەنپەئەت ۋە ئېھتىياجى بىلەن بەند بولغان، تىرىكچىلىك تەشۋىشلىرىدە چېپىپ يۈرۈپ، ئۇنىڭدىن ئۈستۈن كۆتۈرۈلەلمىگەن بىرى ئۆز ئىنسانىي ماھىيىتىنى بىلىش يولىدا ئۆزىگە پەردە بولىدۇ. (ئويلاڭ: «سەن ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇشۇڭ مۇمكىن، پەقەت بىرلا نەرسىنى — دۇنياغا نېمە ئۈچۈن كەلدىڭ؟ شۇنى ئۇنتۇمساڭ، بولغىنى. ئۆزۈڭنى ئەرزىنىڭ ساتمىغايسەن، جەزمەن باھايىڭ ئۈستۈن!»).

مەقسەت - مۇكەممەل ئىنسان، ئىنسانىي كامىل. خوش، ئۇنداق بولسا شەمسىددىن ئۇچۇن قانداق ئادەم كامىل ئىنسان بولغان بولىدۇ؟ ئۇ يەنە قۇرئانغا، دىنىي رىۋايەتكە مۇراجىئەت قىلىدۇ: «روسۇلىللانىڭ تائەت - ئىبادەت شەۋكىتى - ئۇنىڭ ئۆزىنى ئۆزى ئۇنتۇشى ئىدى».

ئۆزىنى ئۆزى چۈشەنگەن ۋە ئۆزىنى ئۆزى ئۇنتۇغان ئىنسان، شەمسىددىن تەبرىزىنىڭ نەزەرىدە ئىنسانىي كامىل ئىدى.

كۆپلىگەن تەسەۋۋۇپ مۇتەپەككۇرلىرىغا ئوخشاش شەمسىددىنمۇ دۇنياغا مانىستىك[1] نۇقتىئىنەزەردە قارايتتى. ئۇ دۇنيا ۋاھىددۇر، دېگەن ئېتىقادتا ئىدى. لېكىن ئاشۇ دەۋرنىڭ مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ ئىچىدە ئۇ ئەنە ئاشۇ ئېتىقادتىن دادىل ۋە كەسكىن خۇلاسە چىقىرالىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ تەسەۋۋۇپنىڭ بارلىق ئېقىملىرى بىلەن تونۇشۇپ، ئۇلارنىڭ بىرىگىمۇ قوشۇلمىدى. «ھەممە ئۆز شەيخىگە يۈلىنەر، — دەيدۇ ئۇ، — مەن بولسام سۈنى بۇلاقنىڭ ئۆزىدىن ئىچىمەن. سۆزۈمنىڭ ھەقىقىي مەنىسى شۇكى، مەندىكى يوشۇرۇن سىرلار ئاشكارا بولسىدى، پۈتكۈل دۇنيا بىر خىل تۇسكە كىرىپ، قىلىچمۇ، قايغۇمۇ قالماس ئىدى».

---

[1] بارلىقنىڭ ئاساسى بىر (ماتېرىيە ياكى روھ) دەپ قارايدىغان پەلسەپىلىك تەلىمات.

پۈتۈن ئالەم، دەيدۇ شەمسىددىن، قۇدرىتى ئىلاھىنىڭ نامايىشىدۇر. ئىنسانىي كامىل — مەقسەت، ئالەمنىڭ گۈلتاجىدۇر. ئۇ شۇ يەردىن يەنە بىر قەدەم ئالغا تاشلايدۇ: «ئۆزىنى ئۆزى چۈشەنگەن ۋە ئۆزىنى ئۆزى ئۇنتۇپ، دۇنيا بىلەن بىرىككەن ئىنسان تەڭرىگە باراۋەردۇر. ئەسلەڭ: ئاھ، سىز خۇداگۇيلار! خۇدانى ئىزدەشنىڭ نېمە ھاجىتى، خۇدا ئۆزىڭىز!».

ئەگەر ئىنسانىي كامىل خۇداغا باراۋەر بولسا، ئۇنىڭ كامالەت يولىدىكى ئەمگىكى ۋە مۇھەببىتى، ئىنسانىي كامىلغا بولغان سىدقۇ - ساداقەت يولىدا ئىنتىلىشلىرىمۇ مۇقەددەستۇر. شەمسىددىن ئىنسانلار بىر - بىرىدىن بايلىق، نەسىل - نەسەب، مەۋقە - مەرتىۋە، ھەتتاكى دىنىي ئېتىقادقا قاراپ ئاجرالمايدۇ دەپ توغرا ئېيتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ بەرى ئادەملەر. «ماڭا كاپىرنى كۆرسەت! — دەپ خىتاب قىلىدۇ ئۇ، — مەن ئۇنىڭغا سەجدە قىلاي. مېنى كاپىر دەپ ئاتا، مەن سېنى تاۋاپ قىلاي. كۇپۇر ئىماندا، ئىمان كۇپۇردىدۇر».

ۋەلەدنىڭ ئۆز ئاتىسى ھەققىدىكى: «ئۇنىڭغا ھەممە نەرسە باراۋەر بولدى: يۇقىرىمۇ، تۆۋەنمۇ ئوخشاش» دېگەن سۆزلىرىنى ئەنە شۇ مەنىدە چۈشىنىش كېرەك...

شەمسىددىن تەبرىزى جالالىددىنغا بەرگەن ۋە ئۇنىڭ ئۆز ھاياتىغا زامىن بولغان بىلىملەرنىڭ قىسقىچە چۈشەندۈرۈلۈشى ئەنە شۇنداق. ئۇنىڭ پانتېئىستىك[1]، گۇمانىستىك[2] غايىلىرى، شەكسىزكى، مېھنەتكەشلەر ئاممىسىنىڭ، ھەممىدىن ئاۋۋال ئەخىلەر جامەسىگە ئۇيۇشقان ھۈنەرۋەنلەرنىڭ كەيپىياتلىرى بىلەن سۇغىرىلغانىدى. لېكىن ئەخىلەر ئۆز نىزاملىرى، ئەنئەنىۋى

① تەبىئەتنى خۇدانىڭ مۇجەسسەملەنگەن ھالىتى دەپ قاراش - ت.
② ئىنسانپەرۋەرلىك - ت.

چەكلىملىرى بىلەن شەمسىددىن ئۆچۈن تارلىق قىلاتتى. ئۇلار-نىڭ جامائەسى، ئۇنىڭ تەبىرى بىلەن ئېيتقاندا، ئومۇمىي كىشى-لىك جەمئىيىتى ئالدىدا بىر پەردە ئىدى. ئەنە شۇ چەكلىمىلەر ۋەجىدىن، ئۇلار فېئودالللارغا قارشى كۆتۈرۈلگەن بابا ئىسهاق باشلىق دېهقانلار قوزغىلىڭىنى قوللىمىدى.

مانا شۇ سەۋەبتىن شەمسىددىن سىيۋەت توقۇيدىغان شەيخ ئەبۇبەكرىنى تەرك ئەتتى، ئەخىيلەر بىلەن مۇناسىۋىتى ئۈزۈل - كېسىل ئۈزمەي، ئۇلارنىڭ مەدەتلىرىگە تايانسىمۇ، ئۆز غايىلىرى ئۇلارغا ياقمىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. ئەقەللىي گەپنى دېگەندە، تېخى دۇنيادا ھېچكىم ئۇنىڭ پىكىرلىرىگە قو-شۇلمىغانىدى. «زادىلا بىرەرىنى ئۇچرىتالمىدىم، ئۇچراتقىنىم پەقەت مەۋلانا بولدى» دېگەنىدى شەمسىددىن.

شەمسىددىن جالالىددىندا يوشۇرۇنۇپ ياتقان، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ بايقالمىغان كۈچلەرنى ئۇنىڭغا ئېچىپ بەردى.

«ئىشىك ھەم يېپىلغانىدى. ئۇنى يۇقىرا قىياپىتىدىكى پادى-شاھى ئەزەم ئېچىپ، ئاستانىدا پەيدا بولدى».

بۇ كۈچلەر شۇنچىلىك كۈچلۈك ئىدىكى، ئۇلار ئۈچ قاتلام ئىستىدات — سۇلتانۇل ئۇلىما تەلقىن قىلغان ئىلاھىيەت سى-مالىرى، دەمەشق ۋە ھەلەب شەيخلىرىنىڭ ئىجازىتى بىلەن تەس-تىقلانغان كىتابىي ئەللامىلىق، سەئىد بۇرھانىددىن قول ئاستى-دا ئۆتكەن سوپىيانە تەرىقەت سالىمقى ئاستىدىمۇ تۇگىشىپ كەت-مىدى، ئەكسىچە، ئۇلۇغ كۆيۈۋاتقان ئوت ئۈستىگە قويغان قا-زاندىكى ھوردەك بارغانچە كۆچەيدى.

شەمسىددىن بۇ كۈچنى بىرىنچى بولۇپ كۆرۈپ، قاپقاقنى كۆتۈردى. شۇ چاغدا جالالىددىننىڭ قەلبىدە ئۇنىڭ ئۆزى يىللار بويى زارىقىپ كۈتكەن داپ ساداسى ياڭراپ، پۈتۈن دۇنياغا تارالدى.

كۆز يېشى ۋە پەريادلار ئىنساننىڭ كامالەتكە يېتىشىنىڭ

خۇشاللىق مەدھىيىسى، سەزگۈرلۈك غۇرۇرى، ئۇنىڭ بۈيۈكلۈكى ۋە قۇدرىتىگە ئىشىنىدىغان ئېتىقاد بىلەن ئالماشتۇرۇلدى.

كۇپرىيەت ئۇممانىدىن تاپتىڭ ئەجەب دۇرى ئىمان،
جەننەتتىسەن، بولسىمۇ دوزاختا گەر ماكانىڭ...

ئىلگىرى جالالىدىن مۇقەددەس كىتابلار، ئىلاھىيەتكە دائىر رىسالىلەر، سوپىيانە شېئىرلارنىڭ مۇتالىئەسى بىلەن بەند بولاتتى. ئۆزى كىتابىي بىلىملەرگە خېلى ئوبدانلا بېرىلگەن شەمسىددىن كۆردىكى، ئۇنىڭ دوستى زامان ئىلمىنى ئىگىلەپتۇ، لېكىن كىتابلار، كۆپلىگەن ئالىملارغا ئوخشاش، ئۇنىڭ نەزىرىدىن دۇنيانى توسقاندەك، روھ تىرىك ئادەمنى ئۆلۈك قائىدىلەرنىڭ كېپىنىگە ئورىغاندەك. شۇڭىمۇ ئۇنىڭ قولىدا ئاتىسىنىڭ پەندۇ نەسىھەتلىرىنى، سۆيۈملۈك ئەرەب شائىرى مۇتەنەببىنىڭ دىۋانىنى كۆرگەن شەمسىددىن چىداپ تۇرالماي، سەپراسى ئۆرلەپ:

— ئوقۇما! ئوقۇما! — دەپ توۋلىغانىدى.

شەمسىددىن قاتتىق تۇرۇپ ئۇنى «ئاينى قۇدۇقتا ئەمەس، ئاسماندا كۆزىتىش» كە ئۈندەيتتى.

شەمسىددىن ئۆلىمالارنىڭ تۇرقىغا قاراپ سەجدە قىلىشىنى، ئۇلارنىڭ جانلىق ھايات ئالدىدىكى قارىغۇلۇقى بىلەن ئەركىن پىكىر ۋە تۇيغۇلار ئالدىدا قورقۇپ تىترەشلىرىنى كەسكىن ھالدا ئەيىبلىدى. «تىرىك خۇدايىمىز بار تۇرۇپ، ئۆلۈك خۇدانىڭ نېمە ھاجىتى».

ئەگەر شۇ چاغدا ئاشۇ سۆز ئىشلىتىلگەن بولسا، شۇ پىكىر قوشەندىلىرى ئۇنى نىگىلىست[1] دەپ ئاتىشاتتى. شۇ چاغدا ئۇنى

① دىنسىز، كونا ئادەتلەرگە قارشى — ت.

«بىئەدەب جاھىل» دەپ سۆكۈشكەنىدى. شەمسىددىن تەبرىزىنى شۇنداق دەپ كەمسىتىش يەتتە يىرىم ئەسىردىن بىرى كىتابتىن كىتابقا كۆچۈرۈلۈپ كەلدى. تېخىچە بىرەر ئالىم بۇنى تارىخي ئاساسلارغا تايىنىپ، تەكشۈرۈپ، تەھلىل قىلىپ بەرمىدى.

شەمسىددىن سوپىيانە سۆھبەتلەردە چەتتىكى بىر بۇلۇڭغا كىرىپ ئولتۇرۇۋالاتتى ۋە كۆپ چاغلاردا گەپمۇ قىلماي جىم ئولتۇراتتى. ئۆز پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويسا، ئۇلار ئۇنى ئاسىي دەپ ئېلان قىلىدىغانلىقىنى بىلەتتى. ئۇ بىر قېتىم ھەدىسلەر، بۇرۇن ئۆتكەن شەيخلەرنىڭ ھېكمەتلىرى، ئەۋلىيالارنىڭ مۆجىزىلىرى ھەققىدىكى ئۆزۈندىن ئۆزۈن رىۋايەتلەرگە تايىنىش توغرىسىدا بولغان سۆھبەتنى ئاڭلاپ، چىداپ تۇرالماي، بۇلۇڭدىن چاچراپ تۇرۇپ:

— قاچانغىچە ئۆمرىڭىزنى پالانچىنىڭ سۆزى، پۈستانچىنىڭ ھېكمىتى دەپ زايا قىلىسىز! ئەسلى ماھىيىتى بىلەن ئۆزۈڭلارنىڭ سۆزى يوقمۇ؟ — دەپ ۋارقىرىغانىدى.

خانىقانى ھەيرانلىق ئارىلاش ئېغىر جىمجىتلىق باستى. بۇ ھادىسە زامانداشلارغا شۇنداق تەسىر قىلغانىدىكى، كېيىن ئۇنى ھەممە تارىخ ۋە سالنامىلەردە قەيت قىلىشقان.

جالالىددىن ئۆز دوستىنى «سۇلتانۇل گەدايىن» دەپ ئىكار ئېيتمىغانىدى. ئۇ ئۆز روھى ۋە قىياپىتى بىلەن ئېسىلزادىلەرگە خاس، ماھىيىتىدە شۆھرەتپەرەسلىك يوشۇرۇنغان تەكەللۇپىقا، ئىچىدە غەرەزلىك زەھەر سىڭگەن نازاكەتكە، ئاشۇ دەۋر ئۆلىمالىرىنىڭ دائىرىسىگە، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇئامىلە ـ يوسۇنلىرىغا قارشى ئىدى. ھەققانىي ۋە كەسكىنلىكى بىلەن ئۇ راستىنلا خەلق تەرەپدارى ئىدى. ئۇ جالالىددىنغا يېڭى بىر دۇنيا ئاچقانىدى.

جالالىددىن بۇرۇن مۇرىتلىرىغا ساۋاق، مۆمىنلەرگە پەتىۋا بېرەتتى، ۋەز ئېيتاتتى، شاگىرتلىرىغا پەند ـ نەسىھەت قىلاتتى، ئۆلىمالار بىلەن تالاش ـ تارتىشلارنى قىلاتتى.

ئەمدى ۋەز - دۇئالار شېئىر، مۇزىكا بىلەن، ئاھۇ - پەريادلار ئۇسسۇل - قوشاقلار بىلەن ئالماشتى. بۇرۇن ئۇ ھەمىشە مەيۇس، بېشى ساڭگىلىغان ھالدا يۈرەتتى. ئەمدى بولسا چىرايى ئوچۇق، خۇشخۇي يۈرىدىغان بولدى. قوللىرىغا كىتاب ئالماستىن، ئۇنى نەي بىلەن راۋابقا ئالماشتۇرغانىدى.

تەشۋىق، پەتىۋا، بەس - مۇنازىرىلەرنىڭ ھەممىسى ئارقىغا تاشلاندى.

ئۇ شېئىر بىلەن مۇزىكىنى دەپ، دوستى قاتنىشىدىغان ساما يىغىلىشلىرىنى دەپ ھەممە نەرسىدىن ۋاز كەچتى. بۇ توغرۇلۇق جالالىدىنىنىڭ ئۆزى باشقىلارغا قارىغاندا تېخىمۇ ئوچۇقراق ئېيتىدۇ:

مەن ئۇتارۇتتەك كىتابقا ئۆچ ئىدىم،
ھەر نەپەس دەپتەر - قەلەمگە دۇچ ئىدىم.
كۆردۈمۇ يۈزۈڭنى مەست بولدۇم شۇئان،
سۇندۇرۇپ، ئاتتىم قەلەمنى بىر تامان.
كۆز يېشىمدا تەن يۇيۇش راھەت ماڭا،
بولدى يۈزۈڭ قىبلەئى تائەت ماڭا.
يوق چىدام، گەر بەندى ھىجران ئەيلىسەڭ،
ياخشىدۇر جېنىمنى قۇربان ئەيلىسەڭ.
رازىمەن، بېشىم ھۇۋەيدا[1] بولمىسا،
ئۇندا ئىدراكىڭ ئەگەر جاي ئالمىسا.
كەبە ئىچرە مېھرى جانىپەرۋەر ئۆزۈڭ،
مەسچىتۇ بۇتخانىدا سەرۋەر ئۆزۈڭ.
بۇردا نانىڭدىن تويۇپمەن شۇ ھامان،
قەترەئى ئابى زىلالىڭ[2] خۇددى جان.

[1] ئېنىق، روشەن، ئاشكارا - ت.
[2] سۈزۈك سۇ - ت.

سەن ئاۋاز بەرسەڭ، ئىلاھ دەر، شۇندەمەن
مەن ئىلاھىي دەپ سىنى، خۇرسەندەمەن. . .

كىتابلارنىڭ چاڭ باسقان سەھىپىلىرى، مەدرىسلەرنىڭ قىلىن كومىلاچ تاملىرى، زاھىدلارنىڭ رەسىم - يوسۇنلىرى، تائەت - ئىبادەت ۋە قانۇن - قائىدىلىرى بىلەن يىللار بويى چەكلىنىپ كەلگەن پايانسىز ئالەم توساتتىن ئۆز رەڭگىرويى، خۇش پۇراقلىرى، تىرىك ئادەملىرى، ئېھتىراسلىرى بىلەن جالالىدىنىنىڭ كۆز ئالدىدا نامايان بولدى.

سۇكۇنات ئىچىدىكى شەھەرنىڭ زۇلمەت باسقان كوچىسى ئاستانىدىن ھالقىپ تاشقىرى چىقىش مەنئى قىلىنغان پۇقرالار، يۇلتۇزلارنىڭ جىمىرلاشلىرى، گۇلدۇرمامىنىڭ گۇلدۇرلەشلىرى، باغلارنىڭ ياشناپ مۇشكى - ئەنبەر تارقىتىشلىرى، كۆككە تاقىشىپ تۇرغان تاغلارنىڭ كۆز يەتمەس چوققىلىرى، قايناۋاتقان ئاۋات بازارلار، ئادەملەر توپلىرى ئىچىدە تىمىسقىلاپ يۈرگەن يانچۇقچىلار، زەرگەرلەرنىڭ تىنىمسىز بولقا ئاۋازلىرى، قەلئە سېپىللىرى ئۈستىدىكى قارىيىپ كۆرۈنۈپ تۇرغان كېسىلگەن باشلار، بەگلەرنىڭ مەغرۇرلۇق بىلەن بۇرۇتلىرىنى تولغاشلىرى، ئىنئام تەلەپ قىلىۋاتقان پادىشاھلار، چىڭگىز قوشۇنلىرى بېسىۋالغان يېزىلارنىڭ لاۋۇلداپ كۆيۈشلىرى، پەنجىرىلەرنىڭ ئىچىدىن مارىشىپ تۇرغان كېنىزەكلەر، پېشانىسىگە تامغا بېسىلغان قۇللار، سۇلتان ئىشخانىسىدىكى كاتىپلارنىڭ قەلەملىرىنىڭ شىرتىلداشلىرى، ئۆلجىسىغا قاراپ ئېتىلغان قارچىغىلار، ھامماملارنىڭ تاملىرىدىكى رەڭمۇرەڭ رەسىملەر، مەينەتچىلىك ئىچىگە پاتقان دەرۋىشلەرنىڭ بالىلارنى خانىقالارغا دەۋەت قىلىشلىرى، شەيخلەرنىڭ رىياكارلىقلىرى، ئاشىقلارنىڭ ئۆز پۇتلىرىغا سانجىلغان تىكەنلەرگە پەرۋا قىلماي، مەشۇقىنىڭ ۋىسالىغا يېتىشكە ئالدىراشلىرى، ئۆلىمالارنىڭ ئېشەك بازىرىدە-

كى بېدىكلەرگە ئوخشاش ئېغىزلىرىدىن كۆپۈك چاچرىتىپ،
بىرلىرىنى سۆكۈپ ئەيىبلەشلىرى، ھەركىمنىڭ ئۆزى بىلگىنى-
چە ۋارقىراپ، چۇقان كۆتۈرۈشلىرى، لېكىن ئۇلارنىڭ مەقسەت-
لىرىنىڭ بىرلا — ھەممىسىلا مېلىنى قىممەترەك سېتىۋېلىشلا
ئىكەنلىكى، سوپىلارنىڭ ئاپتاپسىنىپ، خىيالغا پېتىپ ئولتۇ-
رۇشلىرى، مەيخانىلاردا ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ كەيپ - ساپا
قىلىشلىرى، كوچىلاردا لۈكچەكلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن ياقا
سىقىششلىرى، تويلاردىكى داقا - دۇمباق، سۇنايلارنىڭ نالە
قىلىشلىرى، سودىگەرلەرنىڭ شاھمات، دامكا ئويناپ ئولتۇ-
رۇشلىرى، ئەتتارلارنىڭ چەت ئۆلكىلەردىن كەلتۈرۈلگەن مۇش-
كى - ئەنبەرلەرنى ماختاپ توۋلاشلىرى، تۇتى قۇشلارنىڭ دانىش-
مەنلەرنىڭ سۆزلىرىنى تەكرارلاشلىرى، يالاڭ ئاياغ مالايلارنىڭ
جەزخورلارغا ئىشىك ئېچىپ كۈتۈۋېلىشلىرى، سۇ ۋە شامال
تۈگمەنلىرىنىڭ گۈرۈلدەپ ئايلىنىشلىرى، چەۋەندازلارنىڭ چاۋ-
گان توپى ئويناشلىرى، دېھقانلارنىڭ ئاچلىقتىن قىرىلىشلىرى،
يۈك بېسىلغان كېمىلەرنىڭ يەلكەنلىرىنى يېيىشلىرى، باللار-
نىڭ ياغاچ ئات مىنىپ كوچىلاردا يۈگۈرۈپ يۈرۈشلىرى، سول-
تاننىڭ خەۋەرچى كەپتەرلىرىنىڭ قانات قېقىپ ئۇچۇشلىرى،
سەركەردىلەرنىڭ چېدىرلىرىنىڭ ئۈستىدىكى بايراقلارنىڭ يەل-
پۈلدەشلىرى، ساراڭلارنىڭ بازارلاردا تىتقۇشلاپ يۈرۈشلىرى،
كەمبەغەللەرنىڭ سوغا نان چىلاپ يەپ ئولتۇرۇشلىرى، پاتىپا-
راقچىلىق ئىچىدە ئادەملەرنىڭ بىر - بىرىنى دەسسەپ - چەيلەش-
لىرى، تىلەمچىلەرنىڭ كىچىك رومالچىلار ئۈستىگە چۈشكەن
نان ئۇۋاقلىرىنى لەۋلىرى بىلەن تېرىپ يېيىشلىرى، مۇردا
يۇغۇچىلارنىڭ مەسچىتلەردە جەسەتلەرنى يۇيۇۋاتقانلىقى، دامول-
لىلارنىڭ بىپەرۋا شاگىرتلىرىنىڭ تاپىنىغا پالاق ئۇرۇشلىرى،
باغرى تاش - رەھىمسىز ئادەملەرنىڭ دوستلىرىنى ئۇنتۇپ،
ئۇلارنى خۇددى چىشىنىڭ كاۋىكىغا كىرىپ قالغان قالدۇق نەر-

سىدەك تۇكۇرۇۋېتىشلىرى، مەسىلەرنىڭ ئالجوقىلىقلىرى، جا-
ھىللارنىڭ ئەزۋەيلەشلىرى، ئارىپلارنىڭ دېڭىزغا ئوخشاش سۈ-
كۈتتە تۇرۇشلىرى، نادانلارغا ئەقىل ئۆگىتىش، قورام تاشنى
تاتىلىغانغا ئوخشاش ئىكەنلىكى، بەزىلەرنىڭ ئەقىلدىن، بەزىلەر-
نىڭ ئەلۋىلىكتىن مەست ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ كۆز ئالدى-
دىن بىر - بىرلەپ ئۆتمەكتە ئىدى...

ئۇ ئۆز شېئىرلىرىدا بارلىقنى، ئۆزىنى ئوراپ تۇرغان
مۇھىتنى ئەكس ئەتتۈردى. دېڭىزنىڭ بۇنىڭدىن مىليون يىللار
بۇرۇن ياشىغان جانلىقلارنى سۈزۈك كەھرىۋا شەكلىدە قىرغاققا
چىقىرىپ تاشلىغىنىدەك، ئۇنىڭ شېئىرىيىتى شۇ دەۋر ھاياتىنى
ئۇششاق - چۈششەك تەپسىلاتلارغىچە بىزگە يەتكۈزۈپ بەردى.

لېكىن ئۇ تەپسىلاتلار ئىچىگە ئورىلىپ قالمىدى، قۇرۇق
بايانچىلىققىمۇ بېرىلمىدى، چۈنكى ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى مەق-
سەت بۇنداق ئەمەس ئىدى، ئۇ ۋائىزدىن[1] شائىرغا ئايلانغاچقا،
ئۆزىنىڭ ئىلىم - مەرىپەتلىرىنىڭ بىرەر بۇرجىكىنىمۇ يوقاتمى-
دى. ئۇنىڭ مەقسىتى، كامالەتكە يەتكەن ئىنسان بولۇش، شۇ-
نىڭغا ئېرىشىش ئىدى.

بۇنداق كىشىلەر دۇنيانىڭ خوجىسى بولىدۇ. سەپەرگە چى-
قىشسا، ئاي ۋە كۈن ئۇلارغا ياستۇق بولىدۇ، ئات مىنىپ ماڭسا
يەتتە قەۋەت ئاسمان ئايىغى ئاستىدا قالىدۇ، ئۇلار يۇلتۇز پىيا-
لىسىدىن مەي ئىچىشىدۇ. بىر - بىرى بىلەن ھەقىقەت ئۈستىدە
تالاش - تارتىش قىلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ يۈزلىرى ئەتىرگۈلدەك
ئېچىلىپ تۇرىدۇ. قامەتلىرى چىناردەك راۋۇرۇس. قانلىق
دولقۇنلار قۇتۇراپ، ئۆز قايىنىمىغا ئالسىمۇ، ئۇلارنىڭ كىيىملى-
رىگە قىلچە داغ تەگمەيدۇ. پۈتۈن ۋۇجۇدىغا سانسىزلىغان تىكەن-
لەر سانجىلسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ يۈزلىرىدە يەنىلا تەبەسسۇم

① سۆزمەن، ۋەز ئېيتقۇچى - ت.

ئويناپ تۇرىدۇ. ئۇلار ئەسىر، لېكىن مەيگە ئوخشاش جۇش ئۇرۇپ تۇرىدۇ. ئۇزلىرىنى جەھەننەم ئوتى ئوراپ كۆيدۈرۈپ تۇرۇۋاتسىمۇ، موھتاجلارغا جەننەتنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ بېرىدۇ.

ھەممە نەرسە ئۇلارنىڭ ھۆكمىدە، لېكىن ئۆزلىرى ھېچكىمگە بېقىنغان ئەمەس. ئۇلار ئۇچۇن تاجدار، بايراقدار سۇلتانلار — بىر پۇل. ئۇلارغا ئالقىش ۋە مەدھىيە - سانا ھاجەتسىز. ئۇلار مىڭلىغان كىشى بولسىمۇ، ئەمما بىر كىشىدەك بىر نىيەتتە. ئاسماندا بىرلا قۇياش، بىرلا ئاي بار. لېكىن ئۇلارنىڭ كۆڭۈل ئاسمىنىدا سانسىزلىغان ئاي ۋە قۇياش بار. ھەر يۇرتنىڭ بىر پادىشاھى بولىدۇ، ئۇلارنىڭ شەھىرىدە ھەممىلا كىشى پادىشاھ. ئۇلاردا قارىيمۇ، مۇھتەسىپمۇ، كارۋانبېشىمۇ، جاللاتمۇ يوق. ئۇلار كىبىرلىكنىمۇ، نەپرەتنىمۇ بىلمەيدۇ. پەقەتلا بىر - بىرىگە سىغىنىدۇ. بۇ شەھەرنىڭ بىردىنبىر مۇكۇمدارى، ھەر دىلدىكى سۇلتان — مۇھەببەت.

شائىرنىڭ نەزىرىدە، ئۇ ئارزۇ قىلىدىغان ئازاد ئىنسان ئەنە شۇنداق ئىدى. بۇ ئارزۇ مەۋھۇم ئەمەس، يوقىتىلغان جەننەتتەك ئۇزاق ئۆتمۈشتە ياكى ئۇ دۇنيادىكى بېھىشتا ئوخشاش، بىراق كېلەچەك قويىنىدىمۇ ئەمەس ئىدى.

ھەرقانداق ئىنسان كامالەتكە يېتىشى مۇمكىن، شۇڭا ھەر-بىر ئادەم مۇقەددەستۇر. ئېھتىمال، ئۇ ئاشۇ دەۋرنىڭ ئاستىدا ياتقان بىر تىلەمچىدۇر ياكى بولمىسا ئۇ ئاۋۇ ئۆتۈك ياماۋاتقان موزدۇزدۇر، بەلكى ئۇ ماڭلىيىغا تامغا بېسىلغان مەنىۋى قۇلدۇر. . .

ھەرقانداق زامان، ھەرقانداق دەۋردە شۇنداق كىشىلەر بولىدۇ، جاھاننىڭ جىبنى ئۇلارنىڭ كۆكسىدە ئۇرۇپ تۇرىدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ كامالەتكە يەتكەنلىكى ھەممىلا ئادەمگە كۆرۈنمەيدۇ. ئۇلارنى كۆرۈش ئۇچۇن كۆڭۈل كۆزىگە ئىگە بولۇش

كېرەك.

ئىنسانىيەتكە يېڭىچە نەزەر تاشلاش، كامالەتكە توشقان بولۇش

دۇنياغا يېڭىدىن كۆز ئاچقان، ئۇنىڭ ئۈچۈن ئاشۇ بىلەن قارىغان شەمسىددىننىڭ، تەبىئىيكى، ئۇنىڭ ئۈچۈن ئاشۇ ئارزۇ قىلغان ئىنساننىڭ تىمسالى جەملەنگەنىدى. شەمسى ئەرەب تىلىدا «قۇياش» دېگەن بولىدۇ. شائىر دوستىنى «ئۆزى ھەم سەركەردە، ھەم قوشۇن، قۇياش ۋە نۇردىن قوشۇنى بولغان پادىشاھ» دەپ ئاتىدى.

«شەمسىنىڭ قۇياشى نۇر چاقناتسا، ھەممە كۆلەڭگىلەر غايىب بولار، شەمسى سۆزى چىقسا، قۇياش ئۇپۇقتا شولىسىغا غەرق بولار».

شەمسىددىن شائىر ئۈچۈن «ھاياتنىڭ سىرلىرى» غا ئايلاندى.

لېكىن شائىرنىڭ ئۆزىمۇ شەمسىددىننىڭ نەزەرىدە كۆكسىدە جاھاننىڭ جېنى ئۇرۇپ تۇرغان كامالەت ئىگىسى ئىدى. جالالىددىن دوستىدا باشقىلار كۆرەلمىگەن نەرسىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭدىكى يوشۇرۇن سىرنى ئېنىقلىدى. جالالىددىننىڭ ئۆزى بولسا، شەمسىددىننىڭ ئۆزى ئىگە بولالمىغان ھەرقانداق مۇشكۈل نۇقتىنى ئېنىقلاش ۋە بايان قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار سۆز بىلەن مەنە، ماھىيەت بىلەن ھادىسىگە ئوخشاش بىر - بىرىدىن ئاجرالماس بولۇپ بىرلەشكەن. ئۇلار ئەمدى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ياشىيالمايتتى.

جالالىددىن دوستىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن مۇنداق دېگەنىدى: «بىزنىڭ بىرلىكىمىزنى بىلىشكە ھېچقانداق كىشى قادىر ئەمەس، ئۇ ھېچقانداق خىيال ۋە تەسەۋۋۇرغا سىغمىغاي. مەن ‹ئۇ›، دەيمەن، لېكىن بىزنى پەقەت سۆزدە پەرقلەندۈرگىلى بولار، ئەسلىدە مەنمۇ، ئۇمۇ يوق. بىز ئىككى ئالەمنىڭ قوشماق گۆھەرلىرىدۇرمىز. بىزنى ئاجرىتىشۋەتكىلى بولمايدۇ. ئىن-

سان ھەممە يەرنى كېزىپ، ئاسمانغا ئۇچۇپ چىققان تەقدىردىمۇ، ئۆزلۈكىدىن بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ كەتمىگەي. ۋاھىد[1] دائىم ۋاھىدلىقچە قالغۇسى».

جالالىدىننى ئۆز مەسلەكىدىشىغا ئايلاندۇرغان شەمسىددىن ئۇنى يېڭىچە يولغا — ئۆزىنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئەركىن ئىپادىلەش يولىغا باشلىدى، شۇنداقلا بۇمۇ شەمسىددىننىڭ ئەسلى ماھىيىتىگە ئۇيغۇن ئىدى.

بۇ يول بىر ساما يىغىنى ئىدى. مۇزىكا، ئۇسسۇل جالالىدىننى شۇنداق ھالغا سالاتتىكى، ھاياجانلىق غەزەللەر ئۆزلۈكىدىن ئېقىپ كېلىۋېرەتتى. شەمسىددىن تەبرىزى ئۇنى شائىرغا ئايلاندۇردى.

جالالىدىننىڭ مەنىۋى كۈچلىرىنى ئۆزىنى ئۆزى چەكلەش ئاسارىتىدىن ئازاد قىلغان دوستى، تۇرلۇك ئېگىز - پەس سۆزلەرگە قارىماي، ئۇنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ھەر تۇرلۇك كۇتۇلمىگەن دەشنەملەردىن ئاسراپ قېلىپ، شۇنىڭ بىلەن دۇنيانىڭ ئەڭ قىممەتلىك بايلىقى — شائىرنىڭ ۋاقىت - پۇرسىتىنى ئاسرايتتى. ئۇ مەدرىسىنىڭ ئىشىكىدە ئولتۇرۇپ، جالالىدىن بىلەن كۆرۈشىدىغان كىشىلەرنى باشقۇراتتى.

— مەۋلانا ساڭا نېمە ئىنئام ئېتۇر، سەن ئۇنىڭغا نېمە بىلەن كەلدىڭ، شۇكرانىسىغا نېمە ئېلىپ كەلدىڭ؟ — دەيتتى شەمسىددىن.

شەمسىنىڭ بۇنداق تەكەللۇپسىزلىقىدىن ئاچچىقى كەلگەن بىر شەيخ:

— سىزدىن نېمە ئېلىپ كەلدىڭ دەپ سورايسەن، ئۇنداقتا ئۆزۈڭ نېمە ئېلىپ كەلدىڭ؟ — دەپ ۋارقىرىغانىدى.

— مەن ئۇنىڭغا ئۆزۈمنى ئېلىپ كەلدىم، ئۇنىڭغا بېشىم-

---

[1] بىرلىك، بىر پۈتۈنلۈك - ت.

نى پەيدا قىلدىم، — دېگەندى شەمسى تېخىمۇ يۇقىرى ئاۋازدا.
بۇ سۆزلەر ھەقىقىي بېشارەت بولۇپ چىقتى.

ھىجران ۋە ۋىسال

ياش، ئەمما ھۆرمەتكە ئىگە بولغان شەيخ، مۇدەررىسلەر ئۇستازى، تەقۋادار ۋائىزدا بولغان ئۆزگىرىشلەرگە ئادەمنىڭ ئەقلى يەتمەيتتى. ئۇنىڭ نامى شەرىپى پۈتۈن روھانىيلار تەبىقىسىگە تەسىر كۆرسىتەتتى. شۇڭا، ئۆلىما ۋە فەقىھلەر، شۇنداقلا سەۋر - تاقەتلىك سوپىلارمۇ بۇنىڭدىن غەزەپكە كەلگەنىدى. لېكىن ھەممىدىن كۆپرەك پاراكەندە بولغانلار ئۇنىڭ مۇرىتلىرى ئىدى.

زادى نېمە سەۋەبتىن مەۋلانا ئۇلاردىن يۈز ئۆرۈيدۇ؟ ئۇلار كىچىككىدىنلا خۇداغا ئېتىقاد قىلغان بەندىلەر ئىدىغۇ. «بىز مەۋلانادىن شۇنداق بولمىغۇر سۆزلەرنى ئاڭلىدۇقكى، ئۇنى باشقا ھېچ بەندە ئاڭلىمىسۇن، — دەپ ئاھۇ زار چېكەتتى ئۇلار، — ئۇنىڭ سۆزلىرىمۇ ئانچە ئېنىق ئەمەس. بىز ئۇنىڭغا سادىق قۇللار ئىدۇق. ئۇ بىزنى خۇددى قارچىغىدەك ئۆز پەنجىسىگە قامالىۋالغانىدى. بىز ئۇنىڭغا ئاز بولمىغان مەنپەئەت يەتكۈزدۇق. بىزنىڭ تۆپەيلىمىزدىن ئۇ شۆھرەت قازاندى، دوستلىرى كۆپەيدى، دۈشمەنلىرى تۈنجۇقتى. ئاۋۇ شەمسى دېگەن نەسىل - نەسەبىنىڭ تايىنى يوق بىر دەرۋىش، مەۋلانانى سېھىرلىگۈچى جادۇگەرنىڭ ئۆزى شۇ ئەمەسمۇ؟ خالايىق ۋەزدىن، بىز ساۋاقتىن ئايرىلدۇق. ھەممەيلەن ئۆز قەلبىدىن ئايرىلدى. ئاۋۇ جاھىل ۋە بىئەدەب بولسا، ئۇنىڭ ئىشىكى ئالدىدا ئىت باكى جىسەكچىسىدەك ئولتۇرۇۋېلىپ، مەۋلانا بىلەن كۆرۈشمەكچى بولغانلارنىڭ ھەممىسىدىن كۆرۈشۇش ھەققى سوراپ ئېلىۋالىدۇ؟!»

شەمسىددىن بۇنداق سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى ئاڭلايتتى ۋە كۆرۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يېڭى دوستى بولسا ھېچنېمىنى ئاڭلىمايتتى ھەم بايقىمايتتى.

قىشلىقى ئالىي ئەمەلدار قاراتاينىڭ ئاكىسى ئۆز مۈلكىنىڭ خەيرىسى ھېسابىغا بىر مەدرىسە سالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئېچىلىشىغا كونيا شەھىرىنىڭ بارلىق ئۆلىما ۋە مۆتىۋەللىرىنى چاقىردى. سابىق قول، يۇنانلىق قاراتاي سۇلتانغا خىزمەت قىلىپ، تاج - تەخت نائىبى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنىدى. بەزى يېڭى مەسلەك يولىغا كىرىپ قالغانلارغا ئوخشاش ئۇ تولىمۇ مۇتەئەسسىپ ۋە تەقۋادار ئىدى. ئۇ سۇلتانۇل ئۆلىما ۋە ئۇنىڭ ئوغلىنى ھۆرمەتلەيتتى، ئۆلىمالار ئۇنى ئاتىسىنىڭ ۋارىسى دەپ تەن ئالمىغاندا، جالالىددىننى قوللاپ - قۇۋۋەتلىگەنمۇ شۇ ئىدى. ئۇنىڭ تەكلىپىگە بويۇن تولغاش، ئەمەلدارغا بولغان ھۆرمەتسىزلىك بولاتتى. ئەمما كونيادىكى مەرىپەت ئەھلىگە شەمسىددىننى تونۇشتۇرۇش ئۈچۈن بۇ بىر قولاي پۇرسەت ئىدى.

ئۇلار مەدرىسىگە بىرگە كىرىشتى. شۇ ھامانلا جالالىددىننى ئالدىغا ئۆتكۈزۈپ، ئۇنى ئەڭ تۆرگە — قازى سىراجىددىن ۋە قاراتاي بىلەن بىر قاتارغا ئولتۇرغۇزدى. شەمسى بولسا خالايىق بىلەن پەگادا، كەش بازىرىدا قالدى.

ئادەتتە بۇنداق يىغىنلاردا بىرەر مەسىلە ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، تالاش - تارتىش قىلىناتتى، ئۆلىما ۋە ئالىملار ئۆزلىرىنىڭ ئىلىم - ئىرپانىنى نامايىش قىلاتتى. بۇ چاغدا مەجلىستە قايسى ئورۇن، قايسى بۇرجەكنىڭ ئۈستۈنلۈكى يەنى ئابرۇيىنىڭ يۇقىرىلىقى ھەققىدە مەسىلە كۆتۈرۈلدى. بىر قاراشتا مەنىسىزدەك تۇيۇلىدىغان بۇ گەپ شۇ دەۋر ئۈچۈن مۇھىم ئىدى.

بىز قەدىمكى رۇس دۆلىتىدىكى بويارلار قەسىرلىرىدە قاد-

چىلىگەن تالاش - تارتىش، جەڭگى - جېدەللەر بولۇپ، قالار-
نىڭ تۆكۈلگەنلىكىنى بىلىمىز. «گورۇن باشقا ئەمەس، باش
ئورۇنغا مۇناسىپ»، دەپ يۇقىرالار ئاشۇ جاي ھەققىدىكى ئىشلار-
نى تەنقىد قىلىشقانىدى. ئادەمنىڭ شەنى، جامائەت ئوتتۇرىسىدى-
كى نوپۇزى، ئورۇق - ئەۋلادىنىڭ ئابرۇيى ئۇنىڭ ئولتۇرىدىغان
ئورنىغا مۇناسىۋەتلىك بولاتتى.

مەھەللە - يۇرتۋازلىق، فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ
تەبەقىۋى — ئېرارخىيىلىك تەرتىپىنى ئىپادە قىلاتتى. تەپ-
ئىيكى، ئورۇن مەسىلىسى شۇ جەمئىيەتنىڭ ئىدېئولوگىيىچى-
لىرى بولغان روھانىيلارنىڭ بېشىنىمۇ ئاز قاتۇرمىغانىدى.

ئۆلىما ۋە شەيخلەر بىر - بىرىنىڭ كەينىدىن گورۇنلىرىدىن
تۇرۇپ، قۇرئان ۋە ھەدىسلەرگە تايىنىپ، پۈتۈن قۇۋۋەت ۋە
مەنتىقىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، بىر ئورۇننىڭ ئىككىنچى ئورۇن-
دىن ئەۋزەللىكىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشتى. لېكىن قۇرئاننىڭ
ھەربىر سۈرىسى دېگۈدەك ھەربىر رىۋايەت ۋە ھېكايەتكە زىت
كەلگەنلىكىدىن، باشقا بىر سۈرە باشقا ھېكايە ۋە رىۋايەتلەرنىمۇ
تېپىپ دەۋىرىشتى.

تالاش - تارتىش سوزۇلۇپ كەتتى. شائىر ئىشىككە، شەم-
سىددىن ئولتۇرغان بوسۇغىغا قاراپ، كۆڭلىدە نەپرەت ۋە ئەلەم
قوزغالدى. لېكىن ئۇ ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن ئۆز نۆۋىتىنىڭ
كېلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرىۋەردى. ئاخىر نۆۋىتىمۇ يېتىپ كەل-
دى.

— ئالىم ۋە ئۆلىمالار ئۈچۈن ئەڭ ياخشى جاي —
مەدرىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇدەررىسلەر ئولتۇرىدىغان سۇپا؛
ئارىفلار ئۈچۈن ئەڭ ياخشى ئورۇن — خانىقانىڭ بىر بۇلۇڭى؛
چۈنكى ئىلىم شۇ يەردە يىغىلىدۇ. سوپىلار ئۈچۈن ئەڭ ياخشى

جاي — ئاياغ كىيىملىرى سېلىنىدىغان تاپسا، چۈنكى خاكسارلىق سالىكى روھى[1] ھەقىقەتلەرگە زىنىنەتدۇر. ئاشىق ئۈچۈن ئەڭ ياخشى جاي — مەھبۇبىنىڭ يېنىدۇر...

ئۇ شۇ سۆزلەرنى دەپ ئورنىدىن تۇردى ۋە ئىشىككە قاراپ ماڭدى. كىشىلەر يول بوشاتتى. ھەممەيلەن سۇلتانۇل ئۇلىمانىڭ ئوغلى، مۆھتەرەم شەيخ ۋە ئەللامە، ئەل ئىچىدە ئاللىقاچان يامان ئاتلىق بولۇپ قالغان، نەسىل - نەسەبى نامەلۇم بىر ئاققۇن بىلەن يانمۇ يان بىر قاتاردا ئولتۇرغانلىقىنى كۆردى.

ئازغىنا تەرەددۇتتىن كېيىن جالالىدىنىغا ئوغلى ۋەلەد، سالاھىددىن زەرگەر، «كاتىبۇل - ئەسرار» ھېسامىددىن ۋە يەنە بىرقانچە مۇرىتلار ئەگىشىشتى. باشقىلار ئورنىدا مىت قىلماي ئولتۇرۇۋېرىشتى.

مەدرىسە ئىچى پىچىر - پىچىر گەپكە تولدى. بىرىنچى بولۇپ شەيخ سىراجىددىننىڭ شاگىرتى ئېسىنى يىغدى. ئۇ شاۋقۇن - سۈرەننى بېسىپ، ئىستىھزا بىلەن ۋارقىرىدى:

— ھە، ئاشۇ مەھبۇب قېنى؟

جالالىدىن:

كۆرمەك ئىستەرسەن، لېكىن يوقتۇر كۆزۈڭ،
باشتىن ئاخىر يار سەن، مەھبۇب ئۆزۈڭ!

دەپ خىتاب قىلدى - دە، مەجلىسنى تاشلاپ ماڭدى.

بۇ ۋەقە ھەقىقىدىكى سۆز - چۆچەك پۈتۈن شەھەرگە تارقاپ، دۆلەت ئەمەلدارلىرىنىڭ قورغانلىرىدىن ئېشىپ سۇلتان سارىيىغىچە يېتىپ باردى. بەگلەرنىڭ غەزىپى چەكسىز ئىدى. بۇ قانداق گەپ: بىر يۈزسىز ئاققۇن ئۇلىمائى كىرامنى يولدىن

① سالىكى روھى ھەقىقەت - ھەقىقەت يولچىلىرى - ت.

ئازدۇرسا، روھانىيلىق شەنىنى يەرگە ئۇرۇپ، بىر شىپتىلە ئۇسسۇلچىلاردەك ئەدەپ - قائىدىنى ئۇنتۇپ، كېچە - كۈندۈز ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئوينىسا. . . ئۇنداقتا ئۇلار ئاتا - بوۋىلاردىن مىراس بولۇپ قالغان، خۇدا قوللىغان تەرتىپلەرگەمۇ چېقىلىشتىن يانمىغۇدەك. ئۇنىڭدا ھەممە نەرسە تەتۈر بولىدۇ: ئاللا ئۆزى كەچۈرگەيۇ، تەختكە چۈپرەندىلەر چىقىپ، ئەمەلدار ۋە بەگلەر ئۇلارنىڭ ئىشىكىنى جىسەپ ئولتۇرىدىغان بولۇپ قېلىشىدۇ. . . بىزگە ھېلىقى قاراقچى بابا ئىسھاقنىڭ ئازاب - ئوقۇبىتى يەتمەمدۇ، تېخى كېلىپ پايتەختتە بۇنداق كېلىشمەسلىكنىڭ بولۇشى تولىمۇ يامان ئىش. . .

قاراتاي ئۇلارنى تىنجىتىشقا ئۇرۇندى. ئارىغلار ھېسسىياتقا بېرىلىدىغان كىشىلەر، دەيتتى ئۇ، بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلار نېمىلەرنى دېيىشمەيدۇ. دۇنيا ئەزەلدىن قانداق بولسا، شۇنداقلىقىچە قالىدۇ. قۇرۇق گەپ بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ. . .

ئىش تەتۈرىگە يۈزلەندى. شەمسى كوچىغا چىقىشىغىلا، نامدار ئەمەلدارلار ئۇنى دەشنەم، ھاقارەتلەرگە كۆمۈپ، تەھدىت ۋە ھەيۋە قىلىپ، ھەتتا قىلىچلىرىغا قولىنى ئۇزىتىپ قېلىشلىرىمۇ مۇمكىن ئىدى.

جالالىدىن ئىشنىڭ ئوڭشىلىشىغا ئۈمىد باغلاپ، قاراتاي باشقىلارنىڭ بىزنى رەنجىتىشكە يول قويماس، دەپ ئويلايتتى. ھەر ھالدا شۇ يىللىرى ئۇ دۆلەتنىڭ ئۇلۇغ ئىككى ئەمەلدارىنىڭ بىرى ئىدى.

بىراق شەمسىدىن ئەمدىلا قاراڭغۇ مەدرىسىدىن چىقىپ، قۇياش نۇرىدىن كۆزلىرى قامىشىپ تۇرغان دوستىغا قاراپ تۇراتتى. بىرلىك — تەرەپبازلار كۈرىشى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا چىقىدىغان بۇ دۇنيادا مۇھەببەت ۋە نەپرەت بىر - بىرى بىلەن ياندىشىپ ماڭىدۇ. مۇھەببەت قانچىلىك ساپ ۋە پاك بولسا، ئۇ يامان غەرەز كىشىلەرنىڭ نەپرىتىگە شۇنچە دۇچ كېلىدۇ. بۇنى

ئۇ ئۆزى ۋە باشقىلارنىڭ تەجرىبىلىرىدىن ياخشى بىلەتتى.

بىللار ئۆتۈپ، جاالالىدىنغا ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئاقساقاللىرى، ئالىملار، سازەندىلەر ھەقىقەتسىزلىك، ئادالەتسىزلىك ئۈستىدىن شىكايەت قىلىشقاندا، ئۇ ئۆزى ئوتتۇز توققۇز ياشقا كىرگۈچىمۇ تولۇق قۇتۇلالمايدىغان خام خىياللاردىن ئۇلارنى يىراق تۇرۇشقا ئۈندەپ، قەدىمكى خەلق ماقالىسىنى ئېيتىپ بېرىشنى لايىق كۆردى:

سېنى كەمسىتىدۇ، تەھقىرلىشىدۇ،
ناكەسلەر تىنچقىنا ياتمايدۇ.
مېۋىلىك دەرەخكە ئۇلار تاش ئاتار،
مېۋىسىز دەرەخكە ئاتمايدۇ.

ئاشۇ ھېكمەتكە ئۇ ئېغىر بەدەل تۆلىدى: ئۇلۇغ دوستىنىڭ ھاياتى ۋە تىرىكلەر بىلەن ئۆلۈكلەر رويخېتىدىن نامىنى ئۆزى ئۈچۈرۈۋەتكەن ئوغلىنىڭ ئۆلۈمى بىلەن ھەق تۆلىدى.

شەمسىددىن نەپرەتنىڭ پەسىيىشى ئۈچۈن مەلۇم بىر ۋاقىت ئۆتۈشى لازىملىقىنى چۈشىنەتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ كونيادىن غايىب بولۇشى كېرەك ئىدى.

ئەمما جاالالىدىن ئۈچۈن ئايرىلىش ھەققىدە ئويلاشمۇ بىر ئازاب ئىدى.

ئەي ئەزىز دوست، كۆزلىرىم گىريان[1]، مېنى تەرك ئەيلىمە،
كەتمە، ئاي مەندىن يىراق، ئاسمان، مېنى تەرك ئەيلىمە،
يەر ئاياغ ئاستىمدادۇر، دەۋران، مېنى تەرك ئەيلىمە،
ئۆزگە ئالەمگە مېڭىپ، كارۋان، مېنى تەرك ئەيلىمە.

[1] گىريان — يىغلىغان، ياش تۆككەن.

جىسمىم ئارا جانسەن ھەمىشە، جان، مېنى تەرك ئەيلىمە.

كۆك ئارا سەندىن مۇنەۋۋەردۇر ئۇ ماھى ئەنۋەرى،
قولدىكى قۇتلۇق تايىقىڭ يولدا جىنىم رەھبىرى.
مەنكى چەۋگانىمەن نىگاھىڭ سالمىغىن مەندىن نېرى،
ھەيدىمە ئېتىڭنى، ھەي ئارمان، مېنى تەرك ئەيلىمە.
جىسمىم ئارا جانسەن ھەمىشە، جان، مېنى تەرك ئەيلىمە.

شەمسى نېمىلەرنى دېگەن، ئۆز دوستىنى قايىل قىلىش ئۈچۈن قانداق دەلىللەرنى كەلتۈرگەن، بۇ بىزگە قاراڭغۇ. ئەمما بىر نەرسە ئېنىقكى: ئۆزىنىڭ ئۆلگىسىگە ئايلانغان دوستى — مەسلەكدىشىدىن ئايرىلىپ يالغۇز قېلىش جالالىدىن ئۈچۈن ئۆلۈمدىنمۇ ئېغىر ئىدى. بۇ ئايرىلىشنى ئەقلى تەن ئالسىمۇ، كۆڭلىدە يەنىلا تەن ئالالمايتتى:

سەنسەن مېنىڭ ھاياتىم، ئەي جان، ئۇنۇتما بىزنى،
سالماقچىسەن ئاراغا ھىجران، ئۇنۇتما بىزنى.
يەر يۈزىدە ساناقسىز سادىق قاياش تاپارسەن،
لېكىن بار ئوترامىز پەيمان، ئۇنۇتما بىزنى.
ئاي ياستۇقىغا بەلكىم ئەزىز بېشىڭ قويارسەن.
قۇچقان ئىدىم بېشىڭنى چەندان، ئۇنۇتما بىزنى.
ھىجران تىغىن يىقارمەن ئىشقىمدا مىسلى پەرھاد،
سەنسەن شىرىن نىگارىم، جانان، ئۇنۇتما بىزنى.
كۆزۈم قاراسىدا سەن بولدۇڭ گوياكى قارچۇق،
ئەي باغ ئارا ئەتىرگۈل، رەيھان، ئۇنۇتما بىزنى.
قاي كۈن سىنىڭ يۈزۈڭگە سالدىم نەزەرنى، ئەي شەمس،
ئىشقىم ئىمانىم ئولدى، ئىمان، ئۇنۇتما بىزنى.

شەمسىددىن تەبرىزى بىر كۈنى ئەتىگەنلىكى دۈشمەنلىرىنى شاد، دوستلىرىنى غەمناك قىلماسلىق، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ ئىزىغا چۈشۈرمەسلىك ئۈچۈن، ھېچكىم بىلەلمىگۇدەك ئۇسۇلدا تۇيۇقسىزلا ئانداق پەيدا بولغان بولسا، خۇددى شۇنداقلا غايىب بولدى.

«كاتىبۇل ئەسرار»لاردىن بىرى شائىرنىڭ سۆزلىرىنى مۇنداق يېزىپ قالدۇرغان: «ئۇستازى بىئەزىر، ئەركانى خەيرىيە، ماھىيەتۇل روھ، ئاۋۋال ـ ئاخىر بەندىلەر ئۈچۈن نۇرلۇق ھەقىقەت ــ ئاللا ئۇنىڭ ئۆمرىنى ئۇزۇن، دىدارىنى بىزگە نېسىپ ئەتسۇن ــ ئالتە يۈز قىرىق ئۈچىنچى يىل شەۋۋال ئېيىنىڭ يىگىرمە بىرىنچى كۈنى ئەزمى سەپەر ئەيلىدىلەر».

ھىجرىيە 643 ـ يىل 21 ـ شەۋۋال ــ 1246 ـ يىل 15 ـ فېۋرال دېگىنى. ئۇلار بار ـ يوقى ئون بەش ئاي يىگىرمە بەش كۈن بىللە تۇرغان. جالالىددىننىڭ سۆزلىرىدىن قارىغاندا، ئۇلار مەڭگۈلۈك ئايرىلىشمىغان. شەمسىنىڭ نەگە كەتكەنلىكى ھېچكىمگە، ھەتتا دوستلىرىغىمۇ نامەلۇم بولسىمۇ، شائىر ئۇ ئۆزى بىرەر يەردىن دېرەك بېرىپ قالار دېگەن ئۈمىدتە ئىدى.

بىر ئاي داۋامىدا دوستلار ۋە دۈشمەنلەر، كۆپىنچە دوستلار نىقابى بىلەن غەنىملەر[1] ئۇنىڭ ئىزىنى قوغلاشتى، ئەمما ھېچقانداق نەتىجە چىقمىدى.

يىللار بويى سەرسانلىق، دىنىي مەكتەپلەر، سوپىيانە گۇرۇھلار، خەلق ھەرىكىتى ۋە ھۈنەرۋەنلەرنىڭ جامائەتلىرى بىلەن تونۇشلۇقى ۋەجىدىن شەمسىددىن يوشۇرۇنۇش ماھارىتىنى ئوبدان ئىگىلىۋالغانىدى.

ئۇلىما ۋە دەرۋىشلەر، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا تۇرغان بەگلەر، شەمسىددىن يوقىلىشى بىلەن مەۋلانا ھوشىنى تېپىپ يەنە سىيە-

[1] قاراقچى، دۈشمەن ـ ت.

مىزگە قايتىپ كېلىدۇ، دەپ ئۈمىد باغلىشاتتى.

جالالىدىن بولسا، شەمسىددىنىلا ياقلاپ، ئۇنىڭغا ئىخلاس قىلىدىغان بىرنەچچە شاگىرتىدىن باشقا (ئۇلار ھەممىدىن ئاۋۋال ھۈنەرۋەنلەر، ئەخىي بۇرادەرلەر ئىدى) ھېچكىمنى كۆرۈشنى خالىمىدى. ئۇ ئۆزىگە كەڭ ـ ئازادە قىلىپ، كۆل رەڭ ھىندى رەختتىدىن يەكتەك تىكتۇردى. بېشىغا بىغىررەڭ قالپاقچە تىكتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن ئىخچامغىنا سەللە ئورىدى، ئايىغىغا ئۇسسۇلغا قولاي قىلىپ مەسە ـ كەش كىيدى، غەم ـ قايغۇنىڭ نىشانى بولسۇن دەپ ياقىسىنى چاك تىلىپ قويدى. شائىرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن مەۋلەۋىيلەر يولىنى تۈزگەن سۇلتان ۋەلەد بۇ كىيىمنى مۇراسىم كىيىمگە ئايلاندۇردى.

جالالىدىن شۇنىڭدىن كېيىن زادىلا يا مەدرىسىنىڭ پەشتىقىغا، يا مەسچىتنىڭ مۇنبىرىگە چىقمىدى. شائىرلارنىڭ شېئىر ئوقۇش يىغىنى ۋە كۆڭۈل ئېچىش ـــ ساما يىغىنلىرى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ يېڭى ئېتىقادىنى ئېلان قىلىدىغان مۇنبىرى بولۇپ قالدى.

كېيىنچىرەك خەلقنىڭ مېھىر ـ مۇھەببىتى دۆلەتمەن كىشلەرنىمۇ ئۇنىڭ شائىرلىق ئىقتىدارى ئالدىدا باش ئېگىشكە مەجبۇر قىلدى. جالالىدىننى سۇلتان سارايلىرى ۋە ئەمەلدارلارنىڭ قەسىرلىرىگە تەكلىپ قىلىشتى. ئۇ بۇنداق تەكلىپلەرنى بەزىدە قوبۇل قىلاتتى، لېكىن زامانىدىشى كەنىيگە ئوخشاش ئىنئام ـ ئېھسان ئېلىش ياكى قورسىقىنى تويغۇزۇۋېلىش غېمىدە، ئۆزىنىڭ بەدىئىي ماھارەت ـ قابىلىيىتىنى ئىشقا سېلىپ، پادىشاھلار، ئۇلارنىڭ سەلتەنىتى ۋە ساراي مەھرەملىرىنى مەدھىيە ـ سانا بىلەن ماختىمايتتى.

بىر قېتىم كەنىي شائىر سەنائىي ھەققىدە ئورۇنسىز گەپ قىلىپ، ئۇنى كامالەتكە يەتكەن مۇسۇلمان ئەمەس، دەپ ئەيىبلىمەكچى بولىدۇ. سەنائىنى ئۆزىنىڭ مەنىۋى ئۇستازى دەپ

بىلدىغان جالالىدىن بۇنىڭغا چىداپ تۇرالماي، ئۆتكۈر سۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭ يۈزىگە بىر تەستەك ئۇرىدۇ:

— ئاغزىڭنى يۇم! ئەگەر بارلىق مۇسۇلمانلار سەنائىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى بىلەلىسە ئىدى، جىمىكى مۆمىنلەرنىڭ بېشىدىن قالپىقى يەرگە چۈشكەن بولار ئىدى. سەن بولساڭ ئۆزۈڭگە ئوخشاش مىڭلىغان ئادەملەر ئارىسىدا، بار - يوقى بىرلا مۇسۇلمانسەن!

جالالىدىن كەمبەغەل بىچارىلەر ياكى ئۆز مەسلەكداشلىرى قىيىن ئەھۋالدا قالغاندا، ئارىغا چۈشۈپ ھۆكۈمدارلارنىڭ ئالدىغا باراتتى. پادىشاھلارمۇ ئادەم، شۇنداقلا ئۇلارمۇ ھەقىقەت ئەمەرى، ئەۋلادلار ھۆكمىگە بويسۇنۇشى كېرەك، دېگەن گەپنى دەپ قويۇش ئۈچۈن باراتتى.

جالالىدىن: «ئىنسانلار ئۈستىدىن ھۆكۈم يۈرگۈزمەكچى بولساڭ، ئىنسانلىقىڭنى ئۇنتۇ» دېگەن قەدىمكى نەقىلنى بىلەتتى، شۇنداقلا ئادەمزاتقا نەپرەت بىلەن قارىغۇچى ھەرقانداق باغرى تاشمۇ ئۆزىنىڭ ئادەم ئىكەنلىكىدىن پۈتۈنلەي خالىي بولۇپ كېتەلمەيدۇ، دېگەننىمۇ ياخشى بىلەتتى. شۇڭىمۇ ئۇ ھۆكۈمدارلارنىڭ ئادىمىيلىكىگە ئەمەس، بەلكى ئادىمىيەتكە خاس زەئىپلىكىگە — ئۆزىنى ئەبەدىيلەشتۈرۈش ۋە ئەۋلادلار ئالدىدا ئۆزىنى ئاقلاش ئىستەكلىرىگە تايىناتتى.

ئايلار ئۆتتى. جالالىدىننىڭ يىغىلىشلىرى تېخىمۇ قويۇق تۈس ئالدى. زەرگەر پەرىدۇن سالاھىددىن ئۆز كەسپداشلىرىنى مەۋلانانىڭ قېشىغا باشلاپ كەلدى. كونيا ئەخىلىرىنىڭ سەردارى ھەسەن ھېسامىددىن ئۆز ئىگىلىكىدىن ۋاز كېچىپ، «كاتىبۇل - ئەسرار» بولدى، ئۇستازىنىڭ شېئىرلىرىنى سەمەرقەند ياكى باغداد قەغىزىگە يېزىشنى ئۆزى ئۈچۈن شەرەپ دەپ بىلدى. بۇنىڭدىن باشقا «ساداقەت جامى» دىن سۇ ئىچكەن باشقا ئەخىي - بۇرادەرلەرمۇ بۇلارغا قوشۇلدى. ئۇلار يا دەرۋىش، يا

سوپى بولۇشتى، ھەرقايسىسى ئۆز ھۈنىرى بىلەن بولىۋەردى. ئۇلارنىڭ يار - يۆلەكى بولمىغان بولسا، ئېھتىمال، جالالىدىن رۇمى دېگەن شائىرمۇ بولمىغان بولار ئىدى. ئۇلارسىز ئۇ قانداق ياشاپ، قانداق ئىگىلىك تىكلەپ، قانداق قىلىپ شاگىرتلىرىنى باقالار ئىدى.

لېكىن ئايرىلىش - ھىجران جالالىدىننى ئىسكەنجىگە ئېلىۋالغانىدى:

مەندە نە ئىمان، ئەقلۇ ھوش،
نە سەۋر، نە ئارامى جان،
بىردەم پاراغەت بەرگىلى،
ئارامى جانىم، كەل، كەل،

ھەردەمدە باغرىم ئۆرتىنىپ،
ھەر چاغ بۇ رەڭگىم زەپىران،
سۆز يوق بۇ دەردىم ئېيتقىلى،
روھى راۋانىم، كەل، كەل!

دەردىڭنى چەكتىم شۇ قەدەر،
ئاتەشتە ياندىم شۇنچىلىك،
كۆيدۈم، چېچىلدىم ھەر تەرەپ،
كەل، مېھرىبانىم، كەل، كەل!

ئەينەك بولۇپ مەن ھەر نەپەس،
ۋەسلىڭ قىلار ئىدىم ئايان،
چالڭ باستى چېھرىم ئاقىۋەت،
كەل، جانىجانىم، كەل، كەل!

ساھىل ئارا دەريا بولۇپ،
دولقۇنلىنارمەن ھەر تامان،
ئەرزىمنى ئېيت، ئالڭ سەلكىنى،
يەتسۇن پىغانىم، كەل، كەل!

بېشىڭدا ئويناپ مىڭ قويۇن،
سانجىلدى پۇتۇڭغا مىڭ تىكەن،
قىلغىل بىراق شەپقەت ماڭا
كەل، ئەي جاھانىم، كەل، كەل،
بەرگىن ئامانىم كەل، كەل!

جالالىدىننىڭ ۋاپاتىدىن يېرىم ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن تارىخشۇناس ئەپلاكى: «شەرىئەت پېشىۋالىرى، كۆڭۈل كۆزى كور خۇداپەرەستلەر، تەكەببۇر جاھىللار تەھقىر، ھاقارەت يولىغا چۈشۈپ، ھەر خىل بولمىغۇر يالغان - ياۋىداق گەپلەرنى تارقىتىشتى. ئۇلار: ئەپسۇس، سۇلتانۇل ئۇلىمانىڭ ئوغلىدەك ئاللامەئى كېرەم رەقس ۋە سەما[1]» روزايىو نىيازلارنىڭ كاساپىتىدىن سەۋدايى جۇنۇنلۇق يولىغا كىرىپ كەتتى. بۇنىڭ ھەممىسىگە سەۋەب بولغان ھېلىقى كاساپەت تەبرىزلىك، دېيىشەتتى» دەپ يازغاندى.

جالالىدىن بۇنىڭغا مۇنداق شېئىر بىلەن جاۋاب بەرگەندى:

گەر بۇنداق جۇنۇنغا يەتسىدى ئەپلاتون،
يېزىقتا سىزاتتى سىياھ ئورنىغا خۇن.
ئاھ، ماڭا مۇيەسسەر بولمىش شۇنداق سەۋدا،
كىم ئەھلى جاھالەت ئۆگىتەر ئەقلۇ فۇنۇن[2].

① نەغمە - ناۋا، ئۇسسۇل - ت.
② ئىلىملەر، پەنلەر، ئىلىم - پەننىڭ يىغىندىسى - ت.

بۇ جەرياندا ئۆز شەيخلىرىنىڭ يېڭىچە ئېتىقادى، ئۇنىڭ شەمسى بىلەن دوستلۇقىدىن رەنجىگەن مۇرىتلار بايقىۋېلىشتى. كى، شائىرنىڭ ئۆپچۆرىسىگە خەلق ئارىسىدىن چىققان يېڭى مۇخلىسلار توپلاشقان، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى بولسا پىرىدىن ئايرىلىپ، ئۇنىڭ باشپاناھلىقىدىن مەھرۇم قىلىشقان. كېيىنرەك ئۇلۇغ ۋەزىر دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن سۇلتان ئەئيانلىرىدىن[1] بىرى — ساھىب ئاتىنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئۇلار جالالىدىننى پۈتۈنلەي قولدىن چىقىرىپ قويماسلىق ئۈچۈن ئاخىر ئۇنىڭ ئالدىغا تەزىم قىلىپ كېلىشتى، ئۆزلىرىنىڭ قىلمىشلىرىغا تۇۋا - تەزەررۇ قىلىشتى.

ئىنسان قەلبىنىڭ قات - قېتىغا كىرىۋالغۇچى سەنئەتكار ۋە شائىرلار، ئالەم قانۇنىيەتلىرىنى كەشپ قىلغۇچى ئالىملار، نېمىشقىدۇر، ھەييارلىق ۋە ئادەتتىكى ئىغۋالارنىڭ ئالدىدا كۆپىنچە ئېسەنكىرەپ قېلىشىدۇ. ئالەم كەشپىياتى بىلەن شۇغۇللانغانلارنىڭ لاياقەتسىز كىشىلەرنى ھەرىكەتكە كەلتۈرىدىغان سەۋەب ۋە مەنپەئەتلەرنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى ئاخىرىغىچە تەسەۋۋۇر قىلىپ كېتىشى قىيىن. ھېلىقىلار بولسا، ھىيلە - مىكىر، پىتنە ۋە ئىغۋا دولقۇنلىرىدا بېلىق سۇدا ئۈزگەندەك ئۈزۈشىدۇ. بۇ مۇھىتتا ئۇلار يايراپ يۈرۈشىدۇ، بۇ مەيداندا ئۇلار ماھارەت چوققىلىرىغا كۆتۈرۈلۈشىدۇ.

جالالىدىن ئالدىغا تەزىم قىلىپ، باش ئېگىپ كەلگەنلەرنى چىن كۆڭلىدىن قارشى ئالدى.

لېكىن بۇرۇنقى دوستلىرىنىڭ قايتىپ كېلىشى ئۇنىڭ قەلبىنى قايغۇ - ئەلەمدىن خالىي قىلالمىدى.

---

[1] يېقىنلىرى، دوستلىرى - ت.

بولمىغاي ھېچكىمدە بۇ كەبى سەۋدا،
باغرىمدا ياشىغان يوق ھېچ تەمەننا.
ئادەملەر يۇرتىدا مەن غەيرىي ئادەم،
گوياكى جاھاندا قاپتىمەن تەنھا.

شەمسىنىڭ كونيادىن كەتكىنىگە نەق بىر يىل تولدى. قاتتىق سوغۇق قىش كۈنلىرىنىڭ بىر ئەتىگەنلىكى كىيىملىرى جۇل - جۇل، سوغۇقتىن غالىلداپ تىترەپ تۇرغان بىر دەرۋىش شائىرنىڭ ئىشىكىنى قاقتى. تاتىرىپ - كۆكىرىپ كەتكەن يۈزى، مەينەتچىلىككە چۆككەن جەندىسىگە قارىغاندا، ئۇ ئەڭ تەقۋادار، بىرەر نىزام ۋە گۇرۇھقا بويسۇنمايدىغان بىر قەلەندەرگە ئوخشايتتى.

ئۇ تەزىم بىلەن نەيچە قىلىپ ئورالغان مەكتۇپنى جالالىددىنغا ئۇزاتتى.

— خوتۇن، ھەي خوتۇن! — دەپ چاقىردى جالالىددىن، — خۇش خەۋەر! ئۇيدە نېمىلىكى بولسا، ھەممىسىنى يىغىشتۇر! خۇش خەۋەر!

شۇ سۆزلەرنى ئېيتقاچ، ئۇستىدىكى يەكتىكى بىلەن ئايىغىنى يەشتى.

ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرى ئائىلىدىكىلەرنى پاتىپاراق قىلىۋەتتى. بىرىنچى بولۇپ ئۇگەي ئوغلى يەھيا ئورنىدىن تۇردى. يېقىندا ئۇغۇلغان قىزى مەلىكە چىرقىراپ يىغلاشقا باشلىدى. كىرە خېنىم ئۇنى قۇچاقلىغىنىچە ئېرىنىڭ ئۇيىگە يۈگۈردى. ئۇنىڭ پېشىگە تۇت ياشلىق ئەلىم يېپىشىۋالغانىدى. شائىرنىڭ بويىغا يېتىپ قالغان ئۇگەي قىزى كىميامۇ تاقەت قىلالماي، ئىشىكتىن مارىلاشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ھاياجاندىن چوڭ - چوڭ بولۇپ ئېچىلغان كۆزلىرى ئالدىدا ئاجايىپ بىر مەنزىرە پەيدا بولدى. مەۋلانا ئۆزى پەقەت پايپاق، يالاڭ كۆڭلەك - ئىشتان

بىلەنلا قىلىپ، يۈزلىرى قورقۇنچلۇق ناتونۇش بىرىگە ئۆزىنىڭ ئۆتۈكى بىلەن مەللە رەڭ يەكتەكنى كىيدۈرۈۋاتاتتى.

دەرۋىشكە ئاتاپ داستىخان سېلىنىدى. جالالىددىن ئۇنىڭ ئىشتىها بىلەن تاماق يېيىشىگە مەھلىيا بولۇپ قاراپ ئولتۇراتتى، ئۇ شۇنداق زوقى بىلەن قاراپ ئولتۇراتتىكى، ئۇنىڭ ئالدىدا ئولتۇرغان جۇلجۇل چاپان كىيگەن قەلەندەر ئەمەس، گويا قانداقتۇر بىر ئەزىز مېھمان ئولتۇرغاندەك قىلاتتى.

دەرۋىشنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ دەمەشقتىن كەلگەنىدى. ئۇ شەمسىددىننى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرەلمىدىم، دەپ قانچە قېتىم ئېيتسىمۇ، شائىر ئۇنىڭغا ئىشەنمەيۋاتاتتى. ئۇ شەمسىنىڭ نەدىلىكىنى ماڭا ئېيتماي سىر ساقلاۋاتىدۇ، دەپ ئويلايتتى. دەمەشق! دېمەك، ئۇنىڭ دوستى ئەنە شۇ يەردە پاناھلانغان!

جالالىددىن دەرھال جاۋاب يازدى.

دەرۋىش ئەتىسى ئەتىگەندە تەرەت ئېلىپ بولۇشى بىلەن جالالىددىن مەكتۇپنى ئۆيىدىكى بار بولغان ھەممە پۇلى بىلەن قوشۇپ ئۇنىڭغا سۇندى ــ دە، ھازىرلا يولغا چۇشۇپ، بۇ خەتنى ئۇمۇر قۇياشىغا تېزرەك يەتكۈزۈشنى ئىلتىماس قىلدى.

دەرۋىشنى قېچىرغا مىندۈرۈپ، تاكى شەھەر دەرۋازىسىغىچە ئۆزى ئۇزىتىپ باردى، شەھەر سىپىلى ئۈستىگە چىقىپ، يولۇچى كۆزدىن غايىب بولغۇچە ئۇنىڭ كەينىدىن تەلمۈرۈپ قاراپ تۇردى.

يەنە كەينى ــ كەينىدىن ئىككى پارچە خەت ئەۋەتتى. بىرىنچىسىنى، دەمەشققە كېتىۋاتقان چەم سودىگىرىگە بېرىپ ئۇنى ئەخىلەر شەيخىگە تاپشۇرۇشنى تاپىلىدى؛ ئىككىنچىسىنى، ئۆز مۇرىتى ئارقىلىق ئەۋەتتى. لېكىن ئۇنىڭ بىرىگىمۇ جاۋاب ئالالمىدى.

ئۇ ئوغلى ۋەلەدنى چاقىردى. ئۇنىڭغا ئۆزى يازغان مەكتۇپ ۋە زەرگەر سالاھىددىن بىلەن «كاتىبۇل ئەسرار» ھېسامىددىن

بېغىپ بەرگەن پۇللارنى بېرىپ:
— مېنىڭ ئەلچىم بولۇپ بارسەن. ئۇنىڭ ئالدىغا بۇ پۇللارنى قويۇپ، مېنىڭ نامىمدىن شۇنداق دېگىنكى، ئۇنى بۇلاپ - تالىغۇچى بۇلاڭچىلار تۇۋا - تەزەررۇ قىلىشتى، ئەمدى مەرھەمەت قىلىپ، يولغا چۈشسۇن، — دېدى.
ۋەلەد مەكتۇپنى ئاۋۋال كۆزىگە، ئاندىن كۆكسىگە تەگكۈزۈپ، تەزىم قىلىپ، دەرھال يول تەييارلىقىنى قىلىش ئۈچۈن سىرتقا قاراپ ماڭدى.
مەكتۇپتا مۇنداق دېيىلگەنىدى:
«ئاللا ئالدىدا قەسەم قىلىمەنكى، سەن كېتىش بىلەن تاڭ ئاخشامدىن تاڭ ئاتقۇچە يانغان شامدەك ئېرىپ تۈگەشتىم. موم قالمىدى، كۆيۈپ بىر چوغقا ئايلاندىم. سېنىڭدىن يىراقتا تېنىم ۋەيران، روھىم ئاشۇ ۋەيرانلىق ئىچىدە بىر ھۇقۇشقا ئوخشايدۇ. ئېتىڭنىڭ تىزگىنىنى بىز تەرەپكە بۇرىغىنكى، خۇشاللىق بىز تەرەپكە يۈزلەنسۇن. سەنسىز خۇشاللىقىمىز لەنتى ئىبلىسقا ئوخشاش ھەر كۈنى تاش بوران ئاستىدىدۇر. سەنسىز مېنىڭ ئاغزىمدىن بىرمۇ خۇشال سۆز ۋە مەنىلىك مىسرا چىقمىدى... پەقەت مەكتۇپتا يازغان سۆزلىرىڭنى ئوقۇپ، خۇشاللىقىمدىن بەش - ئالتە غەزەل پۈتتۈم. ئاھ، شەمسى، سەن بىلەن ئەرمەنىستان، رۇم ۋە دەمەشق پەخىرلىنىدۇ. تۈن زۇلمىتىنى تاڭ نۇرىغا ئۇلاشتۇرغايسەن!»
ۋەلەد يىگىرمىگە يېقىن سادىق ئادەملىرى بىلەن يولغا چىقتى. «ھېرىپ - چارچاشنى بىلمەي نى - نى ۋادىلارنى بېسىپ ئۆتتۈم، تاغلاردىن ئاشتىم. يولدىكى تىكەنلەر كۆزۈمگە ئەتىرگۈل بولۇپ كۆرۈندى. ھەربىر جاپا - مۇشەققەتتىن ئاجايىپ مەنپەئەتلەرنى كۆردۈم. قىشنىڭ سوغۇقى شېكەردەك شېرىن، يازنىڭ تومۇز ئىسسىقى شاپتۇل شەربىتىدەك تاتلىق بولۇپ تۇ-

يۈلدى» دەپ خۇشاللىق بىلەن خاتىرىلىگەنىدى ئۇ قىرىغان چى-
غىدا.

ئۇنىڭ قۇلاق تۈۋىدە ئاتىسىنىڭ ئاق يول تىلەپ دۇئا ئوقۇغان-
دا ئېيتقان مۇنۇ مىسرالىرى جاراڭلايتتى:

يەتكۈزۈڭ، قىلسۇن مۇرۇۋۋەت دوستى جان،
بىز تامان يۈرسۇن سەپەر ئەيلەپ راۋان.
جىسمۇجان سىرىنى دەڭ، ئەيلەڭ خىتاب،
بىز تەرەپ باسسۇن ئاياغ ئۇ ماھتاب.[①]
سۆزگە لەۋ ئاچسا، ئەجەب دۇنيا ئاقار،
قىلسا پەرمان، كەينىگە دەريا ئاقار.
ئالدىنىپ قالماڭكى، پەيمان - ئەھدىگە.
باغلىنىپ قالماڭكى يالغان ۋەدىگە.
تاكى ئۇ مەھبۇبى جان قايتىپ بۇ دەم.
شۇ ئەزىز ئاستانىگە قويسۇن قەدەم.
شۇندا بولغاي بىر تاماشا ئاشكار،
بۇ كەبى ئىش كۆرمىگەن پەرۋەردىگار...

ئەمما ۋەلەد دەمەشقتىن شەمسىددىننى ئىزدەپ تاپالمىدى.
ئۇنى يا ئابباسىيلارنىڭ چوڭ مەسچىتى ئەتراپىدىكى مەدرىسە ۋە
خانىقالاردا، يا دۇنياغا مەشھۇر دەمەشق بازىرىنىڭ كارۋان سارايـ
لىرىدا ئۇچرىتالمىدى.

ئۇزۇن ئاختۇرۇشلار، سوراپ - سۈرۈشتۈرۈشلەردىن كې-
يىن، ۋەلەد بىلەن دەمەشقتە ئوقۇغان، تالىپلىق يىللىرىدا تو-
نۇشقان ئەخىيلەر شەيخى مەۋلانانىڭ مەكتۇپىنى ئىگىسىگە تاپشۇ-
رۇپ بېرىشكە ۋەدە قىلدى.

---

① ماھتاب — گۈزەل، كېلىشكەن، ئاي يۈزلۈك، نۇرلۇق — ت.

مەلۇم بولۇشىچە، شەمسىددىن دۇشمەنلىنىڭ تەقىبىدىن قېچىپ، ھەلەب ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ ئارىسىغا يوشۇرۇنغانىدى. ۋەلەد بىر ھەپتە بۇرۇن توختىماي ئۆتۈپ كەتكەن ئاشۇ ھەلەبتە...

ئۈستىدە ئېسىل بۇخاراچە تون، بېشىغا بىر ئەنلىك سەللە ئورىۋالغان شەمسى مەدرىسە ئالدىدا پەيدا بولۇشى بىلەن كونيالىق مېھمانلار خۇددى پادىشاھ ئالدىدا تىزلىنىپ تەزىم قىلغان مۇلازىملاردەك، ھەممىسى تەڭلا تىزلاندى.

مەۋلانانىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ئۇنىڭ تاپىنى ئاستىغا تۆكۈلگەن تەڭگىلەرنى كۆرۈپ، شەمسى تەبەسسۇم كۈلكىدىن ئۆزىنى تىيەلمىدى:

— قارىغاندا، مەۋلانا بىزنى تۆمۈر زەنجىر بىلەن باغلىماقچى ئوخشىمامدۇ؟ ئەگەر ماڭا، ئاتاڭ قەبرىدىن قوپۇپ، ھەلەبنىڭ يېنىدىكى تىللا بەشىر قىشلىقىغا كەپتۇ، سېنى بىر كۆرۈۋېلىپ، قايتىدىن كۆز يۇمماقچىمىش، دېيىشسە، مەن: «ئۆلسە ئۆلۈۋەرسۇن!» دېگەن بولاتتىم ۋە تۇرغان جايىمدىن قىمىرلىماس ئىدىم. لېكىن مەۋلانا بىلەن كۆرۈشۈشكە... مانا مەن تەييار!...

مەۋلانا شەمسىنىڭ دىلىنى «چىرايلىق سۆز، ساز ۋە سانا — مەدھىيە» بىلەن ئېرىتىشنى تاپىلىغانىدى. بۇنداق دېمىگەندىمۇ، ۋەلەد ئاتىسىنىڭ پەرمانىنى قانداق قىلىسمۇ ئورۇنداشقا نىيەت قىلدى. ئۇ شەمسىددىننىڭ شەرىپىگە دەرھاللا سام يىغىلىشى ئۇيۇشتۇردى.

بۇ ئارىلىقتا كونيادا مەۋلانىنىڭ تاقىتى - تاق بولغانىدى.

قاپىقىم تارتماقتا، يارىم كەلگۇدەك،
يۈرىكىم ئاغدى، نىگارىم كەلگۇدەك.
قوي جىېنىڭ گۆرۈگە، گەر مەجرۇھ ئۆزۈڭ،

بادەنى قۇي، تەشنە ـ زارىم كەلگۈدەك.
خۇش خەۋەر شارابىدىن مەستتۇر قۇلاق،
ياش تۆكۈپ كۆز، دەر: خۇمارىم كەلگۈدەك.
لەشكىرى ئىشق تۇزدى سەپ، سالغىن نەزەر،
بەس، چىدام ـ سەۋر، شەھسەۋارىم[1] كەلگۈدەك.

ئاخىر ۋەلەد شەمسىددىننى ئىلىپ يۈرۈپ كەتتى.

شەمسى ھەرقانچە ئۆتۈنۈپ، قىستىمىسۇن، ئۇ ئاتا مىنىشكە ئۇنىمىدى: «سىز بىلەن بىردەك بولۇشقا مىنىڭ ھەددىم بارمۇ؟ پادىشاھ ئاتلىق ماڭسا، قۇلمۇ ئاتلىق مېڭىش، بۇ نىمە دېگەن ھاماقەتلىك. سىز مەرتىۋە ئىگىسىسىز، مەن غۇلام[2]، سىز جان، مەن بىر بەدەن. سىز ئۇچۇن پۈتۈم بىلەنلا ئەمەس، بەلكى بېشىم بىلەن مېڭىشقا تەييارمەن».

بېشىم بىلەن مېڭىشقا تەييارمەن؟ ۋەلەد ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئاتىسىنىڭ نوپۇزىنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلالمىدى. بىراق، ئۇ ھەم ئىلمىي، ھەم قابىلىيەتلىك، ھەم ئەقىللىق ئىدى. ئۇ كۆپلىگەن نەزمىي[3] ۋە نەسرىي ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇردى، تۈرك شېئىرىيىتىگە ئاساس سالدى. ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئاتىسىنىڭ شېئىرلىرى دەرىجىسىگە يېتەلمىگىنىگە نىمە ئىلاج بار. يۈز يىلدا بىر كېلىدىغان بۇنداق بىر يۇقىرى قابىلىيەت بىلەن كۈچ سىنىشىش ھەممىلا ئادەمنىڭ قولىدىن كېلىۋەرمەيدۇ. ۋەلەدنىڭ ئەھۋالى ـــ تەقدىرى شۇكى، ئۇ تەبىئىتىدىن مۇرىت ئىدى.

مەۋلانا، ئوغلۇم تەقلىدچى بولامدىكىن ياكى داۋاملاشتۇرغۇچى بولامدىكىن، دەپ بىكار ئەندىشە قىلمىغانىدى. ئۇ دىنلار

① شەھسەۋار ـــ چەۋەنداز، ئاتلىق ئەسكەر، ئاتلىق پادىشاھ.
② خىزمەتكار ـ ت.
③ نەزمىي ـــ شېئىر، نەزمە ـ ت.

ۋە قائىدە - يوسۇنلاردىن ئۈستۈن تۇرۇۋېلىپ، كۆڭۈل ۋە ئەقلىنىڭ بىكىك① مۇھىتىدا چاڭ - توزان بېسىپ، قېتىپ قې-لىشتىن ھەزەر قىلاتتى. سۇلتان ۋەلەد بولسا، جالالىدىننىڭ ۋاپاتىدىن ئون يىل ئۆتمەيلا ئۇنىڭ نامىدا دەرۋىشلىك گۇرۇھلى-رىنى قۇردى. مانا بۇ جامائەت تېزلا ھۆكۈمدار تەرىپىدىن ئېتىد-راپ قىلىنىپ، بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلدى.

شەمسىدىن ئاتلىق، ۋەلەد ۋە باشقا مېھمانلار پىيادە، بىر ئايدىن كۆپرەك يول مېڭىپ كونياغا يېتىپ كەلدى.

لارەندىگە يېتىپ بارغاندا ۋەلەد ئاتىسىغا چاپارمەن ئارقىلىق خەۋەر ئەۋەتتى.

جالالىدىن خۇش خەۋەر ئۈچۈن ئۆيىدىكى بار - يوقىنى ھەتتا بېشىدىكى سەللىسىنىمۇ ئۇنىڭغا بەردى. شاگىرتلىرى بى-لەن ئەخىيلەر باشلىقى ھەمراھلىقىدا پىيادە مېڭىپ، شەمسىد-دىننىڭ ئالدىغا چىقتى.

مەۋلانانى كۆرۈپ، شەمسىدىنمۇ ئاتتىن چۈشتى. ئۇلار قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. ئاندىن يەرگىچە ئېگىلىپ، بىر-بىرىگە تەزىم قىلىشتى.

مېنىڭ شەمسىم، مېنىڭ ئاپتاپىم كەلدى،
كۈمۈش چېھرىلىك، ئول ماھتابىم كەلدى!
قۇلاقىم مۇژدەسى②، كۆزۈم روشنى،
بەزمە ئارا ئىچكىلى شارابىم كەلدى،
قاناتىم كەلدى، ئەيلەي كۆككە پەرۋاز،
شېئىر كەلدى، جاراڭلىق خىتابىم كەلدى.
سابا، ئالەمنى تولدۇر نۇر - زىياغا،
شەمسى كەلدى، مۇنەۋۋەر ئاپتابىم كەلدى!

① بىكىك — دىمىقتا، بېيىق مۇھىتتا - ت.
② مۇژدە — خۇش خەۋەر - ت.

شەمسىددىن كونىياغا 1247 - يىلى 8 - ماي كۈنى قايتىپ كەلدى. ئىلگىرى ئۇنىڭغا تاپا - تەنە، تۆھمەت قىلغانلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئالدىغا باش ئېگىپ كېلىپ، ئۆزرە سوراشتى. شەمسى توۋا قىلغان دۈشمەن توۋا قىلمىغىنىدىنمۇ خەۋپلىكرەك، دېگەن تەمسىلنى بىلسىمۇ، ئۇلارنى تەبەسسۇم بىلەن قارشى ئېلىپ قوبۇل قىلدى. چۈنكى ئۇنىڭغا باش ئېگىپ كەلگەن مۇرىت ۋە دەرۋىشلەرنىڭ كۆپچىلىكى دوستمۇ ئەمەس، دۈشمەنمۇ ئەمەس ئىدى؛ ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ نېمىلەرنى قىلىشۋاتقانلىقىنى ئۆزلىرىمۇ بىلمەيتتى.

يەنە ئىلگىرىكى جۇشقۇن ھايات باشلاندى. ھەر كېچىسى يىغىلىش قىلىپ، تاڭ ئاتقۇچە ساز چېلىپ، ئۇسسۇل - ساماغا چۈشۈپ كۆڭۈل ئېچىشتى. ئۇلارنىڭ بۇ يىغىلىشلىرى ھەممىلا ئوچۇق بولۇپ، بارغانچە خالايىقنى ئۆزىگە كۆپلەپ جەلپ قىلغانىدى.

ساما سۇلتان پايتەختتە ئادەتكە ئايلىنىشقا باشلىدى. ئۆز ئىناۋىتىنىڭ يۇقىرى بولۇشىنى ئىستەيدىغان ھەربىر سودىگەر، ئەمەلدار ۋە بەگ، ئۆز قورغىنى، بېغى، ئۈزۈمزارلىرىدا شۇنداق يىغىلىشلارنى ئۇيۇشتۇرۇپ تۇرىدىغان بولدى. ئۇلارغا شەمسى ۋە مەۋلانا قاتناشمىسا، ئۆزلىرىنىڭ ئىناۋىتىگە تەسىر يەتكەن ھېسابلىشاتتى.

مەۋلانا ئۈچۈن يېڭى ئېتىقادنى ئايان قىلىش ئۇسۇلى بولغان ساما يىغىنلىرى ئۇلارغا چىڭگىزخان قوشۇنلىرىنىڭ كەلتۈرگەن تالاپىتى بىلەن سالجۇقىيلار دۆلىتىنىڭ ئېچىنىشلىق زاۋاللىقىنى ئۇنتۇشقا ياردەم بېرىدىغان بىر ئەرمەك ئىدى. لېكىن بۇ، جالالىدىننىڭ شېئىرلىرى ئۈچۈن تۇنجى ئېچىلغان بىر كەڭ مەيدان ئىدى.

ئۇ بەزىدە شەمسىددىن ۋە ئەڭ يېقىن دوستلىرىغىمۇ ئې-

تىشقا جۇرئەت قىلالمىغان پىكىرلەرنى شېئىر ئارقىلىق ئېيتالىدى:

سېنىڭ كۆپرۈك ئالدىدا ئىمان نەدۇر،
سەمەندەر ئالدىدا زەررە جان نەدۇر؟
ئىمان — سۇدۇر، كۆپۈر — قارا تۇپراقتۇر،
ئوتنىڭدا ھەممىسى كۈلدۇر، توزغاقتۇر.
گەر ئىمان — شامدۇر ھەم كۆپۈر — شەبىستان①،
لېكىن قۇياش چىققاچ، ھەممىسى يەكسان
ئىمان — دىن ئېتىدۇر، شۇنداق بولسا ھەم،
«بىزگە زۆرۈرەت يوق، تاپسۇن ئۇ بەرھەم②
ئۇ كەبى ئات ئاشىقلارغا نە ھاجەت،
ئۇلارغا ئىشق ئارا شولىدىن سۇرئەت...

جاھالەت ۋە خورلۇقنىڭ كېچىسىدە، شائىرنىڭ دېمەكچى بولغىنى: ئىمان شام چىراغدۇر. لېكىن ئىنسانلارغا مۇھەببەت قۇياشى يورۇسا، ئىمان ۋە ئىمانسىزلىق دېگەن چۈشەنچىلەرنىڭ ئۆزى كېرەكسىز نەرسىگە ئايلىنىدۇ.

جالالىددىننىڭ ئىنسانپەرۋەرلىكى كەڭ، ئومۇمىيلىققا ئىگە بولغان بىلەن زادىلا مەۋھۇم ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ شېئىرىيىتىدە ئىنسان كامالىتىنى مەدھىيىلەش ئىنسان شەخسىيىتىنى قۇتلۇقلاش بىلەن باغلىنىپ كېتەتتى.

شائىر ئۈچۈن ئۇنىڭ دوستى شەمسىددىن تەبرىزى ئاتالمىش تىرىك ئىنسان، ئەمما تەقۋادار روھانىيلارنىڭ نەزەرىچە، شائىر ئۇنىڭغا يالغۇز خۇدا ۋە ئۇنىڭ پەيغەمبەرلىرىگىلا بېرىلىشى رۇخ-

① كېچە، قاراڭغۇلۇق – ت.
② بەرھەم – بۇزۇلۇش، توختاتماق، توختاپ قالماق – ت.

سەت قىلىنغان سۆپەتلەرنى بېرىدۇ، ئۇ دوستىنى «ئالەمنىڭ خۇرشىدى، ھەقىقەت مەشئىلى، جاھاننىڭ جېنى» دەپ ئاتايدۇ. بۇ سۆزلەر مۇتەئەسسىپلەر ئالدىدا ھازىرمۇ كۇپرى - ئىشتىباھ① سانىلىدۇ.

بىر قېتىم، كۆزگە يېقىن زەرگەر سالاھىددىننىڭ ئۆيىدە بولغان يىغىلىشتا ھېرىپ ھالىدىن كېتىشكە ئاز قالغان سازەندە-لەر بىردەم ئارام ئېلىۋاتقاندا، بىر ياش دەرۋىش پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، ئەدەپ بىلەن شەمسىددىنگە يېقىنلاشتى.

— ئۇستاز، ئېيتىڭا، سىز ئەۋلىيامۇ؟

دەرۋىش تولىمۇ ياش ئىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدە سادىلىق ۋە ئىشەنچ ئۇرغۇپ تۇراتتى. شۇنداق سوئال بىلەن مۇراجىئەت قىلىشقا جۈرئەت قىلالىغانىكەن، دېمەك، جاۋاب ئۇنىڭ ئۈچۈن غايەت مۇھىم ئىدى. لېكىن شەمسىددىن بايقاپ قالدى، بۇ يىگىتچاقنىڭ سادىلىقىنىڭ كەينىدە كىملەردۇر سىناپ بېقىش مەككارلىقى بىلەن مارىلاپ تۇراتتى.

سوئالنىڭ تەكتىدە ئۆلۈم خەۋپى تۇراتتى. شۇ دەۋرنىڭ دىنىي تەپەككۇرى ئۈچۈن ئەۋلىيالىق، يەنى شەك - شۈبھىسىز ئىلاھىي نوپۇز ئالامىتى ھەققانىيەتنىڭ مۇقەررەر شەرتى ئىدى. كېيىنچىرەك ئۇنىڭ ئورنىنى ئەقىللىقلىق، ئىنسانلىق پاكى ئىلمىيلىق ئىگىلىدى. ئاددىي ئادەمنىڭ سۆزى ۋە پىكرى پەقەت ئۇنىڭ ئۆزىگىلا تېگىشلىك، لېكىن ئۇ سۆز ۋە پىكىر خۇدا نامىدىن ئېيتىلغاچقا، بۇ تامامەن باشقا بىر مەسىلە. مۇقەددەس كىتابلار ۋە تەپسىردىن ئۆزۈندىلەرنى كەلتۈرۈش، پەيغەمبەر ھېكمەتلىرى بىلەن ھەدىسلەرگە تايىنىش، ئەۋلىيا دەپ تونۇلغان ئۆلىمالارنىڭ نوپۇزلىرىغا تايىنىش، غايىۋى - سىياسىي كۈرەش-تە مۇھىم قورال، پىكىرنىڭ رېئال مەزمۇنى ۋە ئۇنىڭ ئارقىسى-

① گۇناھ، شەك كەلتۈرۈش، ھەددىدىن ئېشىش - ت.

دىكى مەنپەئەتنى يوشۇرغۇچى مۇقەررەر پەردە ئىدى.

شەمسى «ياق» دەپ جاۋاب بەرسە، مەغلۇپ بولاتتى. «ھەئە» دېيىشمۇ خەتەرلىك ئىدى: ئەۋلىيالىق دەۋاسىنى قىلغان ئادەم شۇ چاغنىڭ ئۆزىدىلا ئۆز سۆزىنى ئىسپاتلىشى، بەلكى مۆجىزە كۆرسىتىشى شەرت ئىدى.

شەمسىدىن تەبرىزى ئاق كۆڭۈل ئىرانلىق جوھا ھەققىدىكى رىۋايەت بىلەن جاۋاب بەردى:

— بىر كۈنى جوھانىڭ ئالدىغا قوشنىلىرى چىقىپ: «كوچىغا قاراپ باققىنا، نېمىدېگەن ئېسىل نازۇ نېمەتلەرنى كەلتۈرۈشۈپتۇ!» دەپتۇ. «ئۇنىڭ ماڭا نېمە پايدىسى؟» دەپتۇ جوھا. «قارىغىنا، ئۇ نەرسىلەرنى سېنىڭ ئۆيۈڭگە ئېلىپ كىلىشۋاتىدۇ!» دەپتۇ قوشنىلىرى. «ئۇنداق بولسا ئۇنىڭ سىلەرگە نېمە پايدىسى؟» دېگەن ئىكەن جوھا. شۇنىڭغا ئوخشاش مېنىڭ ئەۋلىيا بولۇش ياكى بولماسلىقىمدىن ساڭا نېمە پايدا؟

ئۆزى خەلق ئارىسىدىن چىققان، بىر ئوبدان كىتابخان ۋە ھەسساس[1] ناتىق بولغان شەمسى سۆزىدە خەلق رىۋايەت ۋە لەتىپىلىرىنى كۆپ ئىشلىتەتتى. ئۇ ئۇنىڭنى يالغۇز قۇرئان ئايەتلىرى بىلەنلا ئەمەس، ماقال ۋە تەمسىللەر بىلەنمۇ بېزەيتتى. جالالىدىن رۇمىنىڭ دىققىتىنى كىتابىي ئالىملىقتىن خەلق ئىجادچىسىغا باشلىغانمۇ شۇ. جالالىدىن رۇمى شېئىرىيىتى ھەممىدىن بۇرۇن ئۇنىڭ «مەسنەۋى مەئنەۋى» سى ئاشۇ دەۋر بىلىملىرىنىڭ يىغىندىسى — كوللىياتى، بەلكى شۇ دەۋر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭمۇ بىباھا خەزىنىسى دېيىلسە، بۇ ئەلۋەتتە شەمسىدىن تەبرىزىنىڭ ياردىمىدىندۇر. بۇ بۈيۈك ئەسەردىكى كۆپلىگەن سيۇژېت ۋە بۆلەكلەر شەمسىدىن تەبرىزىنىڭ «كىتابۇل ئەسرار»لار توپلىمىدىن ئېلىنغان.

---

[1] زېرەك، ئۆتكۈر، بىلىملىك — ت.

شەمسىددىن قانچىلىك زېرەكلىك بىلەن جاۋاب بەرمىسۇن
شەھەردە باشلانغان ئىغۋانى توختىتىشقا ئاجىزلىق قىلاتتى. ئاد-
دىي، ئىلاھىيەتتىن يىراق كىشىلەر، تەبىئىيكى، مەۋلاناغا ئە-
گىشىپ، شەمسىنى ئەۋلىيا دەپ بىلىشەتتى.

«قەتئىي ئۇنداق ئەمەس! — دەپ ئېتىراز بىلدۈرۈشەتتى
ئۆلىمالار ۋە يېقىندىلا توۋا - تەزەررۇ قىلغان مۇرىتلار، —
مەۋلانا نېمە دەيدۇ، ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ. شەمسى ئەۋلىيا بولسا
ئاللىقاچان مۆجىزە كۆرسەتكەن بولاتتى!»

قاتىللىق

بىر قېتىم شەمسىددىننىڭ سۆھبىتىنى سوئاللار، نارازى-
لىقلار، مۇقەددەس كىتابلارغا تايىنىشلار بىلەن ئۈزۈپ، يەنە
جېدەل - ماجىرا چىقارغاچقا، ئۇ كەيپى ئۇچقان ھالدا ۋەلەدكە:

— كۆردۈڭلارمۇ، ئۇلارنىڭ نېمە قىلىشىۋاتقىنىنى! ئۇلار
مېنى يەنە مەۋلانادىن ئايرىۋەتمەكچى. مەيلى، ئۇلار ئۆز كۆڭلى-
نى خۇش قىلىشىۋەرسۇن، بۇ قېتىم شۇنداق يوشۇرۇنايكى،
ئىزىمنىمۇ تېپىشالمىسۇن! — دېدى.

جالالىدىن پالاكەت يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقىنىنى سېزەتتى.
ئەمما يېڭى ھىجرانلىق ھەققىدە ئويلاشنىمۇ خالىمايتتى. ئەكسى-
چە، دوستىنىڭ «شەمسى ئۇچقۇر» دېگەن نامنى ئالغىنىمۇ يې-
تەتتى. ئۇ كونيادا تۇراقلىشىپ، شۇ يەردە يىلتىز تارتىشى
كېرەك ئىدى.

شائىرنىڭ ئۆگەي قىزى ئون ئالتە ياشلىق كىميا ھەتتا
مەۋلانىمۇ ھۆرمەتلەپ كۆككە كۆتۈرىدىغان بۇ غەلىتە ئادەمگە
خېلىدىن بېرى يوشۇرۇن كۆز تىكىپ يۈرەتتى. شەمسى ھەققە-
تەنمۇ غەلىتە تەسىراتلارنى قالدۇراتتى. ئۇنىڭ ھەربىر ئىشى،
يۈرۈش - تۇرۇشىدىمۇ چەكسىز بىر قەتئىيەت جۇش ئۇرۇپ

نۇراتتى. لېكىن بۇ شەيخنىڭ تەقۋادارلىقى زاھىدنىڭ مۇتەئەس-
سىپلىكىگە زادىلا ئوخشىمايتتى. لەۋلىرىدە دائىم بىر خىل
كىنايىلىك تەبەسسۇم، كۆزلىرىدە بىردىنلا غەزەپ بىلەن ئالمى-
شىدىغان قايغۇ ــ ئەلەم ئەكس ئېتەتتى. ساقىلى ئاقارغان بول-
سىمۇ، قەدەم تاشلاشلىرى يىگىتلەرنىڭ قەدىمىدەك بەردەم ۋە
يېنىك ئىدى. سۆزى، كۆز قارىشى كىشىنى ئۆزىگە مەھلىيا
قىلىۋالاتتى.

كۆزدە ئۇلار ئاددىيلا توي قىلىشتى. كىمىيا كىرە خېنىم-
نىڭ ھىماتلىقىدىن چىقىپ، مەدرىسىنىڭ شەمسىدىن ئۈچۈن
ئاجرىتىپ بەرگەن ھۇجرىسىغا كۆچۈپ چىقتى.

شەمسىدىن كىمياغا خۇددى كىچىك بالا ياكى بىرەر گۈزەل
قۇشقا باغلىنىپ قالغاندەك ئۇنىڭدىن نېرى كېتەلمىدى. بىرلىك-
تە ئۆتىدىغان كۈنلىرىنىڭ ئۇزۇنغا بارمايدىغانلىقىنى سەزگەن-
دەك، ھەممىشەم ئايالىنىڭ ئەتراپىدا پەرۋانىدەك ئايلىنىپ يۈرەت-
تى.

لېكىن بۇ نىكاھ جالالىدىننىڭ كۈتكىنىدەك پالاكەتنى ئۇ-
جۇقتۇرمىدى، ئەكسىچە ئۇنى تېخىمۇ يېقىنلاشتۇردى.

بۇ يەردە، ھەتتا جالالىدىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە خىيال-
غىمۇ ئەكىلىشنى خالىمايدىغان بىر ئىسىمنى تىلغا ئېلىشقا توغرا
كېلىدۇ. بۇ، لەرېندې شەھىرىدە گۆھەر خېنىمدىن تۇغۇلغان،
مەرھۇم ئاكىسىنىڭ ئىسمىنى قويغان ئىككىنچى ئوغلى ئالائىد-
دىن ئىدى.

ئۇنىڭ مىجەز ــ خۇلقى غەلىتە ئىدى. ھەممىشەم ئىشنى
تەتۈرىسىگە بۇرايتتى، بولۇپمۇ ئاكىسى ۋەلەد بىلەن زىتلىشىشنى
ياخشى كۆرەتتى. ۋەلەد ئەدەبلىك، غەيرەتلىك، كۆڭلى يۇمشاق
بولۇپ، ئالائىددىن باغرى قاتتىق، قارام، جېدەلخور ئىدى. بىر
قېتىم ۋەلەدنىڭ بىر دىنار تىللاسى يوقاپ كەتتى. ئۇ پۈتۈن
ئۆينى تىنتىشتۇرۇپ ئاختۇرۇۋېتىپ، ئۇ پۇلنى تاسادىپىي ھالدا

ئالائىددىننىڭ كىتابىنىڭ قېتىدىن تېپىۋالدى. بۇنىڭدىن ئاچچى-
قى كەلگەن ۋەلەد ئىنىسىغا ھۆرپەيدى. ئۇ بولسا بۇنىڭغا پىسەنت-
مۇ قىلماي، كۈلۈپلا قويۇپ:

— سەن ئەۋلىياغۇ، ساڭا پۇلنىڭ نېمە كېرىكى بار! —
دېدى.

ئاتىسى ئۇلارنى ئەستە ياراشتۇرۇپ قويدى.

جالالىدىن: ئوغۇل بالا ئاتىسىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىن قۇ-
تۇلۇپ، ئۆز يولىنى تېپىشنى خالايدۇ. چوڭ بولغاندا ئەس-
ھوشىنى ئوڭلىۋالار، دەپ ئويلاتتى. لېكىن ئۇنداق بولمىدى.

تازا قابىلىيەتلىك ئالائىددىن مەدرىسىنى ئارانلا تۈگەتتى.
ئاتىسىنىڭ ياردىمى بىلەن مۇدەررىس بولدى، لېكىن كۆرۈنگەنلا
يەرلەردە ئۆزىگە بېرىلگەن ۋەزىپىسىنى ياكى ئاتىسىنىڭ شان-
شەۋكىتىنى كۆزگە ئىلمايدىغانلىقىنى سۆزلەيتتى. ئائىلىسى
كۆپىنچە پۇل ۋە ئاشلىق يېتىشمەسلىك قىيىنچىلىقىنى تارتات-
تى، ئۇ بولسا، ھەپتىلەپ باغلاردا ئەيش - ئىشرەت قىلاتتى،
تۈترۈقسىز ئۇلپەتلىرى بىلەن بولۇشىچە مەي ئىچىپ، چۆرە
قىزلار بىلەن كەيپ - ساپادىن قول ئۈزمەيتتى.

«خۇدا ھەققىدە، خۇدا ھەققىدە، خۇدا ھەققىدە، ئەگەر
ئاتاڭنىڭ دىلىغا تەسەللى بېرەي دېسەڭ، ئۆيۈڭنى، ئۆز
نەسلى - نەسەبىڭنى ئۇنتۇمىغايسەن، چۈنكى سەن ئاتلىنىپ
ماڭغان تەرەپتە ئېزىتقۇدىن باشقا ھېچ نەرسە يوق. كۆپلىگەن
كىشىلەر ئاشۇ ياققا ئاتلىنىپ مېڭىپ بېقىشقان، لېكىن ئۇياقلا-
ردا زادىلا سۇ تېپىلمايدىكەن. ھەممە نەرسە مۇشۇ يەردە تۇرسا،
ئۇياققا بېرىشنىڭ ھاجىتى نېمە، ھاجىتى نېمە، ھاجىتى
نېمە؟! . . . مەردلىكىڭ، ئالىيجانابلىقىڭ، ئادىمىيلىكىڭدىن
ئۈمىدىم شۇكى، سېنىڭ تەلىيىڭنى تىلىگەن كۆڭۈللەرگە جارا-
ھەت سالمىغايسەن. سېنىڭ بىچارە ئاتاڭ ئۇن قېتىملاپ ئەمىر
سەيفىددىن ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، قانچىلىك

...ۇشكۆل بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئىشىكىدە قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇر-
دى، ھە، پەقەت سېنى دەپ ئاشۇ ئېغىرچىلىقنى كۆتۈردۇم.
...ۇدا ھەققى، ئۆز ئۆيۈڭدىن، ئۆز ئادەملىرىڭدىن يۈز ئۆرۈمە-
گەيسەن. . . ئاتاڭنىڭ كۆڭلىگە ئاراملىق بەر، ئۇ ساڭا خەت
يېزىشقا كەتكەن ۋاقىتتا پەرۋەردىگارغا ھەمدۇ شۈكرانە
...لسۇن!» دەپ خەت يازغانىدى شائىر.

لېكىن قىلىنغان ۋەز - نەسىھەت، يالۋۇرۇشلار ئۇنىڭغا كار قىلمىدى. باللارچە ھاماقەتلىك ئۇنىڭ تەبىئىتىدە چوڭقۇر ئورۇن ئالغانىدى. ئۇ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل جاينى تېپىشقا، ...ەركىنلىككە تەشنا ئىدى، ئاقىۋەتتە ئۆزىنىڭ ئاشۇ ئەيىبلىرى، كىبرى بىلەن يارامسىز بىر ئادەم بولۇپ قالدى، نەدىكى مۇستەقىللىك! ئۇ خۇددى بىر قورچاققا ئوخشاش ئاكىسى بىلەن ئاتىسىنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرىنى دوراپ باقسىمۇ، لېكىن بەئەينى كۆرۈش ئەينىكىدەك تەتۈرىنى تەكرارلايتتى.

شەمسىنىڭ كونياغا كېلىپ، مەۋلانىگە دوست، ۋەلەدكە ئۇستاز بولۇشى ئالائىددىنغا ئانچە ياقمىدى. شەمسىنىڭ ئۆيلىنىشى ئۇنىڭ ئوغىسىنى تېخىمۇ قايىنىتىۋەتتى.

كىميا گۈزەل قىز ئىدى. ئۇ ئون تۆت ياشقا توشقاندا، ئالائىددىن ئۇنى ئېلىش كويىغا چۈشكەنىدى. لېكىن مەۋلانا ئۆزىنىڭ بۇ ئۆگەي قىزىغا ئىنتايىن ئامراق ئىدى، ئۇنى ئالائىددىندەك ئادەمگە ئۈچىنچى خوتۇنلۇققا بېرىشنى خالىمايتتى. مانا ئەمدى كىميا لەنتى تەبرىزلىككە نىكاھلاپ بېرىلگەنىدى!

يېڭى كېلىن بىلەن كۈيئوغۇل مەدرىسىگە جايلاشتى. ئاشۇ يىلى كۈز قاتتىق سوغۇق كەلگەنىدى. شەمسى ئايالى بىلەن ئاشخانىدىكى يالغۇز ئوچاقلىق ئۆيگە جايلاشقانىدى. ئۇلار ئۆينىڭ بىر چېتىگە پەردە تارتىپ، ئوچاققا يېقىنراق يەردىن ياتىدىغان ئورۇن ھازىرلىشىۋېلىشقانىدى.

ئالائىددىن ئاتىسىنى كۆرگىلى كەلگەن بولۇپ، بىرەر باھا-

نە تېپەلمىگەن ئىدى. ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئالائىددىن يەنە بىر قېتىم نازارەتكە ئېلىنىپ، تېخىمۇ قاتتىق جازالاندى.

نە تېپىپ كىمىيا بار ئۆيگە كىرىشكە ۋە ئۇنىڭغا دوقۇرۇپ قېلىشقا ئىنتىلەتتى.

ئۇنىڭ بۇ قىلىقى ئاخىر شەمسىددىننىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈردى. بىر قېتىم ئالائىددىن جوۋىسىنى ئېلىش باھانىسى بىلەن ئۇلارنىڭ ئىشىكى ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، ھۇجرىغا قارىماقچى بولۇۋاتقاندا، شەمسىددىن ئۇنىڭغا:

— ھەرقانداق كىشىنىڭ بۇ يەرگە كىرىپ، مېنىڭ پىكىرىمنى بۆلۈشىنى مەنئى قىلغانىدىم. مەن بۇ يەرنى خالىي ئورۇن دەپ تاللىغان. ئۇقتۇڭمۇ؟! — دەپ ئۇنى سىلكىشلىگەنىدى.

ئالائىددىن بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، ئاچچىقىغا پايلىماي، چىرايلىرى تاتىرىپ - كۆكەرگىنىچە سىرتقا چىقىپ كەتكەن، شۇنىڭدىن تارتىپ ئاتىسىنى يوقلىماس بولۇۋالغان. شەمسى بىلەن بولغان بۇ توقۇنۇشنى دوستلىرىغا ئېيتىپ، ئۇلارنىڭ تازا مازاق قىلىشىغا ئۇچرىغان: «بۇ قانداق بولغىنى، بىرىنىڭ ئۆيىگە كىرىپ پاناھلىق تاپقان ئادەم، ئاشۇ ئۆي ئىگىسىنىڭ ئوغلىنى ئۆيدىن قوغلاپ چىقارسا بولامدۇ؟ بۇنىڭغا چىداش ئۈچۈن ئايال- لاردەك قورقۇنچاق بولۇشلا كېرەك!».

ئالائىددىننىڭ يۈرۈش - تۇرۇشى شۇنداق ئىدىكى، ئۇنىڭ ئۆلپەتلىرى ئارىسىدا شەمسىددىن ۋە جالالىددىنغا ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن دۈشمەن بولغان ئەمەلدارلارنىڭ غالچىلىرىمۇ بار ئىدى.

ئوغلىنىڭ قىلمىشلىرى ھەققىدىكى مىش - مىش گەپلەر جالالىددىننىڭ قۇلىقىغا يەتكەندىن كېيىن، ئۇ يەنە بىر قېتىم ئاخىرقى مەكتۇپنى يازدى: «مۇبادا كىمدۇر بىرلىرى بىرەر غەيرىي مەقسەتلەر بىلەن ئوغلىمىزنى ئۇنىڭ تەبىئىتىگە زىت بولغان غەيرىي يولغا باشلىغان بولسا، ئۇ شۇ يولدا سوكۇلداپ يۈگۈرۈشكە ئالدىرىمىغاي. كۆز ئالدىڭدا پۈتۈن ئالەم ئۆزگىرىپ، شۇ ئۆزگىرىۋاتقان ئالەم سېنىمۇ ئۆزگەرتسۇن. سەن ئۆز يولۇڭ

بىلەن يۈگۈرۈپ، شۇ يولدىن ئاداشمىغايسەن. . . ئاشۇ ھۇجرىدا ئۆز ئاتام ياشايدۇ، دەپ پەرەز قىلغايسەن. نى – نى ئاق كۆڭۈل ئادەملەر باشقىلارغا ئەگىشىپ، يامان يوللارغا كىرىپ كەتكەن، لېكىن ئاقىل ئادەم بىرىنىڭ كۆزى ئەلەس ئىكەن دەپ ئۆزىنىڭ كۆزىنى ئويغۇلۇقمۇ؟ پالانچى مۇنداق ئىكەن دەپ، ئۇنىڭ كەينىگە كىرىپ ئەگىشىش، ئاقىللارنىڭ ئىشى ئەمەس! . . .»

شائىر ئىنساننىڭ ئەڭ گۈزەل سۈپەتلىرى: روھى ساخاۋەت ۋە ئالىيجانابلىققا كۆز تىكىپ، ئوغلىنى «رەزىللىك ۋە مەنمەنلىك يولىدىن يۈز ئۆرۈپ»، «ئىپلاسلىق ئەخلەتخانىسى»دىن قايتىپ چىقىشقا ئۈندىگەنىدى.

ئەپسۇسكى، ئالائىددىننىڭ ئىنسانىي سۈپەتلىرى ئاللىقاچان رەزىللىك ۋە جاھالەتكە يەم بولۇپ بولغانىدى. ئۆز ھاۋايى – ھەۋەسلىرىنىڭ قۇلى بولغان بۇ ئادەم ئىنسانىيلىققا نەپرەت بىلەن قارايدىغان مۇتەئەسسىپ جاھىللارنىڭ يولىدا، شەمسىددىن ۋە مەۋلانا قىلغان ۋەزلەردىن، ئۇلارنىڭ خالايىققا بولغان تەسىرىدىن قورقۇپ – تىترەشكەن ئەمەلدارلارنىڭ قولىدا بىر قورال بولۇپ قالغانىدى.

قىشنىڭ باشلىرىدىراق زەرگەر سالاھىددىن ھۈنەرۋەنلەرنىڭ باشقا ئاقساقاللىرى بىلەن بىرلىكتە، مەۋلانا ۋە شەمسىددىننى ساما يىغىلىشىغا تەكلىپ قىلدى. شائىر ئۇسسۇل ئويناپ، شېئىر ئوقۇپ، ئادەتتىن تاشقىرى خۇشلۇقى بىلەن ھەممىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. سازەندىلەر ئۆزئارا بىرنەچچە قېتىم ئورۇن ئالمىشىشتى، ئەمما شائىر ھارغاندەك قىلمايتتى، تۈننى تاڭغا ئۇلايدىغاندەك ئىدى. بۇ روھىيەت بەزمىسى ئىككى كېچە – كۈندۈز داۋام قىلدى. يالغۇز قالغان كىميا كىرە خېنىمنىڭ ئۆيىدە قونۇپ قالدى. ئۈچىنچى كۈنى ئەتىگەندە ئورنى-

دىن تۇرۇش بىلەن ياتقان ئورنىنىڭ قېشىدا تۇرغان، ئۈستىگە لېگەن كۆمتۈرۈپ يېپىلغان پەتنۇستىكى يوغان بىر تاۋۇزغا كۆزى چۈشتى. پەتنۇستا يەنە ھەسەل بىلەن ماي ئارىلاشتۇرۇپ يۇغۇرۇپ پىشۇرۇلغان پەھلەۋە① تۇراتتى. ياش چوكان ئىنتايىن خۇش بولۇپ كەتتى. ئۇنىڭ شەمسىسى نەدىلا بولمىسۇن، يارنى ئۇنتۇمايدۇ. پەھلەۋە — كىميانىڭ تولىمۇ ئامراق تامىقى ئى- كەنلىكىنى ئۇ ياخشى بىلەتتى.

ئېرىنىڭ قايتىشىنى كۈتە - كۈتە، ئۇ ئاخىر پەھلەۋىنى يەپ تۈگەتتى. تاۋۇز شەمسىگە قالسۇن، سامادىن كېيىن ئۇ تاۋۇز يەپ، ئۇسسۇزلۇقىنى قاندۇرۇشنى ياخشى كۆرىدۇ دەپ ئويلى- دى. لېكىن پەھلەۋە ئۇنى ئۇسساتقانىدى.

ئۇ بىر تىلىم تاۋۇز يېسە، شەمسى خاپا بولماس. تاۋۇز پارچىلانغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھاۋامۇ سوغۇق، بۇزۇلۇپ قالماي- دۇ. پېشىن ۋاقتى بولاي دەپ قالدى، ئۇلارمۇ ئەمدى سالاھىد- دىنىنىڭ ئۆيىدىن قايتار؟!

ئۇ ئېرى ھەمىشە بېشىدىكى ياستۇق ئاستىغا قويۇپ ياتىد- غان چەم خالتىنى ئاچتى. ئۇنىڭدىكى قىيىقچە قالپاق، ھاسىس- سىغا بېكىتىۋالىدىغان، خۇدانىڭ ئىسمى يېزىلغان ئەلەم② كۆ- رۈنمەيتتى. شەمسى ساما يىغىنلىرىغا بارغاندا ئۇلارنى ئۆزى ئېلىپ كېتەتتى.

كىميا ئۇ يەردىن يەمەن ئەگرى پىچىقىنى ئالدى. ئۇ تاۋۇز- نىڭ ئىككى چېتىدىن شىلىپ ئېلىۋەتتى. ئېرى تاۋۇزنى ھەمى- شەم شۇنداق تىلىدىغانلىقىنى ئويلاپ، پىسسىڭىدە كۈلدى - دە، قىپقىزىل بىر چىشلەم تاۋۇزنى ئاغزىغا سالدى.

شەمسى چۈشتىن كېيىن ئۆيگە قايتتى، بىراق كىميا

① سامىسىنىڭ بىر خىلى - ت.

② بايراقچە. . . - ت.

ئۇنىڭ ئالدىغا چىقمىدى. ئېرى پەردىنى قايرىدى، خوتۇنى ئورۇندا تۈگۈلۈپ ياتاتتى. نېمە بولغاندۇ؟

— خوتۇن! خوتۇن! كەپتىرىم!

ئۇ جاۋاب بەرمىدى، قىمىرلاپمۇ قويمىدى. كۆزلىرى چوڭ - چوڭ ئېچىلىپ قالغان، ئۇ كۆزلەردە ئازاب ۋە دەھشەت ئەكس ئېتەتتى، نەپەس ئېلىشى ئېغىر. شەمسى ئۇنىڭغا يېقىن بېرىپ ئېگىشىپ قارىغاندىن كېيىنلا، كىميانىڭ بېشىنى بۇياققا بۇراشقا تىرىشىۋاتقانلىقىنى بىلدى. ئۇ قاراۋاتقان تەرەپكە قاراپ، پەتنۇس ۋە تىلىنغان تاۋۇزنى كۆردى. بەلكى سۇ ئىچمەكچىمىدۇ؟ شەمسى ئورنىدىن دەس تۇردى. قولىغا تاۋۇز ۋە پىچاقنى ئالدى.

شۇ چاغدا كىميانىڭ كۆكسىدىن دەھشەتلىك بىر خىرقىراش ئېتىلىپ چىقتى. شەمسىنىڭ قولىدىكى تاۋۇز يەرگە چۈشۈپ، ئۇيۇل - ئۇيۇل قانغا ئوخشاش چېچىلىپ كەتتى...

مۇسۇلمانلار ئادىتى بويىچە، مەرھۇمەنى ئەتىسى دەپنە قىلىشتى. شەمسى هال سوراپ تەزىيە بىلدۈرۈپ كەلگەنلەرنىڭ سۆزلىرىنى جىم تۇرۇپ ئاڭلىدى. ئۇ تەزىيىگىمۇ، تەسەللىلەرگىمۇ موهتاج ئەمەس ئىدى. يىغا - زار قىلغۇچىلارنىڭ نالەسى، هاپىزلارنىڭ پەريادى ئىچىدە ئۈنسىز هالدا تاۋۇتقا ئەگىشىپ ماڭدى. كەينىدىن نەپرەت بىلەن قاراۋاتقانلارنى سېزىپ كېتىۋاتاتتى. بۇ ئۆلۈمگە گويا ئۆزى سەۋەبچى بولغاندەك هېس قىلاتتى. ئاداۋەتچىلەرنىڭ پىچىر - پىچىرلىرىمۇ قۇلىقىغا كىرىپ قالاتتى: «كاساپەت... بەختسىزلىكنى كەلتۈرۈپ چىقاردى». قانداقتۇر بىر تۇمۇر قول ئۇنىڭ قەلبىنى مۇجۇيتتى.

مەدرىسە ماتەم قويىنىدا. شەمسىدىن هېچقاياققا چىقمىدى. بىرەر كىشى بىلەن كۆرۈشۈشنىمۇ خالىمايتتى. ئۇ هەقىقەتەنمۇ بەختسىزلىك كەلتۈردى، ئۆزى ياخشى كۆرگەنلەرنى باشقىلارنىڭ نەپرىتىگە ۋە ئۆلۈمگە دۇچار قىلدى. خۇدايىم ساقلىسۇن،

مەۋلاناغا بىرەر كېلىشمەسلىك بولۇپ قالسا، ئۇ ئۆزىنى زادىلا كەچۈرمەيدۇ.

جالالىددىن ئۇنىڭ روھىي دېڭىزىغا غەۋۋاسلارچە چۆمۈپ، بىباھا ئۈنچە ـ مەرۋايىتلارنى تەردى. بۇ گۆھەرى ـ مەرۋايىتلار ئۇنىڭ، جالالىددىننىڭ ئۆزىنىڭ سۆزلىرى. ئۇ شۇ بايلىقنى ئاۋايلاپ ئاسراپ، ئۇنى كۆپەيتىشى كېرەك ئىدى. ئەمما ئۇنىڭ ئۈچۈن شەمسىنىڭ غايىب بولۇشى شەرت. بۇ قېتىم ئۇ ھەممىسىنى پۇختىلا ئويلاپ قويىدى. دەرۋىش ـ قەلەندەرلەر ئۇنى يوشۇرالايدۇ ۋە دۇنيانىڭ ئۇ چېتىگىمۇ ئېلىپ كېتەلەيدۇ. ئۇلار پەيشەنبە كۈنى كېلىشكە ۋەدە قىلىشقان.

1247 ـ يىلىنىڭ 5 ـ دېكابىر، پەيشەنبە كۈننى شەمسىدىن ئۆز ھۇجرىسىدا ئۆتكۈزدى. كەچقۇرۇن ئۇنى سىرتتا بىرلىرى چاقىردى. ئۇ ئالدىرىماي ئىشىككە قاراپ ماڭدى.

بۇ ئۇنىڭ يەر يۈزىدىكى ئەڭ ئاخىرقى قەدەملىرى ئىدى.

سەھەردە جالالىددىن ۋەلەدنىڭ ئۆيىگە ئېتىلغىنىچە كىردى.

— تۇر! نېمانچە ئۇخلايسەن؟ شەيخىڭنى ئىزدە! ئۇنىڭ خۇش پۇرىقى يەنە بۇرنىمىزغا پۇرىمايۋاتىدۇ!

ۋەلەد ئورنىدىن چاچراپ تۇردى. ھەيران بولغىنىچە ئاتىسىغا تىكىلدى. ئۇ لاغىلداپ تىترەيتتى.

— ماڭ، ئىزدە! پۈتۈن شەھەرنى قوزغات! بول، تېزرەك!

ۋەلەد ئالدىراپ ـ تېنەپ كىيىنىپ، ھۇجرىسىدىن يۈگۈرگىنىچە سىرتقا چىقتى. شەمسىدىن ھېچ يەردە كۆرۈنمەيتتى. يا مەدرىسىدە، يا ئەخىيلەرنىڭ يېنىدا، ياكى مەسچىت، خانىقالاردا، ياكى كارۋان سارايلاردىمۇ كۆرۈنمەيتتى. شەھەر دەرۋازىلىرىدىكى كېچىچە جىبسەكتە تۇرغان لەشكەرلەرمۇ دەرۋازىدىن ئۇنداق بىر ئادەمنىڭ چىققانلىقىنى كۆرۈشمىگەن.

ئىزدەش داۋامىدا مەۋلانا ئۆزىنى يوقىتىدۇ.

«ئۇ بۇ جۇدالىقتىن ئەس - ھوشىنى يوقاتتى، ئۆزىنىڭ نەدە تۇرۇپ، نېمە قىلىۋاتقانلىقىنىمۇ بىلمەيتتى، پەتىۋا بەرگۈچى شەيخ مۇھەببەتتىن مەست بولغان شائىرنى زاھىد مەيپۇرۇشقا ئايلاندى، دېدى. لېكىن ئۇ ئۆزۈم شارابىنى ئىچمەپ، ئۆزۈم شارابىنى ساتقۇچى ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ قەلبى نۇردىن بۆلەك نەرسىنى ئىچمەيتتى» دەپ ئەسلىگەنىدى ۋەلەد كېيىنچىرەك.

جالالىدىن يەنە ماتەم لىباسى — مەللە رەڭ ھىندى رەختىدىن تىكىلگەن يەكتەك، بېشىغا مىس رەڭ قالپىقىنى كىيدى، سارغۇچ ناۋات رەڭ سەللىسىنى ئاستىنى كەڭ، ئۈستىنى ئۇچلۇق قىلىپ بېشىغا ئورىدى. كۆڭلىكىنىڭ ياقىسىنى يىرتتى، پۇتىغا يۇمشاق مەسىنى كىيدى. تۆت قىرلىق ئەرەب راۋابىنى، ئالتە قىرلىق قىلىپ قايتا ياساتتى. بۇ راۋابتىن تارالغان سادا، مەشرىق ۋە مەغرىپ، شىمال ۋە جەنۇب، پەلەك ۋە جەھەننەم، قىسقىسى شەمس نەدە بولمىسۇن ئۇنىڭ قۇلىقىغا ئاڭلىنىشى كېرەك ئىدى.

بۇ ئارىلىقتا تۈرلۈك خىياللارغا سالىدىغان، بىر - بىرىدىن دەھشەتلىك خەۋەرلەر ۋەلەدنىڭ قۇلىقىغا كىرىشكە باشلىدى. بەزىدە جوھۇتلار مەھەللىسىدىكى مەيخانىدا مەيخورلۇق قىلىپ ئولتۇرغان ئىككى نۆكەر شەمسنىڭ نامىنى ئاڭلاپ، مىيىقىدا كۈلۈشەتتى: «قۇياش يەر تېگىگە كىردى، ئۆچتى، قايتىدىن چىقمايدۇ». بەزىدە ئالائىددىننىڭ ئۆلپەتلىرىدىن بىرى سوراپ، سۈرۈشتۈرۈپ يۈرگەنلەرگە: «شامالنى جەزىرىدىن، ئابھاياتنى قۇدۇقتىن ئىزدە» دەپ جاۋاب بېرەتتى.

دەرۋەقە ئالائىددىن ئۆزى نەدە؟ ئۇنى قەيسەرىيەدىن تېپىشتى. كۈندۈزى تائەت - ئىبادەت قىلىپ، كېچىسى مەي ئىچىپ، نەق سارالڭ بولۇپ، سوغۇق سۇ، قانلىق ھامام ھەققىدە دەھشەتلىك سۆزلەرنى بولۇشىچە ۋارقىراپ - جارقىراپ يۈرەتتى.

— ياق، ياق! بۇلا ئەمەس، — ۋەلەد ئۆزىنىڭ بېشىنى قامالللۇال-
غان بۇ خىياللاردىن ئۆزىنى نېرى قىلدى.
مەدرىسىنىڭ ھويلىسىنى سۈپۈرۈپ يۈرگەن ئايال سۇ ئې-
لىش ئۈچۈن سۇخانىغا بارماي، يېقىنلا يەردىكى، ماللارغا بې-
رىش ئۈچۈن سۇ تارتىدىغان قۇدۇققا قاراپ كېتىۋېتىپ، يولدا
قان داغلىرىنى كۆرۈپ قالدى.

ۋەلەد كېچىسى ئۇيقۇلۇقتا جۆيلۈپ ۋارقىراپ كەتتى.

كېيىن ئۇ ئۇزۇن يىللارغىچە كېچىسى قورقۇپ ۋارقىراپ ئويغىنىپ كېتىدىغان بولۇپ قالغانىدى. بىر زادىلا ئويلىمىغان ياكى ئويلاشنى خالىمىغان پىكىرلەر چۈشىمىزدە زاھىر بولىدۇ، چۈنكى مېڭە ھەر تۈرلۈك ئىشارەت، ئالامەت، غەيرىي تەبىئىي سەزگۈلەرنى بىر جايغا جەملەپ، ئۇيقۇدىمۇ ئۆز ئىشىنى داۋام قىلدۇرىدۇ.

ۋەلەد ۋە ئاشۇ دەۋرلەرنىڭ ئۆزگە دىندار كىشىلىرى ئۈچۈن چۈش — غايىبتىن ئىشارەت ئىدى. لېكىن بۇ قېتىم ئاكى ئۆزى ھەقىقەتنى ئېنىقلىمىغۇچە ۋەلەد چۈشكىمۇ ئىشەنمىدى.

ئىككىنچى كۈنى كېچىسى ئۇ ئەڭ يېقىن ئۈچ ئادىمى بىلەن مەدرىسىدىن چىقتى. چىراغ ياقماي، ئوغرىلاردەك تىمسىقلاپ، يېقىن ئارىدىكى قۇدۇققا يېقىنلاشتى. ئاي شام يانغان، قىشنىڭ سوغۇق، قارامتۇل ئاسمىنىدا يۇلتۇزلار جىمىرلايتتى.

قۇدۇق قاپقىقى «تاق» قىلدە قىلىپ ئېچىلىپ، تۆمۈر چاڭ-گاكلار باغلانغان ئارقان تۆۋەنگە يوق قاراڭغۇلۇق ئىچىگە چۈشۈپ كېتىۋاتقاندەك قىلاتتى. سۇنىڭ شالاقلىغىنى ئاڭلاندى. ئارقان تۇتقان كىشى ئۇنى نېرى - بېرى قاتتىق سىلكىشتۈردى. ئاندىن ئارقاننى تۆپىگە تارتتى. ئارقان قاتتىق تارتىلغان بولسىمۇ، يۇقىرى كۆتۈرۈلمىدى.

ئۇلار تۆتى بىرلىشىپ ئۇنى تارتىشقا باشلىدى. ھاسىرىشىپ خېلى ئۇزاق تارتىشتى. ئۇلار ھەربىر كۈچەپ تارتىشقىنىدا،

چاڭگاكقا ئىلىشقان يوڭ قودۇقنىڭ چەتلىرىگە «گۇپ - گۇپ» قىلىپ ئۇرۇلاتتى. ۋەلەد سەسكىنىپ كەتتى.

ئاخىر ئۇنى قودۇق ئۈستىگە تارتىپ چىقىرىشتى. سۇدا ئۇرۇپ كۆپچۈپ كەتكەن جەسەتنى دەرھاللا تونۇدى: شەمسىددىن، چاڭگاكلار كىيىمىنى تېشىپ ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئورۇق بېقىنىغا سانجىلىپتۇ. ۋەلەد چاڭگاك تىغلىرىنى ئۇنىڭ بەدىنىدىن تارتىپ چىقاردى، قان چىقمىدى.

جەسەتنى نېمە قىلىش كېرەك؟ ئەڭ ئاخىرقى مىنۇتقىچە ۋەلەد ئىشەنمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىرەر چارىنى ئويلاشقىمۇ ئۈلگۈرمىدى. لېكىن مۇردىنى ھېچكىم كۆرمەسلىكى كېرەك. پەقەت ئۇنىڭ سىرىنى ساقلاشقا قەسەم قىلىشقان ئاشۇ تۆت كىشىدىن باشقىسى بىلمەسلىكى لازىم.

دەل شۇ چاغدا ئۇنىڭغا «لىپ» پىدە قىلىپ بىر پىكىر كېلىپ قالدى. يېقىنلا يەردە شۇ مەدرىسىنى سالدۇرغان ئەمەلدار بەدرىددىن گۆھەر تاشنىڭ بوش تۇرغان، بىر نەرسە - كېرەكلىرىنى قويىدىغان ئۆيى بار ئىدى. ئۇ مەدرىسىنىڭ يېنىغا مەقبەرىمۇ سالدۇرۇپ، ئۆزىنى شۇ يەرگە دەپنە قىلىشنى ۋەسىيەت قىلغانىدى. شەمسىددىن تەبرىزىنى دەرھاللا شۇ يەرگە، پەقەت ئاشۇ يەرگە دەپنە قىلىنىۋېتىش مۇمكىن ئىدى.

ئون يىلدىن كېيىن ۋەلەدنىڭ ياش رەپىقىسى پاتىمە خېنىم كېچىسى تاسادىپىي ئويغىنىپ كېتىپ، ئېرىگە قاراپلا قورقۇپ كەتتى. ھېچقاچان ئۇنى بۇ ئەھۋالدا كۆرمىگەنىدى. ئېرى ئېچىنىشلىق بىر ھالەتتە يىغلاپ ئولتۇراتتى. نېمە بولغاندۇ؟ ۋەلەد ئۇنىڭ جاھىل ۋە جەسۇر ئايال ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. لېكىن ئۇ بۇ سىرنى بىلىش ئۈچۈن، بۇ سىرنى ئۆزگىلەرگە ھەرگىز ئاشكارىلاپ قويماسلىققا قەسەم قىلىشى كېرەك ئىدى...

پاتىمە خېنىم بۇ ھەقتە يېرىم ئەسىر ھېچكىمگە لام دەپ

ئېغىز ئاچمىدى. پەقەت قىرىپ كەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭ ئۇستىگە جاللاتنىڭ، ۋەلەدمۇ ئاللىقاچان بۇ ئالەمدىن كەتكەندىن كې. يىن، بۇ سىرنى قەبرىگە ئېلىپ كەتكۈسى كەلمەي، ئوغلىغا ئېيتىپ بەردى. . . ھېلىقى ئانا قورسىقىدىلا ئۇۋاللىققا ئۇچراش. قا تاس قالغان، پەقەت مەۋلانانىڭ شاراپىتى بىلەن دۇنيا يۈزىنى كۆرگەن ئوغلىغا ئېيتتى. جاللاتنىڭ ۋاپاتىدىن ئەللىك يىل كېيىن نەۋرىسىنىڭ «كاتىبۇل ئەسرارى» شەيخ ئەھمەد ئەفلاكىي بۇ ھېكايىنى يېزىپ قالدۇردى.

شەمسىنى سىرتقا چاقىرغان قەلەندەرلەر ئەمەس ئىدى. يەتتە كىشى يېرىم دائىرە بولۇپ، ئۇنى كۈتۈپ تۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئالائىددىنمۇ بار ئىدى. شەمسى بۇ يەردە پەيدا بولۇشى بىلەن يەتتە دانە ئۇزۇن قاساپ پىچىقى تەڭلا ئۇنىڭ بەدىنىگە تىقىلدى. قاننى تۇلۇملاردا ئېلىپ كەلگەن سۇ بىلەن يۇيۇپ، جەسەتنى قۇدۇققا تاشلاشتى.

«شەمسىددىن تاشلانغان قۇدۇق ۋەلەدكە چۈشىدە ئايان بول. غان. ئۇ جەسەتنى دوستلىرى بىلەن يوشۇرۇن ئېلىپ، دەپنە قىلىشقان» دەپ ھېكايە قىلغانىدى پاتىمە خېنىم.

ئەمما شەمسىددىنىنىڭ نەگە دەپنە قىلىنغىنى يەنە يەتتە ئە. سىر سىر بولۇپ قالدى .

ئارىدىن يەتتە ئەسىردىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئۆتتى. ئۆتكەن زامانلارنىڭ قىلىن تاملىرىدىن بىردە ئاغرىق، بىردە قايغۇ - ھەسرەت ئاڭلىنىدۇ. ئارىدىن شۇنچە ۋاقىت ئۆتتى، ئۇ بەربىر ئاللىقاچان بۇ دۇنيادىن كۆز يۇمۇپ، ئۇستىخانلىرى توپىغا ئاي. لانغانىدى.

بۇ دەۋر ئىچىدە نى - نى مەشھۇر ۋە ئادەتتىكى كىشىلەرمۇ قەبرىلەرگە يەم بولدى. دۇنيادا نى - نى قاتىللىقلار، جىنايەتلەر

بىردى، ئۆزۈن قاسساپ پىچىقى، قاتتىق تۈلۈملاردا كەل-
سۆلار بىلەن يۇيۇشلار، جەسەت تاشلانغان قۇدۇق،
بېسكىشلىك، ئادەمنىڭ كۆڭلىنى ئاينىتىدىغان دەرىجە-
ھەمقلىق!
ھەربىر ماجىرا، ئۇنىڭ مەنىۋى ماھىيىتى تولۇق ئېچىلغان-
كىشىنى ھاياجانغا سالىدۇ.
1247 - يىل 5 - دېكابىر كۈنى كونيادا
لالىدىن رۇمى
بېرگەن بەختسىزلىك ماجىراسىنىڭ مەنىۋى ماھىيىتىنى
ئېچىلىشكە ئېچىپ بەردى. شۈكىمۇ بۇ ماجىرا ئۆلمەس ۋە
بولۇپ قالىدى.

قىلىنغۇچىمۇ، قاتىلنىڭ ئاتىسىمۇ بىر - بىرىنىڭ
ئىنسانىي كامىللىقنى، يەنى ئۆزلىرىنىڭ ۋۇجۇدى-
ئالەم ۋە ئىنسانىيەتنى، ئىنسانىيەتكە بولغان مۇھەببىتى
ئۆزلىرىنى ئۇنتۇغان، كامالەتكە يەتكەن ئىنسانىنى كۆرۈ-
ئەمما كامالەتكە يېتىش ئىمكانىيىتى ھەربىر ئىنساندا
مەۋجۇت ئىدى.
لائىددىن شەمسىنى ئۆلتۈرۈش بىلەن پۈتۈن ئىنسانىيەتنى
قىلغا بويىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىمۇ نابۇت قىلىپ، نامىنى
تىرىكلەر ۋە ئۆلۈكلەر روھىيىتىدىن ئۆچۈردى.
ئېسىڭىزدە بولسۇن: «بىر ئادەمنى ئۆلتۈرگەنلىك ھەممىنى
ئۆلتۈرگەنگە تەڭ. بىر ئادەمنى تىرىلدۈرگەنلىك ھەممىنى تى-
رىلدۈرگەنلىككە باراۋەردۇر».
جالالىدىن ئەمەلىي ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن، ئوغلىدىن
يۈزلىنىپ يۈز ئۆرۈدى. ئۇنىڭ دەپنە مۇراسىمىغىمۇ بارمىدى.
قاتىلنىڭ نەسلى نام - نىشانسىز تۇپراق ئاستىغا كىردى. يېرىم
ئەسىردىن كېيىن ئالائىددىننىڭ ئوغلى ۋەلەدنىڭ ئوغلىنىڭ قې-

شىغا كېلىپ: «بىزمۇ مەۋلانانىڭ نەسلىدىن بولىمىز، ئاتا قىلـ
مىشى ئۇچۇن نېمىشقا ئوغلى جاۋابكار بولۇشى كېرەك؟» دې
دى. ۋەلەدنىڭ ئوغلى ئۇنىڭغا: «سىز ئاللىبۇرۇنلا پۈتتۈپتىلگەن
شاخسىز» دەپ جاۋاب بەردى.

بۇ پاجىئەنىڭ سىرىدىن بىرىنچى بولۇپ خەۋەر تاپقان كىشى ۋەلەد ئىدى. بىراق ئـۇ نېمىـمـۇ قىلالايتتـى؟ قـاتىللارنىڭ بىرى، ئۆز ئىنىسى ئىدى، شۇنداقلا قاتىلنىڭ ئاتىسى ئۇنىڭمۇ ئاتىسى ئىدى.

«مەۋلانىنىڭ يىغا ـ زارى يەتتە پەلەككە يەتتى، ـــ دەپ ئەسلەيدۇ ۋەلەد، ـــ ئۇنىڭ پىغانۇ نالىسىنى سەغىرمۇ[1]، كەبىرمۇ[2] ئاڭلايتتى. ئۇ قولىغا چۈشكەن بارلىق ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرىنى ھاپىز، مەششاقلارغا[3] تارقىتىپ بېرەتتى. شېئىر ئوقۇپ، ئۇسسۇلغا چۈشمىگەن كۈنى، بىردەم ئارام يوق ئىدى. قوشاق ئوقۇپ ئاۋازلىرى پۈتمىگەن، تىللىرى كالۋالىشىپ سۆزلەشكە مادارى قالمىغـان بىرمـۇ ھـاپىز قـالمـايتتى. پۇل ـ پۈچەك، ئىنئام ـ ئېھسان دېگەنلەر ھەممىنىڭ كۆڭلىگە تەگدى. ھەددىدىن زىيادە مەيخورلۇق قىلىشقاندەك، ھەممىسلا ھارغىن ۋە مەيۇس ئىدى. ئۇلار تىنىمسىز ناخشىلىرى ۋە نالىلىرى، ئۇيقۇسىزلىقلىرى بىلەن ھالىدىن كېتىشكەنىدى. ھارغىنلىقتىن ئۇلار ئۇلەر ھالەتكە يېتىپ، يۈرەكلىرى كۆرۈنمەس بىر ئوتتا كۆيۈپ، كۇل بولدى. پۈتۈن شەھەر قوزغالدى. شەھەر دېگىنى نېمە! دۇنيا قوزغالدى. ھەممىلا ئادەم: ئىسلام ئەركانى، شەيخول ئەزم جاھان سارىڭدەك قىلىقلارنى قىلىپ يۈرۈيمىش. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، خالايىق ئىمانىدىن ئايرىلىپ، شەرىئەتنى

---

① يېتىم ـ يېسىرلار.
② باي، دۆلەتمەن كىشىلەر.
③ خەلق سەنئەتكارلىرى، سازەندىلەر ـ ت.

ئۇنتۇغانمىش. ھەممەيلەن ئۆزلىرىنى ئىشق ـ مۇھەببەتكە ئۇر-
غانمىش. بارلىق ھاپىزلار شېئىر ۋە ناخشا ئېيتىپ، سازەندە-
لەرنىڭ كەينىدىن سوكۇلداپ ئەگىشىپ يۈرۈيمىش. سەغىرمۇ،
كەبىرمۇ ئۇسسۇلغا چۈشۈپ، سۆيگۈ ھەممىلا جاينى قاپلىغان-
مىش. شېئىر بىلەن غەزەل تائەت ـ ئىبادەتنىڭ ئورنىغا دەسسە-
گەنمىش. نامازمۇ، نىيازمۇ توگەپتىمىش. ئىشق — ئۇلارنىڭ
دىنۇ دىيانىتى، مەستلىك، بىھۇدىلىك — بىردىنبىر مەشغۇلا-
تىمىش. شەمسى تەبرىزى بولسا، ئۇلارنىڭ شاھىنشاھى ئىمىش»
دېيىشەتتى.

جالالىددىن ھەقىقەتەنمۇ ئۆزىنى ئۇنتۇغانىدى. ئاشۇ كۈنلەر-
دە ۋەلەد بار كۈچى بىلەن قاتىللىقنى يوشۇرۇشقا، بولۇپمۇ ئۇنى
ھەممىدىن بۇرۇن ئۆز ئاتىسىدىن سىر تۇتۇشقا تىرىشاتتى. ئۇ-
نىڭدىن باشقا چارىسىمۇ يوق ئىدى.

دوستىنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدىكى مىش ـ مىشلار جالالىددىن-
نىڭمۇ قۇلىقىغا ئانچە ـ مۇنچە كىرىپ قالاتتى. لېكىن ئۇ
ئىشەنمەيتتى، ئىشىنىشنىمۇ خالىمايتتى.

«ئۆمرى باقىي بولدى، دەپ كىم ئېيتقان؟ شەمسۇل ئۇمىد
ئۆچتى[1]، دەپ كىم ئېيتقان؟ قۇياشنىڭ دۈشمىنى تام تۆپىسىگە
چىقىۋېلىپ، كۆزلىرىنى چىڭ يۇمۇۋېلىپ، قۇياش پاتتى، دەپ
ۋىلايمىش».

بىرى كوچىدا شەمسىددىننى كۆردۈم، دەپ ئېيتىپتىكەن،
شائىر تونىنى شارتتىدە يېشىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يېپىپ قوي-
غان. ئۇنىڭغا بۇ ئىشنى بىكارغىلا قىلغانلىقىنى، ھېلىقى كىشى
يالغان ئېيتقانلىقىنى باشقىلار ئۇنىڭغا دېگەندە، جالالىددىن ئۇ-
كۇنگەن ھالدا:

— مەن ئۇنىڭغا يالغان گېپى ئۈچۈن تونۇمنى بەردىم.

[1] ئۈمىد قۇياشى ئۆچتى ـ ت.

راست دېگەن بولسا، جېنىمنى بېرەتتىم! — دېگەن.

ۋەلەد ئاتىسى شەمسىنى ئىزدەپ ئۇچۇن دەمەشققە ئاتلانغاندا، مۇ بىر نېمە دېمىدى.

ئۇ كېيىن بۇ ھەقتە مۇنداق ئەسلىمە يازغان:

«مەۋلانا شەمسىددىننى دەمەشقتىن تاپالمىدى. لېكىن دوستىنىڭ سىرلىرى ئۇنىڭ قاراڭغۇ ئاسمىنىنى ئاي بولۇپ يورۇتتى. ئۇ: بىز جىسمانىي جەھەتتىن بىر - بىرىمىزدىن ئايرىلدۇق، لېكىن ئىككىمىز بىر نۇر، ئىككىمىزنىڭ چىرايىمۇ بىر. خالىساڭ ئۇنىڭغا، خالىساڭ ماڭا قارا. ھاي، تالىپلار! كەمىنە ئۇ دېمەكتۇر، ئۇ بولسا مەن. . . — دېگەنىدى. مەۋلانا دەمەشققە خۇددى قىرغاۋۇلغا ئوخشاش باردى - دە، قىران قارچىغىدەك بولۇپ قايتىپ كەلدى».

دوستىنى ماددىي ئالەمدە يوقىتىپ قويغان جالالىددىن ئۇنى ئۆز مەنىۋى ئالىمىدە قايتا كەشپ قىلدى.

ئەنئەنە بويىچە، شائىرلار غەزەل ئاخىرىدىكى ئاخىرقى بېيىتتا ئۆزلىرىنىڭ ئىسىملىرىنى مەلۇم قىلىپ يۇتۇپ قويۇشىدۇ. جالالىددىن بولسا، شەمسىددىن تەبرىزى نامىدا غەزەللەر يېزىشقا باشلىدى. غەزەللەرنى ئۇنىڭ قايتا كەشپ قىلغان دوستى توقۇۋاتاتتى. شائىر بولسا پەقەتلا بىر كىتاب، پەقەتلا بىر ۋاسىتىچى، خالاس. غەزەللەر ئۇنىڭ كۆڭۈل دۇنياسىدا تۇغۇلدى، بەس، ئۇلار شەمسىددىننىڭمۇ غەزەللىرى. «كەمىنە ئۇ دېمەك، ئۇ بولسا مەن».

شائىر شەمسىنى ئىزدەپ بىر توپ دوستلىرى بىلەن ئىككىنچى قېتىم دەمەشققە ئاتلانغاندىمۇ ۋەلەد ئۇنى توختاتمىغان. جالالىددىن بۇ قېتىم دوستىنى تاسادىپىي ئۇچرىتىپ قالارمەن، دېگەن ئۈمىدتە ھەربىر ئۆتكۈنچىنىڭ يۈزىگە تەلمۈرۈپ، كوچا، بازارلارنى كەزمىدى، شېرىكلىرىگە خانىقا ۋە مەدرىسىلەر، ئايرىم تۇرار جاي، كارۋان سارايلارنى ئاختۇرۇشنى بۇيرۇمىدى.

رنەچچە ئاي ئۈزلۈكسىز كېچىنى - كۈندۈزگە ئۇلاپ دېگۈدەك
ۇشاقلار قوشۇپ، ئۇسسۇل ئويناپ ئۆتكۈزدى. سۇيى سوغۇق،
ېزرەك ئاقىدىغان بەرەدە دەرياسى بويلىرىدىكى رەۋزەتۇل ئىس-
لام دېپ ئاتىلىدىغان، ياپيېشىل چىمەنزارلارغا پۈركەنگەن قە-
ىكى دەمەشق كونياغا ئوخشاش، شېئىرۇ غەزەللەرگە تولدى.
ەسى مۇبادا شۇ ياقلاردا بولسا، بۇ مۇھەببەت چارلىشىغا مۇ-
قەررەر بىرەر ئىنكاس قىلغان بولار ئىدى، بەلكى كەلگەنمۇ بولار
ئىدى، لېكىن شەمسى كەلمىدى.
جالالىددىن يەنە كونياغا قايتتى. بۇ قېتىم ئۇنداق جۇشقۇن،
شەددەتلىك قىياپەتتە ئەمەس، يېڭى شاگىرت ۋە مۇرىتلىرىنىڭ
ارىسىدا خىيالچان، ئويچان كۆرۈنەتتى.
ئۇ دوستىنى قۇچاقلىيالمىدى، ئۇنىڭ تەبەسسۇمىنى كۆ-
رۈشكە يەنە مۇيەسسەر بولالمىدى، ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىيالمى-
دى. لېكىن بۇ، ھەقىقەت قۇياشى ئەبەدىي ئۆچتى، دېگەنلىكمى-
دۇ؟ «ئەگەر ئۇ مەن بولسام، مەن كىمنى ئىزدەيمەن؟ ئۇنىڭ
جامالى، ئۇنىڭ كامالىتى مەندە. بىر پىيالە مەيگە ئوخشاش
ايناپ جۇشقۇنلىنىمەن، ھە، مەن ئۆز - ئۆزۈمنى ئىزدەيمەن!»
لېكىن ئۇ يەنە دەمەشققە ئاتلاندى.

ويۇپ رۇم تۇپرىقىنى، بىز يەنە شەھرى دەمەشقدۇرمىز،
غۇبارى زۇلپى سۇنبۇل، تەشنەئى بەزمى دەمەشقدۇرمىز.
ئەگەر شەمسۇل - ھەقىقەت چېھرىسى ئاندا نىھان بولسا،
مۇقەررەركى، غۇلامدۇرمىز، مۇلازىمى دەمەشقدۇرمىز.

بەلكىم شەمسىددىن ئۆز يۇرتىغا كەتكەندۇ؟ تەبرىزدە يوشۇ-
رۇنۇپ ياتقاندۇ؟ ئۇ ئۆز دوستىنى ئۆز كۆزى بىلەن بىر قېتىم
كۆرۈۋېلىش ئارزۇسىدا شۇ ياققىمۇ مېڭىشقا تەييار ئىدى.
شەمسىنىڭ ۋەسلىنى سېغىنغان قەلبىم قۇلىقىمغا، تەبرىزگە

مالىڭ! تەبرىز تۇپرىقىنى ئارغاق بىلەن ئارا! دەپ شۇۋرلايدۇ....

ئاخىر بۇ قانلىق سىرنىڭ بېسىمى ئاستىدا چىدىغۇچىلىكى قالمىغان ۋەلەد ئاتىسىغا ئۇنىڭ دوستىنىڭ بۇ يورۇق ئالەمدە يوقلۇقى، ئۇنى ئىزدەش بىھۇدە ئاۋارىچىلىك ئىكەنلىكىنى ئېيتىش قارارىغا كەلدى. ئۇ ئىما - ئىشارەتلەر بىلەن سۆزلىدى، ھەممە گەپنى بىراقلا ئوچۇق ئېيتىۋېتىش، جالالىددىننى ھالاك قىلىش دېگەنلىك بولاتتى.

نىگارا نە قىلاي، باغرىمنى سوزان ئەيلىدىڭ، كەتتىڭ.
يىلىندىم، كەتمىگىن دەپ، بەندى ھىجران ئەيلىدىڭ، كەتتىڭ.
تىبىپسىز ھەر ئىشقا چارە ھەم قىلىپ ھەر دەردكە بىر دەرمان،
بۇ دەم بىچارە قالدىم، كۆزنى گىريان ئەيلىدىڭ، كەتتىڭ.
يۈزۈڭ ئاي ئەردى نۇرلۇق ھەم قۇچاقىڭ گۇلشەنۇ گۈلزار،
قارا تۇپراقنى كۆزلەپ، ۋاھ، خىرامان ئەيلىدىڭ، كەتتىڭ.
سېنىڭ تاتلىق سۆزۈڭ نەدە، تەپەككۇر يۇلتۇزۇڭ نەدە؟
قويۇپ دوستلارنى بۇندا، دىلنى ۋەيران ئەيلىدىڭ، كەتتىڭ.
نىچۇن ۋەسلىڭگە زار قىلدىڭ، پاناھنى ئىختىيار قىلدىڭ،
كۆڭۈل داغ ئىچرە قالدى، داغى ئارمان ئەيلىدىڭ، كەتتىڭ.
يىقىپ باغرىمنى شۇنچە ھەم نادامەت ئوتىغا تاشلاپ،
گويا سەن يوللىرىڭنى لىپمۇ لىق قان ئەيلىدىڭ، كەتتىڭ؟!

زامان جاراھەتلەرنى ساقايتىدۇ، كۆمۈرنى كۈلگە، تاشنى تۇپراققا ئايلاندۇرىدۇ. لېكىن جالالىددىننىڭ قەلبىدىكى يارىلار مەڭگۈ ساقايمايدۇ.

ئادا بولدى بارى، دوستۇم يوقالدى،
بۇنى كىم ئاڭلىسۇن، كىم غەمگە قالدى؟

چېكەرگە غەم ئوقى سانجىلدى پۈتكۈل،
سىپەر يۈز پارە بولدى، ياش تۆكەر ئۈل.
ياتارمەن غەم چېكىپ تۇپراق ئارا مەن،
ئاشۇ تۇپراق كەبى غەمدىن قارامەن.
قايان كەتتىڭ، قايان، ئاھ، شەمسى تەبرىز،
مۇبارەك قەدىمىڭدىن بارمۇ بىر ئىز؟
ئۇ ئالەم ئەھلىنىڭ پەخرى، بۇ راستتۇر،
لېكىن بۇ ئالەم ئەھلى كورۇ گاستۇر.
قۇلاقى، كۆزى جەزمەن بولسا ئىدى،
ئۇلار يىغلار ئىدى. ياق، يىغلىمىدى.
تىرىكلىك دەشتىدە گۈلشەن ئاشۇدۇر،
قۇلاقۇ دىللىرى روشەن ئاشۇدۇر.

ئارىدىن ئون يىل ئۆتتى. ئۇنىڭ ئېيتىپ بېرىشى بىلەن «مەسنەۋى» نىڭ بىرىنچى كىتابىنى قەغەزگە چۈشۈرگەن «كاتىبۇل - ئەسرار» ھېسامىددىن نەچچە يىللىق قەدىردانلىقنى شېپى كەلتۈرۈپ، شائىردىن شەمسىددىن تارىخىنى ئالەمگە ئاشكارىلاشنى سورىدى. شائىر ئۇنىڭغا: «مېنى قىينىما! بۇ قانلىق ماجىرانى يادىمغا سالما! شەمسىددىن تەبرىزىدىن ئېغىز ئاچما!» دېدى.

دوستلىرى شائىردىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە بۇ ھەقتە سوراشقا پېتىنالمىدى. ئۇنىڭ يارىسىنى تاتىلاپ قويماسلىق ئۈچۈن، بۇ ئىسىمنى زادىلا تىلغا ئېلىشمىدى. شۇ سەۋەبتىن، شەمسى بىلەن جالالىددىننىڭ «مۇلاقات» دېگەن كىتابى كۆچۈرۈلمىگەن پېتى قالدى. شائىرنىڭ دوستلىرى ۋە ئىز باسارلىرى ئۇنىڭ ۋاپاتى ھەققىدە «لام» دەپ ئېغىز ئېچىشمىدى.

شەمسىددىن تەبرىزىنىڭ سىرلىق يوسۇندا غايىب بولۇشى، ئۇنى قۇياشتەك، ھەقىقەتتەك باقىي دەپ بىلىدىغان بۈيۈك شا-

ئىرنىڭ شېئىرلىرى ئارىدىن قانچىلىغان زامانلار ئۆتسىمۇ، يەنىلا ئۇنىڭ ھايات ئىكەنلىكىگە ئىشەنچ - ئۈمىد تۇغدۇرىدۇ. گويا بىر كۆنى بولمىسا بىر كۈنى خۇددى بىر چاغدا كوئنيادا پەيدا بولغىنىدەك، يەنە مەۋلەۋىلەر خانىقاسى ئىشىكىدە بولىدۇ. يېڭى مىڭ يىلنىڭ ھىدايەت ئىگىسى بولۇپ پەيدا كېلىدۇ. . . دېگەن ئىشەنچنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

پەقەت ئەسىرىمىزنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، كونا، كېچىك خانىقانى رېمونت قىلىش ۋاقتىدا شەمسىددىن تەبرىزىنىڭ قەبرىسى تېپىلدى.

ياغاچ قاپقاق، ئۇنىڭ تېگىدە تۆۋەنگە چۈشىدىغان شوتا. ئېگىزلىكى ئادەم بويى كېلىدىغان، ھەيران قالارلىق ئۆي. سول تەرەپ تام تەرەپتە ئۈستى گەج بىلەن سۇۋالغان تۆت بۇرجەك مەقبەرە.

قەبرە ئۈستىدە سالجۇقىيلار دەۋرىدىن مىراس، ھازىر قۇ. رۇپ - تىنىپ كەتكەن قۇدۇقنىڭ ئىزناسى بار.

ئۇنىڭ نېرىسىدا مۇنار. ئۇ خېلىلا كېيىن، ئوسمانىيلار سەلتەنىتى دەۋرىدە قۇرۇلغان. لېكىن مۇنارنىڭ تېمىغا قويۇل. غان بىر تاشقا ئويۇلغان يېزىقلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، بىر چاغلار. دا ئۇ تاش جالالىدىن رۇمىنىڭ ئاتىسىغا تەقدىم قىلىنغان گۆھەر تاش مەدرىسىنىڭ مۇنارىغا قويۇلغانىكەن.

ئاجايىپ قىزغىن بىر ھاياجان قوزغالدى. بىز تەقدىرگە. مۇ، مەدھىيىگىمۇ ئىشەنمەيمىز. بۇنىڭدىن يەتتە يۈز يىلدىن ئارتۇق بۇرۇن سوغۇق دېكابىر كېچىسى ئاشۇ يەردە ئۆلتۈرۈ. لۈپ، يوشۇرۇن دەپنە قىلىنغان شەمسىددىن ئاتلىق بىرىنىڭ ھايات ئىكەنلىكىگىمۇ ئىشەنمەيمىز. لېكىن بىز ئادەملەرنىڭ كامالەتكە ئىنتىلىشىگە ۋە بۇ ئىنتىلىشنىڭ ئەبەدىيلىكىگە ئىشە. نىمىز.

ئالتىنچى باب

ئورما

ھەر نەرسىنىكى زامان بۇزۇپ، خار ئەيلەر،
دۇنيانى خەزىنىچى يىقىپ، بار ئەيلەر.
ئىختىيار قىلسا ئەگەر ئەسلىگە قايتسا پەلەك،
غايىب پەردىسىدىن ھەق يەنە ئاشكار ئەيلەر.
— ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا

داپ ساداسى

جالالىدىن ھۈنەرۋەنلەر رەستىسىنى بويلاپ ئاستا، خىيالغا پاتقان ھالدا كېتىپ باراتتى. ئۇ سودىگەرلەر چازا قۇرۇپ چاي ئىچىشىپ، خېرىدارلار بىلەن چاقچاقلىشىپ ئولتۇرۇشقان ئۇسنى يېپىق لاپاسلاردىن ئۆتۈپ، ۋاپۇرۇشلار رەستىسىگە چىقتى. باھارنىڭ دەسلەپكى قىزدۇرۇشى چۈشتىن كېيىن خېلى يانغان بولسىمۇ، لېكىن قۇياش يەنىلا گەدەننى ئوبدانلا قىزدۇراتتى. دۇكانلارنىڭ سايىۋەنلىرىدىن تاكى يەرگىچە كەينى ئوچۇق، تۇمشۇقى ئۇستۇن قايرىلغان، ھەر خىل بېزەلگەن، سېرىق، قىزىل، يېشىل ۋە كۆك يازلىق ئاياغلار مارجاندەك تىزىلغانىدى. قەنت - ناۋات ساتقۇچىلار باللارنى تىنىمسىز ۋارقىراپ چاقىراتتى. بازارنىڭ ئوتتۇرىسىدا لىق ئاپپىلسىن قاچىلانغان سېۋەتنى بېشىغا ئارتىپ ماڭغان بىرى، ئۇنىڭ كەينىدىن بىر ھامما بىر دۈۋە پاخالنى يۈدۈپ، ئىككى پۈكلەنگەن پېتى كېلىۋاتاتتى.

ئۇ يىراقتىن قارىغاندا خۇددى يوغان كىرپىچكە ئوخشاپ كېتەتتى.
ئادەملەر جالالىدىننى كۆرۈپ، گەپ - سۆزلىرىنى توختى-تىپ، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ، ئېھتىرام بىلەن سالام بېرە-شەتتى. ئۇ بولسا بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، خىيالغا پاتقىنىچە ماڭاتتى.
ئەتراپىدا قانچىلىغان ئادەملەر! ئۇ ئۆزىنى دائىم ئاشۇلار-نىڭ ئارىسىدا، شۇلارنىڭ بىرى دەپ بىلىسمۇ، ئەمما ئۇ تولىمۇ يالغۇزلۇق ئازابىنى چېكەتتى.
ئۇ دوقمۇشقا بېرىپ قايرىلدى. دۇكانلاردا قىنىغا پېتىپ كېتىۋاتقان قۇياشقا ئوخشاش تاۋلىنىپ تاملاردا تىزىلىپ تۇرغان مىس لېگەنلەر، بويۇنلىرىنى قاقىردەك سوزغان نەپىس ئاپتۇۋ-لار، مىس ۋە تۆمۈرنىڭ جاراڭ - جۇرۇڭلىرى، ئادەملەرنىڭ ۋاڭ - چۇڭلىرى قوشۇلۇپ كەتكەنىدى.
ئۇ قىرىق ياشتىن ئاشتى. ئۇ پەللىگە يېتىپ، ئالەم ۋە ئادەملەرنى ئۆزىگە تارتقۇچە، ئۆمرى بىر يەرگە بېرىپ قالدى. ئۇ يەنە يالغۇز، ئۇ ھەمنەپەس ئادىمىنى تاپتىم دېگۈچە، ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قېلىپ يەنە ئىزدەشكە باشلاش ئۇنىڭ پېشانىسىگە پۈ-تۈلگەندەك ئوخشايتتى.
يەردە بولسا، باھار، چۆللەرنى ئوت - چۆپلەر قاپلىدى. تېرەكلەر يوپۇرماق چىقاردى. ئەتىرگۈللەر دەسلەپكى غۇنچىلار بىلەن ياساندى.
ئۇنىڭ روھىمۇ قۇياشقا ئوخشاش، ھەممىلا تەرەپكە تارقاپ - سىڭىپ، ھايات بېغىشلايدۇ. ئەمما قۇياشمۇ ئۆز نۇرنى ۋە يۈكسەكلىكىدە شۇنچە يالغۇز - تەنھا! كىم ئۇنىڭغا كۆزلىرى قاماشماي تىكىلىپ قارىيالايدۇ؟ ھەتتاكى قۇياشمۇ ئۆزىنى ئۆزى كۆرۈش ئۈچۈن ئەينەككە موھتاج.
ئۇنىڭ ئەتراپىدىمۇ قانچىلىغان ئادەملەر بار! لېكىن ئۇلار-نىڭ كۆڭۈل ئەينىكى تەكەببۇرلۇق پەردىسى بىلەن توسۇلغان!

ئۇلار ئۆزلىرىنى ياخشى كۆرۈشەمدۇ؟ ياق، ئۇلارنىڭ ياخشى كۆرىدىغىنى، يەپ - ئىچىش، بايلىق، مال - مۈلۈك كۆپەيتىش. بايلىقنى كەلتۈرگۈچى پۇل، ئادەملەرنى مالدەك ئۇيان - بۇيان ھەيدەشكە پۇرسەت بەرگۈچى ھاكىمىيەت. ئۇلارنىڭ قەلبى ئۇستى - ئۇستىلەپ بۇيۇملار دۆۋىلەنگەن ئامبار، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ جانسىز، مەنىسىز بىر بۇيۇم. ئۇنداقتا، بۇيۇملاردىن، ئېھتىياجلاردىن ۋاز كېچىش كېرەكمۇ؟ ياق، لېكىن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت ئورنىتىش لازىم. ئامبارنى كۆڭۈل تەپەككۇرىغا ئايلاندۇرۇش كېرەك، ھەربىر كېرەكلىك نەرسە ئۆز مەنىسىگە ئىگە بولسۇن، ئۇ ئىنساننىڭ بىردىنبىر روھى ئارقىلىق باشقا كېرەكلىك نەرسىلەر بىلەن باغلانسۇن.

ئۇنداقتا، روھ دېگەن نېمە؟ ئۇ ئەقىلمۇ، كۆڭۈلمۇ ئەمەس... بەلكى ئۇ بىرلىكنى ئالاھىدىلىككە قوشۇش، ئالاھىدىلىكنى بىرلىكتە كۆرۈش ئىشتىياقىدۇر. بەلكى ئۇ ئۆزىنى ۋە ئالەمنى بىلىپ، دائىم چوڭقۇر ۋە ئالغا بېسىش، يېڭى - يېڭى ئۇپۇقلارنى ئىگىلەپ، پۈتۈن تاشقى، زاھىرىي ئالەمنى ئۆز ئىچكى ئالىمىگە ئايلاندۇرۇش، ئۆز ئىچكى، باتىنى ئالەمنى تاشقى ئالەم بىلەن قوشۇپ، بىر پۈتۈن قىلىش خاھىشىدۇر!

روھىيەتتىن مەھرۇم ئادەم ئۈچۈن ئالەم مەنىسىز ۋە خىلمۇخىل نەرسىلەر تولغان ئامبار. پەقەت ئىنسان مەنىۋىلىكى پۈتۈن كائىناتنى ئۇنىڭ ئۆز ئۆيىگە ئايلاندۇرالايدۇ...

ھەربىر قىياق، مايسىدا، ھەربىر ساماۋى سەييارىدە، دەسلەپ ئويغانغان پىكىر، ئانا قورسىقىدا مىدىرلىغان بوۋاقتا ئومۇمىي بىر ماھىيەتنى كۆرۈپ، ئۇنى بار ۋۇجۇدى بىلەن ھېس قىلىشنى بىلىش كېرەك.

ئىنسان روھىيىتىنىڭ بۇلىقى ئەمىرۇ ئەمەلدارلارنىڭ ئارىسىدا ئەمەس، سارايلار ۋە ھەشەمەتلىك ئايۋانلارنىڭ سەھنىسىدە

ئەمەس، مەنىۋى تەرەپتە — بېشى موھتاجلىقتىن قۇتۇلالماي، ئۇيقۇ ۋە ئاماقتا تويماي، ھەر كۈنى، ھەر سائەت ئۆزىنى باشقىلارغا بەخشەندە قىلغۇچى، بولقىسىنىڭ ھەربىر سوقۇلۇشى ۋە يىڭنىسىنىڭ ھەربىر سانجىلىشى بىلەن جانسىز ئەشيالار- نەرسە-كېرەكلەرگە جان كىرگۈزۈپ، ئۆز روھىغا لىباس كىيدۈرگۈچى ئادەملەرنىڭ مۇھىتىدا، ئۇلارنىڭ مېھنىتىدىدۇر.

ئۇنىڭ قۇلىقىغا نەپىس، ئاھاڭدار سادا ئۇرۇلدى. بولقىلار يۈرەكنىڭ سوقۇشىغا ئوخشاش بەزىدە قاتتىق، بەزىدە بوش توكۇلداپ ئاۋاز چىقىراتتى، ئۇلارنىڭ ئۇرۇلۇشى خېلىلا تېزلىشىپ، بەزىدە تاسادىپىي جىمىپ قېلىپ، قايتىدىن يەنە باشلىناتتى. مانا شۇ يېقىملىق، ئاھاڭدار سادا ئۇنىڭ كۆڭلىدىكى غەمنى ئېرىتتى، دوست، ھەمدەملىك بىر مەھەل ئويغىنىپ، پۈتۈن تېنىگە تارقىدى ۋە بارلىق ۋۇجۇدىنى چىرمىۋالدى.

ئۇ بىر ئاز توختاپ قۇلاق سالدى. بىر قولى يەكتىكىنىڭ ياقىسىنى تۇتۇپ، يەنە بىر قولى ھاۋاغا كۆتۈرۈلدى. بىر قەدەم ئالغا چامدىدى. بېشىنى ئوڭ مۈرىسى تەرەپكە قىڭغايتىپ، ئاۋۋال ئاستا، كېيىن ئىتتىك-ئىتتىك پىرقىراپ، چاڭ-توزان باسقان، ئادەملەر مىڭلىغان كوچىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇسسۇلغا چۈشۈپ كەتتى.

ئايا ياپراق، نېچۈك بۇنداق قۇتۇلدۇڭ بەندى زىنداندىن؟
ئايان ئەتكىن، ئايان، بىزمۇ قۇتۇلساق بىر يولى ئاندىن!
ئايا سەرۋى، بېشىڭ كۆكتە، سىرىڭنى سۆزلە ئىنسانغا،
ئايان ئەتكىن، سوزايلى بىزمۇ بوي شۇ بۇرجى ئاسمانغا!..

بازار ئەھلى دەرھال نېرى-بېرى قىلىشىپ، ئوتتۇرىنى ئېچىپ بېرىپ، ئۇسسۇلغا چۈشكەن شائىرغا ھەيران بولغان ھالدا قاراپ تۇرۇشاتتى.

ئىشىككە ئەڭ يېقىن ئولتۇرغان خالىسە قولىدىكى كىچىك-
كىنە بولقىسى بىلەن قىلىۋاتقان ئىشىدىن بېشىنى كۆتۈرۈپ، ئۇسۇلغا چۈشكەن جالالىدىنغا كۆزى چۈشتى.

باشقا شاگىرتلىرى ئىش بىلەن بولۇپ، ھېچ نەرسىنى سەز-
مىدى. ئۇستا ئۇلارنىڭ بولقىلىرىدىن چىقىۋاتقان ئاۋاز شاگىرتلىرىغا زوق بېغىشلاۋاتقانلىقىنى پايقاپ قالدى...

سالاھىددىننىڭ يۈزىگە ئاستا - ئاستا تەبەسسۇم يۈگۈردى. ئۇ خالىسىگە ئىشارەت قىلدى - دە، بولقىسىنى قولىغا ئېلىپ، زىننەت ئۈچۈن تەييارلىنىۋاتقان لېگەن ئىللا بويۇملارغا بىر نەككى ئۇرۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ نەزەر - كۆزى خالايىقنىڭ يۈتۈرىسىدا ئۇسۇلغا چۈشۈپ، شېئىر ئوقۇۋاتقان شاگىرتلار ئىختىيارسىز ئارىلاتتى. بولقىلار ئېگىز - پەس ئۇرۇلاتتى. ئەمەلدە ئۇستىمۇ بولقىسىنى ئوتتۇر كالىگىن بىرگە ئۇرۇۋاتات-
تى.

ئۇستىغا بىر ئىش بولغان ئوخشايدۇ، دەپ شاگىرتلار ئى-
شىنى توختاتتى.

— ئۇرۇڭلار! قاتتىقراق ئۇرۇڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى سالاھىددىن ئۇلارغا.

بولقىلار يەنە توكۇلداشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ ئاھاڭى تېز-
لىشىپ، ئېنىقمۇ جاراڭلىق تۈس ئالدى. جالالىدىن دۇكان ئىچى-
دىدا ئېنىقمۇ جىددىيلىشىپ پىرقىرايتتى.

ئايا غۇنچە قىزىل قانلار ئارا ئۆزۈڭنى ئەرگە ئەتسەڭ،
ئايان ئەتكىن، نېدۇر سۆزۈڭ، نېدۇر ئۆزۈڭنى ئەرگە ئەتمەكىڭ...

سالاھىددىن ئىختىيارسىز ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى. شا-
گىرتلىرىغا:

— ئۇرۇڭلار! توختىماي ئۇرۇڭلار! — دەپ توۋلىدى.

ئۇلار ئىككىسى بىرلىشىپ پىرقىراشقا باشلىدى. ئاھاڭىمۇ بىر، سۆزىمۇ بىر. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئۇنتۇپ، ئالەم بىلەن بىرلىشىپ كەتكەنىدى.

لېكىن سالاھىددىن قېرىپ قالغاچقا، ھاسىراپ توختاپ قالدى، شائىردىن ئۆزىنىڭ جىسمانىي ئاجىزلىقى تۈپەيلى تەزىم قىلىپ ئۆزرە سورىدى.

شائىر دوستىنى قۇچاقلاپ سۆيدى، ئۆزى يەنە ئۇسسۇلغا چۈشۈپ كەتتى.

بار ئىدى بۇندا بىر زەرگەر دۇكانى،
كۆز ئاچتى چەشمەئى مېھرى جاھانى.
ئەجەب مەنىسى يۈكسەك، چېھرىسى پاك،
قارايمەن شادىمان، مەستۇ، ياقام چاك.

شۇ كەچلىكى سالاھىددىن دۇكىنىنى شۇ بويىچىلا بىرىگ ئىنئام قىلىۋېتىپ، شائىر بىلەن بىرگە كەتتى ۋە تاكى ئۆلگۈچە شائىردىن ئايرىلمىدى.

يەنە ئول ئاي ساما سەھنىگە بالقىپ، ۋاھ، ئەجەب كەلدى،
ئەگەر شىددەتتە تۈركتۇر، كۆركى سۈرەتتە ئەرەب كەلدى.
ئەجەب لىباستادۇر ئۇ يار، غارايىپ كوزىدا ئۇ مەي،
يەنە بىزگە ئاشۇ مەستۇ خۇمار، ئەيشۇ تەرەب كەلدى.
كېتىپ تۈن، كەلدى تاڭ، نەلەردە سىز، ئەي مەردى مەردانلار،
يەنە ئۇ شامچىراغ، ئۇ شەمئى ئەسرار پارقىراپ كەلدى.
كۆچۈپ يۈرمەيدۇ جانلار، بۇ گەپكە مەن ئىشەنمەسمەن،
جىمى تامچە ئاقار ئۇممانغا[1]، شۇ سۆزدىن شەرەپ كەلدى...

---

① ئۇممان — دېڭىز — ت.

شۇنداق قىلىپ، شائىر زەرگەر سالاھىددىننىڭ ئەينىكىدە شەمسىنىڭ سۈرىتىنى ۋە ئۆزىنىڭ ئەكسىنى كۆردى.

پىرى سەئىد سىردانىغا ئوخشاش، سالاھىددىن تەقۋادارلىقنى چېكىگە يەتكۈزدى. پۈتۈن تەرىقەت يولىنى تولۇق قىلمىغۇچە ھەپتە، ئايلارنى تائەت ـ ئىبادەت، روزا ـ نىياز بىلەن ياڭغۇز ـ تەنھالىقتا ئۆتكۈزدى. لېكىن ئۇ سەئىددەك جىددىي، ئەمەس، تەبىئىي ۋە خاتىرجەم ئىدى.

ۋەلەد بۇ ھەقتە: «سالاھىددىندا شەمسىنىڭ پەزىلىتىنى كۆرگەچكە، ئاتام دوستلىرىغا: ‹مېنى قويۇڭلار، شەيخلىق مېنىڭ ئىشىم ئەمەس. بۇنىڭدىن كېيىن سالاھىددىننىڭ ئىرادىسى بويىچە ئىقتىدا قىلىپ، شۇنىڭغا ئەگىشىڭلار›، دېگەنىدى. مەن ئاتامنىڭ ئالدىغا بارغىنىمدا ئۇ ماڭا: سالاھىددىننىڭ چىرايىغا قارا، ئۇنىڭدا ھەقىقەت سۇلتانىنى كۆرۈشكە غەيرەت قىلغىن. روھىيەت پادشاھى، ئورنى ۋە چېكى يوق، مۇلكى ــ مەملىكەت ھۆكۈمدارى مانا، شۇ سالاھىددىندۇر. . . بۇنىڭدىن كېيىن سەنمۇ شۇنىڭغا تەسلىم بولغايسەن، دېگەنىدى» دەيدۇ.

جالالىددىن ئارتۇق ۋەز ئېيتىشنى خالىمايتتى. ئەمما سالاھىددىننىڭ ئۆتۈنۈشى بىلەن بۇ ئاخىرقىسى دەپ، يەنە بىر قېتىم مەسچىت مۇنبىرىگە چىقتى.

ئۇ سالاھىددىننىڭ قېشىدا شەمسىنىڭ نامىنى تىلغا ئالماسلىقنى ئىستەيتتى. «ئۇلارنىڭ ئارىسىدا پەرق يوق، ــ دەيتتى شائىر، ــ لېكىن ئارىلار قەلبىمۇ رەشك تۇمانىدىن خالىي بولمىغاي».

ھەقىقىي روھىي ئۇلۇغلۇقنىڭ نېمىلىكىنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە بىلمىگەن مۇرىتلارنىڭ ئىچىنى قانچىلىك رەشك ـ ھەسەت تاتىلاۋاتقانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىن ئەمەس. ئۇ-

لار شەمسىنىڭ غايىب بولغىنىغا خۇش بولۇشۇپ، بۈگۈن - ئەتىگىچە شائىرمۇ بىسىلىپ قالار ۋە ھەممە نەرسە ئاۋۋالقى ئىزىغا چۈشەر، دەپ ئۈمىد قىلىشاتتى. شائىرنىڭ سالاھىددىن بىلەن دوستلۇقى ئۇلارنىڭ ئاخىرقى ئۈمىدىنىمۇ يوققا چىقاردى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە سالاھىددىن دېھقان بالىسى، شۇلارغا ئوخشاش تۇرمۇش كەچۈرىدىغان ئاددىي بىر ھۈنەرۋەن ئىدى. باشقىلارغا ئوخشاش تاماق يەيدىغان، كىچىسى ئۇخلاپ، كۈندۈزى ئىشلەيدىغان، تىرىكچىلىكى ھەر كۈنى، ھەر سائەت كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا ئۆتىدىغان، ئاددىي كىشىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى بىلىش ھەممىلا كىشىگە نېسىپ بولىۋەرمەيدۇ. ئاۋام پەقەت ئۇلۇغ ئىنسانلاردا ئۆزىگە ئوخشاش جەھەتلىرىنىلا كۆرىدۇ، ئوخشىمايدىغان جەھەتلىرىنى تەن ئېلىشنى خالىمايدۇ، قوبۇل قىلمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ «ئۆز يۇرتۇڭدا پەيغەمبەر يوق» دەپ بىكارغا ئېيتمىغان بولسا كېرەك. شۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىنمۇ، ئۇلۇغ ئەمەس، لېكىن ئۇلۇغلۇقىنى دەۋا قىلغۇچىلار ئۆزلىرىنى ئۆز ئىللەتلىرىدىن دەبدەبىلىك مۇراسىملار، قاراۋۇللارنىڭ قىلىچلىرى بىلەن ساراي — قورغانلىرى، قوپال نۇتۇقلار ۋە كاناي قىرنشلار بىلەن تولغان جىددىيلىكلەر ئارقىلىق ئاجرىتىشامدىكىن؟

مۇرىت ۋە دەرۋىشلەرنىڭ ئارىسىدا يەنە غەيۋەت، ئىغۋا باشلاندى. بىرىدىن قۇتۇلۇپ، باشقىسىغا تۇتۇلدۇق، بىزنى يەنە تەۋرەتكىلى تۇردى. ھېلىقى شەمسىددىن قانداقلا بولمىسۇن بىر نۇر تارقاتقۇچى ئىدى، بۇ سالاھىددىن بولسا كىچىككىنە يالتىرىغان بىر ئۇچقۇن. شەمسىددىن سۆز ۋە قەلەم ئىگىسى ئىدى، ئالىي ھىممەت ۋە ئەللامە ئىدى. ئۇنىڭ شەيخىمىزگە دوست بولۇشى دۇرۇس ئىدى!

بەزىدە تىرىكلەرنى پەسكە چۈكۈرۈش ئۈچۈن ئۆلۈكلەر ئاجايىپ ماختىلىدۇ!

«قانداقلا بولمىسۇن، شەمسىددىن نازاكەتلىك بىر ئەيىبىزلىك ئىدى، — دېيىشەتتى ئۇلار، — ئۇ بىر كىچىككىدىن ئارتىپلا بىلىدىغان بۇ سالاھىددىندەك قوپال كونىپالىق ئەمەس ئىدى. بۇ سالاھىددىن يا ئوقالمايدىغان، يا يازالمايدىغان، ياكى ئىككى ئېغىز سۆزنى بىر - بىرىگە باغلىيالمايدىغان، ئۇۋاللىق نېمە، ساۋاپلىق نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىغان بىر نېمە، بۇ قانداق قىلىپ بېشىمىزغا چىقىۋالدى؟ ئەتىدىن - كەچكىچە دۇكىنىدا ئولتۇرۇپ، بولقىسىنى توكۇلدىتاتتى، قوشنىلىرىغا ئاراملىق بەرمەيتتى. ئانچە - مۇنچە ئەپلەپ - سەپلەپ دۇئايى فاتىھە ئوقۇيالىسىمۇ كاشكى، سوئال سورىسالىڭ قىچىرىغا ئوخشاش زوڭ ئولتۇرۇۋالىدۇ. شۇنداق ئۇلۇغ ئالىم بولغان مەۋلانانىڭ قانداق قىلىپ ئۇنىڭغا كۆڭلى چۈشۈپ قالغاندۇ؟ دېيىشەتتى» دەپ ئەسلەيدۇ ۋەلەد.

سالاھىددىن ھەقىقەتەنمۇ ساۋاتسىز ئىدى. ئوقۇش ماھارىتى پىكىر قىلىش ماھارىتىنى باسالمىغىنىدەك، سۆز راتسىئونال — مەنتىقىي تەپەككۇر ھەققىدە ئەمەس، ھېسسىي ئوبرازلىق تەپەككۇر ھەققىدە، يەنى «كۆڭلىدە جۇش ئۇرغان ئىدراك» ئۈستىدە كېتىۋاتقاچقا، ساۋاتسىزلىق — ئەقىلسىزلىك، دېگەن گەپ ئەمەس.

سالاھىددىن خەلق ئارىسىدىن چىققان، خەلقنىڭ ساغلام زېھنى، ئۆتكۈر ھەقىقەت سەزگۈ سىغىمىنى ئۆزىدە جەملىگەنىدى. باشقىلار يىللار بويى جاپالىق ئەمگىكى ھېسابىغا ئۆزلەشتۈرگەن نەرسىنى ئۇ بىردەمدىلا تاللىۋالالايتتى. ئۇنىڭغا ئۇلۇغ ئۇستازلاردىن سەئىد، شەمسى ۋە ئاخىرىدا جالالىددىننىڭ ئۆزى دەرس بېرىشكەنىدى. زەرگەر بىر قېتىم جالالىددىنغا: «ئۆزۈمدىكى نۇر مەنبەلىرىدىن ئۆزۈم خەۋەرسىز ئىدىم. سەن ئۇ مەنبە بۇلاقلىرىنىڭ كۆزىنى ئاچتىڭ. پۈۋلەپ، يالقۇنجاتتىڭ» دېگەنىدى.

ئاۋام ساۋاتسىز ئۇستا سالاھىددىن ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئۇقۇمۇشلۇق غەنىملىرى[1] ئاۋام ئىدى.

سالاھىددىن ئۆزىنى ئۆزى چەكلەش ئارقىلىق ئۆزىدە ئۇزۇداق ئىرادە كۈچىنى تەربىيىلىدىكى، ئۇ ھەتتا ئۇستازلىرىنىمۇ ھەيران قالدۇردى ۋە ئۆز تەسىرىنى خىلى يۇقىرى دەرىجىگە كۆتۈرەلىدى. ئۇ توغرۇلۇق ۋەلەد: «ئۆزىنىڭ قابىلىيىتى بىلەن ئۇ ھەممىدىن ئېشىپ چۈشتى. ئارىلار يىللار بويى ئېرىدىغان نەرسىنى ئۇ بىردەمدىلا بېرەلەيتتى. لەۋ ۋە تىلسىز سىرلارنى ئاچتى. بىر ھەرپ، ھەتتاكى بىر سۆزمۇ ئىشلەتمەي، ماھىيەت گۆھىرىنىڭ مېغىزىنى چاقاتتى. ئۇنىڭ نۇتقى دىلدىن چىقىپ يەنە بىر دىلغا سىڭەتتى» دەپ يازغانىدى.

ئۆز دەۋرىنىڭ ئەڭ مەلۇماتلىق كىشىسى بولغان جالالىددىنىڭ بار - يوق كۈچى ھافىزە[2] قۇۋۋىتىدىن ئىبارەت بولۇپ، تەييارغا ھەييار ئىلىمخورلاردىن ھەزەر قىلاتتى. سالاھىددىن ھەقىقەتنى باشقىلارنىڭ بىساتىدىن ئىزدىمەيتتى. ئۇلۇك تىللاغا جان كىرگۈزۈپ، ئۇنى ئۆز قولى بىلەن تاپاتتى. شائىر ئىشەنەتتىكى، ئۆزىدىكى ئازغىنا كەمتەرىن ھەقىقەتنى تاپالىغان كىشى، ئۇلۇغ ھەقىقەتلەرنىمۇ تاپالايدۇ. دېھقان بالىسى، زەرگەر سالاھىددىن غايىلەرنىڭ سۈرىتى ياكى ھەرپىنى ئەمەس، روھىنى بىلىۋالاتتى. جالالىددىنىڭ يېڭى ئېتىقادى بولغان ئىنسانغا مۇھەببەت، ئەمگەككە ئىززەت - ھۆرمەت قىلىشنى چوڭقۇر قەلبىدىن ھېس قىلاتتى. جالالىددىن بولسا، بىر چاغلاردا شەمسنىڭ ئەينىكىگە قارىغاندەك، ئۇنىڭ كۆڭۈل ئەينىكىگە تەلمۈرۈپ، ئون يىل داۋامىدا ئۆزىنىڭ ھەربىر قەدىمىنى ئەمەلىيەتكە سېلىشتۇراتتى.

---

① غەنىم — دۈشمەن - ت.

② ھافىزە — ئىنساننىڭ بىرەر پىكىر، چۈشەنچە ياكى خاتىرىنى ئەستە ساقلاش قابىلىيىتى - ت.

بىر قېتىم شائىر دوستلىرى بىلەن بولغان سۆھبەتتە «خۇم» دېگەن سۆزنى «خۇنب» دەپ ئىشلەتتى. سۆھبەتداشلىرىدىن بىرى ئۇنى تۈزەتمەكچى بولدى. شائىر ئۇنىڭغا: «مەن بۇنى سەندىن ياخشىراق بىلىمەن، لېكىن شەيخ سالاھىددىن ئۇنداق تەلەپپۇز قىلىدۇ. بىزنىڭ ئۇنىڭغا ئەگەشمىكىمىز پەرزى ئەيىندۇر. ئۇنىڭ دېگىنى چىن» دەپ جاۋاب بەردى.

نۇرغۇن كىشىلەرنى ئازدۇر ـ كۆپتۈر غەپلەت باسىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ غاپىللىقتا قېلىش شارائىتىغا قاراپ ئۇنى بەزىدە ئىللەت، بەزىدە پەزىلەت دەپ ئاتىشىۋالىدۇ. ئەمما، ئەڭ قورقۇنچلۇق ئىللەت، غاپىل بولۇپ تۇرۇپ، ئۆزىنى ھەممە نەرسىدىن سەگەك تۇرىمەن دەپ بىلگۈچى ۋە شۇ ۋەجىدىن، ئۆزىنىڭ ھالاكىتى ئۈچۈن ئۆزىگە ئەرك بەرگۈچى غاپىللىقتۇر.

بەگ ۋە ئەمەلدارلار ئۈچۈن سالاھىددىن شەمسىددىندىنمۇ خەۋپلىك ئىدى. ئۇ دۆلەتنىڭ تۆۋەن تەبىقىلىرىگە تەۋە، شۇڭا جالالىددىننىڭ سۆزلىگەن ۋەزلىرى ئاشۇلارنىڭ دىلىنى بەند قىلىپ، ئۇلارنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈشى مۇمكىن ئىدى. ئەمەلدارلارنىڭ قەلبىنى چىرمىۋالغان نەپرەت بىلەن قورقۇنچ شائىرغا سادىق دەرۋىش ۋە مۇرىتلارنىڭ يېنىپ تۇرغان «ياخشى رەشك» ئوتىغا ماي قۇياتتى.

ئەمما ئىبنىق كۆرمەي تۇرۇپ، ھېچقانداق مۇھەببەتمۇ بولمايدۇ. شائىر شەمسىددىننى قوۋۋەتلىگەن ھالدا: «ھەقىقەت ياخشىلىق ۋە يامانلىقتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ» دەيتتى.

يەنە پىتنە ـ ئىغۋا، قاتىللىقنى مەقسەت قىلغان ئىغۋا تارقىتىشتى. بۇ قېتىم زەرگەر سالاھىددىننى ئۆلتۈرۈشمەكچىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ نەزىرىدە ئىللەت ۋە ئەيىبدار بولۇپ كۆرۈنگىنى ئۇنىڭ پۇقرالىقى — ئەسلىدە سالاھىددىننىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى ئىدى. بۇنداق كۈچكە شەمسىددىن تەبرىزىمۇ ئىگە ئەمەس ئىدى.

پىتنىچىلەردىن بىرى توۋا قىلىپ، ھەممە گەپنى جالالىدىنغا يەتكۈزدى. شائىر قورقۇپ كېتىپ، دوستىنىڭ يېنىغا يۈگۈردى. سالاھىددىننىڭ قەتئىيەت ئۇرغۇپ تۇرغان، خاتىرجەم چىرايىغا كۈلكە يۈگۈردى.

— تەشۋىشلەنمەڭ! مېنى ھېچ نەرسە قىلالمايدۇ!

شۇ كۈنى ئۇ مەدرىسىگە ھەممىنى — دوستلىرىنىمۇ، دۈشمەنلىرىنىمۇ توپلىدى. كەلگەنلەرنى ئالدىرىماي كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە ئۇزاق تىكىلىپ قاراپ تۇرغاندىن كېيىن:

— بىلىمەن، بەزىلەر مېنى ياخشى كۆرمەيدۇ. چۈنكى مەۋلانانىڭ مېنى يارىتىپ قالغانلىقى ئۈچۈن. لېكىن بىلىپ قويۇڭلاركى، مەن پەقەت ئادەتتىكى ئەكس ئەتتۈرگۈچى بىر ئەينەك، مەۋلانا ماڭا قاراپ ئۆز ئەمەلىيىتىنى كۆرىدۇ...

رىۋايەتكە قارىغاندا، بۇ سۆزلەر شۇنداق قەتئىيەت بىلەن ئېيتىلغانكى، پىتنىچىلەر توۋا قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ، گويا بوغما يىلاننىڭ ئالدىدىكى توشقاندەك تىپىرلاپ قېلىشقان.

ئەمما گەپ پەقەت ئىرادە ۋە تەسىر كۈچىدە ئەمەس، بۇنداق سۈپەتلەرگە شەمسىددىن تەبرىزىمۇ ئىگە ئىدى. لېكىن شەمس كونيادا مۇساپىر، باشقا يۇرتلۇق ئىدى. ئۇنىڭدا سۆز ۋە يالغۇز غايىلا بار ئىدى. سالاھىددىننىڭ كەينىدە كونيا شەھىرىنىڭ، شۇنداقلا، پۈتۈن سالجۇقىيلار دۆلىتىنىڭ ئەخىيلەر جامائىتىگە ئۇيۇشقان ھۈنەرۋەنلىرى تۇراتتى.

كۆساتاغ يېنىدىكى جەڭدە شەرمەندىچىلەرچە مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، سۇلتانلار ۋە ئۇلارنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتى بىلەن - يىلىغا نەپسى چوڭىيىپ كېتىۋاتقان چىڭگىز قوشۇنىنىڭ ئەمەلدارلىرى ئۈچۈن باج - سېلىق يىغىش بىلەن بولۇپ كېتىشتى. ئەمما باج - سېلىقلار نەدىن ئېلىنىدۇ؟ ئۇلارنىڭ يەر ئىگىلىرى، ئەمەلدار ۋە بەگلەر ئەبگارلاشقان، ئۇلارنىڭ

مۈلكى ئۈرۈش، ئاچارچىلىق، بۇلاڭچىلىق ۋە دېھقانلار.
مال - قوزغىلاڭلىرى تۈپەيلىدىن ۋەيران بولغانىدى. پەقەت ھۈنەر.
ۋەنلەر شەنگىلا قولىدا ئاز - تولا مال - مۈلۈك، سەرمايە بار ئىدى.
ئۇلارمۇ يەر ئىگىلىرىدىن باج - سېلىق يىغىۋېلىش بۇياقتا
تۇرسۇن، ھەتتا خەلقنى باشقۇرۇپ تۇرۇشقا زۆرۈر بولغان كې.
چىككىنە قوغداش قوشۇنىنى ساقلاپ تۇرۇشقا قۇربى يېتىشمەيتت.
تى.

ئەخىيلەر ئۇيۇشمىسى پەقەت ھۈنەرۋەنلەر جامائەسى بولۇپ
قالماي، ياۋروپادىكى ئوتتۇرا ئەسىر رىتسارلىق ئوردېنىنى ئەس.
لەتىدىغان دىنىي —— جەڭگىۋار بۇرادەرلىك دېيىشكىمۇ بولات.
تى. ئۇنىڭغا ئەزا بولغان خەلىپىلەر[1] قىلىچ تاقاپ يۈرۈشەتتى.
ھەقىقىي جەڭچىلەردەك بولمىسىمۇ، ھەر ھالدا، قورال ئىشلە.
تىشنى بىلەتتى. ياش ئەخىيلەردىن ئىبارەت جەڭگىۋار گۇرۇپ.
پىلار شەھەر مۇداپىئەسىگە قاتنىشاتتى: ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بى.
لەن ئۇلار مەملىكەت ئىچىدە خېلى سالماقنى ئىگىلىگەن ھەربىي
كۈچكە ئايلانغانىدى.

پىتنىخور دەرۋىشلەرلا ئەمەس، يالانما نۆكەرلەرگە ئىگە
ئاقسۆڭەك ئەمەلدارلارمۇ ئەخىيلەردىن چۆچۈشەتتى. ئەلۋەتتە بۇ
سەۋەبسىز ئەمەس ئىدى. ئەرەب سەيياھىنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشى.
چە، چىڭگىزخانىنىڭ غەلىبىسىدىن بىرقانچە ئون يىل ئۆتكەندىن
كېيىن، سۇلتان نائىبلىرى بولمىغان جايلاردا ئۇلارنىڭ ۋەزىپە.
سىنى ئەخىيلەر ئۈستىگە ئالغان. ئاقساقاللار كېڭىشىنىڭ قارا.
رى بىلەن ئەخىي - جەڭچىلەر كۆڭلىگە ياقمىغان زېمىندارلار،
زالىم ۋە مۇستەبىتلەرنى سادىق مۇلازىملىرى بىلەن قوشۇپ قەتل
قىلىشقان.

ۋەزىر ئەزەم پەرۋانىنىڭ ئۆزىمۇ ئەخىيلەر كۈچىنى ئېتىراپ

[1] خەلىپىلەر —— بۇ يەردە ئىز باسارلار، قورۇقچىلار مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن - ت.

قىلىشقا مەجبۇر بولغان. ھۈنەرۋەنلەر جامائىتى بىزدىن باج-سېلىقلارنى ئارتۇق ئېلىۋاتىدۇ، دەپ شىكايەت قىلىشقاندا، شائىر ئۇنىڭغا مەكتۇپ ئەۋەتكەن، شۇنىڭ بىلەن پەرۋانە بۇيرۇقنى بىكار قىلغانىدى. شائىر ئۇنىڭ يۈزىگە تىكىلىپ تۇرۇپ ھەقىقىي ئەمەلىي سۆزىنى قىلغاندا، پەرۋانە ئۇنىڭ ئالدىدا جىم تۇرۇپ سۆزىنى ئاڭلىغان، شائىردىن مەسلىھەت سورىغان، چۈنكى ئۇلۇغ شائىرغا يېقىنلىشىش بىلەن ئۇ ئەخىي بۇرادەرلەر ۋە ھۈنەرۋەنلەر جامائىتىنى ئۆز تەرىپىگە تارتماقچى بولغان.

زەرگەر سالاھىددىن ۋە كېيىنچىرەك ئەخىيلەر ئاقساقىلى ھىسامىددىن بىلەن دوستلىشىش شائىرغا ھەقىقەتەنمۇ زور تايانچ بولدى. ئەمدى ئۇنىڭ كەينىدە پۈتۈن - سۇرۇك خەلق تۇراتتى.

ئەركانى دۆلەت — ۋەزىر ۋۇزرا، ئەمەلدار ۋە بەگلەر شائىرنى زىيارەت قىلىشقا كېلەتتى، ئۇنى زىياپەتلەرگە تەكلىپ قىلىشاتتى. ئەمدى ئۇنىڭ شاگىرت ۋە دوستلىرىمۇ تۈرلۈك تائىپە - تەبىقىلەردىن: سودىگەر ھاجى ئەمىر، يىپەكچۈرۈش ئەخىي ئەھمەد، پاختىچى نەسىرىددىن كەتانى، دېھقان ئەلى مۇھەممەدلەرگە ئوخشاش كىشىلەر ئىدى.

لېكىن كۆپ سانلىق دوستلىرى ھۈنەرۋەنلەر: سابىق قۇل سىريانۇس، ساتىراش چۇپان دېللەك، ئۇستا ياغاچچى بەدرىددىن، ھاپىزلاردىن ئوسمان شېرىپىددىن ۋە كامال كەۋۋەل، نەيچى ھەمزە، راۋابچى ئەبۇبەكرى، رەسسام بەدرىددىن ياۋاش، سۇرەتچى يۇنانلىق ئەينۇد - دەۋلە، ئەرمەنلىك ئۇستا كەلايان، مېمار بەدرىددىن تەبرىزى، ھاممامچى ئەخىي نەتۇر، پايتەخت ئەخىيلەرنىڭ ئاقساقىلى ئەھمەد شاھ، مۇسۇلمانلار، يەھۇدىيلار، خرىستىئانلار، يۇنانلار، ئىرانلىقلار، ئەرەبلەر ۋە تۈركلەر ئىدى.

شائىر مەدرىسىدە ئۇلار بىلەن سۆھبەت - مۇزاكىرىلەر قىلاتتى. ئاشۇلارنىڭ يار - يۆلىكىدە يىراق - يىراق جايلارغا

سەۋلە – ساياھەت قىلاتتى، مىللادىكى پراۋوسلاۋلارنىڭ دانىش-
مەنى، ئەپلاتۇن مۇناسىۋىتىدا ھەپتىلەپ تۇرۇپ قالاتتى. كوتىپانىڭ
باغلىرى، ئۈزۈمزارلىقلىرىدا ئۇسسۇل ئويناپ، شېئىرلار ئو-
قۇيدىلى، قاشۇلار — ھۈنەرۋەن ۋە سودىگەرلەر، دېھقانلار ۋە
سابىق قۇللار، ئەمىي بۇرادەرلەر ۋە ئەمىي جەڭچىلەر ئۇنىڭ
شېئىرلىرىنى يېزىپ، يادلاپ، ئەل ئىچىگە تارقىتىشاتتى. شۇ-
لار شائىرنى ئۇلىمالارنىڭ ھەسەتلىرى، ئەمەلدار ۋە بەگ ئىگىلى-
رىنىڭ نەپرەتلىرىدىن ساقلايتتى.

بۇ نەپرەت ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇنىڭغا ھەمراھ بولدى. ئارىدىن بىرنەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، قۇدرەتلىك ۋەزىر، سۇلتان نائىبى ساھىب ئاتا ئۆز مۇرىتلىرىغا: «مەۋلانا ئۇلۇغ زات. لېكىن، ئۇنى ئاۋام ئارىغا ئېلىۋالغان. ئۇنى مۇرىتلىرىدىن ئاجرىتىپ، ھېلىقىلارنىڭ بىرىنى قويماي ئۆلتۈرۈۋېتىش لازىم» دېگەن.

بۇ گەپنى شائىر ئاڭلاپ، ئۇمۇ سالاھىددىنغا ئوخشاش، پىشىنىمۇ پۈرمەي، كۈلۈپلا قويدى:

— مەيلى، قوللىرىدىن كەلسە، بىلگىنىنى قىلسۇن!

ئاددىي ئادەملەرنىڭ ئىخلاسى ۋە مۇھەببىتى، ئۇلارنىڭ زەرگەر سالاھىددىننىڭ سىماسىدا ئەكس ئەتكەن مەنىۋى يۈكسەكلىكى ئاستا – ئاستا شائىرنىڭ ئەلەم ۋە ھەسرىتىگە يار – يۆلەك بولۇپ، جىددىيلىكىنى پەسەيتتى. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇ ئۇلۇغۋار تەمكىنلىك يولىنى تۇتتى. چۈنكى ئەمدى روھى ئويغۇنلۇققا ئېرىشكەن، ھەربىر ئەمەلى پىكرىگە، ھەربىر سۆزى كۆڭۈل رايىغا ئويغۇن كېلەتتى. ئۇ:

«ئەبەدىيەت سۈيىدىن ئىچىپ، ئەبەدىي ئويقۇغا چۆكمىدۇق، بىز زاماننىڭ جېنى – دىلى، بەلكى ياپرىقىدۇرمىز» دېگەنىدى.

خەلق ئۇنى پەقەت ئەقلى، ئىدراكى بىلەنلا ئەمەس، قەلبى

بىلەن قوبۇل قىلدى، ياخشى كۆردى. بۇ ھال شائىرنىڭ ھەقلىقىگە، ئۆز ئېتىقادىنىڭ ھەققانىيلىقىغا ئىشەنچ - ئۈمىدىنى يەنىمۇ ئاشۇردى.

سۆز

سالاھىددىن بىلەن دوست بولۇپ يۈرگەن يىللىرى، شائىر ئۆمرىنىڭ ئەڭ بەختلىك ئۆتكەن چاغلىرى ئىدى. ئۇنىڭ تېخى كۈچ - قۇۋۋىتى بار ئىدى، يەنە كېلىپ تازا كامالەتكە يەتكەندى. ئەتراپىدا دوستلىرى، مەسلەكداشلىرى يېتەرلىك ئىدى.

ئۇلتۇرۇپ قۇدۇقتا تاشلانغان تەگدىشى يوق شەمسى ئۇنىڭ ئۆزىدە، زەرگەر سالاھىددىنىدا ۋە مەسلەكداشلىرىنىڭ پىكىر پائالىيىتىدە ياشايتتى.

دۇنيادىكى زىندانلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ دەھشەتلىكى، ئادەمنىڭ بېشىدىكى زىندان. جالالىدىن ئۇنىڭدىن قۇتۇلدى: قېتىپ قالغان قانۇن - قائىدىلەر، رەسىم - يوسۇنلاردىن قۇتۇلدى. ئۇ: «مەن دەستارنى يەشتىم، تائەت - ئىبادەتلەر جېنىمغا تەگدى» دەپ ئېيتقانىدى.

ھەممە مۇسۇلمان ئەنئەنىلىرىگە زىت بولغان ھالدا، ئۇنىڭ ئىزداشلىرىنىڭ ئارىسىدا ئاياللارمۇ پەيدا بولدى. چۈنكى مۇھەببەت تەلقىنى، ئىنسان قەلبىنى ئۇلۇغلاش غايىلىرى خوتۇن - قىزلارنى چەتلەپ ئۆتەلمەيتتى.

كېيىنكى سالنامىچىلەر تەقۋادارلىق ۋەجىدىن ئۇلارنىڭ نامىلىرىنى تىلغا ئېلىشمايدۇ. ئەمما ئايرىملىرىنىڭ تەخەللۇسلىرى بىزگىچە يېتىپ كەلگەن.

ئۇلاردىن بىرى، سازەندە ۋە ناخشىچى، مۇخلىسلىرىنىڭ ئىنئام - ئېھسانى بىلەن بېيىغان، گۈزەللىكى تۈپەيلىدىن تا.

ۋۇس دەپ ئاتالغان ئايال ئىدى. ئۇ ھەممە ئايال خىزمەتچىلىرىنى
تارقىتىۋېتىپ، شائىرنىڭ مەسلەكداش - ئىشدىشىغا ئايلانغان.
جالالىدىننىڭ دوستلىرى ئۇيۇشتۇرغان سورۇنلارغا ئەرلەر
بىلەن تەڭ قاتنىشىدىغان باشقا بىر ئايالنى فەخرىنىسا دەپ ئاتد-
ىاتتى.

شائىرنىڭ شاگىرتلىرىدىن بىرى بولغان بىر ئايال تاقەت
شەمرىدىكى دەرۋىشلەر خانىقاسىنىڭ مۆتىۋەللىسى ئىدى.

شائىرنىڭ ئەمىر ۋە ئەمەلدارلار بىلەن خۇشى يوق ئىدى.
لېكىن، ئۇلارنىڭ ئاياللىرى بىلەن ئىشتا بىللە بولۇشنى ياخشى
كۆرەتتى، چۈنكى ئۇلارنىڭ قەلبى ئەرلىرىگە ئوخشاش ھاكىمد-
يەت ۋە ئاچ كۆزلۈك تەسىرىدىن تاشتەك قېتىپ كەتمىگەنىدى.
ئەمەلدار ئەمىنىدىن مىكائىلنىڭ ئايالى كەچلىرى ئاياللارنى يد-
غىپ، ئاياللار سورۇنلىرىنى تۈزۈپ، شائىرنىڭ شېئىرلىرىنى
ئوقۇشاتتى. ئۇنىڭغا گۈللەر تەقدىم قىلىشىپ، گۈلاپ[①] سىپىد-
ەتتى. ئاشۇ ئاياللارنىڭ ئارىسىدا سۇلتان غىياسىددىن بىلەن
گۈرجىستان مەلىكىسى تامارانىڭ قىزى، ۋەزىر ئەزەم پەرۋانى-
نىڭ ئايالى گۈمىج خېنىممۇ بار ئىدى. ئۇنى گۈرجى[②] دەپ
ئاتىشاتتى.

گۈرجى خېنىم ئىرىنىڭ قېشىغا، دۆلەتنىڭ ئىككىنچى
پايتەختى قەيسەرىگە مېڭىش ئالدىدا جالالىدىننىڭ رەسىمىنى
سىزىشنى بۇيرۇدى: «مۇبادا ئايرىلىش پىراقى مېنى تاقەتسىز-
لەندۈرسە، ئۇنىڭ چىرايىنى بولسىمۇ كۆرۈپ تۇراي» دېگەنىكەن
ئۇ.

مەلىكە بۇ ئىشنى كونستانتىنوپولدا تەلىم ئالغان قابىلىيەت-
لىك رەسسام ئەينۇد - دەۋلەگە تاپشۇرغان.

① گۈلاپ — ئەتىر، خۇش پۇراق سۇيۇقلۇق - ت.
② گۈرجى — گروزىن قىزى، گروزىنلىق - ت.

رەسسام ئۇزۇن مۇلاھىزە قىلىدۇ. ئاخىر، ئىسلام دىنىدا ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ تەسۋىرىنى سىزىشنى مەنئى قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئۆزىگە ئىشەنچلىك بىرنەچچە ياردەمچىلىرى بىلەن ئۇدۇل مەدرىسكە، جالالىددىننىڭ ئالدىغا بارىدۇ. ئۇ سۆزلەشكە تەمشىلىشىگە، شائىر ئۇنىڭ نىيىتىنى بايقىۋېلىپ:

— مەيلى، قولۇڭدىن كەلسە سىزىۋەر، — دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

پەرۋانىنىڭ خوتۇنى ھەر ھالدا يېرىم گرۇزىن ئىدى، ئەينۇد - دەۋلە بولسا، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان يۇنان. ئەمما جالالىددىن — سۇلتان ئۇلىمانىڭ ئوغلى، يەتتە ئەۋلادىغىچە مۇسۇلمان ئىدى. ئۇنىڭ ئۆز رەسىمىنى سىزىشقا رازىلىق بېرىشى، تەقۋادارلىق نۇقتىئىنەزەرىدىن كاپىرلىقتا تەڭ چوڭ گۇناھ ئىدى.

ئەينۇد - دەۋلە دەرھاللا ئىشقا كىرىشتى. ياردەمچىلىرى ئۇنىڭغا ئەڭ ياخشى قاھىرە قەغىزى، موي قەلەم ۋە بوياقلارنى ئەكىلىپ بېرىشتى. رەسىمدە شائىرنىڭ بوي - تۇرقى ئەكس ئەتتى. ئاۋۋال رەسسام ھاياجانلىناتتى. ئىش ئاخىرلاشقاندا، ئەينۇد - دەۋلە سىزىلغان رەسىم جانلىق تەسۋىر ئەمەس، شائىرغا بىر ئاز ئوخشاپ قالىدىغان، نۇرسىز بىر سايە سىزىلىپتۇ، دەپ باشقىدىن باشلىدى. بىراق، ئالدىدا تۇرغان كىشىنىڭ چىراي ئىپادىسىدىن ئىچكى دۇنياسىنى پەرق ئېتىش تەس ئىدى. ئۇ پات - پاتلا ئۆزگىرىپ تۇراتتى، گويا ئۇنىڭ قىياپىتىدە تۈرلۈك - تۈمەن ئادەملەر بار ئىدى.

ئەينۇد - دەۋلە يىگىرمە پارچە قەغەزگە موي قەلەم سۈركىدى. لېكىن بىرەرىدىنمۇ كۆڭلى قانائەت تاپمىدى. ئاخىر ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئەلەم ياشلىرى مۆلدۈرلەپ تۆكۈلدى.

جالالىددىن ئۇنىڭغا شېئىر بىلەن تەسەللى بەردى:

ئۆزۈمنى كۆرسەم ئىدىم! بولسا ئىمكان!
قوشۇلسا ھەممە رەڭ، مەھسۇلى چەندان.
مەگەر روھىمكى ئارامىن يوقاتمىش،
لېكىن جىسمىم ئەجەب ئارامىنى تاپمىش.
ئەگەرچە جايلىشار جىسمىغا ئۇممان،
ئۆزۈممۇ بەھرى ئۇممان بىرلە يەكسان. . .

گۆرجى خېنىم ئەيىن - ئۇل - دەۋلە ئىشلىگەن يىگىرمە
نۇسخا رەسىمنىڭ ھەممىسىنى ساندۇقتا قاچىلىدى - دە، قەيسە-
رىگە ئېلىپ كەتتى.
ئۇ رەسىملەرنىڭ تەقدىرى مەلۇم ئەمەس. لېكىن ئارىلىق-
نىكى يەتتە ئەسىر تۈرلۈك چەكلىمىلەرگە قارىماي، شائىرنىڭ
بويى بىلەن تەڭ قىلىپ سىزىلغان رەسىمدىن كۆچۈرۈلگەن نۇس-
خا تاكى بىزنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەنىدى. ئەمما، ئاشۇ
بىردىنبىر نۇسخا 1906 - يىلى ئىستانبۇلدا ئېنكاپى خانىقاسى
بىلەن بىللە كۆيۈپ كەتتى.
خەلق مۇھەببىتىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن جالالىدىن
نىدى سۇلتانلارنىڭمۇ كۆزىگە تىكىلىپ تۇرۇپ، كۆڭلىدىكى
كىبىنى توغرىدىن توغرا ئېيتالايتتى.
مەدرىسىگە، ئۇنىڭ ئالدىغا سۇلتان ئىززەتىدىن كەي كا-
ۋۇس I ئۆزىنىڭ مەھرەملىرى بىلەن بارىدىغانلىقىنى ئالدىن
ۇقتۇرۇپ قويغاندىن كېيىن كەلگىنىدە، شائىر مېھمانلارغا جاي
كۆرسىتىپ قويۇپلا، گويا ھېچقانداق ئىش بولمىغاندەك، شا-
كىرتلىرى بىلەن سۆھبىتىنى داۋاملاشتۇرىۋەرگەن.
ئۇ سۇلتاننىڭ ئۆزىنىڭ نەسىھەتلىرىگە موھتاج ئەمەسلىكە-
نى، ئۇنى ئاڭلىغان تەقدىردىمۇ ئۇنىڭغا ئەمەلمۇ قىلماقچى ئە-
مەسلىكىنى، ئۇ ئاكا - ئۇكىلىرى بىلەن تەخت - تاج تالاشلىرىدا

مەۋلانانىڭ نوپۇزىدىن پايدىلانماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى بىلەتتى.

سۇلتان ياغاچچىلار، ساتىراشلار، كۆنچىلەرنىڭ ئارىسىدا بىرنەچچە ۋاقىت ئولتۇرغاندىن كېيىن، كەمتەرلىك بىلەن باش ئېگىپ:

— مەۋلانا ھەزرەتلىرى، مېنى ئۆز پەندى مۇبارەكلىرىگە مۇشەررەپ قىلغايلا! — دەپ ئىلتىجا قىلدى.

— ساڭا قانداق نەسىھەت قىلاي! — دېدى شائىر، — سەن چوپان بولۇشنىڭ ئورنىغا بۆرە بولدۇڭ. ئاسراش - كۆ-تۈش ئورنىغا تالان - تاراج قىلدىڭ. ئاللا سېنى سۇلتان قىلدى، سەن بولساڭ ئىبلىسى لەئىننىڭ يولىنى تۇتتۇڭ!

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، سۇلتان بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ، يىغ-لاپ چىقىپ كەتكەنمىش.

سۇلتان ئۆز مەھرەملىرى ۋە جالالىدىننىڭ شاگىرتلىرىنىڭ ئالدىدا راست يىغلىدىمۇ، يوقمۇ، بۇنى ئېيتىش قىيىن. لېكىن يىغلىسا ئەرزىيتتى. چۈنكى شائىرنىڭ جاۋابى پۈتۈن شەھەر، ئەخىلەر جامائەسى، جىمىكى ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئۇنىڭغا قارشى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرەتتى. ئۇلارنىڭ ياردىمىسىز تاج - تەخت تالىشىش جېدەلىي ئېلىشىشلىرىدا غەلىبە قازانغىلى بولمايتتى.

دېگەندەكلا ئىززەتتىدىننىڭ قىسمىتى تېزلا ئايان بولدى. تەختتە ئۇنىڭ ئاكىسى ئولتۇردى. ئىززەتتىدىن كەي كاۋۇس I غۇربەتچىلىكتە پاناھ ئىزدەپ، ئاۋۋال كونستانتىنوپولدا، كېيىن سەرسانلىق - سەرگەردانلىق ئىچىدە يىراق قىرىمدا يۈرۈپ، ئۆمرىنى تېجىمەللىكتە ئۆتكۈزدى.

جالالىدىننىڭ سۆزى ئەمەلىيەتكە ئايلاندى. ئۇ: «مەن تۇپ-راقنى گۆھەرگە ئايلاندۇرسام، سازەندىلەرنىڭ دېپىنى تىللاغا توشقۇزسام، ئۇسسۇلۇققا تەشنالارنى شارابقا، قاقاس چۆللەرنى شەربەتكە قاندۇرسام؛ پۈتۈن يەر يۈزىنى جەننەتكە ئايلاندۇرۇپ،

سۇلتان تەختىگە پاسبانلارنى ئولتۇرغۇزۇپ، مىڭلاپ دارلارنى چىقىپ، ئورنىغا مۇنبەرلەر سالدۇرسام» دەيتتى. ئۇ ئۆزىنى «خوجايىنلارغا ئازادلىق خېتى[1] بەرگۈچى قول، ئۇستازلارغا ئۇستاز بولغۇچى شاگىرت» دەپ ئاتىدى. «دۇنياغا تۇنۇگۈنلا كەلدىم، لېكىن دۇنيانى گۈللەندۈرۈش ئىشى بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتىمەن» دېگەنىدى ئۇ.

بەلكى شائىر ئۆزىنى مۆجىزىكار، ھىدايەت ئىگىسى دەپ ئويلىغاندۇ؟ ياق، ئۇ مۆجىزىگە ئىشەنمەيدۇ.

ئۇ شاگىرتلىرىغا:

— ماڭا مۆجىزە ھەققىدە نەقىللەرنى دېيىشىدۇ، گويا پالانچى بىر كۈندە كەبىگە يېتىپ بارغانمىش. بۇنداق مۆجىزىنى بورانمۇ يارىتالايدۇ. ئۇچۇپ بىر دەمدىلا خالىغان يېرىگە يېتەلەيدۇ. زىددىيەتتىن قۇتۇلۇش، پەسكەشلىكتىن خالىي بولۇش، جاھالەتتىن ئەقىل - پاراسەتكە، روھسىزلىقتىن روھلۇقلۇققا كۆتۈرۈلۈش — مانا بۇ مۆجىزە. شۇڭا، سەن تۇپراق ئىدىڭ، گىياھقا ئايلاندىڭ. ناباتات دۇنياسىدىن بىر تامچە قان بولۇپ، ھايۋانات دۇنياسىغا ئۆتتۈڭ. ئاخىر ھايۋانات دۇنياسىدىن ئىنسانلىققا ئايلاندىڭ. مانا بۇ، قالتىس مۆجىزە!

ئادەم پۈتۈن ئالەمنى ئۆزىگە قارىتالايدۇ. ئادىمىيلىككە خاس ھەممە نەرسە ئۇنىڭ ئۆز ئالەمىگە ئايلىنىدۇ. ئۇ ئۆز شېئىرلىرىدا ئۆزىنىڭ مۆجىزىكارلىقى توغرۇلۇق ئەمەس، يەر يۈزىدە ئىنسان بولۇش مۆجىزىسى ھەققىدە، ئىنسانىنىڭ چەك - چېگرىسىز ئىمكانىيەتلىرى توغرۇلۇق سۆزلەيتتى.

ئۇ ئەللىك ياشقا تولدى، يۈزلەپ، مىڭلاپ شېئىرلار يازدى. شائىرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن «كاتىبۇل ئەسرار»لار ھەممە-

① ئاقلىق خېتى - ت.

نى يېغىپ «دىۋانى كەبىر» گە كىرگۈزدى. ئۇنىڭدا ئىككى مىڭ يەتتە يۈز ئۈچ غەزەل، بىر مىڭ يەتتە يۈز توقسەن رۇبائىي ئورۇن ئالدى، جەمئىي ئەللىك مىڭ مىسراغا يېقىن ئىدى.

ئۇلارنىڭ ھەممىسى مەلۇم بىر سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن توقۇلغان، يېزىلغانىدى. چىڭگىز قوشۇنى بىلەن بولغان جەڭ ياكى مەجنۇنتالنىڭ يوپۇرماق چىقىرىشى، بالىلىق چاغلىرىدىكى ئويۇنلىرى ياكى ئېچىرقاپ ھالسىرىغان ئىت، تاسادىپىي كەلگەن پىكىر، دوست - دۈشمىنىنىڭ سۆزى — يىغىنچاقلىغاندا ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا شېئىر ئۈچۈن دەستەك ۋە باھانە ئىدى. شەمسى كەلگەندىن كېيىن ئۇ قولىغا قەلەم ئالمىدى. ھاياجانلىنىپ، جىددىيلىشەتتى، سۆزلىسە ۋارقىراپ - توۋلاپ، ھەتتاكى، خاپا بولۇپ كېتەتتى. لېكىن ئۇنىڭ سۆزى، توۋلىشى، ھەتتا خاپا بولۇشى خۇددى خېمىكنىڭ تاۋىسىغا چۈشكەن قەلەيدەك، ئۇنىڭ ئوتىدا ئېرىپ، شېئىرىيەت ئالتۇنىغا ئايلىناتتى، ئۇلارنى «كاتىبۇل ئەسرار» لار شېئىرىي دىۋانلار خەزىنىسىگە قوشاتتى. ئۇ شاگىرتلىرى بىلەن بولغان بىر سۆھبەتتە: بەلختە قالسام، شائىر ئەمەس، ۋائىز بولغان بولاتتىم، نېمىشقىكى، شېئىر ئوقۇش - يېزىش ئۇ يەردە ئۇياتلىق ئىش ھېسابلىناتتى، بۇ يەردە — رۇم ئېلىدە خەلق مۇزىكا ۋە شېئىرىيەتنى سۆيگەنلىكى ئۈچۈن شېئىر توقۇيمەن، دېگەنىدى.

كىم بىلىدۇ، جالالىدىن بەلختە قالغان بولسا، نېمە كۈنلەرنى كۆرگەن بولاتتى. ئوچۇقىنى دېگەندە موڭغۇللارنىڭ قولىدا ئۆلۈپ كېتەمتى، تېخى.

لېكىن، بىر نەرسە ئېنىقكى، شېئىر ئۇنىڭغا مەقسەت بولغان ئەمەس. ئۇ دانىشمەن ۋە ئاجايىپ بىر سىما ئىدى. ئۇ ئۆز سەنئىتىنىڭ پەردە بولۇپ، ئاساسىي نەرسە — ئىنسان ۋە ئۇنىڭ قىسمىتىنى، ئۇنىڭ ئالەمدىكى ۋەزىپە - بۇرچىنى توسۇپ قويۇشىنى خالىمايتتى.

جالالىدىن شېئىرىيەت ھەققىدە ئاز سۆزلەيتتى. «شېئىر-
نىڭ نېمىلىكىنى ئۇقمىسام، ئۇ ھەقتە نېمە سۆزۈم بولغاي؟
مېنىڭ شائىرلىق ماھارىتىمدىن كۆرە، ئۇنىڭدىن مۇھىمراق
ماھارىتىم بار» دەيتتى.

يىراق جالالىدىن ئۇچۇن شېئىرىيەتنىڭ قانداق بولىدىغانلى-
قى، قاپىيە ۋە شېئىرىي ۋەزىنلەر ھەققىدە نېمىلەرنى ئويلايدىغان-
لىقى، بۇنى ئۇنىڭ ئۆز شېئىرلىرىدىن، زېرەكلىك بىلەن قەيت
قىلىشلىرىدىن بىلىش مۇمكىن: «مەن قاپىيە ئۈستىدە باش
قاتۇرسام، مەھبۇبەم دەيدۇكى، مېنىڭ يۈزۈمدىن باشقا ھېچنې-
مىنى ئويلىما. . . نېمە ئۇ ھەرپ؟ باغنىڭ چۆرىسىدىكى قورۇق
تام! مەن بېيىت ۋە قەغەزدىن قۇتۇلدۇم. شائىرلار باش قاتۇرى-
دىغان بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى — بىر پۇل، بىر پۇل، بىر
پۇل!»

ئۇنىڭغا زاماندىش شائىرلار يېڭى قاپىيە، يېڭى ئوخشىتىش
ئۈستىدە باش قاتۇرۇپ، سۆز ۋە قاپىيىنىڭ يېتىشمەسلىكىدىن
تالىشىدۇ. يىراق ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ پىكىرلىرىنىڭ چوڭقۇر
بولمىغانلىقىدىن نالە قىلىشسا ئورۇنلۇق بولغان بولار ئىدى.
پادىشاھقا مەدھىيە، بۇ — پادىشاھقا مەدھىيىلا، خالاس. ساراي
شائىرى ئۇچۇن قالغىنى ئەمدى ماھارەت: ئۇ نوقۇل ماختاشنى
يورۇقراق، خۇشامەتنى قويۇقراق، ئوخشىتىشنى يېڭىراق قى-
لىش ئۈستىدە ئويلىنىش ئىدى.

جالالىدىن بۇنداق شېئىرىيەتتىن قەتئىي يىراق ئىدى.
«قەلبىنىڭ قايناق قازىنىدىن قانلىق كۆپۈك چاچراتقايمەن، ئىك-
كى ئالەم سىرىنى بىر سۆز بىلەن ئاچقايمەن!». ئۇ يەنە:
«قاپىيە، سۆز ۋە فۇنۇن (پەن، پەنلەر يىغىندىسى) بولسۇن
بەرى كۆمپەيكوم. تامامەن بىز ئۇنىڭدىن خالىي سۆھبەت قىلى-
مىز بۈگۈن!» دېگەنىدى.

جالالىدىننىمۇ بەزىدە قاپىيە ۋە شېئىرىي ۋەزىنلەردىن قىسى-

لاتتى. ئەمما ئۇلارنىڭ ئازلىقىدىن ئەمەس، پىكرىنى چېتىشتۇرۇپ زەنجىرلەپ قويۇشىدىن نالە قىلاتتى. ئۇ دىن ۋە مەزھەپ قامال - چەكلىرىدىن قۇتۇلۇپ، بىدئەت ۋە خۇراپات زىندانىدىن قۇتۇلۇپ، تەبىئىيكى، قاپىيە مىزانلىرى ئالدىدا قانچىلىك تىك تۇرالمايتتى.

جاللادىنىڭ ئىلغارلىقىنى چۈشەنمىگەنلەر، ئۇنىڭ قاپىيەلىرى ئېنىق قاپىيىلەر ئەمەس، دەپ ئەيىب تېپىشماقچى بولۇشقانىدى، ئايرىم كىشىلەر تاكى ھازىرغىچىلا شۇنداق دەپ پەرەز قىلىشىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ پىكرى، ھېس - تۇيغۇسى ئەنئەنىۋى ساراي شېئىرىيىتى ئۆلچەملىرىگە سىغمىسا قانداق قىلىدۇ. شائىر ئۆزىمۇ بۇنى ھېس قىلاتتى.

«بۇ دۇنيا پانىي ۋە باقىيدۇر. قانداقلا بولمىسۇن پانىي ئىكەن، ئاز - ئازدىن كېتىدۇ، باقىيلارمۇ ئاز - ئازدىن پەيدىدۇ». ئۇ كېلەچەكنىڭ شائىرى ئىدى. «ئەسكى - تۈسكى نەرسىلەر بىلەن سودا قىلىدىغان سېتىقچىلارنىڭ زامانى ئۆتتى. بىز يېڭى رەختلەر بىلەن سودا قىلىمىز. بازار ئۆزىمىزنىڭ!»

ئۇنىڭ شېئىرىيەت ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرى زامانداش ۋە ئىزداشلىرى ئۈچۈن شۇنچىلىك مۇرەككەپ ئىدىكى، ئۇلار ئۇنى تولۇق ئىگىلەپ يېتىشەلمەيتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن «دىۋانى كەبىر»نى ماھىيەتكە قاراپ ئەمەس، شەكلىگە تايىنىپ، كلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ قانۇن - قائىدىلىرى ئاساسىدا تۈزۈشتى. بىر خىل ۋەزىندە يېزىلغان شېئىرلارنى ئايرىم بىر جىلدقا يىغىپ، ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە بېرىشتى. باشقىچە تەرتىپتە بېرىش ھېچكىمنىڭ، ھەتتا بۈيۈك شائىرنىڭ ئەڭ يېقىن «كاتىبۇل ئەسرارى» ھېسامىددىن چەلەبىينىڭمۇ خىيالىغا كەلمىدى.

جاللادىنىنى ئەللىك يېشىدا بىر شائىر ۋە تەپەككۇر ئېرىشىشى مۇمكىن بولغان ھەممە نەرسىگە ئېرىشتى دېيىشكە بولاتتى. كونيا باغلىرى، ئۈزۈمزارلىقلىرىدا، گۆھەر تاش مەدرىسە-

سى قويىندا تۇغۇلغان شېئىرلار قولدىن ـ قولغا، ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ، مىڭلاپ كىلومېتىر ئارىلىقلارنى بېسىپ ئۆتەتتى. ئۇنىڭ سۆزى مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ ئەڭ ئۇزاق بۇلۇڭلىرىغىچىمۇ يېتىپ باردى. ئۇنىڭ ھەممە چېگرالىرىدىن — سەمەرقەند ۋە بۇخارا، تەبرىز ۋە قاھىرە، يەمەن ۋە دەمەشق، كورداۋا ۋە مەلەگىدانلاردىكى ئادەملەر، چىڭگىز قوشۇنلىرىنىڭ ئىستىبداتلىقى ۋە سەلىپچىلەرنىڭ دەرد ـ ئەلەملىرى ھۆكۈم سۈرگەن كېچىلىرى خۇددى مەشئەلگە تەلپۈنگەندەك ئۇنىڭغا تەلپۈنۈشەتتى.

لېكىن شائىر ئۆزى ئېرىشكەنلىرىگە زادىلا قانائەت قىلمايتتى. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئالغا قاراپ ئىنتىلگەنىدى. چۈنكى، ئېرىشكىنىنگىلا قانائەت قىلىش — مەنىۋى ئۆلۈم، زامان بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ، بىرلىكتە قەدەم تاشلاش — ھاياتلىق ئىدى.

ئاشۇ ئەھمەدمەنۇ، ئەمما بۇرۇنقى ئەھمەد ئەمەسمەن،
سەمەندەر قۇشمەنۇ، لېكىن بۇرۇنقى دانىنى يېمەسمەن.
ئاشۇنداق پادىشاھ بولغان، جىمى شاھلار قىلار ئارمان،
ئاشۇ شاھ بىر ئۆزۈم، لېكىن بۇرۇن سەن كۆرمىگەن ھېچ ئان.
ئۇنىڭ دەۋرانى ئۆتتى، ھەق بۇگۈن مەن، بىر يېڭى ئادەم،
يىقىلدى نەچچە دانىشمەن بۇ ھېكمەتنى تېپىپ ھەردەم.
ئىچەرمەن كاسا ـ كاسا بۇ ھەقىقەت شەربىتىن ئەمما،
تۇرارمەن تىنىك، بويۇم شىردەك تۇتۇپ مەن ئۇشبۇ مەيداندا.
ۋەلى بولغىن ۋە يا مەستۇ ھاراقكەش بۇ ماڭا پەرقسىز،
جۇمەمۇ، شەنبىمۇ، يەكشەنبىمۇ كۈنلەر ماڭا پەرقسىز...

جۈمە مۇسۇلمانلارنىڭ، يەكشەنبە خرىستىئانلارنىڭ مۇقەددەس كۈنى. لېكىن شائىر ئۈچۈن بارلىق دىن ۋە مەزھەبلەر

ئوخشاش. ئۇ پۈتۈن دۇنياغا، ئىرقى، دىنى، مىللىتى، تەبىقە-
سىدىن قەتئىينەزەر، بارلىق ئىنسانلارغا ئوخشاشلا باراۋەر مۇرا-
جىئەت قىلىدۇ: «ماڭا ۋەھدەت مەيىنى تۇتقىن، باشقىلارنىمۇ ئۇنىڭدىن بەھرىمەن قىل، تاكى جامائەت جەم بولۇپ، پەقەت سۈرەت ـ شەكىلدىكى پەرقلەرنى بىر تەرەپ قىلايلى. بىز ھەممىمىز بىر تۈپ دەرەخنىڭ شاخلىرى، بىر قوشۇننىڭ جەڭچىلىرىمىز».

جالالىدىننىڭ ئىنسانىيەتنىڭ بىرلىكى ھەققىدە قىلغان سۆزى شۇ دەۋر ئۈچۈن مىسلىسىز جاسارەت ئىدى. شائىر ئۆزىنىڭ بىر مەسلەكتىكى سەپداش ـ ئىشداشلىرىدىنمۇ تۇيغۇ، تەپەككۇردا ئەنە شۇنداق جاسارەتنى تەلەپ قىلاتتى.

«بىز شۇنى كۆردۇقكى، ھەممە خۇشاللىق، ئۇلۇغۋارلىق ئاشۇ خەلق ئارىسىدا، ئادەملەر جەمئىيىتىدە ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاشۇ خەلققە جان تىكىپ خىزمەت قىلىشقا بەل باغلىدۇق».

ئۇ خەلق شائىرى ئىدى، شۇنداقلا پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭمۇ شائىرى ئىدى. ھەربىر ئۇلۇغ سەنئەتكار ئۆز باھاسىنى، ئۆز ئىجادىنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى ياخشى بىلىدۇ. بۇنى جالالىدىن رۇمىمۇ بىلەتتى.

بىر كۈنى ئۇ شاگىرتلىرىنىڭ بىرىنىڭ ھۇجرىسىغا كىردى. شاگىرت ئۇنىڭ دىۋانىنىڭ ئۈستىدە سوزۇلۇپ ياتاتتى.

— ئەستەغپۇرۇللا! — دەپ ھەسرەت چەكتى شائىر، — بىزنىڭ سۆزىمىزنى ئاستىغا بېسىپ ياتقىنىنى! ئەمما تەڭرى ئالدىدا قەسەم قىلىمەنكى، بۇ كىتابلارغا سىڭدۈرۈلگەن روھ مەغرىبتىن مەشرىققىچە پۈتۈن دۇنيانى كېزىپ يۈرسە، جىمىكى خەلقلەر ئۇنى ئەڭگۈشتەر بىلىپ پايدىلىنىۋاتسا. . .

جالالىدىن ئىنسانىيەتنىڭ باقىيلىقىغا ئىشىنەتتى. شۇنداقلا ئۆزىنىڭمۇ ھاياتلىقىغا ئىشەنچى كامىل ئىدى. «بىز سۇدەك

بېغىپ ئۆتىمىز، ئەمما خەلقنىڭ قېنىدا مەيدەك ياشايمىز. بىر كۈنى پۈتىمىزنى سوزۇپ تۇپراقتا ياتساقمۇ، خۇددى كېمىگە چۈشۈپ يەلكەن ئاستىدا ئۈزۈاقلارغا سەپەر قىلغان سەيياھتەك دائىم ئەمەلىي ھەرىكەتتە بولىمىز».

ئۇ يېڭىلمىگەنىدى. يەتتە ئەسىردىن بېرى ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى مەسچىت ۋە خانىقالاردا، بەزمىلەر ۋە دارىلفۇنۇنلاردا ئوقۇشماقتا. ئالىملار ئۆگەنمەكتە. ساۋاتسىز دېھقانلار يادقا ئېلىشماقتا.

ھىندىستاندىن شىمالىي ئافرىقىغىچە جالالىددىننىڭ شېئىرلىرىدىن تەلىم ئالمىغان، ئۇنىڭ تەسىرىگە يولۇقمىغان بىرەر شائىرمۇ يوقتۇر.

ئون توققۇزىنچى ئەسىردىكى ئىران خەلق قوزغىلىڭىنىڭ باشلىقى سۇلايمانخان ئۇنىڭ شېئىرىنى ئوقۇۋېتىپ، كىتابقا سەجدە قىلغانىدى.

ئاچ ئەمدى يۈزلىرىڭنى، رەھمۇرەڭ باغلانى ئىستەرمەن،
لېۋىڭ ئاچ، قەترە - قەترە نېمەتى دەريانى ئىستەرمەن.
بۇلۇتلار پەردىسىنى يىرت، يۈزۈڭنى ئاچ ماڭا، ئەي كۈن،
سائادەت بەرگۈچى ئول شولائى دۇنيانى ئىستەرمەن.
قۇلاقىمغا يېتەر ھەردەمدە ئاۋازىڭكى، ئۆچ، دەرسەن،
خاقانلار چارلىغان لاچىن كەبى سودانى ئىستەرمەن.
ئۈزۈڭسەن ئابى رەھمەت، بىر نەپەستە ئەۋج ئالار دولقۇن،
دېڭىزمەن چېكرىسىز ئەمدى، ئاشۇ ئەلانى ئىستەرمەن.
گادايدۇرمەن، لېكىن كۆز سالمىغايمەن دۇر - تاشلارغا،
قۇياش بىلەن مۇنەۋۋەر چوققىدا ئەنقانى ئىستەرمەن.

جالالىددىن ئاشۇ دەۋرنىڭ خەلق تىلىدا ئىجاد قىلدى. پارس

تىلى ئوتتۇرا ئەسىردە يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى مىللەتلەر ئارىسىدا خۇددى ياۋروپادىكى لاتىن تىلىغا ئوخشاش ئورتاق ئەدەبىي تىل ۋەزىپىسىنى ئۆتەيتتى. لېكىن جالالىددىننىڭ ھەلەب شەۋىسىدە يېزىلغان ئەرەبچە شېئىرلىرى، يۇنان خەلق تىلىدا پۈتۈلگەن پارچىلىرى، تۈركىي تىلىدا يېزىلغان مىسرالىرى بار.

ئۇنىڭ ئەسەرلىرى دۇنيانىڭ نۇرغۇن تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان. گيوتې ۋە گېگېللارمۇ ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى مۇتالىئە قىلىپ ئىنتايىن ياخشى تەسىر ئالغان. XX ئەسىردىكى ھىندىستاننىڭ بۈيۈك شائىرى مۇھەممەت ئىقبال ئۇنى ئۆز ئۇستازى ۋە پىرى دېگەنىدى. ئۇلۇغ تۈرك شائىرى، كوممۇنىست نازىم ھېكمەت تۈرمىدە يازغان رۇبائىيلىرىنىڭ بىرىنچى بېيىتىدا جالالىددىن رۇمىنىڭ مىسرالىرىنى مىسالغا ئېلىپ، ئىككىنچى بېيىتىدا ئۆزى ئۇنىڭغا جاۋابلارنى يازغانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئاخىرقى رومانىدا «مەسنەۋى»نىڭ مۇقەددىمىسىدىن مىساللارنى كەلتۈرگەن.

جالالىددىن ئۆزى ۋە ئىزباسارلىرىنى «ئاشىقلار» دەپ ئاتايتتى. بىرىنچى تۈرك ئاشىقلىرىدىن بىرى قارا دېڭىز بويىدىن كونياغا ئىلىم ئېلىش ئۈچۈن كەلگەن ياش دېھقان ئىدى. ئۇ جالالىددىننىڭ ۋاپاتىدىن سەل بۇرۇن شائىرنىڭ بىر قېتىملىق سۆھبىتىگە قاتناشقىنىدا، ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى ئاڭلىغانىدى. ئۇ قېرىغان چېغىدا ئاشۇ ئىش توغرۇلۇق تۈرك تىلىدا شېئىرىي ھېكايە يازدى.

شۇ دەۋرگە كەلگەندە، دەرۋىشلەر يولىغا كىرگەن، تۈرك تىلىدا قەلەم تەۋرەتكەن سۇلتان ۋەلەد ئەمەس، فېئوداللارغا قارشى چىققان خەلق ھەرىكىتىگە ۋە بابا ئىسھاق تەرەپدارلىرىغا قوشۇلغان ئاشۇ دېھقان، جالالىددىن رۇمى شېئىرلىرىنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە پانتېئىستىك روھىغا ۋارىسلىق قىلدى. ئۇ ئاددىي دېھقاندىن چىققان بۈيۈك تۈرك شائىرى يۇنۇس ئەمرە ئىدى.

مانا ئارىدىن ئالتە ئەسىر ئۆتتى، تۈرك شېئىرىيىتى ئايرىم ــ ئايرىم ھالدا ئىككى ئېقىم بويلاپ ماڭدى. بىرى، ئۆزىگە خەلق ئىجادىي ئەنئەنىلىرىنى سىڭدۈرگەن ئاشىقلار شېئىرىيىتى؛ يەنە بىرى، سۇلتانلار، ئىمتىيازلىق تەبىقىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ھاكىمىيىتىگە ئاسايىشلىق بېغىشلىغان ئەنئەنىۋى دىۋان شېئىرىيىتى. بىرىنچى ئېقىمنىڭ باشلىغۇچىسى، يۇنۇس ئەمرە؛ ئىككىنچى ئېقىمنىڭ باشلىغۇچىسى ــ سۇلتان ۋەلەد. بۇ ھەر ئىككى ئېقىم جالالىدىن رۇمى دېگەن دېڭىزدىن باشلىنىدۇ.

ئۇ ئەللىك يېشىدا ئەنە شۇ دېڭىزى ــ ئۆزىنىڭ پۈتۈن بىلىم تەجرىبىسى، ھەق ۋە ھەقىقەت يولىدا تاپقان بارلىق بىساتىنى ئىنسانلارغا قالسۇن، دەپ ئايرىم بىر كىتاب قىلىشقا تەييارلاندى. ئەۋلادلار «پارسى قۇرئان» (پارسچە سۆزلۈك قۇرئان) دەپ ئاتالغان بۇ كىتابنى ئۇ ئاددىيلا قىلىپ «مەسنەۋى» دەپ ئاتىدى.

مەسنەۋى ــ قاپىيىلىك قوش مىسرا دېگەنلىكتۇر. كۆپلىگەن شائىرلار مەسنەۋىدە كىتاب تۈزۈشكەن. لېكىن ئەمدى «مەسنەۋى» دېيىلسىلا جالالىدىن رۇمىنىڭ ئەسىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

بۇ كىتابنىڭ قانداق يېزىلغانلىقى ئۆزىدىنمۇ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. كوچىدا، شاگىرتلار بىلەن ئۇچرىشىش سورۇنلىرىدا، ئۆيدە، ساما يىغىنلىرىدا ياكى ھاممامدا شائىر ھاياجانلىنىپ، شېئىر ئوقۇشقا باشلايتتى. ھىسامىددىن شۇ جايدىلا كەشتىلەپ تىكىلگەن جىلتىسىدىن قەغەز، بەلۋېغىدىن سىياھدان، يېڭىدىن قەلىمىنى ئېلىپ، ھەممە ئىشنى قايرىپ قويۇپ، ئۇنىڭ ئوقۇۋاتقان شېئىرلىرىنى يېزىۋالاتتى.

«مەسنەۋى» دىن پەقەت شائىرنىڭلا ئاۋازى ئەمەس، ئۇنىڭ

ھەمسۆھبەتلىرىنىڭمۇ ئاۋازى ئاڭلىنىدۇ. ئۇلار سوئال بېرىشىدۇ، بەزىدە ئېتىراز بىلدۈرىدۇ. بېرىلگەن سوئاللار بىلەن شائىر ساياھەتلەرنى ئەسلەيدۇ، ئۇنىڭدىن شۇ كۈننىڭ ۋەقەلىرى — ئۆلىمالار بىلەن بەس-مۇنازىرە، مەھسۇلاتنىڭ كەملەپ كېتىشلىرى، سارايدىكى نىزاھ-ئىختىلاپلار، خەلقنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى، ئۆزى مۇتالىئە قىلغان كىتابلار، ئەپسانىلەر، لەتىپىلەر، قۇرئان سۈرىلىرى، مۇتەنەببى، ئەتتار ۋە سەنائى شېئىرلىرى، ئاتىسى سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ رىۋايەتلىرى، شەمسىددىن بىلەن ئۇچرىشىشلار، سەئىد سىردانىنىڭ نەسىھەتلىرى بىر-بىرىگە ئۇلىشىپ كېلىشكە باشلايدۇ. ئۇ ھەممىسىنى بىناكارنىڭ ماھارىتى، ئىجاتكارنىڭ سالاھىيىتى بىلەن ئىشقا سالىدۇ، مۇھىم ئورۇننى تېپىپ ئىشلىتىدۇ.

ئۇنىڭ سۆھبەتداشلىرى ئارىسىدا بىرىنچى ئورۇننى ھېسامىددىن تۇتىدۇ. ئۇ ئىلھام بېرىپ، ئىشقا دەۋەت قىلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، شائىر ئۇنىڭغا تەشەككۈرىنى بىلدۈرىدۇ. «قۇياش چىقتى، — دەيدۇ ئۇ، — كېچىچە يېزىشقا مەجبۇر قىلغىنىم ئۈچۈن مېنى كەچۈرگەيسەن. . . ھېسامىددىنجان، مېنىڭ ئېتىكىمدىن تۇتۇپ، كۆپ يىللىق قەدىردانلىق ھەققى، شەمسى ھەققىدە ھېكايە سۆزلىشىڭنى سورايمەن» دەپ ئۇنىڭدىن ئىلتىماس قىلىدۇ.

جەڭگى-جېدەللەر، پەلسەپىلىك رىۋايەتلەر، بەس-مۇنازىرىلەر، لەتىپىلەرنىڭ ھەممىسىلا شېئىرغا ئايلىنىۋەردى. شائىر نەزمىدە شۇنداق ئەركىن ۋە راۋان سۆزلەيتتىكى، كۆپ ھاللاردا ئادەتتىكى سۆز بىلەن سۆزلەپمۇ ئۇنىڭغا يېتىشكىلى بولمايتتى. ئۇ كېرەك سۆزنى دەرھاللا تاپالايتتى. ئاشۇ ئەركىنلىك ۋە ساددىلىق، ھەمنەپەسلىك سەزگۈسىنى ئويغىتاتتى. شائىرنىڭ قەلبىدە ئاشۇ قۇرلارنى تۇغدۇرغان ۋەقەلەرگە كىتابخان گويا يەتتە ئەسىرنى ھالقىپ بېرىپ قاتنىشىۋاتقاندەك بولىدۇ.

بىر قېتىم تاڭغا يېقىن خېلىدىن بېرى ئاغرىنغا ھېچ نەرسە سالمىغان جالالىدىن بىر بۇردا نان يەيدۇ ۋە يېمەكلىكنىڭ ئۇنىڭ پىكىر قىزغىنلىقىنى بىر ئاز باسىدىغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ. شۇ چاغدا ئۇ ھېسامىددىنىدىن قەلىمىنى يەنە بىر قېتىم قويۇپ تۇرۇشنى سورىغان: «ھاسىلى مەقسەت ھەمىشەم سەۋر بىلەن»①.

«مەسنەۋى» نىڭ بىرىنچى جىلدى مۇشۇ يوسۇندا ئاخىرىغا چىقتى. لېكىن «يەنە بىر قېتىم» ئاسانلا كېلىۋەرمەيدۇ. ئۇ ھېسامىتدىن بىلەن بىر چىشلەمدىن نان يەپ، قەلەمنى قويغان ئاشۇ سەھەردىن تاكى بۇ ئۆلمەس كىتابنىڭ ئىككىنچى جىلدى باشلانغانغا قەدەر ئارىدىن توپتوغرا بەش يىل ئۆتتى.

بۇ ئارىلىقتا جالالىدىنغا يەنە بىر يوقىتىش، زەرگەر سالاھىددىنىنىڭ ۋاپاتىنى كۆرۈشمۇ بار ئىدى.

«مەۋلانا بىلەن سالاھىددىن ئىككى تەندىكى بىر جانغا ئوخشاش ئىدى. ئۇلار ئون يىل بىر - بىرى بىلەن بىر نىيەت بىر مەقسەتتە خۇشال - خۇرام، ئىناق، ھىجران ئازابىنى تارتماي، بىرلىكتە ئۆتۈشكەنىدى. دىلى پاك، ئاق كۆڭۈل دوستلىرى ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشقانىدى. ئۇلار قوش دېڭىز، باشقىلار كۆپۈك ئىدى؛ ئۇلار قوشماق ئاي، باشقىلار يۇلتۇز ئىدى؛ ئۇلار ئىككى شاھ، باشقىلار مۇلازىم ئىدى. ئۇلاردىن ھەممەيلەنگە مەدەت ۋە مەنپەئەت يېتەتتى» دەپ يازغانىدى ۋەلەد.

لېكىن سالاھىددىن بەكمۇ قېرىپ كەتكەنىدى. كېسەل بارغانچە شىپقاپ كېلىپ ئاخىر ئۇنى پۈتلاشتۇرغانىدى. ئۇ خۇددى شامدەك ئېرىپ كېتىۋاتاتتى، لېكىن ئۇنىڭ ئىرادىسى مۇستەھكەم بولۇپ، ئۆزىنىڭ تارتىۋاتقان كېسەل ئازابىنى باشقىلارغا زادىلا بىلىندۇرمەسلىككە تىرىشاتتى. ئۇ بۇ ياۋۇز كېسەل بىلەن

① مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن سەۋر قىلىش كېرەك - ت.

بارلىق كۈچىنى چىقىرىپ ئىشلىشتى.

ئادەتتىكىدەك، مەۋلانا ئۇنى ھەر كۈنى كۆرگىلى كېلەتتى. ئۇ دوستىنىڭ مۇستەھكەم ئىرادىسىنىڭ بۇ پالاكەت كېسەللىكنى يېڭىشىگە ئىشىنەتتى.

بۇ ھەقتە ۋەلەد: «مەۋلانا ئۇنىڭ ۋاپات بولۇشىنى زادىلا كۈتمەيتتى. شۇڭىمۇ سالاھىددىنىڭ كېسىلى ئۇزۇنغا سوزۇلدى. ئاخىر ئۇ: ‹ئىجازەت قىل، بۇ دۇنيانى تەرك ئېتىپ، ئازابلاردىن قۇتۇلاي›، دەپ ئۆتۈنۈشكە مەجبۇر بولدى» دەپ يازغانىدى.

مەۋلانا سالاھىددىنىڭ بىرەر تىلىكىنى يەردە قالدۇرمىغانىدى. قانچىلىك ئېغىر بولمىسۇن، ئۇ بۇ قېتىممۇ ئۇنىڭ تىلىكىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. ئۆز دوستىدىن ئايرىلىپ قېلىش، دېمەك، ئۇنىڭ مۇشەققەتلىرىنىڭمۇ چېكىگە يەتكەنلىكى ئىدى...

ئۇ سالاھىددىنىڭ يۈزىگە ئۇزاق تىكىلىپ تۇرغاندىن كېيىن ئاخىر خوشلاشتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنى كۆرەلمىدى. شۇ كەتكىنىچە ئۈچ كۈن كۆرۈنمىدى. كېسەلنىڭ ئىلتىماسىنىڭ ئىجابەت بولغانلىقىنى بايقىدى. ئۆلۈمگە رازى بولغان سالاھىددىن مۇنداق ۋەسىيەت قىلدى: «مېنى قايغۇ بىلەن ئەمەس، خۇشاللىق بىلەن ئۇزىتىڭلار. ساز - ناخشىلار بىلەن قەبرىگە قويۇڭلار».

شائىر ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى ئۇنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلدى. 1258 - يىل 29 - دېكابىر دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزدى. بۇنداق ئىشنى تېخىچە مۇسۇلمان دۇنياسى كۆرمىگەنىدى. داپ ۋە ناغرىلار گۈمبۈرلەپ، سۇنايلار چېلىنىپ، ھاپىزلار شېئىر ۋە ناخشا توۋلاپ ماڭدى. سورۇن ئالدىدا مەۋلانا يالاڭئاشتاق ئۇسسۇلغا چۈشۈپ، غەزەلخانلىق قىلاتتى.

ئۆزۈلدۈلۈك ئوق كەبى، ھىجرىڭدە ئۇل يايى كامان يىغلار،
سالاھىددىن، ساڭا كىم ئادەممىدۇر، بىگۇمان يىغلار! . . .

ئۆلىما ۋە موللىلار يەنە غەزەپلىنىشكە باشلىدى: بۇ تەلۋە، بۇ ئاسىي يەندە نېمىلەرنى قىلىشۋاتىدۇ؟ ئەمما جالالىددىننىڭ ئۆزى-گە بىۋاستە بىر نېمە دېيىشكە ھېچكىم جۈرئەت قىلالمايتتى. سالاھىددىنغا يىغلايدىغان يىغىسىنى يىغلاپ بولغاندىن كې-يىن، شائىر نەق بەش يىلغىچە سۈكۈت ئىچىدە يۈردى. شەم-سىددىن تەبرىزى شائىرنىڭ ئىچىگە بىر ئوت يېقىپ، ئۆزى ئاشۇ يالقۇندا پەرۋانىدەك كۆيۈپ كۈل بولدى، ئەمما جالالىددىننى شائىر قىلىپ يېتىشتۈرۈپ قويۇپ كەتتى.

شەمسى ياققان ئوتتا جالالىددىننىڭ ئۆزىنىڭمۇ كۆيمىكى تۇرغان گەپ ئىدى. لېكىن سالاھىددىن ئۇنى ئۇ ئوتتىن ساقلاپ قالدى: ئۇ بۇ ئوتنى بەگلەر نەپرىتىنىڭ قارا بورىنىدىن قوغدى-دى، ئۇنى ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك ئىرادىسىگە بويسۇندۇرۇپ، يول-غا سېلىپ تۇردى، سالاھىددىنغا ياندىشىپ، شائىر ئەقلىي ۋە ئۇلۇغۋار ئىشلارنى قىلدى، ئىلمىي كامالەت چوققىسىغا كۆتۈ-رۈلدى.

ئەمدى ھەممە نەرسە كۆيۈپ تۈگەشكەن، ھەممە گەپ دېيىل-لىپ بولغان، ئەگەر «مەسنەۋى»نىڭ ئىلھامچىسى، ئەخىي تۈرك لەقەملىك ھەسەن ھېسامىددىن بولمىغان بولسا، ئۇ زەر-گەرنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن سەئىد بورھانىددىنغا ئوخشاش، ئۆز خىيالىغا چۆككىنىچە، جىممىدە ئولتۇرىۋېرەتتى.

كونيادىكى پۈتۈن ئەخىيلەر جامائىتى ئاقساقىلىنىڭ ئوغلى ھېسامىددىن ئاتىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، شۇ جامائەتنىڭ باش-لىقى بولۇش ۋەزىپىسىنى رەت قىلىپ، بىر كىچىك خانىقاغا ئۇنتۇغاللى، شائىرغا «كاتىبۇل ئەسرار» بولدى. ئۇ شەمسىنى باغلاپ، ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلغانلارنىڭ بىرى ئىدى. سالاھىددىن

بىلەن بىرلىشىپ، شائىرنى بەگ ۋە ئۆلىمالارنىڭ خىرىسلىرىدىن قوغدىدى. ئەخىلەرنىڭ ئاقساقىلى سۆپىتىدە ئۆز مۇرىتلىرىغا كەسىپ - ھۈنەرنى تاشلىۋەتمەي، شائىرغا، ئۇنىڭ شاگىرتلىرىغا قارىشىپ تۇرۇشنى بۇيرۇدى.

سالاھىددىن دۇنيادىن كۆز يۇمغاندىن كېيىن، شائىر ئۆز ئىز باسارلىرىغا يول باشلىغۇچى ئۇستاز قىلىپ «كاتىبول ئەسرار»نى تەيىنلىدى. ھىسامىددىن ئۇلارغا دەرس بېرىپ، پەندۇ نەسىھەتلەرنى قىلىپ، تۈرلۈك ئىشلاردا كېڭەش - مەسلىھەتلەرنى بېرەتتى، قىيىنچىلىقلارنى ئاسان قىلاتتى. شائىر مەدرىسكە چۈشكەن ھەممە مەبلەغ - ئىئانىلەرنى ئۇنىڭغا بېرەتتى. ھىسامىددىن ئۇنى ئۆز ئىختىيارى بويىچە خىراجەت قىلاتتى.

بىر قېتىم يۇقىرى ئەمەلدارلاردىن بىرى بولغان تاجىددىن مۇھتاز ئاقساراي شەھىرىدىن نۇرغۇن مەبلەغ ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ ھىسابىغا دۇئا تەلەپ قىلغان. مەۋلانە ئۆز ئادىتى بويىچە پۇلنىڭ ھەممىسىنى ھىسامىددىنغا تاپشۇردى.

ۋەلەد دادىسىغا:

— ئۆز ئۆيىمىزدە ھېچ نەرسە قالمىدى، سىز بولسىڭىز ھەممە نەرسىنى ھىسامىددىنغا بېرىۋەردىڭىز، بىز قانداق قىلىمىز؟! — دېدى.

شائىر بۇنىڭدىن خاپا بولغان ھالدا:

— ئوغلۇم، قەسەم قىلىمەنكى، ئون مىڭ سوپى بىلەن زاھىد ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىۋاتسىمۇ، ئۆيىمىزدىكى ئاخىرقى بىر ناننىمۇ ھىسامىددىنغا بېرىمەن، — دېگەنىدى.

دوستلىرىدىن بىرى شائىردىن سورىدى:

— شەمسى، سالاھىددىن ۋە ھىسامىددىن ئۈچىنىڭ قايسىسى ياخشى؟

— ھەي بۇرادەر! شەمسى قۇياش ئىدى. سالاھىددىن بولسا، ئاي. شاھ ھىسامىددىن بولسا، يۇلتۇز. . . قۇياش پا-

ا، ئۇنى ئاي يورۇتىدۇ، مۇبادا ئايىنى بۇلۇت توسۇۋالسا، ئۇنى يۇلتۇزدىن باشقا يەنە نېمە يورۇتىدۇ؟!

شائىر ئۆزى ياخشى كۆرگەن ۋە ئايرىلىپ قالغان كىشىلە رنىڭ ئۆلگىنىنى ھىسامىددىنىدا كۆرەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا — ھىسامىددىنغا مېھرىنى باغلىغان، ئۇنىڭغا كۆڭۈل بۆلگەن، ئۇنىڭ ھەممە تىلەك - ئارزۇلىرىنى ئورۇندىغان، زاماندائىلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىغا قارىغاندا، ئۇ ئىككىسىنى دەپ لەپە كۆرگەن كىشى مەۋلانانى شاگىرت، ھىسامىددىننى — ئۇستاز دەپ قالاتتىكەن.

«مەسنەۋى» ئۇستىدە ئىشلىگەنلىرى ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مېھرى، غەمخورلۇقى بارغانچە كۈچەيگەن. بۇنىڭغا كىتابنىڭ ئۆزىلا ئىسپاتتۇر. ئۇنىڭ ھەر جىلد، ھەر بابىدا ھىسامىددىننىڭ نەنگە ھەمدۇسانالار تېخىمۇ ئېنىقراق يورۇپ تۇرىدۇ. بۇيۈك داستاننى داۋاملاشتۇرۇشقا ئۈندەپ، شائىرغا بەش يىل ئەشۇق تىلغانمۇ ئاشۇ ھىسامىددىن ئىدى. مىلادىيە 1264 - يىلى، ھىجرىيە 662 - يىلى رەجەپ ئېيىنىڭ 15 - كۈنى جالالىدىن «مەسنەۋى» نىڭ ئىككىنچى بابىنىڭ دەسلەپكى مىسرالىرىنى مۇنداق باشلىغان:

«مەسنەۋى» مەشقى ۋاقىتلىق توختىدى،
لازىم ئىدى، ئاز ۋاقىتلىق توختىدى.
سۈت قىزىل قان رەڭگىدىن ئالغۇچە تا،
ئانا قارنىدا بالا بولغۇچە تا،
ۋاقىت لازىم، ۋاقىت ئۆتەر بىر - بىر ساناق.
ئول ھىسامىددىن مۇنىس[1]، شامچىراغ.

[1] مۇنىس — دوست، سىرداش، خادىم - ت.

تارتتى يۈكسەك تىزگىننى بۇ تامان،
«مەسنەۋى» دولقۇنلىنىپ ئاقتى راۋان.

«مەسنەۋى» — جاھان ئەدەبىياتىدا مىسلى يوق كىتاب. شۇنداقلا ئۇ شائىرنىڭ ئۆز قولى بىلەن تۈزۈلگەن كىتابمۇ ئەمەس. ئۇنىڭ بىرەر ھادىسە، ۋەقە قاتارلىقلارغا قارىتا يېزىلغان پارچە شېئىرلىرىمۇ ئىنتايىن ئەھمىيەتلىكتۇر. ئۇ ئادەتتە ئوقۇلىدىغان شېئىرلارغا ئوخشاش ئوقۇلماي، ئۇنلۇك ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇشقا، قىرائەت قىلىشقا لايىقلاشتۇرۇلغان. XI ئەسىر شائىرلىرىغا باھا بېرىشتە ئۆلچەم قىلىنىدىغان بۇ كەشپىياتنى جالالىدىن XIII ئەسىردىلا ئەمەلگە ئاشۇرغانىدى.

«مەسنەۋى»نى ئۇلۇغ سەنئەتكار ياراتتى. لېكىن ئۆزى ئانچە قىيىنلىنىپ كەتمەي بارلىققا كەلتۈردى. ئۇنى شېئىرىي شەكىلنىڭ داھىي ئۈستىسى دۇنياغا كەلتۈردى. لېكىن بۇ ئىشنى ئۇ شەكىل ئۈستىدە ئۆزىنى كۆپ ئۇرۇپ كەتمەيلا ئەمەلگە ئاشۇردى.

«مەسنەۋى» ئالدىنئالا ئويلانغان رېجىغا ئىگە ئەمەس، ھېچقانداق قائىدىگە بويسۇنمايدۇ. ئۇنىڭ بىردىنبىر نىزامى — ئەركىنلىك. پىكىر، روھىي ئەركىنلىك، ئىپادىلەش ئەركىنلىكى، ھالەت - كەيپىيات ئەركىنلىكىدۇر.

ئۇن بەش يىل ئىچىدە ئالتە جىلد - يىگىرمە بەش مىڭ ئالتە يۈز ئون سەككىز بېيىت يېزىلغان. ئەمما بۇ ئۇسلۇبى، دۇنيا قاراش نۇقتىئىنەزەرى بىلەن يىرىك بىر كىتابتۇر.

بۈيۈك شائىر تەپەككۇرنىڭ قۇدرەتلىك ساھىبى ئىگىسى ئىدى. ئەنە شۇ قۇدرىتى بىلەن قوراشتۇرۇش قىيىن بولغان نۇقتىلارنى قوراشتۇرۇپ، قىياس قىلىش قىيىن بولغان نەرسىلەرنى قىياس قىلىپ، ماھىيەتنى ئېچىشنى بىلەتتى. ھالەتلەرنىڭ زەنجىرسىمان بولۇشى، «مەسنەۋى»نى ئالغا يېتەكلىگۈچى

ئامىل، ئۇ دائىم جاللادلىرىنىڭ ۋەھشىيلىكلىرىدىن كۈچ - قۇۋ-
ۋەت ئالىدۇ.
شائىر تەپەككۇرغا چۆشۈپ، پىكىرلىرىنى ئۈنلۈك سۆز-
لەشكە باشلايدۇ. بىر پىكىر ئىككىنچى پىكىرنى، ئىككىنچىسى
ئۈچىنچى پىكىرنى باشلاپ كېلىدۇ. ئۇ پىكىرنىڭ تەستىقى ئۈ-
چۈن خەلق ھېكايەتلىرىنى ئەسلەيدۇ. ھېكايەتلەردە ئادەم ۋە
ھايۋانلار ھەققىدە سۆزلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىشلىرىدىن شائىر يەنە
بىر ئەپسانىنى ئېسىگە ئالىدۇ. بىردىنلا ئۇ قەھرىمانلاردىن بىرى-
نىڭ قىياپىتىگە كىرىپ، ئۆز دەردىنى ئېيتىشقا باشلاپ، لىرى-
كىنىڭ يۈكسەك ئاسمىنىغا كۆتۈرۈلىدۇ. ئوقۇغۇچىنى بىردەم
كۈلدۈرۈپ، بىردەم يىغلىتىدۇ. ئاندىن ئۆزىنى ئوڭلاپ، بىرىن-
چى ھېكايەتكە قايتىدۇ. يەنە ئۇ ھېكايىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەل-
گەندە قەھرىمانىنىڭ روھىي ھالىتىنى تەھلىل قىلىپ، پەلسەپە-
لىك قاراشلىرىنىڭ بايانىغا چۈشىدۇ. شاگىرتلىرىنىڭ سوئاللى-
رىغا جاۋاب بېرىدۇ. يەنە ھېكايىگە كۆچىدۇ، ئۇنى ئاخىرىغا
چىقىرىپ، دەسلەپتە يۈزەكى دېيىلىپ، ئىخچام بايان قىلىنغان
پىكىرنى ئىزاھلاشقا چۈشىدۇ.
ئەركىن شېئىرىي داستان ھاياتقا، كىشىلەر ئارىسىغا قاراپ
ئاقىدۇ. بەزىدە يامغۇر تامچىلىرىنىڭ شىۋىرلاشلىرىدەك، كۈن
بىلەن تۈننىڭ ئالمىشىپ، يىللارنىڭ ئۆتكىنىدەك ياڭراق، بەزى-
دە يالقۇنلاپ، ئۆتكۈرلىشىپ، بەزىدە خۇشال - خۇرام، بەزىدە
بولسا پەردىنى قايرىپ قويۇپ يالىڭاچ چىقىدۇ.
— بۇ كىتابنىڭ مەزمۇنى نېمە؟ ئالەم ۋە ئىنسانىيەت
بىرلىكى ھەققىدە، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئالەمنىڭ رەڭمۇرەڭلى-
كى بىلەن ئادەملەرنىڭ خىلمۇ خىللىقى ھەققىدە، ئىنسانىنىڭ
ئۇلۇغۋار ئىشلىرى توغرىسىدا، شۇنداقلا ئىنسانىنىڭ زەئىپلىك-
لىرى توغرىسىدا، مۇھەببەت ھەققىدە، نەپرەت ھەققىدە،
«مەسنەۋى» نىڭ مەزمۇنىنى بايان قىلىش ئۈچۈن «مەسنە-

ۋى»گە تەڭ كىتاب يېزىش كېرەك.

بۇنداق ھەجىمدىكى ئېپىك ئەسەر ئادەتتە خەلق تەرىپىدىن ئەسىرلەر داۋامىدىلا يارىتىلىدۇ. «مەسنەۋى» دە كۆپلىگەن ئەللەرنىڭ چۆچەك، رىۋايەت، ھېكايە، ئەپسانە، ماقال ۋە تەمسىللىرى جەملەنگەن. لېكىن بۇ كىتابنى بىر كىشى ياراتقان. ئەل شۇ نەرسە تەسەۋۋۇرغا سىغمايدۇ. ئېھتىمالىم، ئاشۇ سەۋەبتىن ئۇنى ئوتتۇرا ئەسىردە «پارسچە قۇرئان» دەپ ئاتاشقان.

كېيىنچىرەك «مەسنەۋى» نى «تەسەۋۋۇپ قامۇسى» ۋە «ئۆز دەۋرى خەلق ئىجادىنىڭ قامۇسى» دەپمۇ ئاتاشتى. بىراق ئۇنى ھەقىقىي رەۋىشتە، ئىلمىي بىلىملەر مەجمۇئەسىدە ئەخلاقىي قائىدىلەر توپلىمى، پسىخو ئانالىز توغرىسىدا قوللانما دەپمۇ ئاتاش مۇمكىن.

ئۇنىڭدا ھەممىلا نەرسە بار. ھەممە نەرسە توغرۇلۇق سۆزلەنگەن. ئۇ بىرلىكى چەكسىز رەڭدارلىقتا كۆرۈنگۈچى ئالەمگە ئوخشايدۇ.

«مەسنەۋى» دېڭىز سەيياھى سىندبادنىڭ سەرگۈزەشتلىرى ھەققىدە، شاھلار، سەلتەنەتلەر تارىخى ھەققىدە سۆزلىمەيدۇ.

«مەسنەۋى» ئالەمنى بىلىش ۋە ئۆزىنى ئۆزى چۈشىنىشكە ئىنتىلگەن ئىنسان روھىنىڭ بۈيۈك ناخشىسىدۇر.

بۇ ئادەتتىن تاشقىرى كىتابنى پەۋقۇلئاددە قىسمەت كۈتەتتى. ئۇ كىتاب پۈتتۈشى بىلەن ئادەملەر ئۇنى يادلىۋېلىشقا كىرىشتى. «مەسنەۋى» نى يادقا بىلگەن كىشى مەسنەۋىخان[1] نامىنى ئالاتتى.

ئىراندا، ئوتتۇرا ئاسىيادا، ھىندىستاندا، كۆپرەك كىچىك ئاسىيادا مەخسۇس مەكتەپلەر — «دەررۇل مەسنەۋى» ئېچىلىپ، جالالىدىن رۇمىنىڭ داستانىنى ئۆگىنىش، ئىزاھلاشقا

---

① مەسنەۋىخان — مەسنەۋىيچى، مەسنەۋىنى ئېيتقۇچى - ت.

كىرىشكەن. «مەسنەۋى» توغرىسىدا ئوتلاپ توپلاملار تۈزۈلۈپ، ئەرەب، تۈرك ۋە پارس تىللىرىدا يۈزلەپ جىلد تەھلىل ۋە ئەقىدىلەر يېزىلدى.

ئوتتۇرا ئەسىر خرىستىئان ياۋروپاسىنىڭ دىنىي مۇتەئەسسىپلىكى، دۇنيانىڭ كۆپلىگەن مەدەنىي خەلقلىرىنى ياۋايى دەپ بىلىدىغان بۇرژۇئا ياۋروپاسىنىڭ جاھىلانە تەكەببۇرلۇقى تۈپەيلىدىن تاكى XIX ئەسىرگىچە ياۋروپا بۇ كىتابتىن خەۋەرسىز ۋە مەنپەئەت ئالالماي قالدى.

مەڭگۈلۈك

كونيادا ھاكىمىيەت كۈنسېرى ئاجىزلىشىپ كېتىۋاتاتتى. بەزىدە ئۇ يەردە، بەزىدە بۇ يەردە ئىسيان ئوتلىرى ئۆرلەشكە باشلىغانىدى. بەگلەرنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىشلىرى، قازىلارنىڭ زوراۋانلىقلىرى، باج - سېلىق يىغقۇچى ئەمەلدارلارنىڭ ئەلەملىرى ئاخىر بېرىپ مەملىكەتنى خانىۋەيران قىلدى. يېزىلار چۆلدەرەپ، كارۋان يوللىرىنى ئوت - چۆپ بېسىپ كەتتى. يوللاردا قاراقچىلار تىمىسقىلاپ يۈرۈشەتتى. بىر چاغلاردا قۇدرەتلىكلىكى بىلەن تونۇلغان سالجۇقىيلار دۆلىتىنىڭ زاۋاللىق كۈنى يېقىنلىشىپ قالغانىدى.

جالالىدىن بۇنىڭغا شاھىد بولۇشنى خالىمايتتى. ئۇ ھېسامىددىننى ئۆزىگە خەلىپە قىلىپ ئۈستۈرگەندىن بۇيان ئارىلىقتا ئۇن يىل ئۆتتى. «مەسنەۋى» نىڭ ئالتىنچى جىلدى ئاخىرلىشىپ قالغاچقا، ھېسامىددىن ئاخىرقى سەھىپىلەرنى ئوقۇپ، شائىرنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن ئاخىرقى قېتىم تەھرىرلەپ، تۈزىتىش كىرگۈزگەندى. چالا قالغىنى پەقەت ئۈچ شاھزادە ھەققىدىكى ھېكايەت ئىدى. لېكىن ئۇ شەمسىنىڭ كىتابىدا بار، ئۇنى ۋەلەدمۇ ئاخىرغىچە يېزىپ قالدۇرۇشى مۇمكىن ئىدى.

شائىرنىڭ ئۆمرى ئاخىرلىشىپ، سائىتى يېتىپ قالغاندى.

يەتمىش يىل جەريانىدا تىنىم تېپىش، شەپقەت كۆرۈش دېگەننىڭ نېمىلىكىنى بىلمەي، سەرسانلىق - سەرگەردانلىقلار، مۇشەققەتلەر چېكىپ، ھەقىقەتنى ئىزدەشلەر شائىرنىڭ ئىرادىسىنى تاۋلىغان بولسىمۇ، سالامەتلىكىنى خوراتقان، زاھىدلىق يىللىرى، جۇدالىق، ئىشقىي ئازاب چېكىشلەر بىلەن كۆيۈپ - قاغجىرىغان تېنى ئەمدى ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنمايتتى.

ئۇ ھېسامىددىنغا يازغان بىر خېتىدە مۇنداق دەپ يازغاندى: «تېنىم خۇددى بىر يېغىر باسقان ئات، گاھ ھالسىزلىنىپ يېتىپ قالىدۇ، گاھ يولۋاسقا، گاھ توكۇر ئېشەككە ئايلىنىدۇ، دىلىم ئەمرىگە بويسۇنمايدۇ، ئۇنىڭ دېگەنلىرىگە ئۇنىمايدۇ. بەزىدە سىلكىنىدۇ، بەزىدە نوقۇيدۇ. بىردەم چەتكە قاقىدۇ، بىردەم تىك تۇرۇپ قالىدۇ. يا تىرىلمەيدۇ، يا ئۆلمەيدۇ»

بىر قېتىم كىمدۇ خېنىم ئۇنىڭ سالامەتلىكىنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىنى كۆرۈپ، ئىختىيارسىز ھالدا:

— خوجىمىز ئۈچ - تۆت يۈز يىل ياشاپ، ئالەمنى مەنا ۋە ھەقىقەت نۇرىغا تولدۇرسا، نېمە بولار ئىدى! — دېگەندە:

— نېمىلەرنى دەۋاتىسەن! مەن مىسىرنىڭ پىرئەۋنى ئەمەسقۇ! — دېگەن تېرىكىپ جالالىددىن.

نەدە ئۇ دۇنيانىڭ زېمىنى، نەدە ئۇ دۇررى جاھان؟!
تېز ئېچىلغ زىندانىنى، تېز، زۇلمەت بېسىپتۇ بىئامان!
ئۆزگىلەرگە ياخشىلىق ئىستەپ، ئۆزۈم زىنداندىمەن،
مەن بىراۋنىڭ مېلىغا قول سوزمىغانتىم ھېچقاچان!

ئۇ كۆپىنچە كۆنلىرىنى سۈكۈت ئىچىدە، ئوي - خىيالغا پاتقان ھالدا ئۆتكۈزەتتى. بەزىدە ئۆلۈم ھەققىدە غەلىتە شېئىر-

لارنى توقۇيتتى.

قەپەستىن ئۇچقان ئىنسانلار! كۆرەيلى، يۈز ئېچىلىڭ بىز بار!
قېيىقى سۇغا چۆككەنلەر! بىلىقتەك كۆرستىلىڭ دىدار.
ئەگەر دۇردانىگە ئوخشاش هايات سىزنى غۇبار ئەتسە،
غۇبارى خۇددى سۇرمە، سۈرتىلەر كۆزلەرگە ئۇ تەكرار.
تۇغۇلغانلار! ئۆلۈم قاقسا ئىشىكنى، مەي ئىچىڭ، يايراڭ!
ئۆلۈم ئاشىققا ياتتۇر، تىز تۇغۇلماق چارىسىن ئويلاڭ؟

1273 - يىلىنىڭ كۈزى كونيادا قاتتىق سوغۇق بولدى. يامغۇر كۆز ئاچۇرمايتتى. ئۇستىخاندىن ئۆتكۇدەك سوغۇق شامال چىقىۋاتاتتى.

بىر جۇمە كۈنى شائىر ئۆيىگە كېتىۋېتىپ، شارىلداپ يېغىۋاتقان يامغۇردا قالدى. ئۇستىۋېشى چۆپ - چۆپ هۆل، تىترىگەن پېتى ئىشىكتىن ئۆيگە كىرىپ كەلدى.

ئەتىسى ئۇ ئورنىدىن تۇرالمىدى. ئۇزۇنچاق، بۇغداي ئۆڭلۈك يۈزى قىزىتمىسى ئۆرلەپ كەتكەنلىكتىن قىزىرىپ كەتكەن، كۆزلىرى غەلىتە چاقنايتتى.

كىرە خېنىم تېۋىپلارغا ئادەم ئەۋەتتى. هايال ئۆتمەي، تېببىي ئىلىمنىڭ مەشهۇر ئەللامىلىرى ئەكمەلىددىن بىلەن غەزەنفەرى يېتىپ كېلىشتى. لەخمە بولۇپ ياتقان مەۋلانىنى ئۇزاق تەكشۈردى. ئاخىر كېسەلنى بەزگەك دەپ بېكىتىشتى.

بىرنەچچە كۈنى دورا ئىچۈرۈپ، مەلهەم سۈرۈپ، هەتتا قان ئېلىشتى. ئاخىر قىزىتمىسى پەسىيىشكە باشلىدى.

يېڭى هەپتىنىڭ چارشەنبە كۈنى سەهەردە شەهەرنى بوغۇق گۈلدۈرلىگەن ئاۋاز ئويغاتتى. ئۆيلەر سىلكىنىپ تەۋرەيتتى. ئادەملەر ۋەهىمە ئىچىدە هويلىلار، كوچىلارغا قېچىپ چىقىشتى.

كۈندۈزى يەنە ئىككى قېتىم يەر تەۋرىدى. بەزى جايلاردا ئۆيلەر ئۆرۈلدى. كەمبەغەللەر مەھەللىسىدە ئۆيلەر ئۆرۈلۈپ، ئادەملەر ئۇنىڭ ئاستىدا قالدى. كونيا ئاھالىسى — بەگلەردىن تارتىپ، تاكى پەرۋانىغىچە بولغان ھەممىسى چېدىر ۋە ئاددىي كەپىلەرگە كۆچۈپ چىقىشتى.

كەچقۇرۇن جالالىدىننى ھۇنەرۋەنلەر بازىرىدىن ئالتە نەپەر ئەخىي يوقلاپ چىقتى.

ۋەلەد ئۇلارنى ئاغرىقنىڭ قېشىغا باشلاپ كىرىپ تۆرگە ئولتۇرغۇزدى.

شائىر بېشىنى كۆتۈرۈپ، تەكىيىگە يۆلىنىپ ئولتۇردى. ئۇ ئىككى پۇتىنى داستىكى سوغۇق سۇغا چىلىۋالغان ۋە ئالدىنمۇ سۇ تولدۇرۇلغان ئىدىش بار ئىدى. ئۇ بىردەم - بىردەم ئالىقىنىنى ھۆللەپ، قىزىتمىسىنى بېسىش ئۈچۈن كۆكسىگە، يۈزلىرىگە سۈرتەتتى.

ئەخىي ئاقساقاللار — ئىش بىلەرمەن كىشىلەرنىڭ مەۋلىنىنىڭ ھۇزۇرىغا كېلىشتە باشقا مۇددىئالىرىمۇ بار ئىدى. ئۇلار ئاسماندا ۋە يەردە، ھەتتا يەر ئاستىدا تۈرلۈك ۋەقە، سىرلار بار — شائىرغا بۇ ئايان، دەپ ئىشىنىدىغانلىقتىن، بۇ يەر تەۋرەشنىڭ ئاقىۋىتى نېمە بولار، بىز نېمە قىلساق بولىدۇ، كىمگە تايىنىش كېرەك، دەپ سوراشماقچىدى. لېكىن شائىرنىڭ كېسەل ھالىتىنى كۆرۈپ، سوئال سوراشقا پېتىنالمىدى.

جالالىدىن بۇنى بايقىۋالدى. قەدىمكى سالنامىلەردىن يەر تەۋرەش سەۋەبلىرى ئۇنىڭغا مەلۇم ئىدى. كونيادا يەر تەۋرەشنىڭ ئادەتتە دەسلەپكى ئىككى قېتىملىق زەربىسى خەتەرلىك بولاتتى. ئۇمۇ دائىملا شۇنداق بولىۋەرمەيتتى. شۇڭا شائىر ئۇلارنىڭ يوقلاپ كەلگىنىگە رەھمەت ئېيتقاچ، ئۆزى قېينالغان ھالدا، نەپىسى قىسىلىپ، ئۆپكىسى پۇۋلەپ تۇرسىمۇ:

— بۇ يەر تەۋرەشتىن ئەمدى چۆچۈپ كەتمەڭلار! بىزنىڭ

بۇ بەختسىز يېرىمىز مايلىق لوقما سوراۋاتىدۇ، — ئۇ ئالىقىنىنى ئۇلتۇرۇشۇپ كەتكەن كۆكسىگە يېقىپ، كۆلۈمسىرىدى، — بۇنى تۇپراققا تاپشۇرۇش كېرەك. شۇ چاغدا ئۇ تىنچىيدۇ. . .

ئەتىسى شەيخ سەدرىددىن كونيەۋى ھەيۋەتلىك تون كىيىپ، بېشىغا ئۇچ غۇلاچ كەلگۈدەك سەللە ئوراپ، مۇرىتىنى ئەگەشتۈرگىنىچە پەيدا بولدى. ئاشۇ قىبرى تۈلكىنىڭ دەستىدىن جالالىدىن كۆپ ئەرزىيەت چەككەنىدى. شائىرنىڭ شېئىرلىرى، سۆيۈملۈك راۋابى، ساز ۋە سامالىرىغا شەيخ ئاتقان ئۆچمەنلىك ۋە تۆھمەت تاشلىرى، شەكسىز ئۇنىڭ ئۆلۈمىنى يېقىنلاشتۇرغانىدى. شائىرلار كېسەل سەۋەبىدىن ئەمەس، كۆڭۈل ئاغرىقى — ئەلەم دەستىدىن ئۆلۈپ كېتىدۇ، دەپ بىكارغا دېيىشمىگەن. بىراق شەيخ سەدرىددىن ئەقىللىق ئىدى، ھەر ھالدا ئۆز ۋاقتىدا چېكىنىپ، ئەس - ھوشى بارىدا قانات - قۇيرۇقىنى يىغىۋېلىشقا ئەقلى يېتەتتى. ئۇ كېيىنكى يىللىرى شائىرغا ھۆرمەت بىلدۈرۈش بىلەن چەكلىنىپ قالماي، ئۆزىنى ئۇنىڭ مۇخلىسى دەپ ئېلان قىلغانىدى.

بۈگۈن ئۇ ئۆلۈم ھالىتىدە ياتقان شائىرغا ئۆزىنىڭ ھال - ئەھۋال سوراپ كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ، جىسمانىي جەھەتتىن ئاجىزلاپ كەتكەن مەۋلانا روھىي جەھەتتىن چارچىغان بولۇشى مۇمكىن، ئەمدى ئۆتكەن گەپ - سۆزلەرنى ئوغلى ۋەلەد، خەلىپىسى ھېسامىددىننىڭ ئالدىدا ئەسلەپ ئولتۇرماس، دەپ ئۈمىد قىلاتتى. سەدرىددىن بۇنىڭدىن ئۆزىگە مەنپەئەت كۈتەتتى. بۇ ئاخىرقى ئۇچراشقانلىقىنى دەستەك قىلىپ، ئۇ ئۆزىنى شائىرنىڭ ۋارىسى ۋە ئىزباسارى دەپ ئېلان قىلماقچىدى: چۈنكى، ئۆلۈكلەر ئېتىراز بىلدۈرەلمەيدۇ - دە.

شەيخ ئىشارەت قىلدى. مۇرىتى تەزىم بىلەن ئالدىغا چىقىپ، بىرى ئانار، بىرى ئالۇچا شەربىتىگە تولدۇرۇلغان ئىككى

كومزەكنى شائىرنىڭ يېنىغا ئەكىلىپ قويىدى. بۇ شەربەتلەر قىزنىتمىنى بېسىشقا ياردەم بېرىدۇ، دەپ ئويلايتتى.

شەيخ بېشى يەرگە تەگكۈچە ئېگىلىپ، تەزىم قىلغاندىن كېيىن:

— مەھبۇبى ھەبىبىمىز ئاللاھۇ كېرەم ئۆزى شىپالىق بەرگەي، سۇلتانۇل روھ! — دېدى.

جالالىددىن چۈشەكتە قەددىنى بىرئاز رۇسلاپ، قىلچىمۇ ئىستىھزا ئىپادىسى بىلدۈرمەي، قىزغىن جاۋاب بەردى:

— مەھبۇبى ھەبىبىمىز ئاللا بىلەن ئۇنىڭ بەندە ئاشىقى ئوتتۇرىسىدا نېپىز بىر كۆڭلەك، يەنى، بىر چەك بارمىش! سىزچە قانداق، بىلمەيمەن، ئەمما، مەن ئاشىق - مەشۇقلار يالىڭاچ بولۇپ قۇچاقلاشسا ياخشى دەپ، ئويلايمەن. ئاللا سىزنىڭ ئۆزىڭىزگە شىپالىق بەرگەي، مۆھتەرەم شەيخ.

ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتى تەرەپتە يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان ھېسامىددىنغا قارىدى:

بولسىمۇ ئۈستۈمدىكى كىيىم نېپىز، شۇنچە مەيىن،
ئىشق قۇچىقىدا گويا ئۇ جۇۋىدەك بەكمۇ قېلىن.
كۆڭلىكى تەننى يېشەي، قىپيالىڭاچ بولسۇن بۇ جان،
مەن جىمى ئالەم بىلەن قۇچاقلىشاي شۇندىن كېيىن...

شائىر توختاپ نەپسىنى رۇسلىدى. سۈكۈنات قوينىدا ھېسامىددىننىڭ قولىدىكى قومۇش قەلەمنىڭ شىتىرلىغىنى ئاڭلىناتتى. ئۆزۈن يىل داۋامىدا قۇلىقىغا سىڭىپ قالغان ئاشۇ ئاۋاز ئۇنىڭغا باشقىدىنلا يېڭى نەپەس ئاتا قىلدى. شائىر بېشىنى ئېگىپ ئولتۇرغان شەيخ سەدرىددىن، قولىدا قومۇش قەلەمنى تۇتقىنىچە قاراپ ئولتۇرغان ھېسامىددىنغا قاراپ، خۇددى ئۆزىگە ئۆزى سۆزلەۋاتقاندەك قىلىپ دېدى:

كۆڭۈل ئىچرە نېچۈك ئالەم، نېچۈك سۇلتان، بىلمەسمەن.
تېنىم سارغايدى، پۈتلار ئۈستىدە چەندان، بىلمەسمەن.
مۇنەۋۋەر بىر قۇياشمەن، دولقۇنىدا ئۇنچە ئۇممان مەن،
زېمىن ئاستىمدىدۇر، دىلدا ياشار ئاسمان، بىلمەسمەن.
جاھان بوستانىدا بال ھەرىسىمەن، ئۇچقىنىم – ئۇچقان،
ھەسەلدەك سۆزلىرىم، لېكىن ساڭا پىنھان، بىلمەسمەن.
كەلامىدىنمۇ مۇبارەكتۇر ئۇلار، مەن ئاشىيان قۇردۇم،
كېلىڭ دېيمەن شۇ كەپتەرلەرگە مەن، ئەي جان، بىلمەسمەن!
ئەقىل پاتتۇر ساڭا، باشىڭدا يوقتۇر بىر – پاراسەت ھەم،
بىلەرمەن، دەپ لاپ ئۇرما، ئۇرغىنىڭ يالغان، بىلمەسمەن!...

شەيخ سەدىرىدىن كۆزىنى پەردىن ئۈزمەي خىيالغا چۆكۈپ، ئەلپىسىنى ئەگەشتۈرگىنىچە ھويلىدىن چىقتى. بۇ بىچارە ھويلىدا نە چۆرىلەر، نە خىزمەتكارلار، نە خۇش چىراي يىگىتلەر، نە ھەرەم ئاغىسى، نە دەرۋازىۋەن بولسۇن. بۇ جايدا ئۇ ئۆز ئۆيىدىكى قىممەت باھالىق گىلەملەر، كەڭ، يۇمشاق كۆرپىلەر①، زەرباب پەردىلەرنىمۇ ئۇچراتمىدى. لېكىن بۇ پەردە ئۇ شۇنداق بىر قۇدرەتلىك كۈچكە دۇچ كەلدىكى، ئۇنىڭ ئالدىدا سەلتەنەتنىڭ بۇ ئالىي ئۆلىماسى بارلىق دۆلىتى ۋە شان – شۆھرىتى بىلەن قۇياش ئورنىغا يولۇققان شىشە مونچاقتەك، ئۆزىنى ئۆزى ئىچىنىشلىق ۋە پۈچەك ھېس قىلدى.

ئۆزىنىڭ پۈچەكلىكى ئەمدى ھەممىلەنگە ئايان بولۇپ كېتىدىغاندەك شۇمشەيگىنىچە ھويلىدىن چىقىپلا ئاسمانغا قاراپ، بۈيۈك بىر بەختكە ئىگە بولغاندەك، ئاجايىپ بىر شىددەت بىلەن ئۆيىگە قاراپ ماڭدى.

① يۇمشاق ئورۇندۇق، سافا – ت.

شەيخ بىلەن بولغان سۆھبەت شائىرغا قىسمەتكە چۈشتى. ئۇ كۈن بويى بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلىشقا مادارى يەتمەي يېتىپ قالدى.

1273 ـ يىلى 16 ـ دېكابىر — شەنبە كۈنى ھاۋا ئوچۇق بولدى. شائىر ئۆزىنى خېلىلا يەڭگىل ھېس قىلدى. كۈن بويى، تاكى كۈن پاتقۇچە ئۇنىڭ سالامەتلىكىنى سوراپ يوقلاپ كەلگەنلەر بىلەن سۆھبەتلەشتى. ھېسامىددىن ئۇنىڭ ھەربىر سۆزىنى يېزىپ تۇردى.

كۈن بويى ۋەلەد ۋە كىرە خېنىمدىن تۇغۇلغان ئوغلى ئەلىم چەلەبىي نۆۋەتلىشىپ ئاتىسىنىڭ يېنىدىن ئايرىلمىدى.

ۋەلەد نۇرغۇن كېچىلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزدى. يۈزى قارىيىپ سوزۇنچاق بولۇپ، مەڭىزلىرىدىكى قىزىللىقتىن ئەسەرمۇ قالمىغانىدى.

تاڭ ئاتارغا يېقىن ئاتىسى ئۇنى ئاستا چاقىردى. ئوغلىنىڭ ئۇيقۇسىزلىقتىن قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرىگە ئىچىنىش ۋە مېھرىبانلىق بىلەن تىكىلدى.

— مەن بىر ئاز ياخشى. . . بېرىپ ئارام ئېلىۋال. . .

ۋەلەد ئورۇلۇپ، ئۇنىڭدىن كۆز ياشلىرىنى يوشۇردى ۋە تاشقىرىغا چىقتى. جالالىددىن ئۇنىڭ كەينىدىن قارىغىنىچە دېدى:

مېنى قوي ئەمدى، مەن كۆڭلۈڭنى بۇزارمەن،
كۆيۈك جېنىم بىلەن قاڭقىپ ئۆزەرمەن.
مۇھەببەت بەھرىدە شۇ خۇلقۇ ئادەت
مېنى قويماس تىرىك، غەرق قىلغۇسى پات.
ئەپۇ قىلغىن مېنى ھەم تۇتمىغىن بەك،
مېنى قويغىن، ئۆزۈڭنى قىينىما بەك.

بۇ ئالەم ۋادىسىدا كۆز يېشى — دەريا،
ئالاي تۆگمەن ئۈنىڭدىن چۆرگىلەر، ئاھ.
شۇ باغرى تاش ھامان كەل، دەپ سالار ئۈن،
ئۈنىڭدىن ھېچ ئىنسان سورىماس خۇن.
ساداقەتتىن ماڭا سۆز ئاچما، ئاشىق،
ئىمىش ھەق مەشۇقنىڭ، بول ئاڭا سادىق. . .

ھېسامىددىن قوللىرى تىترەپ، ئۇستازىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى قەغەزگە سىياھ بىلەن ئەمەس، يۈرەك قېنى بىلەن يازدى. بۇ — شائىرنىڭ ئالەمگە ئەڭ ئاخىرقى ئىشق ئىقرارى، دەريا - دەريا تۆكۈلگەن كۆز ياشلار بىكارغا كەتمەس، ئۇلار، ئاخىر ھەقىقەت تۆگمەنلىرىنى چۆرگىلىتەر، دېگەن ئۈمىدى ئىدى. بۇ يەنە، ئوغلۇم ۋەلەد ماڭا مىراسخور بولۇپ قالماي، ھەقىقىي ئىزباسار، بەلكى ھەقىقەتكە سادىق ئىسيانكار بولسۇن، دېگەن ئىشەنچىسىمۇ - ئارزۇسىمۇ ئىدى.

يەكشەنبە ئېغىر جىمجىتلىق بىلەن ئۆتتى. شائىرنىڭ كېسىلى ئىنتايىن ئېغىرلاشتى. بۇ خەۋەر ھۈنەرۋەنلەر بازىرىغا، ئۇنىڭدىن دەرۋىشلەر خانىقاسىغا، مەسچىت - مەدرىسە، ھويلا ۋە ئۆيلەرگە، بەگ ۋە ئەمەلدارلارنىڭ قورغانلىرىغا، سۇلتان سارىيىغا، كەمبەغەللەرنىڭ مەھەللىلىرىگە، ئۆپچۆرىدىكى يېزا - سەھرالارغىچە تارقالدى. پۈتۈن كونيا دەھشەتلىك زەربەنى كۆتۈرۈپ، نەپسىنى ئىچىگە يۇتۇپ تۇراتتى.

قۇياش غەربكە ئېگىشىپ، تىك تاغ چوققىلىرىنى شەپەق نۇرىدا بويىدى، شەھەر كوچىلىرىدا نالە - زار، پەرياد كۆتۈرۈلدى.

بەلخ ۋائىزى سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئوغلى، ۋەلەد ۋە ئەلىم

پەھلەۋىنىڭ پەدەرى بۇزرۇكۋارى[1]، شەمسىددىن تەبرىزىنىڭ دوستى — جان جىگىرى، زەرگەر سالاھىددىن، ھىسامىددىن چەلەبىي، ئالائىددىن سىرياننۇسلارنىڭ پىرى - ئۇستازى، سال-جۇق سۇلتانلىقىنىڭ پۇقراسى، تەسەۋۋۇپ ئەللامىسى، مەدرىسە مۇتەۋەللىسى مەۋلانە مۇھەممەد جالالىددىن ئالەمدىن ئۆتتى.

لېكىن «مەسنەۋى» ۋە «دىۋانى كەبىر»نىڭ مۇئەللىپى، ئىنسانىيەت بىلەن بىرگە، ھەربىر يېڭى ئەۋلاد بىلەن قايتا تۇغۇلىدىغان بۈيۈك شائىر ۋە دانىشمەن جالالىددىن رۇمى كىشى-لىك دۇنياسى بىلەن ئەبەدىي بىرگە بولۇپ قالدى.

ئۇنىڭ ئۆزىمۇ بۇنى بىلەتتى: «مەن تەختتىن تاۋۇتقا سەك-رەيدىغان سۇلتانلاردىن ئەمەسمەن، مېنىڭ پېشانەمدە ئەبەدىيەت مۆھرى چاقناپدۇ» دېگەنىدى. ئۇ مۇنداق ۋەسىيەت قىلغانىدى:

مەن ئۆلگەن كۈن، تولا بەك قىلماڭىز غەم،
ئۇنى ھىجران كۈنى دەپ ئويلىماڭ ھەم.
بۇ ھەرگىز ھىجران ئەمەس، ۋەسلى ۋىسالدۇر،
ۋىسالدا غەم يېيىش — كۇپرى ئۇۋالدۇر.
قۇياش پاتسا يەنە بولغۇسى پەيدا،
تۆكۈلسە يەرگە دان — بولغاي ھۇۋەيدا[2]

شائىرنىڭ ئوغۇللىرى، دوستلىرى ۋە شاگىرتلىرى بىردە شېئىر ئوقۇپ، بىردە سۆكۈتتە تۇرۇپ، كېچىچە ئۇنىڭ بېشىدا تۇرۇپ چىقىشتى.

تاڭ ئېتىش بىلەن جارچىلارنىڭ ۋارقىراشقان ۋاڭ - چۇڭ-لىرى كوچىلارنى بىر ئالدى:

---

① بۇزرۇكۋارى — باشپاناھى، ئاتىسى، ئۇلۇغ ئاتىسى - ت.
② ھۇۋەيدا — كۆرۈنەرلىك، ئېنىق بولماق، ئۈنۈپ چىقماق - ت.

— سەلاتى جىنازا!... سەلاتى جىنازا!... سەلاتى جىنازا!...

كونيانىڭ كۆپلىگەن خانىدانلىرى، كارۋان سارايلىرى، خانىقا ۋە مەدرىسلىرىدىكى كىشىلەر ئاشۇ ئاخىرقى ۋىدالىشىش سەۋرىنى كۈتۈپ ئۇخلىمىغانىدى. جارچىلارنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىشى بىلەن مىڭلاپ خالايىق كوچىلارغا ئېتىلدى. ئەرلەر، ئاياللار، بالىلار، ئەخمي بۇرادەرلەر، ئاقساقاللار، خەلىپىلەر، ساراي مۇلازىملىرى، سودىگەرلەر، يېزىلاردىن كەلگەن دېھقانلار، يالىڭاياغ، يالاڭۋاشتاق كىشىلەر، يىغىپ ئېيتقاندا چوڭ - كىچىكنىڭ ھەممىسى قىرىق يىلدىن ئوشۇقراق شەھەر ئەلقىگە تونۇش ئاشۇ كۆلرەڭ يوپۇق يېپىنغان تاۋۇتقا ئۆزلىرىنىڭ مۈرىسىنى تۇتۇپ بېرىشنى ئارزۇ قىلىشاتتى. ئادەت بويىچە قەبرە بېشىدا سويۇپ، غېرىب - غۇربالارغا تارقىتىپ بېرىش ئۈچۈن سەككىز ئۆكۈزنى تاۋۇت ئالدىدا ھەيدەپ مېڭىشتى.

ماتەم ئەھلى ساراي ۋە جىنازا نامىزى ئوقۇلىدىغان، مەسچىت جامائىتى يىغىلىدىغان ئالائىددىن دۆڭلۈكىگە بارىدىغان باش ئاچالغا كېلىشى بىلەن خالايىق ئۇنى تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ قورشىۋېلىشتى. تۈركلەر بىلەن خۇراسانلىقلار، يۇنانلار بىلەن ئەرمەنلەر، پراۋۇسلاۋلار بىلەن يەھۇدىيلار — ھەممىسىلا شائىر بىلەن ۋىدالىششقا كەلگەن، ھەرقايسىسى ئۆز قائىدە - يوسۇنى بويىچە شائىر بىلەن خوشلىشاتتى. ھاپىزلار قۇرئان ئوقۇيتتى، بىرلىرى تەۋرات، پراۋۇسلار روھانىيلىرى ئىنجىل ئايەتلىرىنى مۇڭلۇق ئاھاڭ بىلەن ئېيتىشاتتى. ئاشىقلار راۋاب چېلىپ، نەغمە داپلىرىنى ئۇرۇپ، ئۇسسۇلغا چۈشەتتى. ئىشق - مۇھەببەت ھەققىدە كۆيۈپ - پىشىپ قوشاقلار ئوقۇشاتتى. خالايىق ئورىۋالغان بۇ ماتەم سورۇنىدا جىنازىنى ئورنىدىن قوزغاپ مېڭىشقا ئىلاجىسىز ئىدى.

شۇ ئەھۋالدا تۇرغاندا، پەرۋانىنىڭ قول ئىشارىتى

بىلەن ـــ ئۇ ساراي دەرۋازىسىنىڭ ئالدىدىكى ئېگىزلىكتە تۇراتتى، ساقچىلار قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ ئادەملەرنى ئۇرۇپ قوغلاپ، يول ئېچىشقا باشلىدى. تازا مالىمانچىلىق بولۇپ كەتتى: تىلاۋەت - يىغا زارلار، قىرائەت بىلەن ۋارقىراش - جارقىراشلار، مۇزىكا بىلەن غەزەپلىك توۋلىشىشلار بىر - بىرى بىلەن قوشۇلۇپ، ئاجايىپ قالايمىقانچىلىققا ئايلاندى. . .

بۇ شائىرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنى خەلقتىن ئاجراتماقچى بولغان بىر ئۇرۇنۇش ئىدى. كىم بىلىدۇ، تاۋۇت تاسادىپىي يەرگە چۈشۈپ كەتمىگەن بولسا، بۇ ئادەملەر توپىنىڭ قىستىشى بىلەن نۆكەرلەر، تاۋۇت ئەتراپىدىكى ئۆلىما ۋە فەقىھلار، شائىرنىڭ دوستلىرىنىڭ ھالى نېمە بولار ئىدىكىن. قارسىلداپ سۇنغان تاۋۇتنىڭ ياغاچلىرى ۋە يەردە ياتقان ئاق كېپەننى كۆرگەندە، ئادەملەر بۇ قورقۇنچلۇق ئەھۋالدىن ھەيران بولۇشۇپ، تۇرۇپلا قېلىشتى. دوستلىرى شائىرنى قوللىرىدا كۆتۈرۈشتى، تاۋۇتنى تۈزەشتۈرۈۋاتقان ئۇستىلارنىڭ تاقۇر - تۇقۇرىنى بېسىپ، قۇرئان ئايەتلىرى يەنە گۇرۇلدەپ ئاڭلىنىشقا باشلىدى.

چوقچىيىپ تۇرغان قالپاقلىرىنىڭ ئۈستىدىن قىلىن دەستار ئورىغان ئۆلىمالارنىڭ ئارىسىدىن ئورۇق، يېرىمجان بىر گەۋدە سۇغۇرۇلۇپ چىقتى. ئۇ مۆكىنىدىن پەرۋانە تۇرغان يەرگە قاراپ يۈگۈردى. بۇ ـــ ئاشۇ يېرىم جان بوۋاي، بىر چاغدا جالالىدىنغا جاھىللارنىڭ سوئاللىرىنى كۆتۈرۈپ كەلگەن يۈگۈرۈك فەقىھ ئىدى. ئۇ پەرۋانىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، بېشى يەرگە تەگكۈچە تەزىم قىلىپ، قويۇق ساقاللىرىنى تۇپىغا مىلەپ:

ـــ ئاھ، ئالەم پاناھ، مۇرۇۋۋەتكە تولغان، ئەمىرۇل ئۈمەرا! دىنىي - ئىمان پېشىۋالىرى تەشۋىش ئىچىدە قالدى، ئۇز شەيخنى دەپنە قىلىۋاتقان مۆئمىنلەرنىڭ ئارىسىدا ناسارالار ۋە يەھۇدىيلەر نېمە قىلىدۇ؟ پادشاھى ئىسلامنىڭ مەرىكىسىگە كېلىشكە ئۇلار قانداق جۈرئەت قىلىشقان؟ ئۇلارنى قوغلاشقا پەرما.

نى ئالى بېرىڭكى، تاكى بەندەئى مۆمىن جالالىدىن مۇھەممەدكە
ـەلاتى جىنازا ئوقۇغاي!. . . — دېدى.
— راست دېدىڭ، فەقىھ! — دەپ ئۇنىڭغا بېشىنى ئىر-
غىتتى پەرۋانە. شۇئاندىلا خىرىستىئان روھانىيلىرىنى چاقىر-
تىپ، ئۇلارغا ئۆز قوۋملىرىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىشىنى بۇيرۇ-
دى.
— ئەي مەرھەمەتلىك ھۆكۈمدار! قۇياش بەر يۈزىنى يو-
رۇتقاندەك، مەۋلانا ھەقىقەت نۇرى بىلەن پۈتۈن ئىنسانىيەتنى
يورۇتمىش. قۇياش — ھەممىنىڭ مۈلكى، شۇنداقلا مەۋلانا
ئېيتقانكى: «يەتمىش ئىككى خەلق مەندىن بىلىم ئۆگىنىدۇ.
مەن — بىر نەيدۈرمەنكى، ھەربىر پەدىدىكى سازىمدا يۈزلەپ
سادالار ياڭرايدۇ!» ئەگەر قوۋملىرىمىزغا بۇيرۇساقمۇ، ئۇلار
قۇلاق سالمايدۇ. . . — دېدى بىر روھانىي.
— مەۋلانا بىر نانغا ئوخشىشىدۇ، — دەپ ئۇنى قوۋۋەتلە-
دى يەھۇدىيلەر جامائىتىنىڭ روھانىيسى ھەيەففا، — نان ھەم-
مىلا ئادەمگە لازىم. ئەمىرىم، ئاچلارنىڭ ناندىن يۈز ئۆرۈگەنلى-
كىنى نەدە كۆرۈۋېدىڭىز؟. . .
مۇئىنىددىن پەرۋانە ئىلاجسىز ھالغا چۈشۈپ قالدى. ئۇ
نېمىمۇ قىلالايتتى؟ بىرەر كۈچ بۇ مەرىكىدە مۆمىنلەرنى غەيرىي
دىنلاردىن ئاجرىتالمايتتى. جالالىدىن ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ھەممى-
سى ئوخشاش ئىدى.

مەيلى سەن كىم بولمىغىن، كەل بەربىر،
دەھرىيۇ ئاتەشپەرەست بول، بەربىر،
نەچچە رەت ئەھدىڭنى بۇزغىن، بەربىر،
نا ئۈمىد قويماس سېنى ئاستانىمىز،
مەيلى سەن كىم بولمىغىن، كەل بەربىر. .

تاۋۇتنى يەلكىلىرىگە ئېلىشتى. يەنە شېئىر ئوقۇش، دۇئا ـ تىلاۋەت، نەغمە ـ ناۋا، ئاھۇ زارلىق سادالىرى ئەتراپنى بىر ئالدى. قىستا ـ قىستاڭچىلىقتا سورۇن يەنە توختىدى. يەنە قىلىچ ۋە كالتەكلەر ئىشقا سېلىندى. يەنە جالالىدىننىڭ تاۋۇتى يەرگە چۈشتى. ئادەملەرنىڭ مۇرىسىدە كۆتۈرۈلۈپ بارىدىغان بۇ ئارىلىقتا شائىر ھايات ۋاقتىدا يىگىرمە مىنۇتتىلا يېتىپ بارغان بولاتتى. مانا مۇشۇنچىلىك ئارىلىقتىكى يولدا تاۋۇت تۆت قېتىم سۇندى. ساقچىلار ئادەملەرنى تۆت قېتىم كالتەكلەشتى. شائىرنىڭ قانات ـ قولى بولۇپ كەلگەن ئۈستىلار تۆت قېتىم ئۇنىڭ ئاخىرقى ئورنى — تاۋۇتنى تۈزەپ ياساشتى.

سەھەردە يولغا چىققان قوشۇن پەقەت كەچكە يېقىن مەسچىتكە يېتىپ بارالىدى.

تاۋۇتنى تاش سۇپىغا قويۇشتى. ئالدىغا شەيخ سەدرىددىن كونىەۋى چىقىپ، يىغىدىن تەسبىھنى ئالدى. شائىر ئۆز تاۋۇتى ئۈستىدە جىنازا نامىزى ئوقۇشنى گويا ئۇنىڭغا ۋەسىيەت قىلغانمىش.

— مەرھەمەت قىلىڭ، ئاھ، پادىشاھۇل ماشايىخ! — دەپ ۋارقىرىدى جارچى شەيخ سەدرىددىنگە.

سەدرىددىن تاۋۇتقا يېقىنلاشماقچىدى، شائىرنىڭ كۆزلىرىنى ئوۋۇلاپ يۇمدۇرغان تېۋىپ ئەكمەلىددىن چىداپ تۇرالمىدى:

— ھەي جاكارچى، ئاغزىڭنى يۇم! پادىشاھۇل ماشايىخ پەقەت يالغۇز مەۋلانالا ئىدى! — دېدى.

سەدرىددىن قولىدىكى تەسبىھنى تۇتقىنىچە تاشتەك قېتىپلا قالدى. پۈتۈن شەھەر ئالدىدا رىياكارلىقى پاش بولغاندەك، بېشى پىررىدە بىر قايدى ـ دە، گۈپپىدە قىلىپ يەرگە يىقىلدى.

ئۇنى ئۇ يەردىن ئاچىقىپ كەتكەندىن كېيىن، جىنازا نامە-

زىنى قازى سىراجىددىن ئوقۇدى.
— خالايىق، مەرھۇمنىڭ قانداق كىشى ئىكەنلىكىنى بىلەمسىزلەر؟
— بىلىمىز! ؟ — مەيداندىكى ھەممەيلەن گۇرررىدە قىلىپ جاۋاب بېرىشتى.
— مەرھۇم قانداق ئادەم ئىدى؟
— ياخشى ئادەم ئىدى! . . . جايى جەننەتتە بولسۇن! . . .
بۇ دەھشەتلىك كۈنمۇ ئاخىرلاشتى. سۇلتانۇل ئۇلىمائى بەلخى ۋە زەرگەر سالاھىددىن كونياۋى قەبرىلىرىنىڭ يېنىدا يەنە بىر قەبرە پەيدا بولدى. قۇربانلىققا سويۇلغان ماللارنىڭ گۆشلىرى كەمبەغەل ـ نامراتلارغا تارقىتىپ بېرىلدى. خالايىق تارقىلىشقا باشلىدى.
ھەممىدىن كېيىن شەپەق نۇرىغا پۈركەنگەن شەھەرگە قايتقان كىشى — ھىسامىتتىن ئىدى. ياق، ئۇنىڭ دوستى، يۈلەنچۈك تېغى، ئۇنىڭ پىرى ئۇستازى مەۋلانە جالالىددىن قارا تۇپراققا ئەمەس، ئۇنىڭ قەلبىگە دەپنە قىلىندى. ئۇ غۇۋا نامازشام قاراڭغۇسىدا ئۆيلىرىگە تارقىشىپ كېتىۋاتقان ئەنە شۇ ئىنسانلار قەلبىدە ياشايتتى. ئۇستاز راست ئېيتقان:

ئەگەر ئۆلسەم، مېنى ئەسلا قارا تۇپراقتىن ئاختۇرماڭ،
ياشارمەن ئەھلى ئارىف كۆڭلىنى مەڭگۇ ماكان ئەيلەپ. . .

ئاشۇ كۈندىن ھازىرغىچە يەتتە يۈز يىل ئۆتتى. بىز كونيادىكى ئالاھىددىن دۆڭلۈكى ئۈستىدە تۇرماقتىمىز. شەھەرنى قورشاپ تۇرغان شەھەر سېپىللىرىدىن ئەسەرمۇ قالمىغان. شامال دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرىنى يېنىك تەۋرەتمەكتە. پەقەت بىرنىم ۋەيرانە ھالدا چوقچىيىپ تۇرغان مۇنار بۇ يەردە بىر

چاغلاردا مۇسۇلمان دۇنياسى قۇدرەتلىك سۇلتانىنىڭ سارىيى ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى.

دۆڭلۈك ئۈستىدىن شەھەرنىڭ باش ئۆتۈشمە يولىنىڭ ئا. خىرىدىكى مەسچىت مۇنارلىرى كۆزگە چېلىقاتتى. مەسچىت گۇمبىزى يېشىلغا مايىل ئىدى. ئۇ بىر قارىسا دېڭىز دولقۇنلى. رىغا، بىر قارىسا كونيانىڭ قىش ئاسمىنىغا ئوخشايتتى. بۇنىڭ. دىن يەتتە يۈز يىل بۇرۇن ئەنە شۇ يولدىن جالالىدىن رۇمىنى كۆتۈرۈپ ئۆتۈشكەن. يېشىل گۇمبەز — قۇببەئى ھەزرە ئۇنىڭ قەبرە ئۈستىدە ئىككى يېرىم ئەسىر كېيىن ياسالغان.

مەسچىتتە ھازىر مۇزېي جايلاشقان. ئۇ يەردە شائىرنىڭ پاختىلىق چوڭ چاپىنى[1]، ئۈچ دانە يوغان تەكىيسى، شېئىرلىرى. نىڭ دەسلەپكى رويخىتى، زاماندىشلىرىنىڭ قول يازما كىتابلى. رى ساقلانماقتا. قۇدۇققا تاشلانغان شەمسىددىن تەبرىزىدىن قال. غان ئەلەم ۋە كەشتىلەنگەن قىيىق قالپاقمۇ شۇ يەردە.

ئىچكىرىكى كەڭ سەينادا توختىماي شىرىلداپ سۇ ئېقىپ تۇرىدۇ. ئەتىگەندىن كەچكىچە زىيارەتچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈل. مەيدۇ. ئەتراپتىكى يېزا - قىشلاقلاردىن كەلگەن، قاش - كۆزىنى قارا رومال بىلەن ئورىۋالغان دېھقان ئاياللار، قارا كۆزەينەك تاقاپ، تار ياكى كەڭ يوپكا كىيگەن، بوينىغا فوتو ئاپپارات ئېسىۋالغان ياۋروپالىق ساياھەتچىلەر، ئەنقەرە ۋە ئىس. تانبۇلدىن كەلگەن يولۇچىلار، ئافغانىستان ۋە ھىندىستان تە. رەپتىن كەلگەن سەيياھلار، ھۈنەرۋەنلەر، ئەمەلدارلار، تالىپلار قاتارلىق كىشىلەر يۇرۇشەتتى.

كىشىلەر مۇزېيغا ئاياغ كىيىملىرىنى يېشىپ قويۇپ كىرى. دۇ. ئۇنئالغۇدا پەس ئاۋازدا قەدىمكى ئاھاڭ — شائىر ياخشى

---

[1] «تون» دەپ ئاتىلىدىغان چاپان - ت.

كۆرگەن راۋاب ۋە نەي بىلەن ئورۇندالغان ساز چېلىنىپ تۇرىدۇ. ئەينەكلىك تەكچىلەرگە ئاپئاق لىباسلار كىيىپ، ئۇسسۇل ئويناۋاتقان ئاشقىلارنىڭ كىچىك - كىچىك ھەيكەللىرى قويۇلغان. كىمدۇر بىرى يېنىمدا پىچىرلاپ، جالالىدىننىڭ قەبرىسى ئاق قەغەزگە يېزىلغان خېتىنى ئوقۇدى:

— ھەرقانچە ئوخشاش بولساڭ، ئاشۇنچىلىك بار بولغىن، ھەرقانچە بار بولغان بولساڭ، شۇنچىلىك ئوخشاش بولغىن.

مەسچىتنىڭ تاملىرىغا XVI ئەسىرنىڭ مەشھۇر خەتتاتلىرى خەتتى نەستەلىق نۇسخىسىدا بىر تۇتاش خەت يېزىشقان، قارىغان كىشىگە ئاجايىپ شېئىر گۈلشىنىگە ئوخشاش كۆرۈنىدۇ. يەنە كىمدۇر بىرى يېنىمدا تۇرۇپ ئوقۇدى:

جاھان شەربەتلىرى ماڭا نە لازىم،
قېشىمدا تۇرسا لىق بىر كاسە قىمىز.
ياشارمەن ئاچلىقۇ مۇشكۇلدە گەرچە،
تېگىشمەيمەن ھۆرلۈكۈم قۇللۇققا ھەرگىز.

سۇلتانۇ سەلاتىن، ۋەزىرۇ - ۋۇزرالارنىڭ ئىزلىرى ئالەمدىن ئاللىقاچان ئۆچتى. ئۇلارنىڭ پەرمانۇ پەرمايىشلىرى قېنى؟ سالجۇقىيلار سەلتەنىتىنىڭ پادشاھلىرى ۋە ئۇلارنىڭ غالچىلىرىنىڭ ناملىرىنى بۈگۈن كىممۇ ئەسلەپ ئولتۇرىدۇ؟

يەتتە يۈز يىل ئۆتتى. جالالىدىننى ئەسلەپ، زىيارەت قىلىپ كەلگۈچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. ھەر كۈنى ئون ئالتە مىڭغا يېقىن زىيارەتچى كېلىپ تۇرىدۇ. ئۇلار نېمىشقا كېلىشىدۇ؟

كوچىغا چىقساق، قۇياش كونيا شەھىرىنى ئۆزىنىڭ ئىللىق نۇرلىرى بىلەن يورۇتۇپ تۇرغانلىقىنى كۆرىمىز. ئاسماندا رې-

ئاكتىپ ئايروپىلاندىن چىققان ھورسىمان ئاق تۇتۇندىن ھاسىل بولغان ئىس ئارقىلىق كېتىۋېتىپتۇ. يەتتە يۈز يىل.

راستىنى ئېيتقاندا، جالالىددىن رۇمى بۈگۈنكى ئادەملەرنىڭ ئايىغى ئايغا يەتكەنلىكىنى ئاڭلىيالىغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭغا ئانچىلىك ھەيران قالماس ئىدى. ئۇ ئۆز ئەقلى ۋە روھىي قۇدرەتلىرىنى تىز كېڭىلىۋالغان ئىنسانىيەت ئالەمنى ئۆزىگە بوي- سۇندۇرىدۇ، دەپ ئىشىنەتتى.

ئۇنى ۋاستىلەر ئەمەس، مەقسەت ئۆزىگە تارتاتتى. ئۇنىڭ ئۈچۈن مەقسەت — ئىنسانىي كامىللىق ئىدى.

بۇ كىتاب سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى غوپۇر غولام نەشرىياتىنىڭ ئۆزبېكچە باسمىسى 1985 - يىل 1 - نەشرى 1 - باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

مەسئۇل مۇھەررىرلىرى: پاتىگۈل مىجىت
مەمەت تۇردى مىرزا ئەخمەد
مەسئۇل كوررېكتورى: پەرىدە ئەلى
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

جالالىدىن رۇمى

ئاپتورى: رادىي فىش (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى)

تەرجىمە قىلغۇچى: ھاكىم مۇسا

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك گۇاڭدا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 12.75 قىستۇرما ۋارىقى: 2
2003 - يىل 9 - ئاي 2 - نەشرى
2003 - يىل 9 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1—3000
ISBN 7—228—08560—4
باھاسى: 19.00 يۈەن

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

جالالىدىن رۇمى

ISBN 7-228-08560-4

9 787228 085606 >

ISBN 7-228-08560-4
(民文)定价：19.00元